

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕЛІНСЬКА ЛЮДМИЛА СЕМЕНІВНА

УДК 94:316.61:17.035.3](477.83/.86=161.2)

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ
У НАЦІЄТВОРЧОМУ ДИСКУРСІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. С. Белінська

Науковий консультант – Литвин Микола Романович, доктор
історичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Белінська Л. С. Українська еліта Східної Галичини у націєтворчому дискурсі другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021.

У дисертаційній роботі здійснено комплексний аналіз ментальності, свідомості української еліти Східної Галичини, які склали символічний, культурний, соціальний капітал нації. Представлено методологічні та науково-практичні результати, що відображають мету, завдання й наукову новизну праці. Уточнено понятійний апарат, зокрема пояснено логіку застосування термінів «ментальність», «етос», «свідомість», «націєтворчість» щодо шляхетського середовища та інтелігенції, а також багатогранне поняття «міщанство» – аналог бюргерства, громадянськості та буржуазії. Продемонстровано динаміку розвитку культури у вищих прошарках суспільства, яка в різних історичних обставинах видозмінювалася, проте стало зберігала високі ідеали й засадничі смисли.

Шляхетські кола Європи впродовж століть на основі лицарського етосу сформували (над)національну культуру, власну систему цінностей, низку привілеїв і родинну когерентність, що й репрезентували їх як еліту суспільства. Лицарська культура трансформувалася у шляхетську, а та згодом перейшла в культуру інших соціально наближених верств: міщанства на Заході та Центрі Європи й інтелігенції у Східній її частині. Це спричинило різні моделі розвитку західно- і центральноєвропейських та східноєвропейських суспільств.

Бюргерство, що було важливим чинником соціокультурного простору Західної Європи, еволюціонувало у поглядах щодо шляхетського стану: від заперечення і конфронтації – до запозичення культури і компромісу. Шляхта прийняла виклики Нового часу і вийшла з приватного в публічний громадський дискурс, збагативши його власним культурним надбанням. Така синергія еліт стала можливою через незначну соціальну дистанцію між шляхтою і міщанством. Своєю чергою, це сприяло становленню громадянського суспільства, а відтак і сильних національних держав.

У Центрально-Східній Європі прошарок міщанства не був таким заможним і численним, як у Західній. Соціальна віддаль між шляхтою та селянством була доволі велика, тож, ним не переймалися аристократичні моделі етосу і культури. Аби утривалити культурну сутність стану, шляхетські кола еволюціонували у соціальну групу духовенства й інтелігенції, яка завдяки освіті стала духовною елітою нації.

Підкреслено специфіку шляхетської культури Східної Галичини, до якої належали близько 10–15 % населення. Галицька шляхта греко-католицького обряду мала особисту свободу, володіла земельними ресурсами, ділянками лісу, двором. Попри те, що шляхтичі самі працювали на землі, вели аграрний спосіб життя як *nobilis* чи *agricola loci*, вони дбали про чистоту стану. Від селян дистанціювалися через заборону змішаних шлюбів, наближеним до міщанського одягом, оптимістичною моделлю культурної пам'яті, усвідомлюючи особисту свободу. У XIX ст. національне питання спонукало українське шляхетство переглянути ставлення до народу. Представники цієї вже урбанізованої і освіченої верстви розглядали селянство як культурне поле, основу модерної нації, всіляко сприяючи піднесенню його національної свідомості.

Греко-католицьке духовенство Галичини, ставши спадкоємцем національного шляхетського стану, зберігало європейську ментальність, систему аристократичних аксіологічних цінностей (почуття обов'язку, відпо-

відальності, гідності, родинної когерентності, освіти та виховання) навіть після офіційного скасування шляхетства. З'ясовано причини добровільного замовчування свого шляхетського походження духовенством та інтелігенцією (це насамперед побоювання, що український простий люд ототожнюватиме їх із поляками). Вперше введено до наукового вжитку колективні біографії греко-католицьких шляхетських родів, які засвідчують, що в процесі родинної соціалізації було виховано відповідальний національний провід. Визначні особистості репрезентовані у різних культуротворчих сферах: громадській, мистецькій, духовній, правничій, кооперативній. У науковий та соціокультурний дискурс впроваджено великий масив невідомої досі інформації про громадсько-культурну активність українців зі шляхетським родоводом. Родинне соціокультурне виховання, передача кількопоколінневого досвіду, освіта сформували шляхетство як еліту суспільства, адже справжня еліта володіє знаннями, які неможливо придбати протягом одного людського життя. Життєздатна лише та еліта, якій притаманна наступність, тяглість через родинний наратив і виховання, культурні коди, смисли і практики. У суспільних змінах ХІХ ст. статус шляхтича поступився іншим ідентичностям, становий етос трансформувався у «аристократію духу», носіями якого стала інтелігенція, в тому числі й шляхетського походження. На широкому антропологічному матеріалі проаналізовано, яким чином руська шляхта Галичини стала джерелом і ресурсом рекрутування функціональної, соціально відповідальної, громадсько активної інтелігенції, що зберегла шляхетський етос та культуру, замінивши гасло «служіння роду» на «служіння народу».

Метою роботи є комплексна наукова характеристика та аналіз націєтворчих процесів другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття крізь призму діяльності культурницької еліти Східної Галичини шляхетського походження. Концептуальне висвітлення націєтворчої ролі української галицької шляхти конкретизовано й реалізовано через низку

дослідницьких завдань: 1) проаналізувати джерельно-історіографічну базу формування греко-католицького шляхетства Східної Галичини як української національної еліти, обґрунтувати методи та теоретико-методологічні підходи до дослідження ролі та місця національної еліти; 2) охарактеризувати свідомість, етос, ментальність, культурну та комунікативну пам'ять європейського нобілітету та репрезентувати аксіологічні цінності його української складової; 3) простежити трансформацію ментальності греко-католицького шляхетського середовища від «служіння роду» – до «служіння народу», зумовленої загостренням національного питання, націєтворчими змінами в умовах польсько-українського етнокультурного пограниччя; 4) визначити значення освітньої місії Львівської греко-католицької духовної семінарії та Львівської Богословської академії, Львівського університету у підготовці духовної та світської національно свідомої греко-католицької інтелігенції; 5) реконструювати трансформацію ментальності жінок–шляхтянок, які прагнули зламати застарілі станові традиції підпорядкування роду, стати громадсько заангажованими, отримати фах, фінансово-економічну незалежність завдяки особистим здібностям, освіті, культурно-мистецьким практикам (літературним, редакторським, акторським); 6) ствердити внесок світської української інтелігенції у політизацію української етнічності, адже в легальні культурно-мистецькі форми закладався політичний зміст; 7) дослідити процеси еміграції української інтелігенції після 1939 р. та 1944 р., охарактеризувати явище «внутрішньої еміграції» як спосіб самозбереження; 8) досягнути виконання поставлених завдань крізь призму просопографічного дослідження поколінневої історії давніх галицьких греко-католицьких родин Навроцьких, Рудницьких, Кульчицьких, Лужницьких, Бурачинських, скласти їхній колективний портрет, що дасть відтворити цілісну картину боротьби української еліти за розбудову модерної нації.

Об'єкт дослідження – українська еліта Східної Галичини шляхетського походження, а *предмет* дослідження – соціокультурна та ментальна трансформація української шляхетської еліти Східної Галичини у другій половині XIX – першій половині XX ст. та її націєтворча роль.

Територіальні межі дослідження охоплюють Східну Галичину в період її перебування у складі Австро-Угорщини, Західно-Української Народної Республіки та міжвоєнної Польщі, добу Другої світової війни. *Хронологічні межі* охоплюють другу половину XIX – першу половину XX століття. Верхня хронологічна межа зумовлена 1950-ми роками, коли добігала кінця українська політична еміграція з Європи у США та інші країни поселення.

У дисертації показано, що українці належали до єдиного європейського цивілізаційного простору, нарівні з іншими народами прагнули до державотворення. Доведено, що саме руська шляхта Галичини, яка слугувала містком між Західною та Східною Європою, європейською й українською ментальністю, сільською й міською культурою, усною та письмовою традицією, є символом потужного культурного, соціального, символічного капіталу й оптимістичної моделі культурної пам'яті.

Наголошено, що ігнорування шляхетського стану українським етносом відбувалося через слабкі соціальні інстинкти підпорядкування та визнання авторитетів, особливо з наближеного середовища. Це компенсувалося вшануванням загиблих, посмертними комеморативними практиками, культом героїв. Відповідно, підсилювалося переконання антиукраїнських сил про зрадницьку позицію шляхетства, що унеможлиблювало національне і соціальне визволення. Замовчування націєформуючої, культуротворчої та державницької ролі шляхетської верстви спровокував імідж української нації як селянської. Зміна національної парадигми культурної пам'яті уконститує факт, що українці – не лише селянська нація, або тільки нащадки козаків, а й носії

шляхетської культури, яка маркована у прізвищах із суфіксом «-ський», «-цький», що тотожне європейським «von», «de», «van».

Відкориговані численні особисті дані (зокрема про Володимира Навроцького, котрого в наукових виданнях вказували як Михайловича). Виправлені помилки також свідчать про відсутність глибокого зацікавлення українським провідом як культуро- і націєтворчим чинником.

Ключові слова: шляхта, культура, трансформація, етос, духовенство, культурні практики, родина, освіта, націєформуючий чинник, культуротворення.

Belinska L. S. Ukrainian elite of Eastern Galicia in the nation-building discourse of the second half of the XIX – first half of the XX century. – On the rights of a manuscript.

Dissertation to Complete a Doctorate in Historian Sciences; Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine. Ivan Franko National University. – Lviv, 2021.

The dissertation provides a complex analysis of the mentality, consciousness and ethos of the nobility, which comprise the symbolic, cultural and social capital of the nation. The work describes the methodology used and lays out the results of the research. The research demonstrates methodological, scholarly and practical results, which reflect the goal and scientific originality of the work. The work outlines the basic characteristics of the manner of thinking and consciousness of the European aristocracy. The aristocracy of Europe formed a common (supra-national) culture, and provided a system of values, as well as cultural, social and symbolic capital. It also offered a range of privileges, and promoted family unity, which portrayed the aristocratic strata as the elite of society. The essence of this culture informs chivalric ethos, which includes free will, the ideal, faithful service and benevolence. The dynamics of chivalric culture among the aristocracy permeated the aristocratic culture, and continued in transforming the culture of other social classes.

In modern times, the societies of Western, Central and Eastern Europe developed in various directions. The inhabitants of towns and cities became important actors in the socio-cultural milieu of Western Europe, who acquired diverse views regarding the nobility, ranging from negation and confrontation to borrowing and compromise. Such an elite furthered the development of civic society and strong national states. This became possible as long as the social differences between the aristocracy and the middle-class were not too great. The composition of the elite reflected the characteristics of the struggle between the

old and the new in areas of morality, culture and nation-building. At the end of the nineteenth century a transformation took place of the western European aristocracy into a middle-class community which retained the cultural, economic and social capital.

However, in the societies of Central and Eastern Europe, the stratum of the middle class was neither as prosperous nor as numerous as in the West. The social distance between the aristocracy and the peasantry was significant. The latter did not accept the model of the ethos and culture of the aristocracy. In the absence of a middle-class, the culture of the upper-class was ignored by the lower class. Without traditions, education and the experience of aristocratic social groups, it was impossible to create a truly highly cultured society. In order to preserve the culture, the aristocratic circles transformed themselves into a culture of the intelligentsia. In the new circumstances of modernity, they focused on attaining a good education as a type of «second religion» in the 19th and 20th Centuries, which created a functional elite.

The diverse evolutionary paths of the aristocratic class at the beginning of the 20th Century led to different models of nation-building in western, central and eastern Europe. The focus was on the specificity of the role of the aristocracy in Galicia to which approximately 15–20% of Galicians belonged. The nobility led an agrarian way of life, like *nobilis* or *agricola*. In their possession, they further developed their culture, their way of life, and honed their expertise to protect their existential rights and privileges. Along with military matters, politics, and diplomacy, the control of the land was considered a privilege reserved to the nobility. The coexistence with the peasants in the agrarian sector forced the aristocrats to distance themselves from the people by prohibiting marriages, shunning middle-class clothes, creating a unique cultural memory, and discouraging strivings for personal freedom.

In the nineteenth century, the national question prompted the nobility to reconsider its attitude toward the people. Urbanized and educated intellectual

members of the nobility of Ukrainian descent began to view the peasantry as the basis for building a modern nation as the peasantry represented Galicia's national consciousness.

The Greek Catholic aristocracy of Galicia became the heir of the aristocracy of the Ukrainian nation, retaining a European mentality and preserving the essential elements of this culture, namely a sense of duty, responsibility, dignity, family unity, education and training, even after the nobility was officially abolished. The Galician aristocracy, the clergy and the intelligentsia all maintained a voluntary silence about the aristocratic origin of clergy and the intelligentsia in order not to identify the Ukrainian nation as Polish.

Collective biographies of the representatives of the Greek-Catholic aristocratic families are discussed, and attest that the family and the political socialization was responsible for educating the Ukrainian leadership. Leading personalities are shown in various nation-building spheres, such as those of civic, artistic, spiritual, military and economic.

It should be emphasized that the Ukrainians belonged to a single European civilizational space on the same level as other nations, and just like other nations demanded the creation of their own nation-state. A leading role in this was played by the noble class, which transformed itself into an intelligentsia, which had inherited a sense of responsibility, honor, dignity and the duty to family, nation, and state. These transformational processes are exemplified by the work of specific personalities who acted in various nation-building and civic undertakings.

Representatives of the Ruthenian aristocracy in Galicia served as a bridge between Western and Eastern Europe, and between European and Ukrainian mentality, between rural and urban culture, and between oral and written tradition. They are a symbol of a powerful cultural, social, symbolic capital and the optimistic model of cultural memory.

The purpose of the work is a comprehensive scientific description and analysis of nation-building processes of the second half of the XIX – first half of the XX century through the prism of the cultural elite of Eastern Galicia of noble origin. Conceptual coverage of the nation-building role of the Ukrainian Galician nobility is concretized and implemented through a number of research tasks: 1) to analyze the source-historiographical basis of the Greek Catholic nobility of Eastern Galicia as the Ukrainian national elite, to substantiate methods and theoretical-methodological approaches to research; 2) to characterize the consciousness, ethos, mentality, cultural and communicative memory of the European nobility and to represent the axiological values of its Ukrainian component; 3) to trace the transformation of the mentality of the Greek Catholic aristocratic environment from «service to the family» - to «service to the people», due to the aggravation of the national question, nation-building changes in the Polish-Ukrainian ethnocultural border; 4) determine the importance of the educational mission of the Lviv Greek Catholic Theological Seminary and Lviv Theological Academy, Lviv University in the training of spiritual and secular nationally conscious Greek Catholic intelligentsia; 5) to reconstruct the transformation of the mentality of women noblewomen who sought to break the outdated traditions of the family, to become socially engaged, to gain a profession, financial and economic independence through personal abilities, education, cultural and artistic practices (literary, editorial, acting); 6) to approve the contribution of secular Ukrainian intellectuals in the politicization of Ukrainian ethnicity, because in the legal cultural and artistic forms laid the political content; 7) to study the processes of emigration of the Ukrainian intelligentsia after 1939 and 1944, to characterize the phenomenon of «internal emigration» as a way of self-preservation; 8) to achieve the set tasks through the prism of prosopographic study of the generational history of ancient Galician Greek Catholic families Navrotsky, Rudnytsky, Kulchytsky, Luzhnytsky, Burachynsky, to compose their collective portrait, which will

recreate a holistic picture of the struggle of the Ukrainian modern elite for plunder.

The object of research is the Ukrainian elite of Eastern Galicia of noble origin, and the subject of research is the socio-cultural and mental transformation of the Ukrainian noble elite of Eastern Galicia in the second half of the XIX – first half of the XX century and its nation-building role.

The territorial boundaries of the study cover Eastern Galicia during its stay as part of Austria-Hungary, the Western Ukrainian People's Republic, and interwar Poland, the days of World War II. The chronological boundaries cover the second half of the XIX – the first half of the XX century. The lower limit began in 1835 when the Lviv Theological Greek Catholic Seminary became more interested in French and Polish revolutionary literature. The upper chronological limit is due to the 1950s when Ukrainian political emigration from Europe to the United States and other settlement countries came to an end.

The work examines civic and cultural activities of the Ukrainian aristocracy. There is an analysis of how the Ruthenian aristocracy of Galicia became a source and resource of recruitment of socially responsible, civically active members of the intelligentsia who were able to retain their aristocratic ethos and culture, and thus able to change the mantra from «service to the clan» to «service to the nation».

The reason for the lack of cooperation between the Ukrainian masses and the aristocracy was the poorly developed instinct for submitting to authority, especially for those coming from within their ranks. This was compensated by adulation of the dead in various post-mortem commemorative practices and the cult of heroes. Seeking to strengthen their control over the people and the intelligentsia, foreign forces perpetuated the belief in the treacherous nature of the aristocracy. The lack of information about the role, which the aristocracy played in the country's nation- and state-building processes, perpetuated the image of the Ukrainians as a nation of peasants.

The change in the paradigm of the national memory and models of cultural memory will prove that Ukrainians are not only the descendants of the Cossacks, but also of an aristocratic cultures whose names end with the suffixes, «-ський», and «-цький» which corresponds to the European «von», «de», and «van», etc.

Keywords: elite, national elite, aristocracy, nobility, culture, transformation, ethnos, clergy, cultural practices, nation-building.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Белінська Л. Національна пам'ять української діаспори США: просопографічний аспект : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 276 с.

Рец.: Сухий О. Рецензія на монографію Людмили Белінської «Національна пам'ять української діаспори США (просопографічний аспект)». Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 276 с. *Вісник Львів. ун-ту ім. І. Франка. Сер. історична. Спецвип. до 150-річчя з дня народження М. Грушевського. Львів, 2017–2021. С. 420–421.*

2. Белінська Л. Експлікація родинної традиції у громадянському дискурсі Галичини : монографія. Львів : Простір-М, 2012. 375 с.

3. Белінська Л. Іван Теодор Рудницький: життя на тлі історії : монографія. Львів : Астролябія, 2006. 215 с.

4. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ ст. : монографія. Львів : Астролябія, 2002. 155 с.

Розділи у колективних монографіях

5. Белінська Л. Елітарна культура. *Народна, елітарна та масова культура у соціальному вимірі* : колект. моногр. Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2021. С. 93–122.

6. Белінська Л. Українці польської культури: Борис Лятошинський. *Борис Лятошинський. In memoriam* : колект. моногр. Мюнхен : Український Вільний Університет, 2018. С. 62–70.

7. Белінська Л. Від культурного шоку до порозуміння: соціокультурна діяльність наддніпрянських політичних емігрантів у Львові на

початку ХХ ст. *Менеджмент соціокультурної діяльності* : колект. моногр. Львів : Сполум, 2018. С. 58–69.

Статті у фахових наукових виданнях

8. Белінська Л. Українець у галицькому «Сибіру»: штрихи до портрета Володимира Навроцького (1847–1882). *Народознавчі зошити*. Львів, 2021. № 5. С. 1104–1113.

9. Белінська Л., Данилиха Н. Костянтин Навроцький: до причин спілкування з Іваном Франком. *Грані*. Дніпро, 2021. № 9. С. 9–13. (Особисто автору належить 50 %). (Index Copernicus).

10. Белінська Л. Літопис історії та культури Надсяння: Лежайськ та околиці. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2021. Вип. 14. С. 213–217.

11. Белінська Л. Українці Східної Галичини у військовому дискурсі: погляд через століття (Іван Теодор Рудницький). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2020. Вип. 34. С. 17–28.

12. Белінська Л. Степан Рудик у громадсько-політичному житті Галичини першої половини ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2020. Вип. 32. С. 18–24.

13. Belinska L. Nurturing National Consciousness through Faith – Glimpse at the Luzhnytsky Family. *Ukrainian Quarterly*. New York. 2020. № 2. P. 91–95.

14. Белінська Л. «Місця пам'яті» української політичної еміграції: Ніна Лужницька з Конашинських. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2019. Спец. випуск. С. 176–192.

15. Белінська Л. Зміна поколінь і традицій у інтелігентських колах Східної Галичини у першій половині ХХ ст. (Григор Лужницький).

Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : науковий збірник. Рівне, 2019. № 32. С. 25–31. (Index Copernicus).

16. Белінська Л. Бурачинські: просопографічний портрет роду. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Науковий збірник.* Рівне, 2018. № 29. С. 121–126. (Index Copernicus).

17. Белінська Л. Культурна і комунікативна пам'ять в ментальності шляхетського середовища. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку.* Науковий збірник. Рівне, 2017. № 25. С. 37–44. (Index Copernicus).

18. Белінська Л. Родина як освітній та культурний капітал (на прикладі греко-католицького духовенства). *Rola odbioru sztuki w formacji osoby a etos społeczny.* Rzeszow, 2014. S. 160–170.

19. Belinska L. Socio-Political and Academic Life of Central Ukrainian Youth in Lviv (1907–1914). *The Ukrainian Quarterly.* New York, 2011. N 1/4. P. 185–194.

20. Belinska L. Socio-Political Relations between Galicians and Central Ukrainians in the Early 20th Century. *The Ukrainian Quarterly.* New York, 2011. N 1/4. P. 195–205.

21. Kaczmar L. Zmiany w kulturze politycznej Ukraińców przez naddnieprzańskich emigrantów w Galicji na początku XX wieku. *Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze.* *Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze.* Warszawa, 2003. № 15–16. С. 106–118.

22. Kachmar L. Mychajlo Brajtchewskyj. Kleiner Abriss einer Geschichte der Ukraine. Vom Paläolithikum zur Perestroika. *The Ukrainian Quarterly.* New York, 2002. N 1. P. 72–73.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

23. Белінська Л. Соціокультурна діяльність станової еліти як мистецтво репрезентації. *Актуальні дискурси мистецтва естради: традиції та європейська інтеграція : матеріали Всеукраїнської наукової конференції*

науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, магістрантів та студентів. Київ, 2021. С. 223–226.

24. Белінська Л. Жіноча преса: етнографічний VS політичний чин (на прикладі журналу «Нова хата»). *Українське літературознавство*. 2020. Вип. 85. С. 125–133.

25. Белінська Л. Семіосфера шляхетської культури та її динаміка. *Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство»*. Львів, 2019. № 19. С. 65–74.

26. Белінська Л. Українка у геополітичних випробуваннях ХХ століття: Олена Бурачинська з Лопатинських. *Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство»*. Львів, 2019. № 19. С. 29–38.

27. Белінська Л., Кукурудза С. Анатоль Вахнянин – педагог-географ, композитор, громадський діяч, політик. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. Вип. 53. Львів, 2019. С. 13–23. (Особисто автору належить 50 %). (Index Copernicus).

28. Белінська Л. Шляхетство Івана Франка як вияв родинної традиції. *Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство»*. Львів, 2017. № 17. С. 37–45.

29. Белінська Л. Іван Франко та наддніпрянські політичні емігранти. *Іван Франко: мистецтвознавчі рецепції* : зб. статей. Львів, 2016. С. 272–280.

30. Белінська Л. Мала вітчизна у житті Тараса Шевченка: ритуали повернення. *Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство»*. Львів, 2014. № 15. С. 24–31.

31. Белінська Л. Епістолярне спілкування Сидори Навроцької-Паліїв з Іваном Франком. *Вісник музею Івана Франка у Львові*. Львів, 2013. № 13. С. 371–380.

32. Белінська Л. Домінуючі мотиви сентиментального туризму або «ритуали повернення» американських українців (1975–1991 рр.). *Вісник*

Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство». Львів, 2013. № 13. С. 287–292.

33. Белінська Л. Історичні умови як спосіб деформації родинної традиції українців на початку ХХ ст. *Актуальні питання культурології.* Рівне, 2012. № 12. С. 97–100 (Index Copernicus).

34. Белінська Л. Навроцький Володимир. *Encyclopedia.* Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2 т. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Т. 2. С. 174.

35. Белінська Л., Кукурудза С. Культурологічне значення культурного ландшафту. *Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.* Вінниця, 2011. Вип. 3. С. 214–218. (Особисто автору належить 50 %) (Index Copernicus).

36. Белінська Л. Громадсько-академічне життя наддніпрянської молоді у Львові (1907–1914). *Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство».* Львів, 2009. Вип. 9. С. 214–221.

37. Белінська Л., Кукурудза С. Географічно-етнографічні праці Якова Миколаєвича. *Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.* Вінниця, 2008. Вип. 1. С. 214–220. (Особисто автору належить 50 %) (Index Copernicus).

38. Белінська Л. Роль просвіти і театру в житті українських військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1915–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство».* Львів, 2008. № 8. С. 133–138.

39. Качмар Л. Джерела шляхетної простоти. *Ювілейний збірник на пошану професора Леоніда Рудницького.* Львів: Вид-во НТШ, 2007. С. 60–66.

40. Качмар Л. Іван Теодор Рудницький – військовий, політик, громадянин. *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали наукової краєзнавчої конференції (Львів, 2005).* Львів, 2006. С. 72–79.

41. Качмар Л. Галицькі українці в австрійському війську під час Першої світової війни. *Історичні пам'ятки Галичини : матеріали краєзнавчої наукової конференції (Львів, 2004)*. Львів, 2005. С. 58–65.

42. Качмар В., Качмар Л. Матеріали віденських архівів про польсько-австрійську полеміку щодо українського питання у міжвоєнний період. *Поляки, українці білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1923) : матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.* Дрогобич, 2005. С. 46–52. (Особисто автору належить 50 %).

43. Качмар Л. Призабуті імена: Іван Теодор Рудницький (1886–1951). *Історичні пам'ятки Галичини : матеріали наукової краєзнавчої конференції (Львів, 2003)*. Львів, 2004. С. 60–68.

44. Качмар Л. С. Роль наддніпрянців у формуванні Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. *Історичні пам'ятки Галичини : матеріали наукової краєзнавчої конференції*. Львів, 2001. С. 117–121.

45. Качмар Л. Німеччина як осередок української політичної еміграції у міжвоєнний період (1918–1933). *Аграрна освіта і наука у третьому тисячолітті : тези Міжнародної науково-практичної конференції*. Т. 2. Львів, 2001. С. 397–403.

46. Качмар Л. Роль Русько-Української Радикальної партії у вічевому русі галицького селянства. *Вісник кафедр гуманітарної освіти ЛДАУ*. Львів, 2000. С. 60–70.

47. Качмар Л. Аграрне питання як вагомий чинник зовнішньоекономічних відносин на початку ХХ ст. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу : тези Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Євгена Храпливого*. Львів, 1999. С. 354–356.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ТА ДЖЕРЕЛЬНИЙ	
ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія.....	35
1.2. Джерела.....	55
Висновки до розділу 1	63
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	
Висновки до розділу 2	80
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХТА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	
3.1. Свідомість, етос та ментальність європейської шляхти	88
3.2. Культурна та комунікативна пам'ять стану	99
3.3. Аксіологічні цінності стану: родина і релігія	122
Висновки до розділу 3	133
РОЗДІЛ 4. ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ГАЛИЧИНИ	
ЯК ВИЯВ ШЛЯХЕТНОЇ КОГЕРЕНТНОСТІ	
4.1. Львівська греко-католицька духовна семінарія як одне з джерел національного розвитку.....	142
4.2. Унійні парохі як виховники народу.....	163
4.3. Львівська богословська академія у викликах ХХ століття.....	173
Висновки до розділу 4	181
РОЗДІЛ 5. ФЕМІНІСТИЧНА КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКИХ ШЛЯХТЯНОК	
5.1. Жіночий літературний рух	185
5.2. Освіта як національна домінанта.....	194

5.3. Професійні амбіції шляхетного жіноцтва	209
Висновки до розділу 5	226

РОЗДІЛ 6. ТРАНСФОРМАЦІЯ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ПАРАДИГМА НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ

6.1. Ідея «органічної» праці для народу	235
6.2. Формування мистецької еліти.....	257
6.3. Галицька еліта в українському державотворенні	264
6.4. Кооперативна культура Східної Галичини	311
Висновки до розділу 6	320

РОЗДІЛ 7. ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ (1939–1944)

7.1. Еміграція як посттравматична необхідність	329
7.2. Екзиль діячів «Пласту».....	337
7.3. Евакуація Львівської Опери	344
7.4. Виїзд громадсько-політичних діячів	352
7.5. Еміграція українських кооператорів.....	362
7.6. Українська інтелігенція під радянською займанщиною	371
Висновки до розділу 7	384

ВИСНОВКИ	386
----------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	391
---------------------------------	-----

ДОДАТКИ	439
---------------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БНТ – Богословське наукове товариство

ВСУМ – Виховні спілки української молоді

ГА – Галицька Армія

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області

ЗУАДК – Злучений Український Американський Допомоговий Комітет

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

КАУМ – Католицька Акція Української Молоді

КВОММ – Комісія виховних осель і мандрівок молоді

ККВОР – Крайова координаційна виховно-освітня рада

ЛННБ – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

ОУК – Об'єднання Українських Кооператорів

РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів

СКВОР – Світова координаційна виховно-освітня рада

СКВУ – Світовий конгрес вільних українців

СУК – Союз Українських Католиків

УВО – Українська військова організація

УНДО – Українське Національно-Демократичне Об'єднання

УНМ – Українська Національна Молодь

УФОТО – Українське Фотографічне Товариство

УЦК – Український центральний комітет

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади України

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів у Львові

G. D. – Generosus Dominus

M. D. – Magnificus Dominus

ВСТУП

Актуальність теми. Формуванню модерної нації та активного громадянського суспільства в Україні перешкоджають не лише зовнішні загрози, але й внутрішні причини, пов'язані з недостатнім вихованням фахової та соціально відповідальної політичної еліти. Корелюють ситуацію активні пасіонарії, які через призму громадських структур, культурно-освітніх, мистецьких проєктів підносять політичну культуру нації. Громадянський провід завжди відігравав важливу роль у націєтворенні, адже нації будують і політичні, і культурні еліти, а носії кодексу честі й моралі не менш важливі для розвитку суспільства, ніж політичний клас. В умовах українського державотворення видається доречним використати націєтворчий досвід галицької інтелектуальної української еліти Східної Галичини другої половини XIX – першої половини XX ст., яка діяла у складних умовах бездержавності, суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій. Значну частину лідерів українства у XIX – першій половині XX ст. становлять представники шляхетських родів, зокрема, Навроцьких, Рудницьких, Бурачинських, Кульчицьких, Лужницьких. Дотримання в родинах етосу станової культури, кодексу честі, гідності, обов'язку, громадської відповідальності, лідерські якості репрезентують їх як еліту суспільства. Представники кількох поколінь цих родин індивідуально непересічні особистості, але їхній колективний портрет дає цілісну й типову картину змагання української еліти за побудову модерної нації.

Перш ніж руське шляхетство побачило в галицьких українцях майбутню націю, воно само пройшло складний шлях національного становлення, обравши у XIX ст. етнічну ідентичність і статус греко-католицького пароха. Не маючи достатнього політичного й економічного ресурсу, шляхта використала синергію станового, соціального, куль-

турного, символічного капіталу та виховала, і у громадському, і в родинному просторі, духовну і світську інтелігенцію, що уможливило їй надалі розвивати націєтворчу традицію. У суспільних змінах другої половини XIX – першої половини XX ст. відбулася трансформація соціального статусу: шляхтич – греко-католицький священник – світський інтелігент – політичний діяч.

Семантика шляхетської української еліти Східної Галичини та її трансформація у другій половині XIX – першій половині XX ст. потребує додаткових студій, як і потреба у перегляді ставлення до культури, етосу, ментальності шляхетства як національного проводу. Це особливо актуально для країн, у яких еліта свідомо морально і фізично знищувалася, а народу нав'язували думку про її зрадливу суть. Дослідження шляхетського середовища Східної Галичини репрезентує його як соціокультурного діяча цивілізаційних процесів, як приклад самовідданої праці у громадському просторі, що дозволить сформуванню більш оптимістичної моделі культурної та національної пам'яті українців, доведе, що українці – нащадки й шляхетської культури, яка є символом потужного культурного, соціального, символічного капіталу, частиною європейського цивілізаційного простору. Саме в цьому полягає актуальність міждисциплінарної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з науково-дослідною роботою, що виконувалась кафедрою соціокультурного менеджменту (до червня 2021 р. – філософії мистецтв) Львівського національного університету імені Івана Франка в межах робочого часу (0116U001689) за темою: «Синергетична концепція як спосіб пізнання культури та мистецтва в глобалізованому світі», за результатами якої автор брала участь у наукових конференціях з доповідями:

1. «Греко-католицьке духовенство Галичини: поміж сакрум і профанум» (Міжнародна наукова конференція «Sacrum et profanum». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 28 жовтня 2015 р.);

2. «Шляхетство Івана Франка як вияв родинної традиції» (Міжнародний науковий конгрес «Іван Франко: Я єсть пролог...» (до 160-річчя від дня народження), Львів, 22–24 вересня 2016 р.);

3. «Ерос і Етос у шляхетському середовищі» (Міжнародна наукова конференція «Синергетична природа культури: наукова рефлексія над взаємодією Ероса і Етоса», Львів – Коломия, 30 листопада – 2 грудня 2016 р.);

4. «Культурна пам'ять галицької шляхти» (Звітна наукова конференція Львівського національного університету імені Івана Франка за 2016 р., Львів, 7 лютого 2017 р.);

5. «Сторінки приватного життя Євгена Купчинського» (Конференція до 150-річчя від дня народження українського цитриста, композитора, священника, громадсько-культурного діяча Євгена Купчинського (1867–1938). Львів, Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів, 28 листопада 2017 р.);

6. «Від культурного шоку до порозуміння: соціокультурна діяльність наддніпрянських політичних емігрантів у Львові на початку ХХ ст.» (Міжнародна наукова конференція «Менеджмент культури та культурний менеджмент: динаміка взаємодії», Львів, Львівський національний університет ім. Івана Франка, 30 листопада – 2 грудня 2017 р.);

7. «Жіноча преса: культурний vs політичний чин» (Міжнародна наукова конференція «Українська філологія: школи, постаті, проблеми (до 170-річчя заснування кафедри української словесності у Львівському університеті)», Львів, 4–6 жовтня 2018 р.);

8. «Трансформація шляхетської культури в культуру інтелігенції» (Міжнародна наукова конференція «Event-менеджмент та кітч в полікультурному просторі», Львів, 2–4 грудня 2018 р.);

9. «Динаміка шляхетської культури на початку ХХ століття» (Звітна наукова конференція Львівського національного університету ім. Івана Франка, 7 лютого 2019 р.);

10.«Правда» Володимира Навроцького та Пантелеймона Куліша (до початку галицько-наддніпрянських взаємин у ХІХ ст.)» (Міжнародна наукова конференція «Пантелеймон Куліш: класик на терезах історії (до 200-ліття від дня народження)» Львів, 16–18 травня 2019 р.);

11.«Шляхетські українські роди у націєтворчому дискурсі початку ХХ століття» (Міжнародна науково-практична конференція «Родини в суспільному і національно-культурному просторі України і світу: історія та сучасність», с. Тишківці Городенківського району Івано-Франківської області, 29 червня 2019 р.);

12.«Семіосфера культури шляхетського дому та його трансформація» (Міжнародна наукова конференція «Семіосфера культури у просторі сучасності», Львів, 30 вересня –2 жовтня 2019 р.);

13.«Соціокультурна когерентність видавничого менеджменту: (від «Нової Хати» до «Нашого Життя»)» (Міжнародна наукова конференція «Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти», Львів, 24–25 жовтня 2019 р.);

14.«Український нобілітет у націєтворенні» (Міжнародна наукова конференція «До десятиліття кафедри філософії мистецтв ЛНУ ім. І. Франка», Львів, 17 червня 2021 р.);

15.«Академічний етос Українського Вільного Університету в Мюнхені». (Міжнародна наукова конференція «Університет у хронотопі культури: до століття УВУ в Мюнхені», Львів, 22 жовтня 2021 р.).

Метою роботи є комплексна наукова характеристика та аналіз націєтворчих процесів другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття крізь призму діяльності культурницької еліти Східної Галичини шляхетського походження. Мета передбачає наукове обґрунтування низки **завдань**:

- проаналізувати джерельно-історіографічну базу формування греко-католицького шляхетства Східної Галичини як української національної еліти другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., обґрунтувати методи та теоретико-методологічні підходи до дослідження ролі та місця національної еліти;

- охарактеризувати свідомість, етос, ментальність, культурну та комунікативну пам'ять європейського нобілітету та репрезентувати аксіологічні цінності його української складової, в основі яких лежали родинні традиції, християнський сакрум;

- простежити трансформацію ментальності греко-католицького шляхетського середовища від «служіння роду» – до «служіння народу», зумовленої загостренням національного питання, націєтворчими змінами в умовах польсько-українського етнокультурного пограниччя;

- визначити значення освітньої місії Львівської греко-католицької духовної семінарії та Львівської Богословської академії, Львівського університету у підготовці духовної та світської національно свідомої греко-католицької інтелігенції;

- реконструювати трансформацію ментальності жінок-шляхтянок, які прагнули зламати застарілі станові традиції підпорядкування роду, стати громадсько заангажованими, отримати фах, фінансово-економічну незалежність завдяки особистим здібностям, освіті, культурно-мистецьким практикам (літературним, редакторським, акторським);

- ствердити внесок світської української інтелігенції у політизацію української етнічності, адже в легальні культурно-мистецькі форми (ідея

«органічної» праці для народу, адвокатські, літературні, театральні, видавничі практики, кооперативний рух) закладався політичний зміст;

– дослідити процеси еміграції української інтелігенції після 1939 р. та 1944 р., охарактеризувати явище «внутрішньої еміграції» як спосіб самозбереження;

– досягнути виконання низки поставлених завдань крізь призму просопографічного дослідження поколінневої історії давніх галицьких греко-католицьких родин Навроцьких, Рудницьких, Кульчицьких, Лужницьких, Бурачинських скласти їхній колективний портрет, що дасть відтворити цілісну картину боротьби української еліти за розбудову модерної нації.

Об’єкт дослідження – українська еліта Східної Галичини шляхетського походження.

Предмет дослідження – соціокультурна та ментальна трансформація української шляхетської еліти Східної Галичини у другій половині XIX – першій половині XX ст. та її націєтворча роль.

Територіальні межі дослідження охоплюють Східну Галичину у період її перебування у складі Австро-Угорщини, Західно-Української Народної Республіки та міжвоєнної Польщі, добу Другої світової війни.

Хронологічні межі дослідження: друга половина XIX – перша половина XX століття. Верхня хронологічна межа зумовлена 1950-ми роками, коли добігала кінця українська політична еміграція з Європи у США та інші країни поселення.

Методологія дослідження ґрунтується на синтезі різних наукових методів: історико-біографічному, просопографічному, аналітичному, синтетичному, казуальному. *Метод історичного аналізу* дає змогу простежити формування східно-галицького нобілітету в європейському ментальному полі; *порівняльний метод* використаний для визначення характерних рис української шляхти Східної Галичини у контексті загальноєвропейської.

Застосовано *метод колективних біографій*, під яким розуміють теоретичний, методичний, рефлексивний, емпіричний, кількісний метод дослідження історичних колективів осіб у відповідному суспільному середовищі. *Просопографічний метод* допомагає окреслити біографію особи у громадському дискурсі, запозичений у соціології *метод історії родини* сприяє розкриттю міжпоколінневих взаємин у родині, *метод казуїстики* дає змогу висвітлити типові й нетипові життєві випадки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі запропоновано методи кореляції застарілої форми народницької історіографії, прищепленої в ХІХ ст. У праці здійснено порівняльний аналіз трансформаційних процесів, які відбувалися в соціокультурному шляхетському середовищі Західної Європи та Галичини ХІХ–першої половини ХХ ст. Проаналізовано історичний контекст, соціально-економічні чинники, що сприяли трансформації західноєвропейської шляхти в міщанське суспільство шляхом композиції еліт, зі збереженням культурного, економічного, соціального капіталу. Зокрема:

уперше:

- доведено, що відмінні еволюційні шляхи шляхетського стану призвели до формування різних моделей державотворення в Західній та Центральній і Східній Європі;

- введено в науковий простір колективні біографії представників греко-католицьких шляхетських родів, які репрезентували українську еліту в різних націєтворчих сферах: громадянській, мистецькій, духовній, військовій, кооперативній;

- показано, що ігнорування шляхетського стану і його досвіду українським етносом гальмувало національний державницький розвиток;

- застосовано підходи до вивчення культурної та комунікативної пам'яті, спроектовані на локальну українську історію;

– продемонстровано, що належність до шляхетського стану руського нобілітету Східної Галичини, його аксіологічних цінностей спричинили відмінну від селянської ментальність.

Набули подальшого розвитку:

– концепції, що дозволили у вимірах антропологічного дискурсу окреслити методи, завдяки яким руська шляхта Східної Галичини стала джерелом і ресурсом рекрутування функціональної, соціально відповідальної, громадсько активної інтелігенції, котра утривалила шляхетський етос і культуру, замінивши гасло «служіння роду» на «служіння народу»;

– твердження, що галицький греко-католицький нобілітет Галичини зберігав європейську ментальність, культуру шляхетського стану (почуття обов'язку, відповідальності, гідності, родинної когерентності, освіти й виховання) навіть після його офіційного скасування (як «шляхта за традиціями»);

– методи визначення причин добровільного замовчування шляхетського походження українською інтелігенцією.

Практичне значення отриманих результатів. Запропонована праця докладно висвітлює актуальну культурно-історичну проблематику. У ході реалізації поставлених завдань, йдучи від конкретного до загального, від теренових досліджень історії шляхетських родів до культурологічних узагальнень ролі шляхетського середовища, розвинуто напрям дослідження української еліти, якою була шляхта. Усвідомлення значення її культури, а також перебування цієї верстви на теренах європейського соціокультурного простору ще з часів Середньовіччя, допоможе змінити парадигму травматичної національної пам'яті. Вивчення конкретних шляхетських родів спровокує зацікавлення власним походженням кожного, ставши прикладом для наслідування.

Матеріали дисертації можна використовувати для підготовки й вдосконалення лекційних курсів з «Біографістики і просопографії», «Історії української культури», «Елітології», «Елітарної культури», «Історії Визвольних змагань», гендерних студій для студентів факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка й інших аналогічних навчальних програм на гуманітарних факультетах вищих освітніх закладів України.

Особистий внесок здобувача полягає в детальній історико-культурній реконструкції, експлікації та систематизації основних рис культури шляхетського середовища Східної Галичини, зокрема прикарпатського регіону, де найгустіше розселялася шляхта греко-католицького обряду. Виокремлені в дослідженні роди – Бурачинські, Кульчицькі, Лужницькі, Навроцькі, Рудницькі – з одного боку, є типовими представниками українського нобілітету, що прибрав образ греко-католицького духовного проводу, а з іншого боку, кожен з них репрезентує соціально відповідальні та громадсько активні яскраві особистості. Спільним для них є самовіддана праця задля розвитку громадсько-культурного, освітнього, політичного простору української нації, різноманітні способи її формування навіть у несприятливих умовах колоніального дискурсу та бездержавності.

Положення наукової новизни дисертації та висновки отримані автором у процесі самостійного дослідження. Для аргументації власної авторської позиції залучено не перекладені раніше (здебільшого німецько-та польськомовні) монографії й статті дослідників з історії шляхти, її культури й ролі у формуванні націй. На всю використану літературу здійснено відповідні покликання. Тексти кандидатської дисертаційної роботи «Наддніпрянська політична еміграція в Галичині (1900–1914 рр.)» (спеціальність – історія України), захищеної 1997 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка, а також матеріали

докторату на тему «Діяльність наддніпрянських емігрантів як чинник трансформації політичної культури українців 1900–1918 рр.», захищеного 2003 р. в Українському вільному університеті (Мюнхен), не використовувалися.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення роботи обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: «Греко-католицьке духовенство Галичини: поміж сакрум і профанум» (Міжнародна наукова конференція «Sacrum et profanum», Львівський національний університет імені Івана Франка, 28 жовтня 2001 р.); «Шляхетство Івана Франка як вияв родинної традиції» (Міжнародний науковий конгрес «Іван Франко: Я єсть пролог...» (до 160-річчя від дня народження), Львів, 22–24 вересня 2016 р.); «Ерос і Етос у шляхетському середовищі» (Міжнародна наукова конференція «Синергетична природа культури: наукова рефлексія над взаємодією Ероса і Етоса», Львів–Коломия, 30 листопада – 2 грудня 2016 р.); «Культурна пам'ять галицької шляхти» (Звітна наукова конференція Львівського національного університету ім. Івана Франка за 2016 р., Львів, 7 лютого 2017 р.); «Сторінки приватного життя Євгена Купчинського» (Конференція до 150-річчя від дня народження українського цитриста, композитора, священника, громадсько-культурного діяча Євгена Купчинського (1867–1938)). Львів, Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів, 28 листопада 2017 р.); «Від культурного шоку до порозуміння: соціокультурна діяльність наддніпрянських політичних емігрантів у Львові на початку ХХ ст.» (Міжнародна наукова конференція «Менеджмент культури та культурний менеджмент: динаміка взаємодії», Львів, Львівський національний університет ім. Івана Франка, 30 листопада – 2 грудня 2017 р.); «Жіноча преса: культурний vs політичний чин» (Міжнародна наукова конференція «Українська філологія: школи, постаті, проблеми (до 170-річчя заснування кафедри української

словесності у Львівському університеті)», Львів, 4–6 жовтня 2018 р.); «Трансформація шляхетської культури в культуру інтелігенції» (Міжнародна наукова конференція «Event-менеджмент та кітч в полікультурному просторі)», Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2–4 грудня 2018 р.); «Шляхетські українські роди у націєтворчому дискурсі початку ХХ століття» (Міжнародна науково-практична конференція «Родини в суспільному і національно-культурному просторі України і світу: історія та сучасність», с. Тишківці Городенківського району Івано-Франківської області, 29 червня 2019 р.); «Семіосфера культури шляхетського дому та його трансформація» (Міжнародна наукова конференція «Семіосфера культури у просторі сучасності», Львів, 30 вересня – 2 жовтня 2019 р.); «Соціокультурна когерентність видавничого менеджменту: (від «Нової Хати» до «Нашого Життя»)» (Міжнародна наукова конференція «Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти», Львів, 24–25 жовтня 2019 р.), «Український нобілітет у громадському вимірі поч. ХХ ст.» (Міжнародна наукова конференція «Соціокультурний простір у суспільних координатах» до 10-річчя кафедри філософії мистецтв, Львів 17 червня 2021 р.), «Академічний етос УВУ» (Міжнародна наукова конференція «Університет у хронотопі культури» до 100-річчя Українського Вільного Університету в Мюнхені, Львів, 22 жовтня 2021 р.), а також у курсі лекцій «Елітарна культура».

Публікації. За результатами проведеного дослідження видано 22 фахові публікації, з них – три одноосібні монографії; три розділи у трьох колективних монографіях, 15 статей у наукових фахових виданнях, з них 6 – у закордонних наукових виданнях і 9 – у вітчизняних наукових виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, в т. ч. 5 – іноземними мовами. Додатково відображають результати 25 публікацій, з них 4 мають Index Copernicus.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації визначена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, семи розділів (кожен з них містить підрозділи), висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – **430** сторінок, з них **390** сторінок основного тексту. Список використаних джерел складається з **553** найменувань, з яких **245** – німецькою, англійською та польською мовами.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ТА ДЖЕРЕЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

У сучасному світі постійно відбувається зміна еліт (політичних, соціальних, економічних), а тому важливо, щоб частка досвідчених управлінців, носіїв традицій, соціального та культурного капіталу вливалася у структури модернізованого суспільства. Від когерентності культури еліт, передачі етосу залежала ситуація у модерних суспільствах Європи початку ХХ–ХХІ ст.

Більшість суспільств поділяється на елітну та пересічну частини. Вважається, що умовою їхньої повноцінної екзистенції є наявність близько 20% активних, відповідальних, моральних індивідуумів. Чим вагомішою є частка громадсько активних та соціально відповідальних людей, тим тривалішою й успішнішою буде нація, країна, держава. Хоча М. Бердяєв вважав достатнім 5-ти відсотковий коефіцієнт еліт для розвитку суспільства. *Еліта*, як відомо, означає «осердя», «ядро», що й лежить в основі всіх соціологічних дефініцій. До неї належать особи, які мають владу і вплив на суспільно значущі події, формують і трансформують політичні, економічні, соціальні, культурні, мистецькі рамки, що віддзеркалюється в індивідуальній і колективній біографії. Якщо нація втрачає зв'язок зі своєю елітою, вона втрачає шанс на повноцінний розвиток.

В історії галицького українства після 1939 р. склалося так, що лівова частка свідомих патріотів емігрувала на Захід, а значну частину тих, хто залишився під окупацією СРСР, було фізично знищено, або вони пішли у «внутрішню еміграцію». Поступово перервалася давня традиція

національного шляхетсько-інтелігентного галицького виховання, що сягала своїм корінням європейського соціокультурного простору. Оскільки доступ українців до політичної влади й після 1944 р. був обмеженим, західноукраїнська інтелігенція намагалася домінувати в соціальних вимірах як культурно-мистецька еліта. З її лав вийшли моральні авторитети, священники, письменники, митці, інтелектуали, науковці, експерти, адвокати. Ці категорії також складають еліти, адже вони знані через соціальну «культурну владу», незалежно від того, чи займають чільні інституційні посади. Таку категорію авторитетних осіб Раймонд Арон і Отто Стаммер назвали функціональною елітою [322; 511; 512].

У європейському обширі історія еліти налічує століття, впродовж яких вона асоціювалася зі шляхетським станом, який сформував власну свідомість, культуру, аксіологічні цінності. Над місією політичних еліт замислювалися ще Конфуцій, Платон [243], Аристотель, Н. Макіавеллі [203]. Одним з перших, хто почав досліджувати проблему еліт, був філософ Ф. Ніцше [229]. Він вважав, що найбільшою цінністю є життя та неординарна, незалежна, сильна людина, а суспільство повинно апелювати не до рівності та демократії, а до різноманітності людей, ставити перед ними різні завдання [100]. Класиками теорії еліт стали італійські вчені В. Парето [238] і Г. Моска [215]. У розвиток елітології зробили свій внесок Р. Міхельс [212] і М. Вебер [526].

Із динамікою модернізаційних процесів, цивілізаційних змін ХХ ст., побудовою громадянського суспільства змінилися й національні еліти. При цьому їхня роль як національного проводу з часом лише посилюється, оскільки саме від їхньої заангажованості в усі сфери суспільного життя й активності великою мірою залежить стабільний і повноцінний розвиток нації.

Дослідницька увага до проблематики еліт закономірно поширюється й на шляхетські кола, позаяк у домодерних суспільствах Європи саме вони

утворювали елітарну верству. Ця соціальна група внутрішньо диференціювалася, розрізнялася за економічним, символічним, економічним капіталом, національними особливостями, однак мала спільну ментальність, однакові цінності, код виховання, моделі поведінки, які збереглися в культурній пам'яті.

Незважаючи на втрачені привілеї початку ХХ ст., заборону їхнього стану й відміни титулів, шляхетські родини, інтегрувавшись у бюргерське життя суспільства, знову посіли провідні позиції в управлінні, політиці, дипломатії. Колишні представники шляхти здобули керівні посади і статус завдяки освіті, досвіду управління, манерам поведінки, мистецтву комунікації. Проте це стосується здебільшого шляхетних родин Західної Європи. Щодо країн Центральної та Східної Європи, то тут шляхетство було репрезентоване переважно соціальним та культурним капіталом.

Очевидно, що в радянський період питання еліти, зокрема української, ще й шляхетського походження, не вивчалось ані істориками, ні соціологами, ні культурологами. Через низку обставин зацікавлення національними правдивими елітами нівелювалося, їхня роль недооцінювалася, за винятком окремих прошарків, як княжа чи козацька верхівка. Сьогодні проблемою еліт займаються вітчизняні вчені: М. Михальченко [211], М. Пірен [242], М. Головатий [138], О. Крюков [185], Б. Кухта [190], М. Литвин, К. Науменко [200], Г. Касьянов [167], В. Буцєвицький [123] та ін.

У науковому дискурсі глобальне дослідження культури та ментальності європейської та української шляхти довгий час було terra incognita. До 1980-х рр. у європейській історіографії переважали студії робітничого руху, у вітчизняній – селянського. Прорив у дослідженні інших суспільних верств зробив Гайнц Райф [474], виголосивши 1987 р. доповідь «Шляхта в модерній соціальній історії». Його доповнив своїми виступами у м. Тюбінгені Екарт Конце, розвинувши концепт

«шляхетність». Екарт Конце [355], Йохен Штробель [517], Райнгарт Козеллек [413] розглянули комунікацію у шляхетському середовищі, запозичивши методи дослідження із семіотики, лінгвістики, теорії літератури й соціальної історії. Це «відкрило» шляхту як фундаментальну тему історії Західної, Центральної і Східної Європи новітнього періоду. З'явилося чимало наукових публікацій про змагання шляхетських кіл за те, щоб «залишитися на поверхні», про різні форми шляхетської (ре)презентації й самоусвідомлення, минуле шляхетських родин, поколіннєві аспекти, форми культурної пам'яті шляхти. Ці напрацювання дозволяють впорядкувати історію цієї верстви періоду модерності в контексті взаємодії з суспільними змінами еліт. З іншого боку, досвід і простір дій шляхти сприяють кращому розумінню цивілізаційних змін ХІХ ст. Феномен шляхетських привілеїв, культурного, економічного, соціального капіталу, особистої свободи, гідності дають змогу окреслити шляхи подолання несприятливих суспільних змін, адже історія шляхти в модерну добу тісно пов'язана з історіями модерних держав.

Вихований, освічений панівний стан, що трансформувався у бюргерство та інтелігенцію, принісши в їхній етос культурний капітал, залишився в затінку наукових інтересів. Нобілітет вивчався переважно як контрагент бюргерських носіїв модерності, середовища, в якому зростали еліти і творилися бюргерські цінності. Від кінця 90-х ХХ ст. поживалося зацікавлення ментальністю, повсякденням, роллю нобілітету в житті європейських країн серед зарубіжних науковців. Вони звернули увагу на трансформаційні процеси, які відбувалися в середовищі місцевих шляхетних кіл на зламі ХІХ–ХХ ст., розвиток міської культури під впливом шляхетних родин, поділ шляхти на міську аристократію та буржуазію у національних просторах Західної та Центрально-Східної Європи. Науковці спостерігали трансформацію від комуністичних до посткомуністичних еліт, що фактично відбулася без глибинних пере-

творень [530]. Висвітлюється також історія національних еліт, у т. ч. української. Під різним кутом зору їх вивчають у своїх студіях Н. Яковенко [321], В. Балушок [101], Л. Войтович [130], С. Вовканич [129].

З'явилися наукові праці, які досліджували мікроісторію, соціологію шляхетських родин, долі нащадків знатних родин Європи. Дослідник західноєвропейської шляхти німецький дослідник шляхти Даніель Меннінг зазначав: «Хто займається методичними рефлексіями і суспільно-історичними дослідженнями шляхти, помітив зростання інтересу до цієї теми. Попри дослідження шляхти доведеться вивчати зміни від станового до класового суспільства, конституювання еліт, утворення колективних ментальностей» [445; 446]. Уроджена шляхта у модерному суспільстві успішно трансформувалася у знатну еліту, зокрема, через високі студії в університетах та семінаріях, що стало основним критерієм успіху [487].

Минуле шляхетства цікаве не лише для істориків, а й для культурологів та мистецтвознавців. Зацікавлення викликають аксіологічні цінності шляхти, що згуртували стан, ставлення шляхти до розвитку рідного регіону. Потрібно з'ясувати, як шляхетська культура, що створювалася впродовж століть, передавалася з покоління в покоління, виявила себе в несприятливих історичних умовах, яким чином «шляхетність» транспортувалася в культуру міщан та інтелігенції. Ці тонкощі розкриває праця Георга Крістіана фон Ведекінда, надрукована готичним шрифтом у 1816 р. у м. Дармштадті. Вчений висвітлює процеси формування громадянського суспільства у західноєвропейських країнах через освіту, яка дозволила доступ до когорти держслужбовців вихідцям з міщанства. Якщо раніше ці посади займали виключно шляхтичі, то з XIX ст. – й освічені міщани, яких Г. Ведекінд називає *honoratioribus* [545].

Шляхетська верства у модерну епоху виконувала духовну місію через передачу кращих своїх якостей (відповідальності, почуття обов'язку, моралі, гідності, правди і справедливості) іншим спільнотам, в першу

чергу – освіченому міщанству та інтелігенції. З них утворилася т. зв. «нова шляхта», або функційна еліта, а «шляхетство» когерентно трансформувалося у XIX ст. у нові стани, які сповідували філософський концепт «шляхетність».

«Шляхетність» як культурну модель досліджував Марк Функ, Стефан Маліновський [380], Гайнц Райф [472], Ганс Веглер [527]. Репрезентоване через родинну поведінку, практики панування, а згодом керівництва, управління, шляхетство до XIX ст. перебувало у бінарній опозиції до іншої культурної моделі – бюргерської, але через взаємозапозичення в етосі та «композицію еліт» це протистояння зникло. Від бюргерства шляхта перейняла культу материнства, ощадності, а бюргери вподобали естетичні, мистецькі, культурні смаки шляхти [472]. З'явилися фундаментальні дослідження освіченого бюргерства та суспільної домодерної культурної спадщини [514; 515].

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет запропонував поділ людства на тих, хто вимогливий до себе, відповідальний і має почуття обов'язку щодо інших, та тих, хто інертний, живе без зусиль. До першої групи філософ відносить шляхту як приклад жертвності в ім'я високого, ідеалу. Шляхетність вважає синонімом напруженого життя, що постійно прагне перевершити себе, дотримується чітких зобов'язань і вимог. Шляхетне життя мислитель протиставляє життю інертному, що статично замикається у собі. Одна з основних рис еліти (шляхти), яку визначив Х. Ортега-і-Гасет, це здатність відповідати за свої дії, що вирізняє її від маси [233]. Елітою можуть бути не лише шляхтичі за походженням, а й інші соціально відповідальні, громадсько активні пасіонарії.

Студії європейської шляхти проводяться через призму культурної історії та мікрорегіональних рефлексій [450]. Історіографія, соціологія історії, культурознавство Центральної та Східної Європи досліджували елітні соціальні прошарки, трансформаційні зміни суспільств по кожній

європейській країні окремо Польщі, південних європейських країнах, Німеччині, Франції, Іспанії [450]. Французька соціологиня Моніка де Сант Мартін з Парижа, сама шляхетського походження, колега П'єра Бурдьє, здійснила спробу описати сучасне життя французького шляхетства, середовища, що «зникало», але й надалі все ще незримо паралельно співіснувало з демократичним суспільством. У 1980-х рр., потрапивши у вищі паризькі кола, дослідниця почула, що «шляхти більше немає». Проте їй все ж вдалося простежити основні риси вітчизняної шляхти, її нинішній габітус та етос, показати, як старше покоління передає шляхетську культуру наступним поколінням, конструює та репродукує її, як шляхта вміє використати свій статус сьогодні і перетворити його у «прибуток від визнання» [490].

Сьогоднішні роль шляхти в культурі, історії трактується по-новому. Її розглядають як носія культурних цінностей, а не лише як соціальний прошарок. У межах такого культурного концепту, досліджуються аксіологічні цінності нобілітету «старої» та «нової» генерації. Не треба, однак, забувати, що ще на початку XIX ст. тогочасні медіа зверталися до габітусу і семантики шляхти, не тільки презентували її, але й підкреслюючи значущість у культурних процесах. Відтак можемо говорити про нове «розкодування» семантики, суті цього соціального феномена у високій та масовій культурі, про увагу до культурних і мистецьких практик нобілітету [517].

Соціологи, культурознавці, історики виявили інтерес до мікроісторії шляхетного життя, культури повсякденності XIX – початку XX ст. у постсоціалістичних суспільствах [472, 490]. Частину праць, що вийшли друком у 90-х роках XX ст., складають емпіричні дослідження зі сфери т. зв. одиничних студій випадку. Частина науковців займається культурною історією на мікрорегіональному рівні [450]. Публікуються й результати аналізу суспільної домодерної культурної спадщини [427].

Великий внесок у методологію досліджень шляхти зробив учений Екарт Конце, який вивчав шляхетський ландшафт, виокремивши поняття регіональної еліти, розвитку регіону як історичного простору в діахронному і синхронному порівнянні та місця в ньому шляхти. Науковець ставив питання про різницю між приватним та громадським; коли шляхта долучилася до публічного простору; як контактували шляхтичі всередині замкнутої групи; чи можна вважати, що їхня екзистенція базувалася виключно на спогадах про минуле. Німецькі автори Екарт Конце і Моніка Вінфорт цікавилися регіональними особливостями шляхетського середовища, відповідно, ставили питання, чи шляхта Східної Європи, як культурний конструкт, усвідомлювала себе так само, як і шляхта Центральної Європи, вивчали місце німецького нобілітету у європейському вимірі [356; 357; 536; 540; 541]. У 2004 р. Е. Конце та М. Вінфорт зауважили, що нобілітет у новітню добу вивчався лише з погляду шляхетських ідентичностей та шляхетського габітусу. Вони внесли нові критерії в дослідження. Е. Конце розглядає шляхту не тільки через призму історії її занепаду і як втрачену верству для суспільства, що зникла, але і як культурний феномен [357]. Стефан Маліновський у 2003 р. в монографії про ставлення німецького шляхетства до націонал-соціалістів, наголошував на факті, що більшість представників цієї соціальної групи була на боці повстанців 1944 р. проти Гітлера [436]. Сільке Марбург і Йозеф Матцерат досліджували трансформацію шляхти від пануючого стану до групи спогадів [438; 439]. Основним концептом дослідження виступає концепція зміни еліт у модерну епоху і на тлі краху сталого суспільства. Трансформація та знищення традицій, габітусу й етосу провідних верств призводять до зміни структури суспільства і якості його моралі та культури.

Особливе ставлення до «шляхетської республіки» було у поляків, відповідно з'явилися праці польських (або польського походження) нау-

ковців, присвячених темі шляхетського маєтку, культури, етосу. Це наукові розвідки Крістіана Бруно фон Клобучинського, Сабіни Ягодзінської, Фердинанда Павловського та Кшиштофа Слюсарека та ін. [408; 348; 467]. Питанням трансформації шляхетської еліти у інтелігенцію займається Рафал Смочинський і професор Варшавського університету Томаш За-рицький [510].

Окремо в дослідженнях шляхти виступає жіноча тематика. Мар-тіна Вінкельгофер у своїй монографії детально представила щоденність шляхтянки у часи Габсбурзької монархії, її доповнює стаття Сільви Палечек [544; 465]. Починаючи з раннього віку, шляхтянки виховувалися у суворій дисципліні, прищеплювалася самоорганізація, упорядкованість, виховання. З трьох років вивчали етикет та правила поведінки, мистецтво танцю і комунікації, музики і риторики, готувалися до дитячих балів. Шляхтянці прививали станове почуття відповідальності і турботи про бідних. Заняття доброчинністю, роздавання грошей розглядався як пожертва і вид дозвілля, зокрема, «харитативного» дозвілля, що дозволило контактувати й з іншими верствами суспільства. У ХІХ ст. відбувається «оміщанення» шляхтянок, заняття розвагами змінюється прагненням жінок отримати освіту, в тому числі і вищу [546], змінюється ставлення до дітей, ведення господарства, ощадності. Як себе почували шляхтянки у міщанському просторі ХІХ ст. висвітлює Христина Дімель [365]. Марія Курбова досліджує патріархальний авторитаризм батька в родині, бажання доньок вийти з-під опіки родини, дому, самостійно заробляти на життя. Шляхтянкам імпонував міщанський ідеал матері, яка виховувала дітей самостійно, в любові і спокої [423].

Ставленню шляхетських кіл до релігії приділили увагу кілька науковців, адже модель Бога-отця фокусувалася на родинну ієрархію. Меморативні, поховальні практики сприяли увіковіченню імені шляхтича. Щоб закріпитися у релігійному просторі, шляхтичі ставали фундаторами та

меценатами багатьох церков, костелів, монастирів. Їхні імена фігурували у книзі пам'яті, на епітафіях, що поміщалися на стінах храмів. Пишна поховальна церемонія та багато оздоблені усипальниці-гробниці сприяли піднесенню статусу шляхтича. Цій тематиці присвятили увагу Герхард Отто Оексле [462], Таня Міхальські [448], Вернер Рьозенер [480; 481; 482; 483; 484] та ін.

У ХХ ст. постали нові верстви, страти суспільства, виникли нові теорії еліт, коли еліти визнаються не за походженням, а за громадською активністю, духовною, мистецькою, культурною значимістю. Для націй, які формувалися у ХІХ ст. у «тілі» чужих державних організмів, суспільно заангажована еліта значила більше, ніж та, що за походженням. Однак непоодинокі випадки, коли дві форми еліти збігалися в рамках одних і тих самих родин. В українських родинах Східної Галичини шляхетського походження завдяки культурній та комунікативній пам'яті виховувалися суспільно відповідальні, громадсько активні пасіонарії, які у ХІХ ст. діяли спочатку в межах культурних та мистецьких практик [107; 480]. У суспільних змінах другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. відбулася трансформація їхнього статусу: *шляхтич – греко-католицький священник – світський інтелігент – політичний діяч*. У сучасних дослідженнях визначних діячів, моральних авторитетів нації, інтелігенції не наголошують на їхньому давньому шляхетському корінні. Науковий інтерес до могутнього пласту шляхетської культури і виховання щойно починає пробуджуватися. Особливо цікаві культурні та виховні практики стану, його ментальність та культура, які когерентно проіснували довше, ніж сама верства. У ХХ ст. така тяглість й інерція дозволили зберегти відданість греко-католицькій церкві, західноєвропейське виховання, харизму та неповторність галицького суспільства, відмінні від культури радянської, яка заповонила після 1939 р. західноукраїнські терени.

У різних мовах термін «*шляхта*» має свої відмінності: «*Adel*» у перекладі з німецької, нідерландської, данської, шведської означає «знатне походження», що відповідає семантичному наповненню слова «*nobility*» в англійській, італійській, іспанській, «*aristocratie*» – у французькій, «*дворянство*» – у російській. Корелює з ним за значенням німецьке поняття «*Geschlecht*» – «*рід*», «*покоління*». Особи, що належали до цієї верстви, вирізнялися не лише шляхетним походженням, а й способом мислення, культурою, вихованням, самосвідомістю, манерами поведінки, культурною пам'яттю, комунікативними практиками, становою замкненістю. Вони з вихованням отримували досвід багатьох поколінь, акумулювавши знання ширші, ніж може досягнути за життя людина. Всередині стану шляхетське середовище дефініціювалося економічно, політично, культурно. Т. зв. «вища» шляхта відрізнялася наближеністю до королівського двору, нижча ж, котрій, власне, і присвячена дана праця, маркувалася особистою свободою, невеликим власним землеволодінням, глибокою релігійністю, плеканням культурної пам'яті роду і стану [481; 484].

Не зважаючи на несприятливі для цього стану обставини, скасування шляхетства і титулів, втрату політичної влади його представники, завдяки нагромадженню соціальному, культурному, мистецькому, освітньому, культурному капіталу, змогли й надалі залишатися проводом, елітою своїх націй. Спільним для активної громадської позиції діячів руського походження Східної Галичини є належність до шляхетських родин, хоча на цьому ніколи не акцентувалося. Шляхта в Галичині асоціювалася з польською нацією, тому український нобілітет добровільно відмовився від свого статусу. Однак символічний, культурний капітал, отриманий через виховання, освіту, почуття обов'язку, домінанти шляхетського етосу, були «в крові». Носії такого цінного ресурсу, кодексу честі й моралі не менш важливі для розвитку суспільства, ніж політичний клас. Саме вони беруть

на себе відповідальність за народ і націю в умовах бездержавності. Українське шляхетське товариство творило могутній пласт європейської шляхетської культури, яка крім усвідомлення своїх привілеїв, особистої свободи, гідності, обов'язку щодо оточення, виховувала також почуття впевненості, елітарності, здатності й обов'язку до управління, керівництва, проводу. Якщо ці індивідуальні відчуття спроектувати на колективний суспільний ґрунт, то шляхта була елітою нації [124].

Вітчизняна історіографія шляхетських родин не надто об'ємна, потребує додаткових студій. Місце і роль шляхти у збереженні української національної культурної спадщини на сьогодні відображено недостатньо. У дорадянський період уваги галицькій шляхті серед українських дослідників приділяли небагато, хоча її роль у суспільному житті визнавали. Переважно про шляхетське середовище можна дізнатися з літературних творів, які формували свідомість українців. Знаний письменник, який писав про прикарпатську шляхту – Андрій Чайковський. У його повістях черпаємо уявлення про зовнішній вигляд шляхтичів та їхні взаємини із селянами [305, с. 333]. За побутовими практиками реальних історій письменник не зміг гідно оцінити суспільне значення шляхти. А. Чайковський («Олюнька», «В чужім гнізді»), як і Г. Цеглинський («Шляхта ходачкова») подають негативний образ стану [124]. «Наш ноторійний «демократизм», а в першу чергу лібералізм і марксизм, під яких впливами жила більшість письменників і діячів українського національного відродження в ХІХ ст. оформили в нашій умовності особливе наставлення до всього, що задихало родовою традицією й становим зріжничкуванням. Боярством цікавилися в нас тільки москвофіли, козаччина обмежувалася в нашому уявленні тільки до запоріжської й степової «вольниці», а шляхта, ідентифікована з панівною верхівкою визискувачів і насильників, була і в ненависти і погорді», – писав про ставлення до національного нобілітету львівський мистецтвознавець Микола Голубець. Його праця «Золота книга

українського лицарства», присвячена митрополитові Андрею Шептицькому, належить до перших розвідок про галицьке шляхетство [139]. М. Голубець закидає Іванові Франку однобоку характеристику шляхти у творах «Захар Беркут», «Довбанюк» [139, с. 14]. При цьому вказані письменники самі походили з шляхетських родин, мати І. Франка – Марія Кульчицька – з дому Миколи Кульчицького та Людвіки з Гвоздецьких [141]. Початкову освіту Франко отримав у школі шляхетського села Ясениця Сільна, у якому проживав у своєї бабусі Людвіки, переглядаючи книжки її бібліотеки та слухаючи наративні розповіді про рід Кульчицьких та Гвоздецьких [141].

Чи не єдиною письменницею, яка розуміла значущість шляхетського стану, була Ольга Кобилянська. У повісті «Через кладку» вона підкреслювала: «Кожний нарід гордиться своєю шляхтою, тільки один українець відмежовується насилу від того вінка людських окрас, начеб це була марнота – мати визначних предків і почувати в собі шляхотську кров. Я не скажу, щоби з того робити в життю якесь головне питання, ставити шляхотство понад інші духові вартости, чи придбані працею й наукою, відділяючися від працюючої, низчої верстви, як це було колись. Але щоби вже так уступати владі мужицтва, що й без того творить у нас найсильніший елемент, мені здається, що це неслухно й на майбутнє нездорово. Будь-що-будь, повинні ми й над тим застановитися, чи не було б добре плекати, як цінну силу, шляхоцтво, не тільки душі, але й імені, тобто підтримувати невмірущість пам'яті тих предків, що надали своїми геройськими вчинками, славу й блиск своєму імені» [139, с. 15]. В. Липинський закликав відроджувати родову традицію й культуру аристократії в найкращому жертвовному і творчому розумінні [139, с. 15].

Тривале замовчування націєформуючої, культуротворчої та державницької ролі шляхетської верстви спровокував імідж української нації як селянської [117]. Новітню українську історіографію питання творять

публікації Н. Яковенко [320; 322], М. Крикуна [182], Ф. Сисина [259], О. Однороженка [230], Л. Сливки [263], І. Смутка [268; 269], Ю. Зазуляка [159], В. Потоцького, В. Семененка [244] та ін. Для нас праці цих учених є джерелом відомостей про формування культури, етосу, ментальності шляхти, оскільки більшість авторів досліджують шляхетське середовище до XVIII ст. Оскільки українські терени довгий час були розділені різними імперіями, то відрізнялися й регіональні особливості української шляхти. З одного боку досліджується шляхта Великої України, що опинилася під російським пануванням, а з іншого – особливості шляхетного габітусу галицької, буковинської, закарпатської української шляхти, яка належала до соціокультурного простору Габсбурзької імперії. Найближче хронологічно до нашої теми праці Любові Сливки, яка вважає спадкоємицею руської шляхти унійне духовенство, яке виховало для українства світську та духовну інтелігенцію, національно свідому еліту.

Одну з цікавих сторінок шляхетського життя представляє мистецька складова. Як і релігійні практики, так і мистецтво підносили статус шляхтича. Галерея портретів предків слугувала вагомим доказом шляхетства та була предметом гордості і вдячності. Належність до шляхетського стану була не лише питанням соціального статусу, рангу, який автоматично досягається завдяки «походженню». Членам цієї соціальної групи доводилося за допомогою конкретних практик та етикету підтверджувати шляхетський статус, а також конкурувати з іншими представниками знаті, зокрема, аристократами. Ці перформативні аспекти «шляхетства» вказували на певний спосіб вміння вести шляхетне життя, який був своєрідною формою «мистецтва». Мистецтво жити шляхетським життям, бути конкурентноспроможним вимагало орієнтуватися у літературі, музиці, живописі, архітектурі, хореографії. Шляхтичі виступали як меценати, цінителі та споживачі мистецтва. Репрезентувало шляхетство себе на балах, відповідно плекали мистецтво танцю. Танець освоювали з

раннього дитинства як метод репрезентації, гордої постави, досконалої тілесності. Танець – не лише соціальна норма, а й простір для знайомства, комунікації, передумова для шлюбу. Ролі танцю і хореографії у шляхетському середовищі присвятила науковий доробок Івана Ренч [478]. Національна шляхта використала свої мистецькі можливості і таланти для піднесення національної української культури у літературі, етнографічній спадщині, театрі, що сприяло націєтворчому чину [244, с. 470–474]. Широко виявили себе шляхтянки на літературній, письменницькій ниві.

Тематика зміни еліт на зламі XIX–XX ст., що супроводжувалася трансформацією шляхетства у бюргерство та інтелігенцію у Центральній та Східній Європі, стає предметом наукових студій тільки з початком третього тисячоліття. Досі ж досліджували здебільшого інтелігенцію, освічене бюргерство, що склало згодом середній клас. Публікації М. Мюллера [450], Р. Козеллека [413], присвячені соціальним змінам у шляхетських колах кінця XVIII – середини XX ст., висвітлюють як їх сприйняла шляхта, як зуміла пристосуватися до нового способу життя, що передбачало й нові форми комунікації з іншими верствами суспільства, як сприйняла скасування стану і титулів. Помітна також відмінність у підходах до осмислення ключових питань суспільного порівняння держав Центральної та Східної і Західної Європи. Дослідження шляхти у Англії, Франції, німецькомовних країнах переконливо доводять, що суспільні та державні зміни практично всюди відбувалися під гаслом «компромісу еліт». Відповідно шляхетство і бюргерство тісно скооперувалися в міській культурі, утворивши з часом відповідальне громадянське суспільство і міцний середній клас. У східно- і центральній європейській історіографії тяглість, зв'язок і наступність між старими та новими елітами з XIX ст. майже не висвітлюється. Не вивчається епохальний і структурно-специфічний феномен східно- та центральноєвропейської шляхти в порівнянні із західноєвропейською суспільною елітою.

Європейський нобілітет мав високу історичну і культурну самосвідомість. Під впливом революційних суспільних перетворень XIX ст. він змінювався через обуржуазнення, натомість сама буржуазія впродовж століття аристократизувалася. Так у міському просторі постала шляхетсько-бюргерська службова аристократія, або шляхетсько-бюргерський конгломерат. У рамках культурних практик шляхтичі віддавали особисті мистецькі колекції, кунст-камери на огляд громадськості, удоступнюючи широкому загалу раніше приватні музеї, а збірки середньовічних рукописів, документи ексклюзивних лицарських орденів, тощо були передані до публічних бібліотек. Зникаючи в модерну епоху як суспільна верства, шляхта втрачала політичну владу, проте зберігала надзвичайно високий дипломатичний, управлінський досвід та культурний потенціал. Шляхетська культура її надбання стали інструментарієм компенсації втраченої влади [538, с. 134].

Шляхта як феномен утривалюється завдяки культурній пам'яті. Відповідно, нами проаналізовано літературу, присвячену культурній пам'яті та спогадам шляхетських кіл, а також загальнотеоретичні напрацювання, які розкривають поняття національної, родинної, комунікативної, культурної пам'яті. Значення культурної пам'яті було надважливим для дрібної шляхти, якій присвятив свої дослідження професор Ягелонського університету Кшиштоф Слюсарек [506–508].

Тематика пам'яті в сучасному культурознавстві, без сумніву, актуальна. З другої половини XX ст., за відомим висловом П. Нора, почалася епоха всесвітнього торжества пам'яті [458]. Серед багатьох дослідників цієї культурознавчої проблеми доцільно виокремити Абі Варбурга [524 та Моріса Гальббакса [390; 391], учня Анрі Бергсона та Еміля Дюркгейма. М. Гальббакс запропонував теоретичну концепцію про зумовленість індивідуальної пам'яті колективною. Він сформував поняття культурної пам'яті – *memoire collective*. Якщо А. Бергсон виходив з того, що спогади

є суб'єктивними і підкріплюються історичною пам'яттю завдяки зовнішньому збиранню фактів, то його учень переконував, що індивідуальні картини спогаду приходять лише через часові рамки й місця суспільної історії. Таким чином, колективна пам'ять існує в суспільних рамках пам'яті [390].

Після Другої світової війни різні моделі пам'яті довго не аналізувалися, бо ця тема для післявоєнного світу була надто болючою, з огляду на численні жертви, руйнування, еміграційні процеси. Першими до неї повернулися 1967 р. Олександр і Маргарета Мітшерліхи, опублікувавши книгу «Нездатність сумувати. Основи колективної поведінки» [449]. Студії на межі колективної пам'яті та індивідуальних спогадів у культурно-історичному контексті провадили Ж. Ле Гоф [426], Л. Нітгаммер [455], П. Нора [457]. Спершу бракувало культурознавчих рамок, термінів, методик, щоб створити єдину науку про пам'ять. Тему пам'яті, переважно в другій половині 60-х років ХХ ст., розвивали фахівці найрізноманітніших галузей: стародавньої філології А. Лорд [431], Ж. Гооді, Я. Ват [385]; історії ідей та історії релігій – Ф. Г. Юнгер [406], М. Еліаде [382], кібернетик Г. Фоерстер [378], літературознавець В. Дюзінг [369], нейропсихологи А. Лурія [433], У. Неісер [453], А. Бадделей [339].

Культурознавчу проблематику пам'яті і спогадів розробляли на високому теоретичному рівні у 80-х роках ХХ ст. З великої кількості тогочасних публікацій виділяються праці Р. Лахман [425], З. Шмідта [495; 496], Г. Венцеля [533], Г. Сміта [509], Г. Вайнріха [528], Д. Гарта [392]. Однак найбільш успішними в цій ділянці стали наукові пошуки Аляйди та Яна Ассманнів [334; 335; 336].

Надважливою тема культурної пам'яті була для шляхетських кіл, які плекали спогади про своє походження, предків. Різні питання культурної пам'яті шляхти у своїх роботах порушують такі науковці, як Отто Герхард Оексле [462], Вернер Рьозенер [481; 483; 484], Таня Міхальські

[448], Ганс Ульріх Веглер [527]. Особливо варто відзначити напрацювання О. Г. Оексле та його колеги В. Паравічіні [464, с. 111].

Наступна група наукової літератури присвячена теоретичним концепціям та історичному аналізу просопографічних студій. Просопографічний підхід використовувався здебільшого при дослідженні еліт в античній історії. Від 70-х років XIX ст. вчені А. Декандоль, Ф. Гальтон, а на початку XX ст. – Ю. Філіпченко, застосували просопографію в поєднанні з методами генетико-демографічного аналізу для вивчення біографій учених та спадковості наукових здібностей, впливу на них факторів зовнішнього середовища і генетичних чинників. Внесок у становлення просопографії зробили Т. Д. Барнс, К. С. Б. Кітс-Роан. У сучасній українській історіографії цей підхід все частіше застосовується науковцями. У 90-х роках минулого століття на його важливій ролі в історико-біографічних студіях наголосив учений-енциклопедист Ярослав Дашкевич [150]. Важливе значення для розвитку теоретичних засад просопографії на українських теренах мають статті Н. Миронець [209; 210] та І. Старовойтенко [275]. Просопографія стала методом дослідження окремих верств, представників одного роду, особистості. Для створення колективного портрета галицької шляхти Східної Галичини слугували краєзнавчі праці [131; 193; 270].

Просопографічний портрет родини Бурачинських [104], Кульчицьких, Лужницьких, Навроцьких, Рудницьких неможливий без застосування суто джерелознавчої методології. Тому в дисертації використані праці з джерелознавства, біографістики, генеалогії та історичної антропології. Серед них напрацювання європейських науковців Пітера Альгайта, Беттіни Даусін [329], Урсули Апіч [330; 331], Ральфа Бонсака і Вінфріда Мароцького [347; 421], Д. Бааке і Теодора Шюльце [337], вітчизняної дослідниці Людмили Скокової [261]. Біографічні дослідження це шлях, через який суб'єктивні конструкції людини експлікуються у соціальний,

культурний та суспільний простір. Це свідчить про комплексну біографію як новий соціальний феномен постмодерну.

У низці моделей біографічних досліджень культурологічна модель зосереджує увагу на життєвому шляху особистості в соціокультурному контексті. У XIX ст. писали історію не країн, і не теорію еліт, а історію великих особистостей. Культура стає посередником у витлумаченні образу індивідуальності, особливостей творчості, ступені впливу повсякденності на реальне життя, значення культурної семантики подій, відносин, норм і цінностей. Вона створює тло для підбору фактів, біографічної реконструкції та інтерпретації, визначає орієнтири в оцінці життєвого успіху, популярності, висуває зразок для наслідування.

До уваги взято й значущі в контексті нашої теми висновки дисертації Інни Голубович «Біографія як соціокультурний феномен (філософсько-методологічний аналіз)» [140]. Опрацьовано доробок Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, зокрема Н. Любовець [202]. З німецькомовних публікацій потрібно виділити збірник «Біографічні дослідження у дискурсі» під редакцією Беттіни Фольтер, Беттіни Даусін, Гельми Лютц, Габрієли Розенталь [552].

Ще один тематичний блок наукової літератури відображає результати теоретичного аналізу родини, родинного виховання, когерентності генерацій, трансмісії культурних цінностей і досвіду, культурного капіталу. Особливо цікавою для нашого дослідження були теоретичні розробки, що стосуються родинної пам'яті, культури, традиції, міжпоколіннєвого діалогу, комунікативного значення наративних розповідей у межах кількох поколінь Йдеться, зокрема, про наукові праці А. Ерлл та А. Нуннінг [373], Гарольда Вельцера [531; 532], Ютти Екаріус [370; 371], Софії Майке Баадер, Петра Гьотте, Кароли Группе [340].

Окрему складову історіографії представляють напрацювання як зарубіжних (Л. Вулф [133], Е. Гелнер [382], М. Грох [402], Б. Андерсон [95], Ф. Сисин [519]), так і вітчизняних вчених з багатовекторної тематики націєтворення. Ентоні Сміт, за висловом Дж. Стоуна – «найавторитетніша постать у сфері досліджень націоналізму», вважав, що нації формуються завдяки різноманіттю культур. Його книга «Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка» репрезентує культурні еліти, які творять нації: релігійні, судові, військові, освітні. Соціальні, культурні, релігійні елементи часто мали більший вплив і значення, ніж політичні виміри і концепції. Сміт розглядає позицію бездержавних націй, які розвиваються у тілі чужих державних організмів, які добиваються, якщо не окремої держави, то автономії. «Така автономія забезпечує спосіб реалізації інших соціальних, економічних, моральних і культурних цілей, що самі по собі мають ще більшу вартість, ніж політичний суверенітет» [267, с. 49]. За висловом Дж. Гатчинсона, культурні націоналісти здатні відроджувати свої національні спільноти після століть летаргії і занепаду [267, с. 49]. До теми формування модерних націй звернувся Роман Шпорлюк, який підносить проблеми націєтворення українськими, російськими та польськими елітами у XIX–XX ст. [315, с. 7]. Він зауважує, що неісторичні нації народжуються на руїнах «історичної нації», що призводить до глибоких трансформацій [315, с. 9]. З українських авторів еволюцію націєтворення, зокрема, у Східній Галичині досліджували С. Пахолків, Я. Грицак, О. Павлишин та ін.

Культурна та комунікативна пам'ять української галицької шляхти, священництва, інтелігенції ревно плекалася на рівні з такими домінантами, як родина і освіта. В родинях культивувалася аристократія духу, традицій. Символічний, соціальний, культурний капітал, отриманий через виховання, освіту, почуття обов'язку, складові шляхетського етосу залишалися в генокодї та ментальності. Вихідці з шляхетних родин,

духовенство, інтелігенція зберігали шляхетність як вимогливість до себе, відповідальність та обов'язок щодо свого народу.

1.2. Джерела

Джерельна база дисертації безпосередньо стосується шляхетських родів Східної Галичини, які через священницький стан виховали світську українську інтелігенцію.

Багато різновидових джерел належать до неопублікованих, вводяться у науковий обіг вперше, особливо ті, що знаходяться у приватних родинних архівах. У дослідженні використано документи особистісного характеру – приватну кореспонденцію, фото, спогади, автобіографії з родинних архівів Бурачинських, Лужницьких, Кульчицьких, Рудницьких, котрі живуть сьогодні у США, Швейцарії та Україні.

Найранішим документом, опрацьованим у дисертації, є родовід шляхетського роду Навроцьких, складений Петром-Юліяном Навроцьким, батьком о. Андрія, що містить об'ємне генеалогічне дерево, де детально описані гілки роду Навроцьких (зберігається в родинному архіві Христини Терченко-Паліїв у Філадельфії (США)). Оскільки у шляхетських родинах ретельно й відповідально ставилися до офіційних документів, то у сімейних архівах нам вдалося віднайти свідоцтва про одруження, народження й хрещення, що дають багато контекстуальної інформації. Особливої уваги у роду Навроцьких заслуговує постать Володимира Навроцького – публіциста, поета, статиста, етнографа. Великий інтерес до його творчості виявив Іван Франко, який опублікував «Етнографічний збірник» праць Володимира Навроцького. Попри опубліковані розвідки про публіциста, нами віднайдені неопубліковані спогади про нього, зокрема сестри Володимира – Олесі Навроцької, що зберігаються у Відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка у Києві,

(фонд № 3 І. Франка). Джерелом наукового аналізу стали публікації самого В. Навроцького. Економічні твори В. Навроцького через 120 років після І. Франка видав проф. Степан Злупко. Окремо досліджена епістолярна спадщина В. Навроцького, яка зберігається у архівах Львова та Києва. Матеріали з родинного архіву Христини Турченюк-Паліїв дозволили відкоригувати особисті дані Володимира Навроцького, якого у енциклопедіях зазначають як Михайлович, а не Андрійович [77].

Досить інформативними є листи сестри Володимира – Сидори Навроцької до І. Франка [105], у яких простежується бажання дівчини-шляхтянки вийти за межі традиційного укладу життя й зайнятися літературною творчістю. У фонді І. Франка (відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка у Києві), зберігаються також її неопубліковані оповідання, підписані псевдонімом «Ародис», що читається як Сидора.

Як у Європі, так і у Східній Галичині, на початку ХХ ст. змінилася семіосфера родинної шляхетської культури [109]. Шляхтянки виходили заміж за представників інших, наближених до стану суспільних верств. Шляхтянка Сидора Навроцька одружилася з вихованцем Львівської духовної семінарії, майбутнім парохом – Іваном Паліївим. Про принципи національного виховання дітей у домі Паліївих, (які дали українству Омеляна, Дмитра, Валиля, Цьопу Паліївих), писали сама Сидора Паліїв та письменниця Марія Струтинська.

Наступна група неопублікованих матеріалів з приватного родинного архіву Богдана та Христини Кульчицьких у Нью-Джерсі (США). Це документи про діяльність творчого тандему Григора Лужницького та його дружини Ніни. Ніна Лужницька з Конашинських залишила спогади, які висвітлюють місію українського театру у 20-ті роки в таборах інтернованих у Польщі, шлях на театральну сцену Галичини, розгортання на ній театального мистецтва у 30–40 рр. ХХ ст., еміграцію до Граца з

Львівським оперним театром 1944 р. Матеріали слугують джерелом для висвітлення культурних і мистецьких процесів 1930–1944 рр. Спогади Ніни Лужницької [76] свідчать про доробок Г. Лужницького, причини його звернення у театральному дискурсі до національної ідеї козацьких часів, що будили й галицьких українців, показуючи їхню належність до великого українського народу з козацьким досвідом боротьби з польськими опонентами.

Часом спогади є опублікованими у ексклюзивних виданнях, невідомих широкому загалу. Одним із таких видань був рукописний часопис «Український скиталець», що виходив у таборі для інтернованих українців Йозефів у 1922 р. У ньому вміщені спогади Івана Теодора Рудницького про події Листопадових днів 1918 р. у Львові, Визвольних змагань [252]. Віднайдені спогади стали хвилюючою несподіванкою для родини Івана Теодора Рудницького, зокрема, його сина – професора Леоніда Рудницького, який вважав, що батько нічого не писав.

Іван Теодор Рудницький брав участь у Першій світовій війні, як і багато галицьких українців, мобілізованих до австрійського війська. Перелік їхніх прізвищ, термін служби, звання, участь у боях і військові нагороди концентруються у шематизмах за 1914–1918 рр. у бібліотеці Державного архіву та у воєнному архіві Державного архіву Відня. Серед цих матеріалів фігурує перелік нагород оберлейтенанта австрійського війська Івана Теодора Рудницького за участь у боях під Пиявою.

Священничий рід Бурачинських розглядаємо через спогади Володимири Ценко [304], яка згадує про з'їди роду на християнські та храмові свята до пароха Криворівні і сеньйора роду о. Йосипа Бурачинського та його дружини Зиновії, якій І. Франко присвятив поему «Терен у нозі». Активну громадянську позицію о. Й. Бурачинського продовжили наступні покоління роду. Вагому допомогу у висвітленні громадської активності о. Й. Бурачинського надали листи до нього швагра Якова Головацького,

братів Тита, Дениса Бурачинський, листи тестя о. Андрія Навроцького, які зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка.

У біографічних дослідженнях ми працювали з первинними джерелами біографічних даних. Це інтерв'ю, наративні розповіді. Зокрема, інтерв'ю з Христиною Кульчицькою з Лужницьких та Богданом Кульчицькими (Філадельфія, США), їхніми синами – Дмитром, Богданом та Ярополком Кульчицькими; Леонідом Рудницьким (Філадельфія), з Олександром Лужницьким (США), який зберігає архів батька Григора Лужницького; Христиною Турченюк-Паліїв, донькою Дмитра Паліїва, онукою Сидори Навроцької. Предметом розмови стало виховання «з дому», громадська активність роду, участь у еміграційних процесах, утривання української ідеї в наступних поколіннях. Відбулися інтерв'ю з представниками родин Кульчицьких, які не мали можливості виїхати до 1944 р.: з Дарією Рудницькою-Худик. В результаті такої комунікації у видавництві «Астролябія» у Львові 2008 р. вийшла друком книжка Д. Рудницької-Худик «XX століття: погляд з однієї точки зору» [251], де авторка дисертації виступала упорядником. Ще одним позитивним наслідком наративних комунікацій з родиною Рудницьких щодо історичного минулого, шляхетсько-інтелігентних родин Львова, є книга проф. Андрія Рудницького «Розвиток містобудування на території західноукраїнських областей України», що з'явилася у видавництві «Ліга-Прес» 2018 р., де авторка була координатором проєкту. Звичаєві відносини в українських шляхетських та рустикальних селах досліджували крізь призму спілкування з жителями села Кульчиці, що на Самбірщині, зокрема, з родини Кульчицьких, придомку Гут, села Чайковичі, Велика Білина, м. Самбір та м. Рудки.

У дисертації ми послуговувалися також вторинними джерелами – особовими документами. До цих символічних маніфестацій особистості належать автобіографічні документи (щоденники, візитівки, листи, авто-

біографії, записні книжки). Їх іноді називають «другою літературою», необхідною для більш глибокого розуміння життя і творчості, особистих контактів і взаємин. Щоденник є особистим спостерігачем і засобом самоусвідомлення, характеризується систематичністю повідомлень, хронологічністю, дотриманням когерентності подій (хоча часом і з перервами). Діаріуш¹, або щоденник найбільш цікавий для сучасного дослідника як безпосереднє джерело, у якому відбито і пульс цілої епохи, і конкретні людські переживання та емоції. Саме він стає основою наративу про випробування, побутове життя, емоційні реакції особи у вирі історичних подій, тому й заслуговує особливої уваги. Звичайно щоденники, записні книжки позначені певною суб'єктивністю, але концентровано віддзеркалюючи добу, в яку їхній автор жив і працював, дають змогу глибше осмислити вже начебто відомий науковцям історичний контекст, опираючись на особисті враження очевидців подій. Цінними джерелом інформації слугують кілька щоденників Лідії Бурачинської [66], які зберігаються в Музеї українського мистецтва Союзу українок Америки в Нью-Йорку, архіві Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, в родинному архіві Христини Турченко-Паліїв. У щоденнику можна простежити не лише повсякденний досвід чи окремі події, а й загальну життєво-історичну лінію розвитку суспільства. Вони висвітлюють розгортання подій 1939–1944 рр. у Галичині та Буковині, які спричинили еміграцію до Австрії та США. Нерідко діаріуші того ж автора сильно різняться один від одного, залежно від складності історичних обставин їхнього написання. Окремим матеріалом для аналізу став заповіт Лідії Бурачинської [65], написаний після смерті 10-річного сина, у якому вона заповідала все нерухоме майно своєму чоловікові – Степану Рудику, нічого не знаючи про його долю, арештованому 1939 р. НКВС.

¹ Діаріуш *пол.* *diariusz* – щоденник, сімейна хроніка, від *лат.* *diario* – щоденний – записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя.

Наступним джерелом, з якого черпаємо інформацію, є епістолярій. На відміну від щоденника, листи зорієнтовані на «Іншого», на адресата, якому ретранслюються власні знання про факти, особисті погляди тощо. Багата епістолярна спадщина Лідії Бурачинської, редакторки львівського журналу «Нова Хата» та «Наше Життя», що виходив у Філадельфії. Листування Л. Бурачинської з національно активним жіноцтвом всіх українських теренів, Ольгою Кобилянською, Оксаною Дучимінською, Зінаїдою Мірною. Христею Кононенко, Іриною Вільде, Оксаною Лотоцькою, Оксаною Лятуринською та ін. складають цінне джерело розвитку мистецького, літературного, жіночого руху у 20-90-ті роки ХХ ст. [65].

Ще одним різновидом залучених нами особових документів стали фотографії. Вони несуть надважливе духовне навантаження як символ втраченого минулого, символ когерентності поколінь, родинної та національної ідентичності й пам'яті. Часто, емігранти з дому брали лише фотоальбоми, які зберігали у всіляких перипетіях як пам'ять і єдину можливість згадати рідних. Крім фотографій часом долучалися матеріальні артефакти, які належали до повсякденно-культурних джерел: елементи одягу, предмети інтер'єру, мистецькі твори, включаючи картини, афіші, книги.

Основну джерельну базу дисертаційного дослідження становлять неопубліковані матеріали архівів: Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІА України у Львові) (зокрема, особові справи священників), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Австрійського державного архіву у Відні, а також бібліотеки цього ж архіву та інших бібліотечних і музейних збірок – Австрійської національної бібліотеки, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника, Музею ім. Петра Сагайдачного Самбірського району Львівської області. Матеріали, які проливають світло на

родину Бурачинських, знаходяться у архіві Музею українського мистецтва Союзу Українок Америки у Нью-Йорку, у фонді Лідії Бурачинської, архіві Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку. Найранішим документом з фонду Л. Бурачинської є свідоцтво про одруження її діда – пароха с. Криворівня о. Йосипа Бурачинського та Зиновії Бурачинської з Навроцьких.

Поряд з неопублікованими джерелами у праці вивчено раніше опубліковані матеріали. Серед них гербівники з переліком шляхетських родів, які належали до різних гербів (Кульчицькі – гербу Драго-Сас, Рудницькі – Яструбець). Опрацьовано акти на підтвердження шляхетства Кульчицьких, збережені в ЦДІА України у Львові [91] (справа на 100 аркушах із генеалогічними схемами), та фінансово-майнову документацію? що стосується земельних, лісових наділів, іншої нерухомості шляхтичів Кульчицьких придомку Гут.

Багато родин втратили документи про надання шляхетства й гербові печатки, виховувалися як шляхта «за традиціями», де домінувала культура пам'яті, поваги до батьків, родинних спогадів і переказів. Матеріальними ж доказами станової належності, наприклад у родині Рудницьких, слугує родинна срібна цукерничка, яку у ХІХ ст. традиційно було прийнято дарувати молодим на весілля, з гербом і літерою «R». Матеріальні докази – перстень-печатка та герб Дарго-Сас, який прикрашає дім Богдана Кульчицького у Нью-Джерсі (США).

Чимало шляхетських родин посилали синів на навчання до греко-католицьких духовних семінарій, оскільки у другій половині ХІХ ст. статус священника ставав дедалі престижнішим від статусу шляхтича, а парафія давала відносну економічну стабільність. У ЦДІА у Львові зберігаються матеріали про діяльність Львівської духовної греко-католицької семінарії. Для нас великий інтерес склали особисті дані про о. Андрія Навроцького [60]. Студентські відомості дають можливість побачити результати

навчання, а також перелік дисциплін вихованців семінарії, прізвища однокурсників Андрія Навроцького, наприклад Івана Вагилевича.

Формування світогляду у вихованців семінарії, роздуми про руський народ, труднощі вивчення руської мови містять документи з відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника (справи Я. Головацького, І. Вагилевича, Барвінських, М. Бучинського, родини Бурачинських). Громадсько-культурницьку діяльність шляхтичів-священників, які здобули освіту, віднайшли власну національну ідентичність, сформували ідейні переконання висвітлює група опублікованих джерел. Йдеться про документи, зібрані К. Студинським про життя греко-католицької духовної семінарії у Львові у 1830-х років, де навчався о. Андрій Навроцький.

Окрему групу джерел складають метричні книги с. Кульчиці Самбірського району Львівської області, шематизми, особові справи греко-католицьких священників Навроцьких, Лужницьких, Бурачинських. Останні дають багато інформації про обов'язки пароха, родинний і матеріальний статус, громадські товариства, до яких належав священник [42].

Масивну групу джерел складають документи та публікації, у яких висвітлено внесок родини Навроцьких, Лужницьких, Рудницьких, Кульчицьких, Бурачинських у розвиток державницького, релігійного, кооперативного руху на теренах Галичини у першій третині ХХ ст. Детально проаналізовано внесок священничих родів у духовне життя Галичини цього ж періоду.

У 20–30-ті роки знаним священником, діячем греко-католицького релігійного руху та історик церкви був о. Леонід Лужницький. Його внесок у розбудову наукового підґрунтя унійної української церкви зустрічаємо у спогадах о. М. Рибачка, В. Ленцика, В. Ящуна. Вагомим джерелом стали наукові праці о. Лужницького, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві м. Львова та Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника.

Об'єктом аналізу стали статті Л. Бурачинської, як свідчення того, що мистецтво може мати націєтворчий характер, оприлюднені на шпальтах журналу «Нова хата» та інших українських галицьких видань. Серед іншого, у цих статтях відобразилося зацікавлення їхньої авторки народним мистецтвом (килимарством, вишивкою тощо) та форми втілення його кращих зразків у моделях міського вишуканого одягу й інтер'єру (у т. ч. і через співпрацю з кооперативом «Українське народне мистецтво»). До опублікованих джерел належить безпосередньо сам часопис «Нова хата» (1925–1939 рр.). Чимало неопублікованих матеріалів, які є надзвичайно інформативними, зберігаються у ЦДІА України м. Львова, фонді № 327 Редакція часопису «Нова хата» [50]. Вони репрезентують широкий діапазон комунікації з українками з Праги, Галичини, Наддніпрянщини – від суто офіційного листування до листів приватного або змішаного характеру. Після еміграції Л. Бурачинська редакторську справу продовжила у США, працюючи у жіночому українському виданні «Наше життя» з 1950 по 1972 рр. у Філадельфії.

Висновки до розділу 1

Історіографія дисертації включає в себе домінуючу частину теоретичного матеріалу про загальноєвропейську шляхту (її загальні характеристики, кодекс честі і етос), складовою частиною якої була й українська шляхта Східної Галичини. У західноєвропейській історіографії зацікавлення шляхетською тематикою зросло після 1990-х років XIX ст., коли відбувалася зміна політичних еліт. Шляхетська тематика спровокувала нові теми для досліджень, як зміна еліт, способи інтеграції у трансформовані суспільства, соціальний, культурний капітал, освіта шляхетського середовища, культура повсякдення, мистецьких практик. Вітчизняна історіографія шляхетських родин не надто об'ємна, потребує додаткових студій. Місце і роль шляхти у збереженні української

національної культурної спадщини на сьогодні відображено недостатньо. У дорадянський період уваги галицькій шляхті серед українських дослідників приділяли небагато. Переважно про шляхетське середовище можна дізнатися з літературних творів, які формували свідомість українців. Нині цю прогалину заповнюють наукові дослідження істориків Н. Яковенко, Л. Сливки, А. Заярнюка та ін.

Джерельна база ґрунтується на матеріалах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІА України у Львові), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Австрійського державного архіву у Відні, бібліотеки цього ж архіву, збірок Австрійської національної бібліотеки, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника, Музею ім. Петра Сагайдачного Самбірського району Львівської області. Матеріали, які проливають світло на родину Бурачинських, знаходяться у архіві Українського Музею у Нью-Йорку, архіві Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку. Особливий інтерес становлять родинні приватні архіви родини Лужницьких, Кульчицьких, Навроцьких, зокрема, неопубліковані спогади Ніни Лужницької, наративні розповіді Богдана Кульчицького, Олександра Лужницького, Христини Кульчицької з Лужницьких, Леоніда Рудницького, Христини Турченюк-Паліїв, Дарії Рудницької-Худик, Андрія Рудницького. Неопубліковані щоденники Лідії Бурачинської стали джерелом інформації про еміграційні випробування українок 1939–1950 рр. Цей масив інформації свідчить про те, що галицька греко-католицька еліта завдяки вихованню «з дому» гідно витримала випробування ХХ ст. і зберегли шляхетський етос.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження шляхтського стану, репрезентація його як еліти суспільства вимагає звернення до відповідних теорій та концепцій, які становлять теоретико-методологічну базу дисертації.

Однією з головних концепцій репрезентовано теорію еліт та теорію їх зміни. Науковими творцями теорії еліт стали італійські вчені В. Парето [238] і Г. Моска [215]. В. Парето у психологічній концепції еліт визнавав елітою тих, хто має авторитет, репутацію. Визначення авторитетності особи, поваги, пошани, залежності від неї, допомагає визначити соціальний статус індивідуума, або групи осіб як вищий, стосовно тих, хто ці почуття виявляє. Високоавторитетні особи мають почуття покровительства, благочинності, панування і переваги. Виявлення еліти та її ідентифікація належить до соціально-психологічних завдань [238, 200–204]. З думкою В. Парета щодо авторитету та репутації, як ознак еліти, перегукується концепція К. Сіттіга, який маркував еліти в контексті культурної конкуренції [504, с. 57; 505]. В. Парето досліджував питання й контреліти, яка завдяки лідерським рисам також є елітою, але у зв'язку з різними соціальними, економічними, політичними чинниками, не входить до керівних офіційних кіл [238, с. 200–204]. Соціальна рівновага вимагає, щоб у пануючу еліту кооптувалися особи з елітарними якостями, але неелітарного походження, інакше, погіршується склад еліти і відбувається кількісний сплеск контреліти [238, с. 200–204]. Постала ціла наука елітологія, у розвиток якої зробили свій внесок Р. Міхельс [212] і М. Вебер [526]. Німецький учений А. Штеблінг [513], досліджуючи історію еліт, зараховує до них усіх осіб, які довгий час свої діяльні ресурси віддають на благо великої спільноти людей, чиї рішення чи вчинки формують світогляд

багатьох груп населення. Соціальна активність особи може збігатися з її шляхетським походженням.

Із динамікою модернізаційних процесів, цивілізаційних змін ХХ ст., побудовою громадянського суспільства змінилися й національні еліти. При цьому їхня роль як національного проводу з часом лише посилюється, оскільки саме від їхньої заангажованості в усі сфери суспільного життя й активності великою мірою залежить стабільний і повноцінний розвиток нації. Відповідно, однією з теоретично-методологічних складових дослідження є концепція зміни еліт. Урбанізована еліта шляхетського походження внаслідок трансформації суспільних змін кінця ХІХ – початку ХХ ст., інтегрувалася (шляхом «композиції еліт») у культуру бюргерства (у Західній Європі), а бюргерська культура перебрала багато від шляхетської. Культурні, аксіологічні взаємовпливи та взаємозапозичення відбулися не одразу. Концепцію «шляхетство», що перебувала в бінарній опозиції до концепції «бюргерство», досліджував німецький історик Г. Райф [473], польська дослідниця М. Осовська [234]. Згодом концепт «шляхетство» трансформується у «шляхетність». Шлях співіснування, наслідування, взорування у міському просторі відбувався впродовж століть, складно і з конфліктами, буржуазія не сприймала спосіб життя шляхти, її зверхнє ставлення до праці і фінансів, військових баталій, шляхта ж не розуміла надмірної ощадливості буржуазії, її пацифізму і байдужості до війни. Поступово шляхтянки від бюргерів перебрали культ материнства, буржуазія через освіту змогла оформити свої оселі за зразком шляхетських. Актуалізувався пошук зразка для наслідування, оскільки був спільний соціокультурний простір. Буржуазія підсвідомо переймала культуру, манери шляхти, спонтанно переймала й етос. Наприкінці ХІХ ст., з індустріалізацією та модернізацією, відбулося зубожіння шляхетських верств і збагачення бюргерських Г. Розенбергер [479], Р. Козеллек [413], Шлісслер Г. [494], Г. Райф [473], Е. Фегренбах [375]. Щоб втриматися на

поверхні, шляхта, порушивши свої традиції, визнавала укладені шлюби між шляхтичами і представниками буржуазії. Таким чином, на ХІХ с. у країнах Західної Європи, завдяки економічним обставинам, освіті, толерантності, громадським товариствам, праці на державній службі сформувався тип громадянина, який репрезентує середній клас, з високим культурним зацікавленням та громадянською активністю. Шляхта є (над)національним феноменом, який досліджують, з одного боку, на тлі становлення і структури європейської і світової історії, а з іншого боку, національних шляхів розвитку.

У країнах Центральної і Східної Європи бюргерство складало невеликий сегмент, а дрібна шляхта, що здавна осіла у своїх сільських маєтках, вела, переважно, аграрний спосіб життя, перебувала в опозиції, своєрідному протистоянні з селянами. Наприкінці ХІХ ст. шляхтичі здобувають освіту, духовний сан, творять інтелігенцію нового зразка, трансформують погляди щодо селянства, вбачаючи у ньому основу побудови національного організму. Концепт «шляхетство» трансформується у концепт «інтелігентність», про що зауважували Й. Шуйський [520], Р. Смочинський і Т. Зарицький [510], з російських – Д. Сдвіжков [501], з вітчизняних істориків – С. Пахолків [239].

Шляхетство плекало аксіологічні цінності стану, відповідно, у дисертації використана концепція П'єра Бурдьє про символічний капітал як конструкт соціальної групи, концепцію репрезентації (тематичні церемонії, символічні практики, габітус і культурні практики у свята і будні) [122].

Концепція про семіосферу культури Ю. Лотмана дозволяє побачити шляхетську культуру, етос, ментальність як усталену систему, що сформувала комплекс символів, кодів, жестів, правил поведінки і манер, культурних і мистецьких практик, які маркували зовнішню належність. Внутрішню ж культуру складала ментальність, ідеологія, засадничі переконання стану. Мембрана семіосфери шляхетської культури у ХІХ ст.

стає еластичною: через шлюбні практики, модернізаційні процеси вхід до шляхетського стану мають представники інших спільнот. У дослідженні шляхетської культури комплексний характер взаємин її складових важливіший, ніж самі складові. Враховуючи дефініцію станової культури за типологічними ознаками, ми все ж більше звертали увагу на складні дифузні відносини органічних культурних комплексів шляхетської культури. Саме дифузні відносини дають можливість зрозуміти не лише форму вираження культурних смислів, а й зміст життєдайних, вітальних процесів культури як цілого організму, який розвивається в історичному часі. Іншими словами, щоб зрозуміти майбутнє, треба вміти читати минуле і розшифровувати смисли культури, які є її особливими генокодами, що передаються каналами культурної спадковості. Тобто застосовуємо смислогенетичний підхід, який вводить у дослідження суб'єктність [109, с. 65–74].

Наступна концепція, якою ми послуговувалися у праці, концепція *комунікації*. Першим осередком комунікації була численна родина, її фамільні об'єднання, зустрічі і з'їзди. Такі родинні мережі трансформувалися у громадські, основою яких було спілкування, ідеї, дії. Потім з'являться нові форми комунікації, культурного осуспільнення, зокрема, у салонах, де до культурної праці долучаться жінки. Літературна комунікація, розвиток писемності, естетика оформлення запрошення, музична, танцювальна комунікація у салонах означала наявність культурних здібностей в загалом впливала на цивілізаційний вимір. З салону, театру, які стали альтернативою придворного спілкування, розгорнулася мережа асоціацій: товариство читачів, академії, клуби, ложі, об'єднання [497].

Фокус нашої праці спрямований також на дослідження взаємин між суб'єктом і суспільством. Позаяк людина як індивідуум завше перебуває в певному суспільному контексті, то кожна суб'єктивна життєва історія

корелює із суспільною. Біографічні дослідження вимагають розуміння соціокультурного простору, суспільного контексту. Велике зацікавлення викликають особові чи родинні біографії, які залишили певний слід у громадському, суспільному житті, адже біографія – це соціальна конструкція. Біографічні дослідження – шлях, через який суб'єктивні конструкції людини експлікуються у соціальний, культурний та суспільний простір, що свідчить про цінність комплексних біографічних знань як нового соціального феномена постмодерну. У низці моделей біографічних досліджень культурологічна модель зосереджує увагу на життєвому шляху особистості в соціокультурному контексті. Культура стає посередником у тлумаченні образу індивідуальності, особливостей творчості, міри впливу повсякденності на реальне життя, значення культурної семантики подій, відносин, норм і цінностей.

Біографічні знання гарантують збереження самої екзистенції в часі, становлять центральний ресурс, який надає приклад орієнтації та прийняття рішення, доводять, що людське життя є соціальною площиною культурно-символічних проєктів. Таке розуміння цього виду студій сприяє поглядам на багатогранність, поліморфність, розмаїтість суб'єктивних життєвих історій.

Колективні біографії, представлені в нашій роботі, становлять місток між приватними біографіями кількох поколінь відомих галицьких родин та їхніми суспільними діями. Застосований метод колективних біографій, який демонструє багатоступеневий рівень соціалізації родів шляхетського походження, мікро-, мезо-, і макроплощини їхньої соціальної реальності.

Просопографічний метод дозволив реконструювати «портрети» родини, провести комплексне дослідження кількох поколінь родичів, що проживали у суміжний історичний час, пов'язані родинними зв'язками, специфікою сімейного виховання, спільним життєвим простором, морально-етичними цінностями, взаємною відповідальністю та взаємо-

впливом. Проаналізовано процеси соціальної та територіальної мобільності членів родини в тривалій динаміці кількох поколінь, а також зміни соціального статусу, передачу культурного, ціннісного, символічного ресурсу родини [104, с. 121–126].

Методика дослідження вимагала актуалізувати гендерне питання у шляхетському середовищі, значення жінки в культурному житті. Через призму організації балів, «вечорниць», музичних вечорів актуалізовано значення соціокультурного простору регіону, взаємовпливи і зміни гендерних стереотипів у ХІХ ст. Дефініційовано мистецькі й культурні практики шляхетського середовища, греко-католицького духовенства та світської інтелігенції.

Вивчення шляхти як суспільної верстви, її окремих родів, їхнього способу життя, культури повсякдення, способів репрезентації охоплює цілий спектр міждисциплінарних методів. Так, методичний інструментарій історії (як загальної, так і локальної, а також історії культури, права, релігії, освіти, тощо), соціології, (у т. ч. соціології культури), психології було застосовано для визначення ролі й місця шляхетської культури в сучасному суспільстві.

Дослідження європейського нобілітету пов'язане з поняттям культура, що має ментальний характер, є сполукою цінностей та ідей. Культура шляхти представлена у способі мислення та культурній пам'яті. У дослідженні використовувався *метод колективної пам'яті*, який включає у себе письмові документи особового характеру: листи, письмові спогади, автобіографії [97; 98].

Німецький вчений Ульріх Фолькер в середині 1980-х рр. зауважив зміну зацікавлення у наукових дослідженнях, акцент перемістився «від вивчення атмосфери канцелярій і салонів, дій верховних осіб і державних подій, від аналізу глобальних суспільних структур і процесів історики звернулися до малих життєвих світів, сірих зон і ніш повсякденного

життя» [411]. Очевидно, що історія, зорієнтована на дослідження політики, створення національних держав не зникла. Й. Кокка виступав за споріднення типологічних і індивідуальних методів в історії, його підтримали Ф. Бродель, Е. Конце, Х. Моммзен, Й. Хейзинга, які по-новому сприймали історичні деталі [176; 410]. Це стерло межі між суміжними дисциплінами (соціологія, культурологія, біографістика), запозичило їхні методи дослідження.

Представлена праця сфокусована на аналізі колективних біографій українського нобілітету Галичини, який на межі XIX–XX ст. трансформувався в національну інтелігенцію. Найзручніше досліджувати шляхетські родини у громадському дискурсі через вивчення їхніх індивідуальних та колективних біографій. Біографічні студії, як відомо, мають міждисциплінарний характер, розвиваючись самотійно не тільки у власне історичному дискурсі, але й в дискурсі соціології, психології, етнології, культурознавства, педагогіки. У гуманітарній науковій літературі виокремлюють біографічні напрацювання, з виховним ухилом, навчанням досвіду. Історія розвитку таких досліджень сягає епохи Просвітництва. Новий виток у цьому напрямку відбувся після Першої світової війни. У 20-ті роки XX ст. у європейському культурному просторі спостерігається розквіт (*erziehungswissenschaftliche Biographieforschung*) т. зв. «педагогічних», «виховних» біографічних студій. Важливий внесок у розробку біографічно зорієнтованих досліджень зробив австрійський педагог і психоаналітик, народжений у Львові, Зігфрід Бернфельд [344], який інтерпретував щоденники, які велися у шляхетському, а потім і в інших колах, як джерело культурного самовираження. Німецький учений Теодор Шульце [499, с. 129–146] розглядав проблему загального в індивідуальному, конкретному випадку, і навпаки, аналізувавши конкретні спогади і переживання індивідуума.

Біографічні дослідження у виховному дискурсі можна розглядати як теоретично-історичну зустріч двох традицій. До першої належить духовно-герменевтична і феноменологічна традиція досвіду, яку представляють Вільгельм Дітлей та Едмунд Гюсерль. Друга традиція пов'язана з соціальною лінією розвитку – так званою якісною парадигмою, розуміючою соціологією Макса Вебера. Об'єднання цих двох традицій продукує феноменологічно орієнтовану соціологію. При цьому феноменологічна традиція розглядається у тематичній перспективі як окремий сегмент між виховною і соціологічною рефлексією. Біографічні дослідження наслідують основні методологічні засоби якісних соціологічних досліджень: зокрема – інтерпретацію при розгляді «Себе», «Іншого», світу [347, с. 166].

У 1970-х рр. біографістика як галузь науки переживає свій ренесанс. Саме з цього часу біографічні праці посідають вагому місце в наукових розвідках із соціології, педагогіки, історії, вони складають значний сегмент подібних зацікавлень і в Україні.

Дослідження колективних біографій останніх років зосереджено не лише на політичних, а й на культурних елітах. Власне через комбінацію різних соціальних структурних ознак можна простежити типові біографії еліт, окреслити коло осіб, котрі в соціологічному вимірі мали вплив на суспільно значущі події – наприклад, галицьких правників, духовенства, науковців, митців, публіцистів, драматургів, акторів. У даній праці досліджено кілька поколінь шляхетських родів Східної Галичини: Бурачинських, Кульчицьких, Лужницьких, Навроцьких, Рудницьких, які репрезентували його як духовну еліту.

За допомогою *просопографічного методу*, включно з допомогою методів *джерелознавства, генеалогії, демографії, психології, ономастики, нумізматики* та інших спеціальних історичних дисциплін ми дослідили внесок представників українського нобілітету у розвиток громадянсь-

кого суспільства Галичини у 30–40-х роках ХХ ст. [166]. Спробували реконструювати просопографічні портрети представників галицьких шляхетських родин Навроцьких, Кульчицьких, Лужницьких, Рудницьких, Бурачинських дослідили їхні колективні біографії, проаналізували внесок цих родин у збереження культурної пам'яті та національної ідентичності в умовах полікультурного середовища [209, с. 424].

З огляду на це, наукові студії провадилися на принципах *історизму*, *об'єктивності*, *системності*. У процесі роботи задіяно загальнонаукові методи (*аналіз*, *синтез*, *дедукція*, *індукція*, *абдукція*), історичні (*історико-генетичний*, *порівняльно-історичний*), джерелознавчі (*евристичний*, *археографічний*). Необхідними виявилися й методи, характерні для вивчення персональної історії, (*автобіографічний*, *соціобіографічний*, *біографічних досліджень*), методи вивчення колективної пам'яті на підставі персональних документів, життєвого аналізу, усної історії. Використано також метод *case study* (*аналіз випадку*), або *біографічної казуїстики*, *історії випадковостей*. Для вивчення емансипації жіночого шляхетського середовища застосовано методи дослідження *гендерних студій*. Це традиційне поєднання якісних методів для розгляду унікального об'єкта у сукупності його взаємозв'язків.

Кожна людина має свою життєву історію. Однак не кожна життєва історія гідна стати об'єктом біографічного дослідження. Біографія потребує громадського простору й об'єктом її дослідження може бути лише життя особи, що відбувалося у громадському дискурсі. Тобто йдеться не тільки життя як буття, існування, а й про громадські дії людини як явище.

Велике зацікавлення викликають особові чи родинні біографії, які залишили певний слід у громадському, суспільному житті. Очевидно, що з народження особа перебуває в оточенні інших людей, які допомагають їй сформувати власну Я-ідентичність. Люди творять свою біографію під впливом відповідних обставин, у т. ч. суспільних. Біографія – це не просто перебіг життя, це соціальна конструкція, історично-суспільна потреба

сучасності, форма знання індивіда про самого себе. Біографічні знання гарантують нам збереження самої екзистенції в часі. Вони становлять центральний ресурс, який надає приклад орієнтації та прийняття рішення. Біографічні дослідження доводять, що людське життя є соціальною площиною культурно-символічних проєктів, які роблять людину людиною. Таке розуміння цього виду студій сприяє поглядам на багатогранність, поліморфію, розмаїтість суб'єктивних життєвих історій. Людина є соціально детермінованою, тож повинна розглядатися з погляду соціального виміру.

Фокус нашої праці спрямований також на дослідження взаємин між суб'єктом і суспільством. Позаяк людина як індивідуум завше перебуває в певному суспільному контексті, то кожна суб'єктивна життєва історія корелює із суспільною. Колективні біографії, представлені в нашій роботі, містяться посередині між життєвими історіями відомих галицьких родин та їхніми суспільними діями.

Біографічні дослідження вимагають розуміння соціокультурного простору, суспільного контексту. Йдеться про те, яке значення певний соціальний феномен має для окремої людини або колективу людей. Цим займається просопографія². Класиком модерної просопографії вважають Лаврентія Стоуна (L. Stoun), який першим застосував у просопографічному дискурсі систему вивчення колективних біографій. Учений розглядав колективні біографії тотожними з результатами просопографічних досліджень, які аналізують спільні риси групи осіб через вивчення їхнього життя [498].

²Термін «просопографія» (від гр. πρόσωπον – обличчя, особа, та γράφω – писати, записувати) був запроваджений в історичну науку у XIX ст. для означення методу в історико-біографічних, статистичних дослідженнях, за допомогою якого досліджувалися особи і соціальні групи, створювалися «колективні біографії» і відстежувалися певні закономірності. Одним з напрямів просопографічних досліджень є створення колективних біографій груп осіб, об'єднаних за певною ознакою: родинною, професійною, соціальною, політичною, етнічною тощо. Вперше термін «просопографія» було вжито у XVI столітті А. дю Вердьє.

Особливість просопографії полягає в багатогранності персонального вивчення осіб, оскільки фокусує увагу на різноманітності їхніх життєвих обставин. Просопографічне дослідження допомагає комплексно, динамічно відтворити портрет конкретної особистості, чи групи осіб, відобразити їхнє місце в історії, націєтворчих подіях. Свою специфіку має створення просопографічного портрета родини як кровного та шлюбного об'єднання людей. Просопографічний портрет родини – це комплексне дослідження кількох поколінь родичів, що проживали у суміжний історичний час, були пов'язані родинними зв'язками, специфікою сімейного виховання, спільним життєвим простором, морально-етичними цінностями, взаємною відповідальністю та взаємовпливом.

Починаючи з 70-х років ХХ ст., настає ера рефлексивного індивідуалізму, коли людина бере активну участь у суспільному житті, її біографія стає суспільно наповненою, трактується як розвиток ідентичності. Біографія стає самостійним об'єктом соціального аналізу, адже, за Германом Гессе, кожна людина є неповторною, унікальною, особливою точкою, де перетнулися події світу лише раз і ніколи більше [134].

У 80-і роки науковий інтерес до біографії виникає через призму спогаду та пам'яті. Відомо, що поряд з індивідуальним спогадом стоять колективні спогади, які попри індивідуальну ситуацію мають значення й для багатьох інших. Життєві історії інформують сучасників про давні події, вони виступають своєрідними реконструкціями минулого з погляду сьогодення. Кожен індивідуальний спогад і досвід аналізується та інтегрується з іншими спогадами і досвідом, щоб утворити колективну чи соціальну пам'ять.

Модерне суспільство називають біографічним. Біографія є інструментом і критерієм суспільної дії. На відміну від традиційних республіканських моделей рівності, де всі громадяни підпорядковувались однаковим законам і не цікавилися індивідуальним, біографічне суспільство

хоче знати всі деталі існування і життєві обставини кожного індивіда. Тому приватні оповіді про особисте життя стають предметом суспільного зацікавлення. Наприкінці епохи великих колективних розповідей, як це позиціонує Дж. Ліотар, суспільство із 70-х років ХХ ст. продукує безконечну кількість індивідуальних розповідей про себе. Біографічне суспільство представлене індивідуальними біографіями [397, с. 37]. Біографія є наративною конструкцією, яка виходить з повсякденності, коли усні життєві історії подаються як протагоніст Себе, чи через усну презентацію (розповідь) або письмову форму (щоденник). Розповіді розуміються не лише як висвітлення минулого. Біографічний наратив є багатовимірною (ре)конструкцією суб'єкта. Одночасно розповідь взаємопов'язана з набутим досвідом. Концепція біографії впливає не тільки із само(ре)конструкції модерного суб'єкта, а й відкриває інші категорії соціального світу. Адже світова історія складається з конкретних пережитих історій [485, с. 12; 486].

Історія повсякденності вимагає вивчати культуру і «спосіб життя» «маленької людини». Історія культури і історія досвіду – не одне і те ж, реконструкція минулого потребує структурно-історичних засобів. Культуру треба розуміти як мережу чи зразки знаків, які дозволяють значній кількості осіб (спільноті, народу, громаді) усвідомити реальність. Саме вивчення цієї мережі уможлиблюють соціальні відносини (комунікація, єдність, розмежування) визначають ставлення «Я» до самого себе, оточення, природи. Зразки знаків містять інформацію про правдиве викривлене, справедливе і несправедливе. Це можуть бути тексти, норми, символи, твори мистецтва, усна традиція, ритуали, міри покарання, осуду, духовні практики. Культура змінюється в часі, але не підлягає швидкій трансформації, вона відносно постійна. Незважаючи на еволюцію індивідів, досвід і дії яких вона виражає, культура скеровує і відновлює здатність зберігати власну ідентичність, передаватися з покоління в покоління.

Важливо чітко уявляти культуру окремої конкретної соціальної групи, притаманну їй ментальність, щоденний спосіб життя і мислення. Щоб розширити загальні смисли мережі колективної групи (у нашому випадку шляхетського та інтелігентського середовища), треба окрім реконструкції досвіду окремого індивідуума розшифрувати культурні структури спільноти, історичний контекст, поєднувати індивідуальний досвід з структурами і процесами, які завжди присутні у досвіді [325]. Ми застосували дієві методи соціальної історії, яка є одночасно, і структурна, і емпірична.

Ідеться про мікро-, мезо-, і макроплощини соціальної реальності, про багатоступеневий рівень соціалізації, коли одиницею виступає не окрема людина, а родина чи група, навіть нація. Біографічні знання побудовані на поясненні та інтерпретації культурно-символічної маніфестації. Для цього в дослідницькій практиці використовується техніка глибинного інтерв'ю, через залучення документальних матеріалів експлікується індивідуальний простір досвіду. Репрезентації індивідуальних життєвих історій мають велику цінність. Оскільки однією з домінантних основ шляхетської екзистенції є родина, у дисертації активно застосовується метод дослідження *історії родини* як локальної спільноти, що розвивається впродовж кількох поколінь. Поняття «родина» належить до основних питань гуманітарних наук, соціології і культурології. Родина належить до перших інституцій соціалізації, є основною суспільною інституцією та галуззю педагогічного, виховного, освітньо-політичного дискурсу. В її багатогранних історичних і виховних формах, структурах і функціях вона виступає як виховний і освітній простір, як низка родових та поколінневих констеляцій. Через спільні дії, ритуали й емоції, міжособистісний обмін відносин родина стає багатогранним родинним досвідом. Райнгард Козеллек [413] зазначав, що родина поєднує багатоманіття історичних досвідів і суму теоретичних і практичних речей у спільний зв'язок. Метод історії родини

дав змогу простежити процеси соціальної та територіальної мобільності членів родини в тривалій динаміці кількох генерацій, а також наступність і зміни соціального статусу, передачу культурного, символічного ресурсу роду і трансформацію родинних цінностей. При цьому до уваги бралися не тільки соціальні аспекти життя родини, а й регіональні особливості місцевості, де вона мешкала, Вивчалася «поколіннева граматика досвіду» роду, засвоєна завдяки кільком поколінням, сформована під зовнішнім впливом «внутрішня логіка», «код досвіду», до якого представники родів долучали набутий власний досвід. Спільне у сімейному житті формується як специфічна родинна культура – композиція, у якій історичне минуле систематично розширюється у своєму смисловому горизонті [338].

Досвід рідних представлений у реконструйованих наративних життєвих історіях, які уособлюють культурну ментальність та міжпоколіннєві традиції. Наративна реконструкція окремого життя містить посилення на соціальний загаль. Родинна пам'ять безпосередньо пов'язана з культурною, комунікативною та національною пам'яттю, відповідно, поняття біографії тісно пов'язане з такими явищами як спогад, пам'ять, поколіннева когерентність, родинна та національна культура. Щодо шляхетського середовища, то цікавим є момент розвитку індивідуального почуття у сфері колективного, зокрема, меценатство, благодичність.

Цінність комунікативних спогадів полягає у міжпоколіннєвій комунікації та наративах про особисто пережите на тлі суспільного. Розповіді про пережите членів родини впливають на подальшу життєву історію людини, а людська біографія є когерентним містком між минулим та майбутнім. Модель реконструкції життєвого досвіду відкриває доступ до комплексного феномену «навчання впродовж життя». Через дослідження індивідуальних спогадів, в тому числі й родинних, можна відтворити історичні події, їхній дух, зробити певні висновки [562].

З багатьох часткових ідентичностей, взаємопов'язаних між собою, особа формує свою у (біографічну, статеву, вікову, родинну, рольову, поколіннєву) ідентичність. Впродовж життя додаються й інші ідентичності, які впливають з наступних належностей особи до громади, школи, міста, країни, нації, релігійної громади. Однак найперша ідентичність особистості формується нею у родині, а потім «як під копіркою», переноситься палімпсестом на подальший розвиток особи.

Взаємини між окремими членами родини утворюють когерентність, тяглість, сукупність набутого досвіду. Всередині цієї локальної спільноти досвід стає простором для індивідуального розвитку. Це означає, що між індивідуальним і загальним розвитком членів родини є динамічна кореляція, що забезпечує якісне зростання потенціалу кожного.

М. Гальбвакс, Г. Вельцер та А. Ассманн розглядали родину як основну сферу комунікативної пам'яті і соціального життя [335; 391; 531]. Зі зміною громадських дискурсів, змінюються й моделі родинного діалогу, історична картина родинної ідентичності. Розповідні пережиті історії мають емоційне значення. Емоційний вимір трансмісії пережитого досвіду в колі родини, наприклад, при перегляді фотоальбомів, впливає на особистість значно сильніше, ніж когнітивні знання історії. Значущими з погляду трансформації колективних спогадів усередині соціальної громади є імпліцитні спогади, які присутні в міжпоколіннєвих розмовах. Коли хтось від першої особи розповідає історію, тоді родина складається з наративного печворку переживань, спогадів різних членів родини, які формують спільну наративну ко-конструкцію. У ній біографічна ідентичність кожного члена сім'ї підсилюється взаємними інтерференціями і вони утворюють родинну історію. Перехід від індивідуальної до соціальної пам'яті є переходом від родини до суспільства.

Висновки до розділу 2

У другому розділі представлені запозичені з культурології, соціології, біографістики наукові теорії та методи дослідження, які розкривають трансформацію культури станової еліти у соціально відповідальну інтелігенцію. Вони стосуються кількох напрямків, на яких фокусується дисертація: культурної, комунікативної пам'яті шляхетської культури, аксіологічних цінностей нобілітету (родини, релігійності, освіти, фаху, мистецьких практик, через які розвивалася національна свідомість українського народу у Східній Галичині), трансформації та зміні еліт (від статусу шляхтича до статусу священника чи вчителя). Застосовано метод дослідження: *історії родини* як локальної спільноти, що розвивається впродовж кількох поколінь, «поколіннева граматика досвіду» роду, засвоєна завдяки кільком поколінням, сформована під зовнішнім впливом «внутрішня логіка», «код досвіду».

Теоретичну основу дослідження становлять теорії та концепції аксіологічних цінностей (концепція П'єра Бурдьє про символічний капітал як конструкт соціальної групи), концепція репрезентації (тематичні церемонії, символічні практики, габітус і культурні практики у свята і будні). Концепція про семіосферу культури Ю. Лотмана дозволяє побачити шляхетську культуру, етос, ментальність як усталену систему, що сформувала комплекс символів, кодів, жестів, правил поведінки і манер, культурних і мистецьких практик, які маркували зовнішню належність. Дієво застосували концепцію родинної, колективної та культурної пам'яті Аляйди і Яна Ассманів, а також концепцію феноменологічного досвіду Гусерля.

Завдяки просопографічному методу вдалося окреслити колективний портрет роду, реконструювати етос родинного громадянського виховання та соціальну роль еліти у побудові української модерної нації.

РОЗДІЛ 3

СТАНОВА ЕЛІТА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Коріння шляхетського етосу зародилася в епоху Середньовіччя і походить з лицарського стану, який відігравав у X–XII ст. у суспільствах Європи вагомую роль. Лицарі сформували власну культуру честі, гідності, підпорядкування старшому, почуття взаємопідтримки, виходячи з військового способу життя. Уже тоді шляхта поділялася на аристократію, знатну через народження і лицарство, яке долучилося до стану конкретним військовим чином. Між ними була дефініція, в якій лицарство займало нижчий щабель.

Лицарство походило з селян, які брали участь у військових битвах і на полі бою особистим подвигом заслужили честь, славу, як винагороду – земельну власність, титул. Лише з 1300 р. лицарський титул, герб почав успадковуватися, а сам стан продовжили формувати нащадки. Військове лицарство стало першим фаховою субкультурою, яка утворила стан, до якого належали монархи й вища аристократія. Останні тим самим піднесли значення лицарського стану. Лицарі створили власну автономну аматорську культуру, яка мала вплив на європейські суспільства понад 500 років. Лицарський стан здобув низку досягнень. У військовій площині – лицарство – це люди чину, боротьби, дії, воєнних випробувань та подвигів. Військовий фах надав можливість лицарям набувати владні та управлінські функції [300]. У культурній площині на противагу до обов'язкових військових вимог, культуру лицарі творили за власним бажанням. Лицарська культура трансформувалася у культуру шляхти, зберігши семантику і символіку стану, з неї розвинулася гра, змагання, манери поведінки, поезія. Лицарство перейняло не лише військовий, а й

культурний провід у християнському світі. Сформувалася ідеологія, у якій лицарство розглядалося як окремий благородний піднесений стан.

У соціоісторичному розвитку поява лицарства була вирішальною, оскільки сприяла утворенню і зміцненню шляхти. Лицарство розвинуло ведення військових дій, від пішого – до кінного війська, від вояка-селянина (*мілес*, який став васалом) до появи фахового військового. Лицарська військова служба об'єднувала всіх військових – графів, герцогів, селян, який називали міністеріалами. Вони утворювали єдиний військовий суспільний стан, який з активної бойової касти переріс у провідну верству. Залежно від регіональних особливостей, лицарство формувалося у площині середньої та вищої шляхти, залишаючись нижчим шляхетським станом.

Лицарство відіграло важливу роль для посилення християнської церкви. Розуміючи, що належність до військового стану стає вирішальним критерієм у соціальних перевагах, християнська церква проголосила лицарів військом Хрестовим і через Хрестові походи посилила свій вплив. Монахи репрезентувалися як воїни Христа. Лицарі, задоволені винагородою за військову службу, воювали з ворогами святої Церкви. Шляхта і християнство знаходили й конституювали спільну систему цінностей і моральних якостей, спільну основу суспільства [426].

Лицарство долучилося й до соціальних змін. Селяни, яких делегувала сільська громада, отримували право на участь у воєнних діях і ставали васалами. Вони не могли бути закріпачені, оскільки зброю могли носити лише вільні люди. Селяни ж не мали права на зброю, як і права полювали, що позначиться на якості харчування і споживанні м'яса, а отже білка та калорій. Васали, які воювали верхи (кінь – символ влади) з панциром, мали монополію на легальне озброєння і застосування сили.

Лицарство пережило ряд перетворень, з 1200 р. воюючі лицарі стали професійним станом (*ordo militare*), який з 1300 р. передавали у спадок (*genus militare*). Як винагороду за доблесть і вірність військові отримували

земельні володіння, на яких будували спочатку іменні вежі, а згодом замки, що репрезентувалися як місце панування. Спадковість імені, титулу, незалежне життя у приватному просторі – замку (що постав на основі іменної вежі – символі влади) або дворі, маєтку серед власної родини та слуг, сформували своєрідну родинну свідомість. Вона визначалася горизонтально та вертикально. Вертикальна генеалогічна родинна свідомість (*cognatio*) ґрунтується на спадковості, що передбачала передачу титулу, привілеїв і власності старшому синові. Відбувався перехід від імені батька до імені сина, зі збереженням шляхетського титулу. Лицарі, живучи у замках-фортецях, основну увагу приділяли військовій підготовці, виховуючи нащадків у військовому дискурсі. Всі, хто жив у замку, родина, підлеглі утворювали дім лицаря-шляхтича, семіосферу його культури і горизонтальну родинну свідомість (*agnatio*). З'явилося багато дрібних замків, як і багато дрібної шляхти, що дбала за власні земельні володіння – запоруку економічного добробуту. З часом земельні володіння розрослися до великих землеволодінь, але у другій половині XIX ст. розпочинається занепад шляхетських маєтків [493].

Лицарі-шляхтичі беззаперечно підпорядковувалися монархові, їхні діти служили при дворі. Лицарський етос формувався під впливом християнства, яке підтримувала й придворна аристократія. У Новий час утворився сплав придворної й лицарської культури. При дворі носили не бойову зброю, а символічну шпагу чи ніж [300]. Придворні захоплювалися полюванням, фехтуванням. Лицарство пропагувалося через літературу, поезію, поширених у придворній культурі. Формується лицарсько-придворна культура, яка виявилася у духовно-літературному рухові, базованому на християнській доброчесності.

Аристократи, які склали меншість, хотіли також належати до лицарства. Станова еліта у європейському традиційному становому суспільстві шляхта не була однорідною, розрізнялася за походженням,

багатством, титулами та впливом. Спільним для «шляхти» [244, с. 11], «нобілітету», «аристократії» було усвідомлення належності до вільного добірного товариства, у якому виховувалися фундаментальні основи відповідальності, гідності та самоповаги. Через знатність, мужню поведінку і ряд людських якостей, таких як талант, благородство, добродійність у різних сферах, шляхтичі утворювали громаду «кращих». Ці якості шляхтич повинен був готовим підтверджувати через моральний та соціальний етос, щоразу здобуваючи право на повагу, а також берегти легітимаційні документи на надання шляхетства. Довгий час вважалося, що шляхтич не повинен нічим займатися (окрім військового чину), він вже є чимсь, адже через спосіб життя – габітус – репрезентує ідеї, низку добродійностей, мужність, стриманість, спокій, витримка. На цьому ґрунтувалася шляхетська самосвідомість, гордість, впевненість, самоосмислення. Засади цієї поведінки плекалися у своєму колі, всередині стану існувала конкуренція між товаришами щодо досягнення якнайвищого статусу в житті та збереженні честі роду. Природа честі, казав Монтеск'є, який сам походив зі старої службової шляхти, полягає у тому, щоб утривалити її переваги і відзнаки [362; 363]. Виховався своєрідний кодекс честі, за яким шляхтич відрізнявся від селянина. Почесним було померти на полі бою, отримати удар гострим мечем, натомість удар палицею, чи рукояткою меча сприймався як безчестя. Прямий удар кулаком вважався чесним, а удар тильною стороною руки – ні. Його з часом замінила кинута рукавичка, як виклик до бою за нанесену образу [201, с. 200–202]. Впродовж життя шляхта могла понести матеріальні втрати, що розглядалося як практику життя. Шляхетські родини могли розоритися, втратити економічний капітал, але завдяки іншим здобуткам – товариському зв'язкам, освіті, знанням, культурним та мистецьким практикам мали змогу гідно триматися. Вміли цінувати речі, які залишилися від попередніх поколінь. Так альбом, срібна цукерничка,

подарована на весілля бабусею, викликали відповідні спогади, стиль поведінки, психологічні установки.

Повагу, честь, захист від приниження, почуття гідності, ввічливість, стримані емоції – ці категорії зі сфери культури, втрачати було заборонено. Шляхта повинна була усвідомлювати значення досвіду, набутого попередніми поколіннями, що називають генетичною колективною пам'яттю. Зв'язок з регіональною історією, тяглість традицій, моральність, інтелект, духовне життя, прочитання символів шляхетської культури, які змінили своє значення, але бережуть пам'ять про попередні смисли – це все плекалося у шляхетських родинах. Ще однією категорією, що відрізняла шляхетське середовище, було почуття сорому. Сором – один з найпотужніших психологічних регуляторів культури, її рушійна категорія. Селянами також керувало почуття сорому, але більше страху [201].

Шляхетство як форма мислення базувалося на переконанні, що кращі якості передаються у спадок по батьківській лінії. Авторитет батька наслідувався через плекання добродетності шляхом отримання відповідної початкової освіти чи виховання у шляхетському оточенні. Разом з титулом, достатком нащадки успадковували різні форми капіталу. За відомим соціологом П. Бурдьє – «економічний капітал» – земельне володіння, гроші, «політичний» капітал – службу, «культурний капітал» – освіту, виховання, вишуканий смак, «соціальний» капітал – можливості мати покровителя, мережу зв'язків, «символічний» капітал – честь, «наближеність до трону» [122]. Європейська шляхта сформувала власний становий етос, правовий статус, успадковані привілеї.

Оскільки шляхта конституюється через спогади, колективну пам'ять, то складається вона не з індивідумів, а з «родини», «дому», «роду». Тому важливо було усвідомлювати фактичне чи міфічне місце походження родини, родоначальника чи очільника роду. Ранг роду вимірювався за своїм віком, за акумульованою предками і примноженою нащадками

честью. У будь-якому випадку завдяки мечу чи шпазі – символам шляхетської влади – шляхтич повинен захищати честь роду. Чоловік чи жінка повинен підпорядковувати власні інтереси родині, особливо у питанні одруження. Одружуватися дозволялося лише з рівними собі і в інтересах роду.

Шляхта, як стан, з ХІХ ст. трансформувалася у Західній Європі (шляхом композиції еліт з освіченим бюргерством) у розвинуте громадянське суспільство, у Центральній та Східній Європі – у соціально відповідальну інтелігенцію, було прототипом середнього класу. Шляхта передала кращі риси свого етосу – почуття обов'язку, гідності, відповідальності, підпорядкування старшому соціально наближеним верствам. Як стан, шляхетство офіційно скасували 1918 р., титули відмінили. Цінності, переконання, культура шляхти знайшли своє продовження у громадсько активних пасіонаріях, які впливали на формування модерних європейських націй. Виникає питання: де знаходяться витoki такої потужної культурної сили, які проіснувала довше за сам стан? Як інерція екзистенції шляхетської культури вплинула на наступні покоління – будівничих націй.

Оскільки аристократія прагнула жити поблизу монаршого двору, вона будує свої резиденції у містах-столицях. До міста тягнуться й шляхтичі, які репрезентують лицарські культурні практики [426]. За мурами міста відбувається святкування турнірів, які відіграють роль ратних подвигів, де здобувають честь, прославляють своє ім'я, середмістя ж стає сценою для пишних Богослужінь у храмах, християнських свят, де можна себе репрезентувати.

Ставлення до релігії виражалось у заснуванні іменних фондів, з яких фінансувалися монастирі, будувалися храми. Зв'язок між шляхтою та християнською Церквою був міцним, підтримувався не лише на особистісному рівні, але й на інституційній основі. Плекалася пам'ять про

шляхетних фундаторів церковних організацій та монастирів, імена померлих шляхтичів зазначалися в пом'яниках. При церквах, монастирях існували т. зв. книги пам'яті, або небесні *libri vitae* – «книги вічного життя», куди шляхтичі вписували своє ім'я аж до самої смерті. Вважалося, що записані у спільні книги попадуть до раю і матимуть вічне життя. Особливо престижно було записати своє ім'я на одній сторінці з монархом [462].

Міста ставали ареною спілкування з іншими станами, зокрема, міщанством. Термін «міщанин» з'явився у XIII ст., буквально означав «житель міста». У XVII ст. буквально значення це слово втрачає, вживається слово «бюргер» як громадянин. У XVIII ст. міста стали місцем зустрічі шляхетського суспільства, будували міські кам'яниці, відвідували театри, салони та бали. Звільнені від фізичної праці, маючи вільний час, міська шляхта потребувала комунікації, яка сприяла розвитку писемної культури. Писемність була необхідністю, оскільки потрібно було вміти записати чи перевірити прибутки. Відповідно, першими книгами, з яких черпаємо відомості про шляхетський габітус були господарські книги. У домашніх архівах зберігалася кореспонденція економічного характеру, генеалогічні книги, запрошення на бали. На відміну від інших соціальних груп шляхта мала час. Особливо це стосується жіноцтва. Свій час вони використовували для інтенсивного листування, складання родинних історій, ведення щоденників та запрошень на бали [465].

У шляхетських родинах святкувалися цілком особисті події – весілля, дні народження, ювілеї. Згадані події, як вагомі та визначні, передавалися через усну традицію нащадкам і реконструювалися як події сукупного минулого родини. Спільність цих експлікованих, інтенційних актів згадування, які усвідомлювалися, згадувалися, утворювали епізодичну пам'ять. Це утворює базис для окремих дій з нашого минулого і

біографічного пережиття життєво-історичні епізоди, які контуруються як моє минуле.

3.1. Свідомість, етос і ментальність європейської шляхти

Шляхетські кола засобами культурної та комунікативної пам'яті виховали міжпоколіннєву когерентну свідомість, самоповагу, систему цінностей. Центральною категорією у шляхетському етосі є особиста свобода. Вільні, зобов'язані лише військовим обов'язком або матеріальним податком, шляхтичі плекали почуття власної гідності. Військова доблесть приносила славу, а набуті матеріальні здобутки дозволяли плекати естетичний смак, запроваджувати певні культурні практики, ставати меценатами та фундаторами церков й монастирів. На відміну від т. зв. вродженої аристократії, яка набувала привілеї вже за фактом свого знатного походження, перші шляхтичі отримували визнання за дію – участь у битві, геройський вчинок. Матеріалізованим доказом доблесті, мужності предків став шляхетський титул, герб, успадкований нащадками, які користувалися різними преференціями та благами, що їх колись заслужили славні представники їхнього роду.

У соціокультурному просторі Європи шляхта сформувала особливу станову *свідомість*, яка характеризується здатністю мислити категоріями свого середовища, виховання, культурної пам'яті. Стан виокремлює Себе та Інших, власні взаємозв'язки зі світом, усвідомлено сприймає навколишнє оточення. Шляхетська *ментальність* означає спільний спосіб мислення, опанування тотожних розумових та освітніх компетенцій, духовних настанов і практик, подібні світосприйняття та психологічні рефлексії. Ментальність є органічним поєднанням свідомого і несвідомого в колективній пам'яті, умовою колективного становлення соціальних груп, особливим колективним феноменом спільноти. Вона поширювалася й на

усвідомлення приватної власності на землю як важливої опори економічного існування та незалежності, а основою влади виступали локальні певні права і привілеї. Ментальність шляхетського середовища визначається в синхронному та діяхронному вимірах. Структури ментальності залишаються закоріненими у несвідоме, це згорнутий геном культурної системи, його психічна квінтесенція [538, с. 134]. Вона має соціально-поведінкові програми і ціннісні орієнтири, способи, технології і результати смислоутворення. Нас цікавить реконструкція ментальних структур шляхетського середовища, а не тільки низка історичних фактів. Яким чином ці ментальні структури ввійшли у бюргерське середовище та інтелігентське.

Якщо ж рефлексувати простіше, на побутовому рівні, то ментальність – це національний характер і низка культурно-психологічних стереотипів певного народу. Ментальність породжує моральні установки, принципи, переконання, правила, відомі як етос.

Під *етосом* нобілітету розуміємо культуру шляхетської спільноти, яка зосереджується в системі домінантних цінностей і норм поведінки. Хоча шляхта як стан у суспільній організації європейських держав формально вже майже не існує, і сьогодні зберігається значна група людей, які далі ототожнюють себе зі шляхетським етосом. Європейське шляхетство мало високу історичну і культурну самосвідомість. У рамках культурних практик воно перетворило приватні чудо-камери на громадські, доступні широкому загалу громадські музеї, збірки середньовічних рукописів чи документи ексклюзивних лицарських орденів були передані до публічних бібліотек та архівів. Шляхта, як зникаюче суспільство, в модерну епоху втрачала політичну владу, але не надзвичайно потужний культурний потенціал. Інструментарієм компенсації втраченої влади стали шляхетська культура та її надбання [538, с. 134]. Нині можна говорити про нечисельне суспільство, існування якого

базується на шляхетських традиціях і культурі. Виявів збереження шляхетських традицій у пересічному культурному просторі небагато, адже дотримуватися давніх звичаїв і взірців виховання в модерну епоху важко. А це традиційна релігійність, побутова культура, культура повсякденності, одяг, спосіб утримання дому, двору. Нині все це радше переказується, ніж практикується. Відгомін шляхетської культури простежуємо у культурі елітарній: захоплення високими видами мистецтва, модою от-кютюр, дрес-код при відвідуванні Опери, філармонії, розвитку фехтування, кінного спорту, хорошим тоном вважається гра на фортепіано, вміння танцювати, декламувати вірші, розуміти літературу, вміння підтримати інтелектуальну бесіду.

У колишніх шляхетських родинних колах пам'ять про стан жила в ментальності найстаршої генерації, оприявнюючись у формі міфів, наративів, символіки. Наголошення на особливих сімейних традиціях підносило самоусвідомлення шляхти як носіїв родинної честі, виховуючи прагнення не схибити і не зганьбити свого роду. Успішна тяглість генеалогії, примноження шляхетської слави сприяли більш тенденційній самоідентифікації. Візуалізація шляхетського самовідчуття була медіальною та матеріальною [307; 338; 370].

Родинні маркери, які визначають культуру шляхти значно стійкішою та еластичнішою категорією, ніж закостенілі офіційні станові інституції. Попри відміну стану та заборону титулів, ця культура не зникла, допомігши її носіям не розчинитися ментально в умовах радикальних соціальних трансформацій. Навіть попри втрату економічного капіталу, залишитися в ролі функціональної еліти, проводу, пасіонарної частини суспільства шляхті дозволили нематеріальні ресурси – культурний, соціальний, освітній, символічний капітал.

У ХХ ст. ідентифікація шляхетської культури відбувається на двох рівнях: генеалогічному (формальному) та ментальному. Група, яка

ідентифікує себе із шляхетським станом у площині генеалогічній, має документи, які підтверджують шляхетське походження її предків, вступає до відновлених шляхетських товариств Німеччини, Австрії, Польщі, Литви, Білорусі та України. Інша група нащадків шляхти втратила підставові легітимаційні документи про шляхетське походження й ідентифікує себе тільки через ментальність, культуру, виховання, цінності. Ментально підтримують належність до шляхетського стану через комунікативну пам'ять. Саме вона, реалізована через поколіннєву комунікацію, відкриває представникам різних генерацій генеалогію свого роду. Завдяки пам'яті, традиційним ритуалам, обрядовості зникле і (не)існуюче шляхетське суспільство ментально продовжує існувати.

Ментальний вимір шляхетської самоідентифікації є важливішим, ніж генеалогічний, формальний. Критерієм належності до цього стану стає передовсім тісний зв'язок з його культурою, світоглядом. Когерентність шляхетського етосу переривається в разі відсутності виховання, зразка для наслідування, який прищеплював би відповідну свідомість, почуття самоприсутності в колективній спільноті. Виховання, передача культурних цінностей виступає первинною умовою формування шляхетської ментальності. Натомість легітимаційні документи на шляхетське походження, герби, печатки, персні та родинне срібло з родовим гербом трактуються як вторинне, додаткове свідчення шляхетства. Найчастіше такими документами володіли нащадки багатих землевласників. До шляхти ж ментальної, тобто «за традицією», належали потомки шляхти чиншової, середньої та дрібної, часом збіднілої або безземельної. Представники цієї групи за Міхаелем Рьомером називаються «шляхтою з традицій» [492, с. 14].

Як відомо, мала група може стати об'єктом дослідження цілої нації. Аналіз ментальності певної спільноти відбувається у синхронному та діахронному вимірах. При синхронному варіанті в центрі студій перебуває

ментальність цілої єдиної суспільної групи – шляхти, лицарства, духовенства, монахів, купецтва, інтелігенції тощо. Вона пізнається у контрастному порівнянні з іншими групами суспільства. Наприклад, ставлення до грошей у середньовічного купецтва буде іншим, ніж у шляхти, що є наслідком відмінності за типом ментальності.

У разі діахронного дослідження, йдеться вже не стільки про порівняння окремих суспільних груп, як про тематичну орієнтацію. Скажімо, як змінювалося уявлення про обов'язок упродовж певної епохи. Ментальність вивчається через призму реакцій певних спільнот на ті самі подразники.

Такі моделі ми можемо дефініціювати, виокремивши дві аксіоми (за американським соціологом та психологом Дж. Мідом). Якщо соціальні групи по різному реагують на однакові подразники, тоді йдеться про різну ментальність цих груп. Наприклад, шляхта сповідує цілком інакше ставлення до війни, ніж міщанство, яке розглядає війну з погляду особистої та матеріальної небезпеки та існування загалом. Це – синхронна площина дослідження. Спостерігаючи за реакцією найбільших груп, що представляють собою людину Середньовіччя, на однакові подразники у різні часи і в різний спосіб, зауважимо існування різних ментальностей. Класичним прикладом є розуміння і ставлення до природи, як індикатора ментальних змін. З плином часу вплив природи на людину зменшується, вивчаються різні геофізичні аспекти. У пізньому Середньовіччі природа розглядається як естетичний феномен. Одноразовим феноменом вважаються природні катаклізми, епідемії, вічним – народження і смерть [208].

Наукове спостереження виявляє реальну відмінність між окремими групами, котрі утворювали міцні регіональні об'єднання, як-от середня та дрібна шляхта. Великі шляхетні родини творили «доми», які згодом стали символом влади шляхетського міста. Автономно виступала соціальна група

середнього та дрібного шляхетства. Дрібні шляхтичі провадили інший спосіб життя, однак спільним для всієї шляхти була лицарська ментальність, військова доблесть, вагоме місце у шляхетських колах посідала християнська релігія.

Значущою компонентою шляхетської ментальності була мораль. За своєю природою мораль утворює необхідне взаємодіюче ціле. Визнання системи моральних норм є незмінною цінністю для всіх епох, культур, цивілізацій, релігій. Центральним поняттям шляхетської репрезентації, що виникло ще у античній думці, була висока свідомість щодо обов'язку, насамперед військового. Військовий менталітет сприймався як своєрідна цінність, для демонстрації доказів своєї військової доблесті шляхта виступала у змаганнях із суперниками, зокрема у формі турнірів. Традиційною шляхетською гордістю було гарно натреноване, фізично досконале тіло, ознака маскулінності.

Іноді доведення шляхетської мужності ставало самоціллю, тоді військовий менталітет знатних вождів загрожував політичній стабільності чи навіть її знищував. Лицарська ментальність – ментальність психологічної сили, маскулінності, чоловіча здатність справляти враження, полювання, турніри, самоконтроль [412, с. 38–39].

Лицарська ментальність має прямий зв'язок як з військовим чином, перемогою у боях, так і зі славою, вшануванням героїв битв, культурою святкування. Риси типового лицаря-шляхтича – культ предків, гордість за власну родину, за святих християнської Церкви досліджував німецький вчений Г. Кортюм [412]. З ним погоджувалися інші дослідники, які визначили головні ознаки шляхетської ментальності, Гайнц Райф, Отто Оексле. Згідно з цими вченими, шляхта виступає:

- як спадковий субстрат, принцип нерівності за походженням;
- як принцип честі, поєднання з відповідальності та обов'язку щодо окремої одиниці;

– як принцип родини, як зв'язок одиниць в єдиному ланцюгу поколінь: предків і нащадків;

– як спосіб життя, детермінований з великим землеволодінням і подальшим його збільшенням, який поширюється на інші життєві сфери [412].

Від середньовічних часів до модерності шляхта дотримується основних позицій цієї моделі ментальності, виробивши специфіку підпорядкування, що конституює її як групу.

Зв'язок між шляхетством має свої особливості. Він полягає не в індивідуальній дружбі між шляхтичами, а реалізується у вигляді взаємної честі бути належним до певної групи. Цю належність до спільноти шляхта всіляко підтверджує культурними практиками і маніфестує.

О. Оексле виділяє такі особливі елементи ментальності шляхти:

– свідомий пошук доказів, які доводять для індивідуальних членів успадковану за народженням належність до шляхетської спільноти;

– обов'язок одруження і збільшення родини, дотримання соціального статусу, служби, честі, який треба передати наступним поколінням;

– центральне значення пам'яті та спогадів, особливо культу померлих [462].

Шляхтич усвідомлював себе публічною особою. Від приватного світу він відмежовувався, використовуючи символічний інструментарій (герби, одяг, зачіску, жести, тренуване тіло, форми висловлювань та звертання). Завдяки такій самопрезентації публічна персона здобуває авторитет. У рамках форм публічності та репрезентації існували й шляхетські усипальниці, гробівці, які слугували місцем пам'яті, підтверджували належність до стану через предків, виступали складовою культурної гегемонії шляхти. Шляхетська ментальність пов'язана із

святковою культурою, мистецькими практиками, літературою і балом, на яких себе репрезентували.

Генеалогічний концепт шляхти розуміли як ідею доброчесності – етичної якості, котра не передавалася у спадок, а виховувалася. Шляхта всюди намагалася залишати свідчення генеалогічних континуїтивних понять, таких як кров та панування. Для самоствердження та збереження панівного становища та фамільної ідентичності важливим було розуміння власного походження, зв'язку зі своїм родом. Відповідно культивувався обов'язок пам'ятати предків.

За Гайнцом Райфом, ментальне ядро шляхти утворює кодекс поведінки, честі, що його застосовує стан для практики «очищення» своїх рядів. Завдяки цьому шляхетське середовище не лише репродукує власну ідентичність, але й актуалізує її. Зв'язок у цьому середовищі має свої особливості, оскільки полягає не в індивідуальних взаєминах між окремими індивідуумами, а реалізується через виховане почуття взаємної честі та гордості за свою належність до колективної шляхетської спільноти. Цю належність шляхта підтверджує й маніфестує цілою низкою репрезентаційних практик, від культури святкування до поховальної обрядовості. Таких моделей ментальності шляхта дотримується ще з епохи Середньовіччя, що сприяє екзистенції цієї спільноти [473].

Еліас Вассон (Wasson) доводить, що домінуючу роль у сучасному світі відіграє європейська еліта, яка вийшла зі шляхетських кіл [525, с. 2]. У античні часи шляхта переважно ідентифікувалася з міськими вищими колами, подібно і в модерну добу нові еліти формуються на основі шляхти та бюргерства.

Громадянська культура країн Західної Європи має столітні традиції. Творена різними прошарками населення, вона то ступала в ліберальному напрямку вперед, то відступала два кроки тривалий час назад. До потрясінь і радикальних інновацій Французької революції Європа поступово

пізнавала ідеї Просвітництва. Представники провідної верстви – аристократи та шляхтичі – розуміли, що настають зміни суспільного порядку, в результаті яких зміститься акцент на цінностях. Нова верства міщанства, що постала тоді в містах Європи, впроваджувала бюргерську культуру в життя. На сцену громадського і публічного виходить новий герой, вартість якого складають його особисті здобутки, здібності, особистість. Аристократія, яка була елітою суспільства завдяки своєму знатному походженню, змирилася з появою громадянина новітнього типу. Непорозуміння, ворожнеча та взаємна недовіра між цими двома верствами – старою аристократичною, шляхетською та новим прошарком міщанства тривали в Західній Європі порівняно недовго. У XIX ст. йдеться про композицію еліт [234, с. 235].

Економічні цивілізаційні зміни спричинили розшарування, а відтак і зубожіння частини населення, в т. ч. і шляхетських родин. Відсутність практичних навичок в управлінні господарством великих латифундій, маєтків, помилки в розрахунках часто призводили до матеріального занепаду родин. Шляхта всіляко намагалася втриматися на суспільній поверхні в цих модерних економічних та соціальних реаліях. Довелося переглянути своє ставлення до заняття торгівлею, яке раніше у шляхетських колах уважалось неприйнятним, та й загалом, змінити ставлення до праці, якою аристократи досі не займалися. Зусилля аристократів були спрямовані на збереження керівних посад в уряді, дипломатії, військовій справі. Власне тому в нинішніх урядах і парламентах Західної Європи до половини їхніх членів мають шляхетське походження та часом вживають його ознаку – артикль до прізвища «фон», «ван» [157].

Шляхта, засвоївши уроки Французької революції, прагнула й надалі закорінюватися в елітарних правлячих колах країн. Незважаючи на всі репресії, фізичне знищення під час революційних подій, розорення, вона

зуміла не втратити своїх позицій. Запорукою цього була багатовікова шляхетська культура. Сила цієї культури дала змогу зберегти родини, у нових умовах отримати добру освіту, у т. ч. фахову. Комунікаційна мережа шляхетських організацій, товариств, салонна культура, естетичний мистецький інтерес і смак дозволяли проводити дозвілля змістовно і цікаво. Коло знайомих і однодумців, тісні родинні зв'язки робили шляхту своєрідним закритим суспільством, вхід до якого нешляхтичам тривалий період був неможливим.

Володіння соціальним, культурним, символічним капіталом, культурною та комунікативною пам'яттю, особистою свободою й почуттям власної вартості та гідності, слугували потужним компенсатором при втраті капіталу економічного.

У ХХ ст., коли офіційно відмінили, заборонили шляхетський стан і титули, західноєвропейська шляхта зберегла можливість жити звичним стилем, займатися інтелектуальним заняттям, а не важким, одноманітним – фізичним. Вчасно зорієнтувавшись у ситуації, яка загрожувала зміні еліт, шляхта, що втрачала економічний капітал, почала впускати до свого кола заможних представників бюргерства. Одним зі шляхів до цього була зміна сімейних норм. До XVIII–XIX ст. шляхетські родини дбали про чистоту свого роду, одруження допускалося тільки з рівними собі. Шлюб з нешляхтичем підлягав осуду, часто понижувався статус шляхетної особи, відбувалося вилучення з кола знайомих і друзів. За нових умов тотального зубожіння і розорення шляхетських родів уже приймалися ті шлюби, які допомагали економічно втримати рід на відповідному рівні. Шляхтянки впродовж віків виховувалися з почуттям відповідальності перед своїм родом, його інтересам підпорядковувалися інтереси приватні. Такий інстинкт підпорядкування в народів Західної Європи дуже сильний, що є результатом виховання багатьох поколінь. У країнах Східної Європи, в

Україні зокрема, він, навпаки, надто слабкий (компенсується у культурі померлих, загиблих) [324].

Банкіри, комерсанти, своєю чергою, знаходили собі пару у шляхетському середовищі. Вони усвідомлювали, що одруження вело за собою турботу за всю родину дружини, проблеми її родичів доводилося вирішувати чоловікові. Однак була й певна компенсація, завдяки шляхетському соціальному, символічному та культурному капіталу дружини та її роду, буржуазія входила до аристократичних кіл, куди раніше доступ їй був закритим.

Міщанству, великому капіталу імпував спосіб життя і культура шляхти. Витончений смак, норми етикету, манери поведінки, мовні практики із задоволенням переймали багаті бюргери та буржуа. Помешкання нової верстви – вже не палаци, а особняки-кам'яниці в містах, намагалися оздобити на шляхетський кшталт [503].

Шляхетська культура – не лише зовнішнє оточення, замки, бали. Це набір обов'язкових правил, яких навчали з раннього дитинства. Це виплекане почуття власної гідності, відповідальності, доброчесності, благодійності, це репрезентація і конкуренція. Низка умов, що їх необхідно дотримуватися в товаристві, спілкуючись відповідно до титулу. Після 1918 р., коли статус шляхти було скасовано, у її товаристві й надалі дотримувалися ієрархічних статусних положень. Граф залишався графом, а барон – бароном.

Дбаючи про збереження свого стилю життя, габітусу, шляхтичі були змушені йти на деякі поступки щодо свого аристократичного статусу [447]. Міщани, буржуазія, натомість, прагнули якнайбільше перейняти відкультури шляхетських сімей, зокрема управлінські навички, обов'язковість виховання та освіти. Шляхетські ж родини вчилися у бюргерських більш тепло ставитися до дітей, а не відчужено і холодно, віддавши на виховання гувернантам.

Місцем, де перетиналися долі дітей аристократії, шляхти і бюргерства, були освітні заклади. У XIX ст. розвинулася широка мережа шкіл, гімназій, університетів. Випускники здобували не тільки фах, а й досвід спільного перебування в одному товаристві, усвідомлюючи себе членом однієї суспільної спільноти, однієї держави. В умовах багатонаціональності закладалися єдині громадянські цінності, розуміння необхідності дотримання законів, повага до очільника держави. Багато хто сподівався, що в тілі поліетнічної монархії, як, наприклад, Австро-Угорщина, вже дозріли ідеї незалежних самостійних національних організацій. Поляки у складі Габсбурзької монархії мріяли про незалежну Польщу, українці – про Україну, чехи – Чехію, серби – Сербію, хорвати – Хорватію. Поки ж вони вчилися загальноприйнятих норм поведінки, культури, взаємин усередині наднаціонального австро-угорського організму. Освічені новітні громадяни складуть здорове ядро громадянського суспільства, потужний середній стан.

3.2. Культурна та комунікативна пам'ять стану

Шляхта як феномен може існувати завдяки культурній пам'яті, комунікативній пам'яті та спогадам. Французький вчений Жак Ле Гофф [426], як і німецький науковець Ян Ассман [98], Аляйда Ассман вважали культурну пам'ять фундаментальним елементом індивідуальної та колективної ідентичності. Мова, знання, обряди, звичаї, музика, танці, ландшафти – спільні знаки, що передаються у символах і формують культурну формацію групи, виховують почуття спільності.

Для комунікативної пам'яті характерне використання історичного досвіду у рамках індивідуальних біографій, які орієнтуються на культурну пам'ять. Ян Ассман вважає концепт комунікативної пам'яті частиною колективної, котра ґрунтується винятково на щоденному спілкуванні.

Індивідуальна пам'ять виявляється у спілкуванні з людьми, які усвідомлюють свою єдність завдяки спільному образу їхнього минулого від родини, сусідів і аж до цілих націй [98, с. 159]. Поняття комунікативної пам'яті пов'язане із щоденною вербальною комунікацією в соціальних рамках. Специфічною характеристикою комунікативної пам'яті є обмежений часовий простір. Він відповідає кожній усній історії, охоплює 3–4 покоління (80–100 років) [98, с. 159]. У певних контекстах поняття «комунікативна» пам'ять є синонімом до слова «традиція».

Отто Оексле стверджує, що пам'ять формується у групах і має конституційне значення в усіх вимірах (будь то урочиста Літургія, поминки чи спогади про спільну історію, а особливо культ померлих) [462, с. 18]. Зв'язок колективної ідентичності і культури спогадів шляхти простежується через призму колишніх постійних конфліктів. Розповіді про війни, напади, битви, актуальні суспільні події, перемоги передавалися з покоління в покоління спочатку усно. Індивідуальна культура спогадів сприяла усвідомленню причетності до однієї спільноти. До появи писемності культурна пам'ять шляхти зберігалася в усній формі, у вигляді традицій, церемоній, ритуалів, міфів, казок. Ретрансльоване таким чином минуле й актуальні суспільні події зливалися в одне ціле, так творилася традиція й набувалася змістовність спільного життя слухачів, окреслювалася єдина однорідна культура спогаду. Ганна Фольрат високо оцінила усність у домодерну епоху і вважала, що «для культури усність є конституційною. Перехід від усності до писемності можна розглядати не як ріст освічених кіл, а як злам, порушення культури, що охопило всі сфери життя» [360, с. 581].

Шляхта розвивалася впродовж віків як соціальна група, пов'язана поколіннєвим зв'язком в єдину цілість. Родинні традиції та спогади забезпечували когерентність і міцність родинного ланцюга, розглядаються як головні підвалини колективної пам'яті. Шляхетний стиль життя, який

передбачав відповідний тип культури, був конгломератом різних, переданих через століття соціальних і моральних норм і способів мислення. Ці правила поведінки виховувалися головним чином у межах родини. Родинний зв'язок залишався пунктом відліку і в ідентичності, і в соціалізації. Він охоплював поняття традиції та передачі досвіду. Дорослі покоління синергують, що підносить значення власного життя, яке в солідарності з наступними генераціями стає частиною великого, триваючого цілого. Такий ідентичний порядок у родинній взаємодії та історії служить для визначення суспільного статусу. Наявність власної історії поколінь, що маніфестувалася в генеалогічних деревах чи хроніках, була важливою рисою шляхти, що, як і наявність титула, відрізняла її від бюргерства та селянства. Німецький соціолог О. Оексле вважав визначальним для шляхетської екзистенції докази про підтвердження шляхетства. Шляхетський стан був соціальною формацією, яка не лише усвідомлювала своє походження, а й репрезентувала його у різних формах, відштовхуючись від успадкованих легітимних титулів (походження, генеалогічне дерево, генеалогічні твори, грамоти на підтвердження шляхетства, герби та печатки). В першу чергу шляхта вміло та фахово репрезентувала родинні традиції, цінні знайомство або спорідненість зі знатними в Європі родами, пов'язували з ними минуле та власні життєві практики, зберігали пам'ять про них [462].

Шляхта з покоління в покоління розвивалася як міцно пов'язане ціле, з родинними традиціями, спогадами, що творять підґрунтя комунікативної пам'яті, яка трансформується в культурну пам'ять. Тексти, зображення, церемонії детермінують існування колективної пам'яті. Різні пам'ятні заходи, зорієнтовані в минуле, визначають й напрям у майбутньому.

Потужним чинником збереженням української культурної та національної пам'яті, була родина, її духовні цінності, патріотичне виховання. Родинна культура, родинна пам'ять формується через

символіку традиції, ритуали, завдяки канонам, притаманним культурі певного народу.

Незважаючи на те, що шляхта як стан у суспільній організації європейських держав формально вже не існувала, чимало людей ототожнювали себе із шляхетським етосом й далі. Ідентифікація відбувається на двох рівнях: генеалогічному (формальному) та ментальному. Група, яка ідентифікує себе зі шляхетством у площині генеалогічній, має документи, що підтверджують відповідне походження її предків. Такі особи часто є членами відновлених шляхетських товариств (діють у Німеччині, Австрії, Польщі, Литві, Білорусі, а також в Україні). Інша група потомків шляхти не може засвідчити свого елітарного статусу документально. Зі шляхетським станом вона самоідентифікується через ментальність, культуру, виховання, цінності. Ментально підтримують приналежність до шляхетського стану через комунікативну пам'ять. З покоління в покоління старші члени родини розповідають молодшим представникам різних поколінь шляхетську генеалогію роду. Завдяки культурній пам'яті ментально продовжує існувати зникле і неіснуюче шляхетське суспільство [463].

Ментальний вимір шляхетської самоідентифікації є важливішим за генеалогічний формальний. Адже є випадки, коли особа почувається шляхтичем, бо має задокументовану генеалогію, але не завжди розуміє чи ідентифікує себе з шляхетською культурою та світоглядом, оскільки не була привита культура стану та його свідомість» [492, с. 14]. Критерієм приналежності до шляхти є тісний зв'язок з шляхетською культурою, етосом. Легітимаційні документи на шляхетське походження трактуються як додаткове підтвердження. Найчастіше до шляхти, яка мала документи, що підтверджують шляхетське походження, належали потомки багатих землевласників. До шляхти ментальної, тобто шляхти «за традицією», належали нащадки шляхти чиншової, середньої та дрібної, часом збіднілої

та безземельної. Останні представники ментальної шляхти за Міхалем Рьомером називаються «шляхтою з традицій». М. Рьомер писав: «Дрібна шляхта є дуже чисельна, у деяких місцевостях творить своєрідну колонію, цілі околиці шляхти. В такій околиці часом мешкає цілий шляхетський рід, розгалужений на дрібних шматках ґрунту і малих фільварках – загородах, тому назва шляхти – загорова» [492, с. 14].

Шляхта є поміж середніх або дрібних державних службовців, чиновників, економів, писарів, лісників. Кількість шляхти «з традицій», тобто такої, що офіційно не має підтверженого шляхетства, бо втратила і не виробила легітиматизаційні документи, значна. Вона зберігає свою шляхетську ідентичність, передаючи традиції від батька до сина і вважає це найкращим трактуванням шляхетства.

Шляхта з традицій – це група, що відрізняється спільною колективною пам'яттю. Це спільнота, яка впродовж кількох століть жила в спільній консолідації, ізольовано стосовно зовнішніх впливів і для збереження ідентичності виховала свою власну пам'ять, ментальність, засади виховання. Традиція мислення, способу життя, дій передавалася з покоління в покоління – дітям від найстарших в родині.

Принципове розуміння шляхти, як окремої соціальної групи, визначали зовнішні та внутрішні цінності, які плекали у шляхетському середовищі. Ця елітарна свідомість імплікувала всередині шляхетського стану велику конкуренцію, яка полягала не лише у наявності великих маєтків, а й у позиціях при дворі, конкуренції рангів.

Попри велику кількість шляхти як землевласників, шляхта займала значні позиції у місті. Її репрезентація у місті відбувалася переважно на «професійній ниві». Тут вона розглядається як функціональна еліта, обертаючись у владних колах. До середини ХІХ ст. кількісно більша частина шляхти домінувала у сільському просторі. У ранні нові часи

життєвим простором шляхти, зокрема аристократії, стали міста-резиденції, де міська шляхта утворювала гомогенну групу.

У містах-резиденціях шляхта диференціювалася з правничо різноманітною системою клієнтури і мереж. Нобілітована шляхта мала можливість отримати кращі місця, зокрема, в уряді чи інших станових інституціях. Опинившись у місті, шляхтичі будували міські палаци за італійськими чи французькими зразками, якнайближче до резиденції монарха [368]. Фасади і мистецькі портали будинків шляхти відрізнялися від бюргерських будинків. Один з будівельних бумів пережив Відень після осади турецькими військами. Шляхта будувала репрезентаційні палаци з ексклюзивною архітектурою. Міста відігравали все більшу роль у шляхетському суспільстві через будівництво палаців, вулиць, площ, церков як місць пам'яті і репрезентації, свята. Міський простір був необхідним для існування шляхетської, придворної культури, яка не усвідомлювалася без її репрезентації на публіці, на вулицях та площах міста.

Репрезентувати себе допомагав також культ предків. Він підтримувався низкою публічних засобів: пишні похоронні процесії, родинні шляхетські усипальниці, гробівці. Вони визначалися як місця пам'яті та виступали складовою культурної гегемонії шляхти. Генеалогічний концепт шляхти включав ідею доброчесності – етичної якості, яка не передавалася у спадок, а культивувалася і виховувалася. Шляхта всюди намагалася залишати свідчення генеалогічних засадничих понять, як «кров» та «панування». Для самоствердження важливим було усвідомлення власного походження, зв'язку зі своїм родом [362].

Культурна пам'ять пов'язана з колективною та соціальною пам'яттю і формується в межах певної групи. Вона не лише зберігає й передає інформацію про цю групу, але й змінюється і розвивається сама. Постійно зростає смисл, семантичне навантаження цієї пам'яті, адже вона – це безперервний процес, у якому кожний соціальний пласт віками акумулює і

реконструює знання про себе і свої ідентичності. Її початки сягають церемоніальних комунікацій через «місця пам'яті». Це тексти, зображення, монументальні споруди, ритуали, сакральні дії як інституалізовані понадчасові комунікації. Особливими хранителями та носіями традицій були жерці, священники [97].

Розрізняють форми культурної пам'яті, що пов'язані з загальнолюдськими життєвими циклами – народженням, одруженням та смертю. До найдавніших з них належить культ померлих предків, джерелом інформації про який є, зокрема, поховальні ритуали. Пам'ятання про померлих – первісний досвід, початок культури спогадів. Меморіальна культура середньовічної Церкви була схожа на античну, у котрій була присутня книжна культура і Літургія. Живі пам'ятали день смерті, ім'я спочилого, і таким чином почали формуватися некрологи.

Гробниці, надгробки для шляхтичів були прямою ідентифікаційною демонстрацією їхніх соціальних груп. Пам'ятник-гробниця нагадував про смерть усім живим, яких з покійним пов'язувало спільне походження, родинні стосунки. Смерть не лише розділяла родичів, але й посилювала відчуття спорідненості. Адже поряд з іменами вже увічнених поступово з'являлися й імена прийдешніх, котрі дефініціювали власну ідентичність на тлі смерті [462, с. 18]. Живі турбувалися про померлих через чин похорону, спорудження пам'ятника, догляд за могилою. Таким чином встановлюється зв'язок між конкретним похованням і пам'яттю.

У Габсбурзькій монархії простежується етнічно зумовлена географія захоронень: у похованні були сигніфікативні кордони: угорська шляхта тяжіла до Будапешта, богемська – до Праги, моравська – до Ольмютца чи Брно. Поховання шляхтичів у столиці, Відні були рідкісними винятками, пов'язувалися з посиленням інтеграції в політичну систему держави. Символічна інтеграція виявлялася через місця вічного спочину в центрі монархії. Аристократія та шляхетство, самосвідомі, об'єднані в єдину

шляхетську націю, через поховання у регіональних храмах, родинних гробівцях креслили власні умовні кордони країни. Захоронення політичних діячів на периферії розділяло їх у політичному сенсі з центром [394, с. 4]. Смерть такого діяча-шляхтича використовувалася для підсилення статусу роду. Цьому сприяли пишність церемонії поховання, епітафії та мистецько довершені гробниці. Останні відображали мікс приватного життя з публічним. Усипальниці шляхти ставали презентацією померлих, їхнього статку, статусу, влади, успіху, ролі у ряді подібних.

Між європейськими країнами різниця в поховальних практиках шляхти була незначною. У Франції, зокрема у Парижі, панівні шляхетні родини презентували епітафії померлого родича. У Відні та Брно від цього часто відмовлялися. В Англії шляхта обирала як місце локації своєї гробниці певний храм, збудований у новому стилі. У Берліні поважного шляхтича відспівували в гарнізонній церкві, що мало підкреслити тісну взаємопов'язаність між шляхтою та короною через військову службу [394, с. 9]. У ранній новий час окреслилися тенденції до індивідуалізації поховань. Це стосувалося площини відносин між окремою особою та її родиною. У родинному гробівці деколи могла послаблювалася індивідуальна належність до роду, що було спричинене браком площі (після захоронення багатьох предків у малих гробницях на персональні таблиці з епітафіям).

Церковний простір як місце поховань заново закріплював родинні зв'язки. У споруджених при храмах гробівцях хоронили найближчих родичів і їхні епітафії ставали різновидом візуальної та письмової генеалогії. Кіліан Гек, яка займається дослідженням генеалогії у просторі і часі, зазначає, що форми пам'яті про шляхетські родини були різними: це описи могил, зібрання епітафій, витвори образотворчого мистецтва чи літератури [518].

Шляхетські європейські роди, зосібна, німецькі, знали про своє походження від XII ст., плекали міф про походження франків з Трої. Значення генези родини для шляхетських кіл проглядається у спогадах про витоки, джерела роду. Це було основою шляхетського самоусвідомлення.

Найближчими сусідами до галицької руського боярства була польська шляхта. Про її походження у польській історіографії є достатньо літератури, як польсько-, так і німецькомовної. Польська шляхта, а саме її військова каста розвинулася з слов'ян, аварських вікінгів і германських військових вершників, яких називають шляхтою [489]. Військові отримували за воєнні подвиги осади, де оселялися і асимілювалися з місцевим слов'янським населення – кметонів, жителів полів – поляків. Шляхта перейняла місцеві імена і використовувала їх як власні назви. Часто шляхетські ряди поповнювали німецькі поселенці і рідко та вибірково єврейські біженці. З німецькими емігрантами прийшло німецьке магдебурзьке право і Польщу. Воно поширилося у великих містах, для малих містечок та сіл було притаманне кульмінське право. У Пруссії у вільних торгових містах діяло старе пруське право. Польща розвивалась під впливом німецької культури, обов'язок поширювати яку був на плечах місцевої шляхти [408]. З іншого боку з джерел католицької культури карбувалася нова формація, яка важко погоджувалася з західними уявленнями. Поряд з шляхетним правом у польської шляхти виховалися поняття, притаманні лише їй: рівність, сарматизм, свобода, толерантність, інтелігентність. Попри шляхетне право, польська шляхта була шляхтою «по крові», від народження. Це передавалося дітям від обох батьків. Коли постала так звана шляхетська республіка на теренах Речі Посполитої, то нешляхтич не отримував громадянських прав – не міг обирати, ні обиратися до органів влади. Нобілітація була важливим процесом, що тривав впродовж поколінь. Нобілітовані здобували право шляхетської честі не лише для себе. Але й для нащадків. Якщо родина отримувати

шляхетство через шляхетське походження жінки, то лише через три покоління надавалося право виборів до сейму. З іншого боку шляхетство і всі права могли бути втраченими через шлюб з нешляхтичем чи нешляхтянкою. Збіднілий шляхтич міг стати воєводою чи королем.

Коли Польща перейшла під егіду Австрії, були заборонені різні титули, бо вони нівелювали рівність. Багатство і впливи відобразились у латинських назвах списків імен. Дуже багатий власник «Gutbeztzer» скорочено фігурував у офіційних документах як «G. D.» «Generosus Dominus», власник торгових центрів і сіл «M. D.» «Magnifikus Dominus» [408].

У церковних метричних книгах з 1750 р. такі скорочення охоче застосовувалися і відображали становище родини. Вони стали свідченням ваги родини у відповідному регіоні і приналежності до шляхти. Шляхетство було справою не окремої особи, а цілої родини, а то й регіону. Крім скорочень, які визначали майновий ценз, до польської шляхти належали родини з закінченнями прізвищ на *-ський*, *-ська*. Правдивим свідченням шляхетства була наявність герба та документів на шляхетство, легітимізаційних грамот. У Речі Посполитій спочатку не займалися генеалогією, тому часто встановити герби досить важко. Теоретично фальшиво зарахувати себе до шляхти було можливо, але на практиці, без вихованих з дитинства тонкощів шляхетської культури – ні. Шляхетський спосіб життя, закінчена освіта, побожність, манери, виховані з дитинства, важко підробити, як і підтримувати обман впродовж життя. Особливо неправда впливала у родинному та подружньому шляхетському житті.

Прийнято вважати характерним для польської шляхти сарматизм. Життя у краї, пов'язаному з природою, чистота води, свіже повітря, широчінь полів розглядалися як особливе щастя. Управління сільським господарством, праця на землі, воєнна служба як воїна – все це високо цінували як розкіш у дворах магнатів. У своєму дворі шляхтич жив як

вільна людина, нікому не підвладна. Над ним не було закону і керманича. Це була форма абсолютної свободи, яка не мислилася без толерантності до свободи інших. Шляхетська нація відзначалася ідеалами особистої свободи і спочатку великою релігійною толерантністю. Під впливом контрреформації ця толерантність поступово зменшувалася [547]. Шляхта історична й фактична альфа і омега народу. Це стан вільних людей, як мали обов'язок боронити й утримувати край і народ у порядку та достатку.

О. Оекеле зазначав, що «пам'ять формується у групах і має для груп конституційне значення в усіх вимірах, чи то у формі урочистої Літургії, поминок, роздумів про смерть, чи спогадів про спільну історію. Ця спільна дія від Літургії до історіографії спогадів має для громади велике значення, особливо для нелітературної групи» [463, с. 31].

Минуле не є історією, це радше спроектованим назад сучасним. Усна передача інформації про давнє сама по собі стає об'єктом пізнання. Недаремно в сучасній науці спостерігається зацікавлення усною історією. Усна комунікація відігравала велику роль у культурі спогадів шляхти. Вивчення усних і писемних форм ретрансляції відомостей та аналіз комунікаційних структур допоможуть глибше розкрити культурну пам'ять стану.

Загалом усна мова була важливим чинником і засобом комунікації в давньому суспільстві. Тож до появи писемності культурна пам'ять зберігалася в усній формі, у вигляді традицій, церемоній, ритуалів [418, с. 421]. На передньому плані були оповіді, міфи, носіями яких часто виступали музиканти, лірники, кобзарі, ваганти. Усна ретрансляція минулого та актуальні суспільні події зливалися в одне ціле, формуючи традицію і спільну однорідну меморативну культуру [420, с. 55–68].

Підтримувати культурний етос уможлилювали родинні наративи, міжпоколіннєві розповіді, міфи. Усна комунікація, а згодом письмова з часом спричинилися до розвитку шляхетської поколіннєвої свідомості.

Родова свідомість шляхетних родин з'явилася в осіб, які відносили себе до певного роду і хотіли до нього належати. Міфи про походження, шанування знаних предків посилювали і зміцнювало родову свідомість.

Дослідження пам'яті чітко демонструють значущість колективних спогадів для шляхетських родів, їхньої ідентичності, когерентності існування. Без пам'яті нема шляхти і жодної легітимності її панування. З огляду на це, у шляхетних родинах культурна продукція є комеморативною (мовиться і про тексти, і про ритуали, картини, пам'ятники) [415, с. 25; 416, с. 68; 417].

На прикладі культурної пам'яті шляхетства спостерігаємо всі парадигмальні проблеми пам'яті: її перехід від усної до письмової форм, від комунікативних до культурних форм, від окремих культурних спогадів до формування ідентичності.

Культура спогадів шляхти як явище розвинулася як в усній, так і письмовій традиції. Починаючи з XIV ст. шляхтичі запроваджують родинні книги. Німецький шляхтич Том Ентінген, зосібна, виводить у них походження власного роду від римських предків, які, за усними та документальними свідченнями, поселилися в долині Райфельдену [461, с. 405]. У письмових джерелах шляхтичі здобували необхідну для самоусвідомлення інформацію, а згодом залишали подібну, хронологічно когерентну і для нащадків. Фіксування шляхетних родинних традицій на письмі мало надзвичайне значення.

Кількість документів про шляхетські генерації збільшувалася, як і записів про персональні дані, що експлікувало тенденцію рефлексій та індивідуальності. З'являлися розмаїті родинні хроніки, книги шляхетних поколінь, що були різновидом культурної пам'яті. Вони зберігалися поряд з рахунковими книгами. Найбільшу вартість з-поміж них мають найраніші, що містять також автобіографічні нотатки. Родові книги заводилися як представниками міської, так і сільської шляхти. Спочатку записи в цих

кодексах мали суто економічний характер, потім до них додалися загальні родинні відомості, хронікальні відзнаки, інформація про різновид стану шляхти. Серед усіх цих хронік особливе місце займали турнірні та гербові книги, які склали цілий спектр шляхетської культури спогадів. Найдавнішою пам'яткою такого типу в Європі вважають рукопис родини Ентінгів, що налічує 256 сторінок. Окрім тексту, в ньому бачимо ілюстрації з зображенням родини шляхтича, герба і знамен, родових замків, турнірів. Саме поняття «шляхетське суспільство» вперше зафіксоване 1602 р. у протокольній книзі [386; 387].

Репрезентаційні докази шляхетського походження не обмежувалися засобами культурної та комунікативної пам'яті, існували вони й у формі мистецьких творів. Когерентність поколінь засвідчували довгі галереї портретів з підкресленими родинними рисами. Шляхта – єдина верства, що усвідомлювала себе елітарним інформаційним суспільством, яке з дитинства плекає мистецтво: музичне, танцювальне, фехтувальне, вивчає багато мов, подорожує не з комерційною метою, а задля освіти і розваги. Власне представники цього стану розвинули писемну культуру, запровадила ведення щоденників, у щоденних практиках розвинула мережу комунікації та листування. Комунікативна мережа гарантувала швидкість поширення інформації, зміцнювала персональні зв'язки всередині шляхетського середовища, які часто були родинного характеру.

Окрім родинних книг, матеріальним свідчення належності до стану були печатки – сигнети, які виникли навіть раніше, ніж герб роду. Зародившись в епоху Середньовіччя, як особистий геральдичний знак, із військовими заслугами його власників герб поступово доповнювався новими символами, ставши також кодом чину, подвигу, доблесті. Так уже в XVI ст. герб з утилітарної речі перетворюється на демонстрацію тяглості роду і його лицарської слави. Інколи фамільною реліквією стає й родова шабля.

Родові герби як символи шляхетського самоусвідомлення з'являються на фасадах будинків. Цей зовнішній вияв шляхетства засвідчений з XV ст. в Італії, де такими геральдичними знаками прикрашали свої кам'яниці шляхтичі. Наприкінці XV ст. постає й письмово зафіксована генеалогія цього стану. І хоча відповідні его-документи були лише в невеликій частини шляхти, не варто недооцінювати традиційну свідомість та гордість інших представників шляхетської верстви [419].

Риси ментальності та ідеали європейського нобілітету були притаманні галицькій шляхті греко-католицького обряду Східної Галичини. Найбільше з Європою її пов'язувала християнська культура. Беззаперечний авторитет Бога трансформувався на родинному рівні в авторитет батька – голови роду. Своєрідний менталітет та окремішність руської шляхти Галичини обумовили існування власної моделі культурної пам'яті.

Найчастіше колективна пам'ять цієї частини галицького суспільства зберігалася в усній традиції. Попри повсякденні наративні практики, через які реалізується комунікативна пам'ять, шляхтичі утривали свою стану ідентичність у звертанні один до одного, до батьків, до дітей. Шляхетським дітям як ознаку шляхетської тотожності демонстрували родовий герб. Цей символ шляхетства виступав засобом соціальної ідентифікації, демонстрацією шляхетського походження і давав право на низку привілеїв. До основних прав належали особиста незалежність та свобода.

У селах Галичини жила дрібна шляхта, котра у XVIII ст. налічувала приблизно 65 тисяч осіб, а наприкінці XIX ст. – 250 тисяч [263]. Місцями шляхетського осідку на Прикарпатті були села Ільник, Явора, Білина Велика, Гординя, Чайковичі, Сілець, Комарники, Турка, Кульчиці. Шляхтичі групувалися на частині Косівщини й Коломийщині, Снятинщині. Шляхетські села відомі на Калушині: Бережниця,

Підмихайля, на Рожнятівщині: Сваричів, Креховичі. Великий ареал існував на Городенківщині, краї якого пролягали сусідніми районами і Тернопіллям. У його межах розташоване, наприклад, с. Серафінці — велике шляхетське село, звідки родом Роман Шухевич, а також Чернелиця [263].

Шляхетськими вважали прізвища, які закінчувались на -ський, -цький, -ич, -ик. Шляхетські роди Прикарпаття мали зазвичай подвійні прізвища. Родини іменували за місцем поселення. У Чайковичах, Кульчицях, Ільнику, Витвиці мешкали відповідно Чайковські, Кульчицькі, Ільницькі і Витвицькі. Часто використовували для розрізнення додаткові ідентифікаційні засоби, найчастіше патроніми, що колись були індивідуальними прізвиськами. Цю шляхту можемо вважати українською, бо розмовляли її представники руською мовою тільки додаючи до неї польські слова, сповідували християнство східного греко-католицького обряду, станову ідентичність і постійно її плекали. З плином часу, коли певна соціальна верства стає своєрідним психологічним цілим, вона набуває відповідної сутності, із системою специфічних властивостей. Поєднання цих рис, їхні особливості творять унікальний дух соціальної групи, яким вона відрізняється від інших. Відчуття станової спільності у дрібної шляхти формувалося через призму уявлень про особливу роль шляхетської верстви в суспільній структурі [264; 265]. Українські шляхтичі та шляхтянки оберігали свій статус аж до середини ХХ ст. З ХІХ ст. її привілеї поволі втрачаються, однак у селах люди ще до середини ХХ ст. безпомилково вказували на символічний поділ на «шляхту» і «хлопів».

Для галицьких родів руського походження близьким був міф про надання шляхетських грамот з часів князів Данила Галицького та Лева Даниловича. Через слабкий інстинкт підпорядкування, поваги до влади та власної національної еліти, невміння оцінити її заслуги загалом і нерозуміння шляхетського етосу і світогляду протягом століть українцями

керували іноземні провідні верстви, а мрія про власну державу здійснилася лише у ХХ ст. Українці, навіть у часи громадянських злетів, як-от «Весна народів» 1848 р., проголошували себе «нацією хлопів і попів», відмовившись від допомоги аристократів руського походження. Таким чином було відкинуто величезний пласт шляхетської культури, досвіду управління, дипломатії, освіти, й інших ментальних чеснот [301].

Із необхідністю періодично підтверджувати своє шляхетське походження з'являється важлива родинна цінність – згорток документів на легітимізацію шляхетства. Особи шляхетського походження дуже пильно берегли інформацію про свої герби, грамоти на надання чи підтвердження шляхетства. Ці згортки пергаментного паперу тримали у спеціальних металевих тубусах, які у простолюду викликали асоціацію з макогонами. Тому народ шляхту часто так і називав – «макогони». У Центральному державному історичному архіві м. Львова зберігаються акти, які підтверджують шляхетство багатьох родин, зокрема й Кульчицьких із села Кульчиці [62].

Відрізнялося шляхетство від селян також одягом або його елементами. Це міг бути й комірець, головний убір або верхній одяг. Утривалити кастову замкнутість свого стану, його культуру й ідентичність шляхтичі намагалися через одруження рівних між собою. У метричних записах чітко занотовувалося якого стану і походження наречені. Свідків на весіллі теж обирали з шляхти, як і кумів під час хрещення.

Станову належність ретельно фіксував місцевий парох: латиною, українською, або польською мовою аж до початку ХХ ст. Зміна соціального статусу дрібної шляхти у зв'язку із суспільно-політичними подіями у Східній Галичині позначилася і на формах її самоназви. Священники наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. записували новонароджених, вінчаних чи померлих осіб шляхетного стану як «*nobilis*» (лат. шляхетний, знатний), на відміну від селян, яких ідентифікували як

«*rustici*» (лат. селянський). Після скасування панщини в Галичині 1848 р. в метричних книгах знаходимо не одного «*nobilis agricola*» чи «*agricola loci*» – (шляхтич-хлібороб). Таке означення побутувало до початку ХХ ст. [62].

У метричних книгах містяться відомості про дату народження, рік і причину смерті, стать, віросповідання, статус народженої дитини та її рідних і хрещених батьків, чи батьки новонародженого перебувають у шлюбі, адресу дому. На відміну від приватних родових книг, метричні книги були публічними, століттями зберігалися у храмах.

Культурну та комунікативну пам'ять шляхетського середовища Східної Галичини розглянемо на прикладі села Кульчиці Шляхотські, що на Самбірщині, яке представляє Прикарпатський регіон, де своєрідною колонією розселилася шляхта. Продовженням цього поселення було село Кульчиці Рустикальні, де мешкали окремо від шляхтичів селяни. Всі звикли до цього поділу й між їхніми жителями суттєвих суперечок щодо цього не було. Винятком ставали змішані шляхетсько-селянський шлюби, коли обидві громади пильно стежили, щоб елементи одягу вживалися відповідно до свого стану [131].

Соціальну свідомість шляхтичів підсилювала наявність приватної земельної власності, з якої сплачували податок – чинш. Чиншова шляхта ніколи не відробляла панщини, не зазнавала фізичного насилля чи покарань, усвідомлювала свою вищість і прагнула утривалити свій стан. Незважаючи на зубожіння, заняття землеробством, що не заборонялося канонами стану, шляхта підсвідомо завжди відчувала внутрішню свободу, вищість над селянством. Кожен шляхтич знав про своє походження, був свідомий особистої свободи і це додавало йому почуття впевненості, навіть якщо виявлявся біднішим від селянина. Станова свідомість дрібної шляхти мала стійкий консервативний характер. Звідси й прагнення якнайдовше відстоювати свої корпоративні інтереси, попри всі історичні зміни.

«Ходачкова шляхта, що хоч і живе в ХХ ст., своїм духом стремить ще в середньовічних часах» [302].

Вона замикалась у своєму середовищі і до 60-х років ХХ ст. намагалася різнитися від селянства, пристосувавшись до новітніх історичних умов. Навіть у створеному в с. Кульчиці колгоспі «імені 8 Березня» існувала ланка шляхтичів та ланка селян. Важливими були пронесені через віки шляхетські традиції, хоча й більшість з них нівелювалися в історичних реаліях ХХ ст. Нові покоління засвоювали соціальні зв'язки своєї групи, передаючи їх своїм нащадкам, що сприяло збереженню традицій шляхетства, однак уже у видозміненій формі [131].

Головним критерієм належності до стану було шляхетське походження, докази і пам'ять про нього. Особливу роль відігравала така спадковість у ХІХ – на початку ХХ ст. Якщо в Речі Посполитій за заслуги перед польською короною можна було набути шляхетство, то в Австро-Угорщині воно передавалося лише у спадок – від батька до сина. У Кульчицях, де налічувалося чимало шляхетних родів, священники старанно фіксували станову належність аж до початку ХХ ст. Коли у 1918 р. стан і титули офіційно скасували, основною шляхетської ідентичності стало дотримання традицій та належне самоусвідомлення.

До герба Драго-Сас належать нащадки Кульчицьких, Яворських, Гординських, Бачинських..., загалом 144 гілки [268]. Символіка герба Драго-Сас: півмісяць – символ надії, слави, що походить від сарацинів, від яких його перейняли хрестоносці. Ця символіка виражає віру, вірність, успіх, сімейне щастя. У магічних обрядах вона символізує таємницю або срібло. Зірка, натомість, зазвичай свідчить про прагнення до мети (згідно з латинським висловом «*Per aspera ad astram*»), є атрибутом волі, натхнення, амбітної мети. Стріла має зв'язок з часами хрестових походів. Вона може означати, що хтось без вагання взяв участь у битві не зважаючи на те, якою

буде її фінал, а також вміння бути напоготові, швидкість. Блакитний колір символізує вірність, постійність, чуйність, патріотизм, побожність, довіру.

Кульчицька шляхта, як і загалом галицька греко-католицького обряду, вирізнялася високою соціальною свідомістю, що стала одним із головних чинників збереження «шляхетської» традиції. Хоча за нових історичних обставин нівелювалися будь-які шляхетські переваги, у підсвідомості зберігалася різнорівневість соціальних статусів шляхтичів і селян, адже з часів Середньовіччя мала важливі привілей – особисту свободу, коли ж селянство було закріпачене.

Мешканці Кульчиць отримали своє прізвище за назвою села Кульчиці, звідки походили. Прізвище Кульчицький походить від найдавнішої форми слов'янських фамільних прізвиськ, утворених від географічної назви місцевості, вихідцем із якої був один із предків [131].

Українські прізвища, етимологія яких виводиться від географічних назв, одні з найдавніших. Прізвища такого типу спочатку з'явилися в шляхетському середовищі і були покликані підкреслити статус та престиж. Згодом виникла потреба закріпити власне право на володіння певним маєтком, містом, земельним наділом. Тож за основу шляхетських прізвищ брали назву тих місць, які перебували у власності представників цього стану. Топонімічні прізвища простежуються і в інших станах. Проте там спершу були прізвиська або родинні імена, які містили інформацію про місце народження людини, його попереднє місце проживання або служби. Такі родинні імена здебільшого передавалися з покоління в покоління і пізніше трансформувалися в прізвища. Оскільки топонімічні прізвища вказували не тільки на належність до конкретної родини, а й на відношення до певного географічного об'єкта, то вони закінчувалися на -ський /-цький, що в європейській традиції відповідало «von», «van», «de».

Рід Кульчицьких, який належить до гербу Драго-Сас, – один із найвідоміших і наймасовіший серед шляхетських родів, з нього вийшло

багато видатних особистостей – військових, священників, учених. Оскільки Кульчицьких у селі було чимало, то кожен рід мав свій «придомок». Існування цих придомків (а загалом їх нараховувалося близько 170) запобігало одруженню між близькими родичами. Отже, у Кульчицях жили Кульчицькі придомка Ручка, Тулюк, Дащинич, Хапко, Климович, Костек, Губ'як, Сметанка, Мілкович, Колодчак, Жигайло, Густ. Поступово багато родин втрачали прізвище Кульчицький, записуючись тільки за придомком. Так з'явилося в Галичині багато Ручок, Колодчаків, Телюків, Костеків, Дащиничів і т. п. [175, с. 65].

Українській шляхті вдалося зберегти гідність, допомагало усвідомлення того, що з діда-прадіда ніхто в роду не був закріпаченим, не зазнав фізичної кари чи якогось іншого приниження. Це виховало у наступних поколіннях любов до свободи, власної гідності.

Генеалогічне дерево роду Кульчицьких Ґутів дають змогу проаналізувати метричні книги с. Кульчиці, документи Центрального державного історичного архіву у м. Львові про підтвердження шляхетства цього роду, описи приватних маєтків, земельних і лісових наділів із зазначенням імен власників, нарративні розповіді односельців.

Першим найдавнішим предком Кульчицьких-Ґутів, відомим нам із архівних джерел, був шляхтич Іван Кульчицький придомку Ґут (*Jan Gut Kulzcicki maloletni*). Усна історія доносить до наших днів інформацію про його батька, який був дуже заможною людиною і хотів купити ґрунт на Обшарах [74].

Шануючи, як і всі християни, звичаї, свята, обряди, шляхта активно долучалася до них. Однак, акцентуючи на власній іншості та вищості щодо простого народу, шляхтичі навіть у обрядовості мали певні відмінності. Паски на Великдень вони святити окремо, в церкві стояли по інший бік від селянства.

Свою окремішність галицька шляхта підкреслювала елементами одягу та його дизайну. Їхні жупани мали більшу кількість фалд (до шести складок, а селяни – дві). На відміну від вишитих кольоровими нитками селянських сорочок, шляхтичі носили сорочки білі, з викладеними комірцями, прикрашеними мереживом. Вбрання шляхти галицьких українських сіл наближалось до міського. Окремої уваги заслуговувала камізелька, яка часто була єдиним елементом, який відрізняв представника цього стану від селянина, для польових робіт використовували плетені рукавички та капелюшки [158].

Попри дотримання всіх традиційних для українського народу звичаїв, обрядів, ритуалів, свят, шляхтичі вирішили заснувати окреме Товариство руської шляхти [7] на зразок польського. Діяти воно почало з 1907 р. у Самборі. Приєднатися до цієї організації міг стати будь-який повнолітній австрійський громадянин-шляхтич, руського обряду й народності. Відтак він здобував права обирати та бути обраним до відділу товариства, брати участь у зборах, ставити на розгляд нагальні питання, голосувати за рішення зборів, користати зі всіх переваг своєї інституції. До обов'язків, натомість, входило: відстоювати цілі товариства, сплачувати вступний внесок – «вписове» та річні внески, усі в обсязі однієї крони. Справами шляхетської організації керував уряд, обраний на загальних зборах та відділ товариства. Останній скликав раз на рік загальні збори, а при потребі – надзвичайні. Підставою для проведення таких зібрань була вимога 25 членів товариства. Оголошення про загальні збори публікувалося за два тижні до призначеної дати в періодиці. На них заслуховували переважно річний звіт відділу товариства і проводили вибори керівництва. Відділ товариства складався із семи членів та двох заступників, серед яких обирався Голова, заступник, секретар і касир. Відділ обговорював справи просвітницької та економічної діяльності, вносив зміни до статуту організації. До його компетенції входило також

приймати та виключати членів Товариства, скликати загальні збори і провадити всі справи інституції. Згідно з її статутом, метою товариства була «консолідація руської шляхти в Галичині, піднесення економічне і просвітницьке, попирання всіх становиськ і загальних їх інтересів» [7]. Для досягнення цієї цілі їй слугували збори членів товариства, які могли відбуватися в кожному місці, де ті проживають члени. Такі зібрання були відкриті для сторонніх осіб, усі мали змогу вільно слухати лекції, виступи, а також бути присутніми на вічах. Товариство планувало видавати власний часопис, відозви, надсилати петиції, відряджати делегації. У планах було й заснування бурс та інститутів для навчання шляхетської молоді, а також підготовка до організації тривалої військової оборони [7].

До товариства записалося близько 500 осіб. Вони вказували імена, прізвища з придомками. Дехто до прізвищ додавав артикль «де», ознаку шляхетства. До товариства записався «народний староста», моральний авторитет Владислав Федорович, який належав до палати Панів. Як правдивий шляхтич, В. Федорович відповідально ставився до утривалення пам'яті про своїх предків, тому замовив Іванові Франкові біографію свого батька Івана Федоровича [297]. До Товариства руської шляхти увійшов Олександр Жеребецький Сас – професор цісарської учительської семінарії з Самбора [297].

Товариство руської шляхти проіснувало порівняно недовго – до 1914 р., однак його значення дуже вагоме. Руська шляхта намагалася самоорганізуватися, щоб захистити власні інтереси, дбала про уможливлення студій для молоді, вже на початку ХХ ст. чітко усвідомлювала свою окремішність від польської шляхти, отримала досвід національного управління та самоорганізації [293]. Товариство руської шляхти змінило ставлення до українського народу, дозволивши селянам слухати організовані ним лекції, доповіді. З часом це приведе до

виникнення низки інституцій, спрямованих на просвітницьку діяльність галицьких українців [183].

Із проголошенням незалежності України, як це відбувалося у ХХ ст. і в інших європейських державах, подібна організація була відновлена. Центром її діяльності стало м. Трускавець.

Таким чином, як і інші народи Європи, українці мали свій шляхетський прошарок, який сягає своїми коренями Середньовіччя. Як і європейська, так і українська шляхта не була однорідною. Найбільшу частку складала дрібні шляхтичі-землероби, які жили у сільській місцевості, утворюючи шляхетські села поряд з рустикальними – сільськими. Такі шляхтичі у метричних книгах зазначені як *nobilis*, *nobilis agricola*, *agricola loci*. У метричних книгах ХІХ ст. остання назва поступово витісняє першу, наголошуючи, що все більше шляхтичів займається виключно аграрним господарством. Попри це шляхтичі-хлібороби всіляко намагалися триматися сім'юсфери шляхетського середовища, берегли привілеї – право на особливу особисту свободу, різнилися від селян одягом. Розуміли вагу шляхетського товариства, необхідності самоорганізації з метою збереження стану та його культури, дотримувалися кодексу честі, усвідомлювали необхідність освіти для своїх дітей. Сільська греко-католицька шляхта найбільш речно відокремлювала себе від селянства, найбільше наголошувала на своєму походженні, берегла документи про походження, плекала культ предків [291].

Освічені нащадки у ХІХ ст. аграрних шляхтичів намагалися не повертатися у село, а залишалися у містах, не розриваючи зв'язки з родиною. Вони збільшували ряди функційної, працюючої, службової шляхти. З них постав прошарок української інтелігенції, яка займалася вільними професіями: адвокати, лікарі, вчителі. Саме вони розгледіли у селянстві основу модерної нації, яку потрібно виховувати, національно

освідомлювати. Вони підготували стратегію і тактику розбудови нації, яка в майбутньому побудує державу.

Третю частину шляхетства складають ті, які обрали шлях греко-католицького духовенства. Вони виконали левову долю тактики, розробленої урбанізованою соціально відповідальною інтелігенцією. Всі три складові шляхетства були взаємоперетікаючі, взаємозалежними, часто пов'язаними родинними зв'язками [257; 258; 271].

Між греко-католицькою шляхтою Східної Галичини і шляхтою європейських країн була певна відмінність. Вона полягала у тому, що європейська шляхта намагалася зайняти провідні місця на державній службі, породичатися з великим капіталом, а українська шляхта Східної Галичини, значно повільніше інтегрувалася в бюргерське суспільство Габсбурзької імперії наприкінці XIX ст., трансформуючись переважно у греко-католицьке духовенство. Культура шляхетського середовища українців збереглася в образі греко-католицького духовенства, яке виховало у своїх родинах і парафіях численну світську інтелігенцію. Остання, беручи за зразок європейські шляхетні традиції створення об'єднань, сформувала сітку різних культурних, економічних, політичних товариств галицьких українців, що займалися просвітництвом українського народу, піднесенням його національної свідомості, формуванням модерної політичної нації.

3.3. Аксіологічні цінності шляхти: родина та релігія

Аксіологічні цінності шляхетського стану суголосні із загальнолюдськими цінностями. Основу людського існування становить міцна родина, а її запорукою – традиції, зберегти які допомагали звичаї та обряди, ставши важливим доповненням до повсякденного життя. Традиційна родинно-побутова культура всіх українців відзначалася особливою одухотвореністю. Сім'я завше була найкращим колективним

вихователем, носієм найвищих національних ідеалів. Тому виховний потенціал традиційної шляхетської родини виводимо передусім з пріоритетних її основ, місця, функцій, покликання й призначення у житті кожної людини.

У вимірі шляхетської культури родина була обов'язком, способом продовжити існування свого роду, а синонімом терміну «родина» стало слово «дім». Особливістю семіосфери шляхетського дому було те, що вона включала у себе всіх живучих у маєтку: господар, його родина, слуги, їхні родини. Цим своєрідним мікросвітом керував господар дому, влада якого порівнювалася з владою Бога, відповідно, була необмежена. Шляхетський дім, у свою чергу, належав до макрокосмосу стану, його семіосфери, як одна з монад. До семіосфери шляхетського належали всі предки, комунікативна пам'ять про них, пов'язані з їхньою смертю обряди, твори мистецтв і культурні практики їх вшанування [124].

Найбільшою духовною цінністю шляхетства, в тому числі й галицького, була родина. Сини успадковували родове прізвище, шляхетський титул, докази шляхетства у вигляді королівських грамот, привілеїв, особисту свободу, домашнє виховання, освіту, котра з часом дала змогу піднятися по соціальній драбині. У сім'ях виховувалося відповідальності старшого за молодших. Цінувався, звісно, й економічний капітал: дім, господарство, володіння власними земельними та лісовими багатствами, які теж передавалися у спадок. Соціальним капіталом уважалася мережа шляхетських знайомств, культурних інституцій, товариств, братств, що знайшли продовження у храмових празниках, участь у балах, вечорницях, системі станових шлюбів. Символічною та культурною цінністю вважали існуючий громадський порядок, дотримання привілеїв [161].

Для нащадків руської шляхти, що компактно проживали колоніями в селах Прикарпаття, на Тернопільщині, у ХІХ на початку ХХ ст. були

притаманні ті ж цінності, що й для європейського шляхетного лицарства. Як і в європейських домах, у галицьких зберігали докази шляхетського походження: родовий герб, грамоти на підтвердження стану, гербові печатки, персні з гербом. Шляхта дотримувалася «чистоти» стану, особливо щодо селянства, щоб не втратити важливого привілею – особистої волі. Мешкаючи поруч із селянами, шляхтичі все ж усіляко відмежовувалися від них, аж до паралельного розвитку шляхетських і рустикальних громад в одному селі. Різнилися від селян одягом, зокрема білими сорочками з тонкого полотна, прикрашеними аксесуарами (попри естетичну привабливість вишиванок, їх не носили, розглядаючи їх як ознаку народної культури), а також особливою увагою до жилета, краватки, які були частиною європейського костюму [137].

Домінантою виступали релігійні засади, звичаї, обряди, традиції, які віками плекали предки. До XIX ст. семіотичні межі приватного простору, дому були закритими, вхід до нього міг бути вільним лише для рівних собі, чужого не допускали. У межах батьківського дому виховувалися діти, які з раннього дитинства вчилися орієнтуватися у становому суспільстві, пізнавали систему знаків, ритуалів, які дозволяли себе комфортно почувати у відповідному колі. Із запровадженням системи обов'язкової освіти, хлопці покидали дім у 7–8 років і навчалися у інших містах в гімназіях, університетах [278]. У батьківський дім поверталися із новим світоглядом, прогресивними поглядами на майбутнє. Влітку, на канікулах до маєтку переважно приїздили з товаришами, потім самі їздили у гості до товаришів-однокурсників, де знайомилися з їхніми сестрами. Таким чином освітнє середовище давало можливість утворити широку мережу родинних зв'язків. Це було характерно й для галицької шляхти, яка відсилала на навчання до греко-католицької духовної семінарії своїх синів. Їм, на відміну від католицьких целебсів, потрібно було одружитися до посвяти в сан, фактично вже наприкінці навчання [400].

З-під влади батька, домашньої опіки, отримати економічну незалежність прагнули звільнитися й доньки шляхтича. Модернізаційні процеси, індустріалізація, урбанізація, розвиток жіночих рухів спричинили зміну сім'юсфери шляхетського дому та його устоїв наприкінці XIX ст. Частішали випадки, коли шлюб відбувався з нешляхтичем, але з освітою, чи поважним статусом у громаді, чи можливістю забезпечити родину.

У колах дрібної шляхти Східної Галичини теж відбувалися мікрозміни щодо шлюбної політики. Одним із знакових шлюбів був шлюб між 57-річним ковалем Яковом Франком і 20-річною шляхтянкою з дому Миколи Кульчицького – Марією Кульчицькою. Дозвіл на шлюб дала мати нареченої – Людвіка з Гвоздецьких. Унаслідок цього шлюбу український народ отримав свого пророка – Івана Франка. Хлопець починав освіту у селі Ясениця-Сільна, де жила родина матері. У домі бабці Людвіки, з книгами та наративними оповідями про подвиги предків малий Мирон провів два роки [141, с. 8].

Сам Іван Франко не надто толерував шляхетський стан, але вплив на становлення його особистості він, безперечно, мав, а любов до книги почерпнув саме з нього.

Сімейні портрети, спільне прізвище, церемонії поховання у родинних гробівцях, тестаменти, які слугували біографічним джерелом роду і свідченням матеріальних когеренцій, – усе підносило цінність родини у шляхетських колах.

Наголос на цих родинних традиціях підносило самоусвідомлення шляхти як носіїв родинної честі, яку наступні покоління зобов'язані не втратити. Успішна тяглість генеалогії, примноження шляхетської слави сприяли більш тенденційній самоідентифікації. Візуалізація шляхетського самовідчуття репрезентувалася у різноманітних хроніках, геральдичних творах, які допомагали засвідчити родинну честь. Пишна демонстрація спадщину роду в патрональній церкві чи гробниці-пам'ятнику теж

підносила становий статус. Для внутрішнього, родинного кола прочитання власного прізвища на плитах померлих предків, спостереження їхніх живих нащадків давало відчуття з'єднувальної ланки єдиного родинного ланцюга, який не повинен розриватися навіть через віки. Усе це загалом – поховальна культура, багата обрядовість, репрезентативність підносила статус роду для Себе, Іншого і Чужого [124]. Ще однією домінантою стану вважався обов'язок одруження і збільшення родини, дотримання соціального статусу, честі, який треба передати наступним поколінням. Відповідальне ставлення до родини стало запорукою столітньої когерентності шляхетських родів.

У шляхетських сім'ях культивувався авторитет батька. Шляхетство як форма мислення базувалося на переконанні, що кращі якості передаються у спадок саме по батьківській лінії. Від батька разом з титулом, достатком нащадки успадковували різні форми капіталу: економічний (земельне володіння, гроші), політичний – службу, культурний (освіту, виховання, вишуканий смак), соціальний (можливості мати покровителя, мережу зв'язків), символічний (честь). Таким чином європейська шляхта сформувала власний становий етос і здобула відповідний правовий статус [109].

В осерді життя галицьких шляхтичів також була сім'я. Вона відрізнялася поєднанням шляхетського виховання і традицій свого народу, що виявлялося передовсім у культурі відзначення релігійних свят і храмових празників. Ціннісні орієнтації родини з її загальним укладом життя, сукупністю різних звичаїв склалися протягом багатьох століть і зміцнювалися у процесі історичного розвитку людства. Звичною для галицької шляхти, як і українського народу загалом, є велика сім'я – рід. Це суспільна група, поєднана кровними зв'язками та спільними інтересами. За своїх членів рід солідарно заступався, обороняв від кривд.

Згодом, десь у середині XIX ст., він утратив давню сутність і розпався на малі самостійні родини [308, с. 38].

Родина була соціальним осередком, де кожен її член мав певні обов'язки перед іншими родичами, а також громадою. Тому родинні традиції завжди допомагали розвивати в дітей моральні якості (відвертість, єдність слова і діла тощо), формували світогляд та ціннісні орієнтації. Традиції спільної систематичної праці привчали до відповідального ставлення і поваги до неї, виховували в юного покоління риси старанності, самодисципліни, наполегливості, комунікабельності, господарності [307].

У шляхетських сім'ях привчали й до культури мови, вивчаючи українську мову: до коректності у висловлюваннях, стриманості та зваженості, чіткості висловлення. Поряд з українською мовою, шляхтичі знали польську, у гімназіях вивчали німецьку. На службі в багатонаціональному війську Австро-Угорщини легко опановували чеську, словацьку. Традиції користування словом, звертанням розвивали пошану до думки іншої людини, правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність мовлення, тобто виступали своєрідною наукою й мистецтвом переконливої комунікації (нагадаємо, що згідно з Ф. Соссюром мова – це соціальний продукт, сукупність необхідних умовностей, які прийняв колектив [318, с. 73]).

Уже сама традиція давати ім'я й прізвище є своєрідною народною семантичною, соціально-психологічною, дидактичною й філософською мудрістю, атрибутом родової наступності поколінь [307, с. 307]. У галицьких родинах було прийнято звертатися до дітей, вживаючи зменшувальні, пестливі імена, які деколи мали небагато спільного з іменем повним, проте в сімейному колі користувалися саме ними. Якщо в метричних книгах записували ім'я латиною чи польською мовою, то в домашньому звертанні все одно вживалися давньоукраїнські еквіваленти, але на шляхетський манер наголос робили на останньому складі. Так, Єржі

кликали Юрком, Олександера – Леськом, Базиліуса – Васьком. Натомість, селянські сини звалися Іван, Петро, Василь.

Досліджувати родинні традиції важливо, адже поки існують родинні звичаї, обряди, пам'ять, доти живе рід. Це – символічний капітал, який переймається і передається з покоління в покоління. Родової традиції людина потребує, щоб мати у житті дороговказ. Найяскравіше збереження родинних традицій відображається у святкуванні найбільших християнських свят – Великодня і Різдва.

Християнський світогляд відобразився у ставленні до родини. Оскільки у ментальності шляхетських кіл вагому домінанту займала християнська релігія, то з культом Бога у родині перекликався культ Батька. Насамперед належало любити Бога, потім дружину, а тоді дітей. Міцний зв'язок між шляхтою та християнською Церквою існував не тільки на особистісному рівні, але й на інституційній основі. Шляхетство було глибоко віруючим, як український народ загалом, підтримувало релігійні інституції, бо вони забезпечували тривання пам'яті про рід протягом поколінь [161; 400].

Християнська віра була однією з базових цінностей. У Середньовіччі і Новому часі не існувало простору, вільного від релігії. Релігія керувала буднями, суспільством, культурними процесами, впливала на владу, філософію, право. Церква формувала релігійний світогляд, правові відносини, соціальні норми. Коли, в силу історичних обставин, відбулося розмежування між православними і католиками, виник своєрідний конфесійний кордон, який став структурним культурним кордоном, етнічним, національним, політичним. Макс Вебер зауважував: «етичне уявлення обов'язку, який ґрунтується на релігії, належить до важливіших формуючих елементів життєвих орієнтирів» [526, с. 12]. Тобто одним із домінуючих пріоритетів було дотримання віри своїх предків. Конфесійна ідентичність конденсує і формує соціальну пам'ять системи. Вона регулює,

що саме забути, що пам'ятати, коли і що згадувати, що презентувати з минулого. Така тотожність одночасно виступає вібруючим простором майбутнього [425, с. 772]. Комунікативна система релігії відмежовує суспільство стосовно оточення, функціонує як «вододіл світу», відмовляється визнавати членів інших релігійних комунікаційних систем, не вважаючи їх «своїми».

Модерновий світ і його культура також сильно закорінені у релігію. Суспільна теорія Ніколаса Лумана говорить, що конфесійний концепт переносить структурний культурний кордон. У рамках стратифікованих, стабільних суспільств утворюється власний «цемент», що є інклюзією, об'єднанням усього суспільного етносу [432, с. 772]. У домодерних суспільствах релігія була необхідною опосередкованою інстанцією, яка об'єднувала всіх суспільних акторів через спільний світогляд. Релігія стала тією комунікативною системою, яка встановлювала єдину для всіх членів суспільства систему смислів та ідентичності. Сміслові комунікації серед широких мас були реальними тільки всередині власної конфесійної громади.

Це чітко простежується у зв'язках між латинською та православною Європою часів Середньовіччя, коли у Східній церкві латинники описувалися як «чортові діти». Своєю чергою, католицький церковний клір, ордени монахів класифікували православних як язичників. Таким чином, конфесійний кордон детермінував структурні культурні межі між двома релігійними дефініційними комунікативними системами.

Зміни на політичній карті Європи спричинили появу в науковому дискурсі нових дискусій щодо структури європейського культурного простору [432, с. 772]. Функціональна диференціація суспільства означає, що структурні культурні кордони конфесій були еластичними. У пізньому Середньовіччі релігійний критерій був головним у «поділі світу». Проте були можливі й внутрішні системи комунікації між представниками

католицизму і православ'я. Таке функціональне пропускання між релігійними комунікаційними системами спостерігалось тоді, коли політичні просторові й латино-православні конфесійні кордони не перетиналися одночасно. Ознакою перехідного простору із Заходу на Схід і зі Сходу на Захід є тривання – з огляду на різні історичні традиції і структури – взаємних нападок релігійного характеру [384, с. 238].

Саме такий перехідний простір утворився тоді, коли православне населення потрапило під політичний тиск католицизму й відбулася вимушена інтеграція південно-західної частини Київської Русі у 1392 р. у католицьке королівство Польське. З тих пір йшлося про амбівалентний змішаний культурний тип на Сході з прив'язкою до Заходу.

Регіон з православними культурними традиціями опинився на початку XVI ст. під Литвою, а після Люблінської унії 1569 р. – і польським пануванням. За умовами цієї ж унії, Литва увійшла до «латинської Європи», прийнявши католицизм. У релігійному розумінні компроміс між Римом і Візантією щодо православних земель під Польщею демонструвався Берестейською унією 1596 р. Православна шляхта паралельно отримала рівні права з католицькою. Берестейська церковна злука давала змогу дотримуватися східного обряду у віросповіданні. Це убезпечило православних від тотальної полонізації та окатоличення.

Серед руського шляхетства чимало великих магнатів окатоличилися. Однак за певних обставин траплялися й випадки повернення від католицької культури назад до віри предків (згадаймо хоча б митрополита Андрея Шептицького). Найчисленнішими ж прихильниками православних традицій були в Галичині після 1569 р. представники середньої та дрібної руської шляхти. Попри можливість набуття привілеїв, вони зберегли віру своїх батьків. Етичний обов'язок, базований на релігії, залишився для руських шляхтичів і надалі важливою формою життєвих орієнтирів.

Після Берестейської церковної унії православних називали греко-католиками [400].

Для Східної Галичини питання віри було неоднозначним. Відомо, що індивідуалізм заключає у собі не лише «раціональне», а людина, ґрунтуючись на традиціях та ідеологіях, творить простір можливостей і альтернатив, де особистий простір можливостей не відповідає об'єктивним можливостям. До чинників, що окреслюють цей простір, належить також релігійний код [459, с. 47]. Не масово, але траплялися польсько-українські, тобто католицько-уніатські шлюби, внаслідок яких синів у метричних книгах записували за віросповіданням батька, а доньок – матері. Часом польські католики (латинники), які жили серед переважаючої греко-католицької громади, за браком костелу, відвідували місцеву церкву.

Та все ж мешканці Східної Галичини одружувалися в межах свого віросповідання. Для галицької шляхти східного обряду релігійний чинник відіграв знаменну роль. У ХІХ ст., коли шляхетський стан через освіту у духовних греко-католицьких семінаріях плавно трансформувався у греко-католицьке духовенство, яке в українських селах виховало з народу націю [291].

Таким чином, для європейського нобілітету, в тому числі й Східної Галичини греко-католицького обряду, основними аксіологічними цінностями, поряд з почуттям честі, гідності, обов'язку, добродійності, домінуючими залишалися родина та християнська віра.

Особливістю української шляхти у Галичині на межі ХІХ–ХХ ст. стало те, що вона абстрагувалася від етнічної народної ідентифікації. Відмежувалася вона і від польської шляхти. До ХІХ ст. належність до шляхетського стану нівелювала етнічну приналежність. У ХІХ ст. ситуація змінилася і кожен народ, в тому числі й його шляхетська складова визначався з своєю національною приналежністю. Відбувався процес віднайдення націй, для галицьких українців і поляків ускладнений, бо в

польсько-українських сім'ях, якщо мати католичка, дівчатка ставали католичками, а хлопці – греко-католиками, якщо батько – греко-католик. Ідентифікатором національного визначення ставала мова [301].

Незважаючи на зубожіння і унеможливлення отримати політичну владу, шляхта греко-католицького обряду може вважатися провідною верствою, бо має підсвідомий, ірраціональний кодекс честі, скерований на служіння землі, де вона проживає. Шляхетські традиції є цінністю для покоління, яке стало свідком знищення суспільної стабільності і структур, кризи цінностей (війна, репресії, зміна кордонів, колективізація, заслання, еміграція, загроза життю і тотожності).

Галичина до Першої світової війни характеризується культурними відмінностями в спільноті Європи. З одного боку притаманна периферійність, віддаленість від центру, чи Відня, чи згодом – Варшави. З іншого боку – історична багатокультурність та багатомовність. Співіснували польська, українська, єврейська культури. На перетині XIX та XX ст. шляхетська культура мала велике значення на процеси націєтворення, суспільства, мови. Адже це частина культурної спадщини. Культура шляхетського стану досі має значення для потомків і є актуальною. Не лише у творенні шляхетських товариств сьогодні, але у когерентності культурних традицій. Саме завдяки спадковості культурних традицій шляхта завдячує своїй живучості. Шляхетський етос, світогляд – це свобода, рівність, гонор, патріотизм, думки про походження, гідність, ідентичність.

Наступниками шляхетських традицій і цінностей стало міщанство та інтелігенція. Остання перебрала на себе громадську відповідальність за долю народу, держави. Наслідуючи шляхетські товариства, клуби, об'єднання, організації, інтелігенція Галичини, яка генетично і генеалогічно вийшла переважно зі шляхти, сформувала ще на початку XX ст. початки соціально відповідального громадянського суспільства.

Висновки до розділу 3

Шляхетська культура є соціокультурним феноменом, який утримувався у соціокультурному хронотопі. Європейська шляхта – розвинуте суспільство з дієвими культурними практиками, у якому з дитинства виховували потяг до мистецтва: музичного, танцювального, фехтувального, навчали багатьом мовам, подорожували не з комерційною метою, а задля освіти і розваги. Представники цього стану розвинули писемну культуру, запровадила ведення щоденників, у повсякденних практиках розвинула мережу комунікації, зокрема листування. Комунікативна мережа гарантувала швидкість поширення інформації, зміцнювала персональні зв'язки всередині шляхетського середовища, які часто були родинного характеру.

Культурні практики, які забезпечували вікову екзистенцію шляхти, дозволили їй когерентно продовжити своє існування. Завдяки культурній інерції, здатності втілитися у нові верстви, наближенні до шляхетського етосу, шляхта зберегла провідну ролі в суспільстві, в тому числі як духовний провід. Європейському загалу імпонували ментальні риси шляхетства – почуття обов'язку щодо роду, почуття відповідальності, честі, гідності, поваги до глави роду, обов'язок підпорядкування старшому, культ предків, культ пам'яті, глибока релігійність, заснування іменних фондів при храмах, беззаперечний авторитет Бога, що трансформувався на родинному рівні в авторитет батька – голови роду, репрезентація культурних та мистецьких практик, благочинність, добродійність. Злившись з міщанством у єдине суспільство, ментальні шляхетські риси відкоригувалися громадським етосом і лягли в основу етичних європейських норм. Станове почуття рівності, притаманне шляхті, лягло в основу демократичних цінностей європейської цивілізації. На зламі століть у Західній Європі, відчуваючи майбутні соціальні зміни, шляхетський стан міцно переплівся з міщанською культурою (від процесів протистояння до злиття в єдиних національних і державних організаціях), відбулася сприятлива композиція

еліт. Відмовлятися від потужних надбань культурного, соціального, політичного, дипломатичного ресурсу шляхти європейські суспільства не прагнули, була збережена приватна власність, пропонувався культ помірною добробуту, громадянська активність, в результаті чого постали сильні громадянські суспільства.

Соціокультурні процеси на теренах українських земель, які перебували у другій половині XIX – першій половині XX ст. у складі Австро-Угорської монархії, Польської держави, розвивалися у загальноєвропейському дискурсі. Українці Східної Галичини разом з європейськими суспільствами переживали тотожні соціальні зміни, в результаті яких активізувався процес «віднайдення» націй, еклетики станів, зародження громадянського суспільства, побудови нових державних організмів, посилення синергії жінок у здобутті громадської, професійної, економічної незалежності. Найбільші перетворення торкнулися шляхетського стану, який після Першої світової війни було скасовано, знівельовані його роль і значення, відмінені титули.

Офіційна відміна стану не змогла автоматично скасувати виплекані століттями кодекс поведінки, ментальність та культуру шляхти. У Східній Європі, де прошарок міщанства не був таким потужним, як у Західній, шляхетство продовжило себе у греко-католицькому духовенстві, яке зберігало європейську ментальність, почуття обов'язку, відповідальності, гідності, родинної когерентності, освіти й виховання та світській інтелігенції.

Аналіз моделей поведінки шляхетської страти у критичних соціо-економічних змінах визначив побудову суспільств і державних організмів у Західній та Центральній і Східній Європі. Західноєвропейська шляхта спромоглася порозумітися з бюргерством, залишитися елітним контентом, у тому числі й політичним, а східноєвропейська шляхта еволюціонувала у духовенство та світську інтелігенцію – культурну еліту.

РОЗДІЛ 4

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ЯК ВИЯВ ШЛЯХЕТНОЇ КОГЕРЕНТНОСТІ

Від 1772 р. Галичина входила до Австрійської монархії як «Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенціма і Затору», 1775 р. до Королівства долучили й Буковину. До коронного краю ввійшли дві етнічні частини колишньої Речі Посполитої: східна (де переважали українці) та західна, з перевагою польського населення [152, с. 196–210]. У Східній Галичині за переписом 1849 р., із 3, 1 млн населення 2,2 млн (71 %) становили українці, 635 тис. (20,4 %) – поляки і 328 тис.(3,1 %) – євреї [152, с. 199]. Щодо конфесійної приналежності, то християнську віру у краї репрезентували греко- та римо-католицька Церква. Прихожан римо-католиків здебільшого представляла заможна польська аристократія, шляхта, міське або містечкове населення та вихрещені міщани-євреї. У середовищі дрібної шляхти значну частину складала українці греко-католики, які мешкали переважно у шляхетських селах, ревно плекаючи культуру стану.

Від 1772 р. дрібна шляхта лицарського стану для підтвердження шляхетства і отримання легітимацій мала надати Комісії магнатів документи про шляхетське походження, зареєструватися в офіційній «Маєстатичній метриці шляхти». Від 1782 р – у гродських і земських судах, або з 1788 р. – Відділі станів у Львові. Від 1817 р. право легітимацій перейшло виключно до імператора. Частина дрібної шляхти, що через різні причини не змогла отримати іматрикуляцію, але була зареєстрована Відділом станів у Львові у т. зв. «Актах станових» [152 с. 199]. На основі реєстрових метрик і станових актів 1857 р. було опубліковано офіційний реєстр – «Почет або список шляхти Галичини і Буковини».

Легітимація численної шляхти призвела до нівелювання та обмеження політико-правових привілеїв, як податкова незалежність, виїзд з краю без пояснення причини, публічні з'їзди, сеймики, наради, приватне володіння збройними силами, носіння шаблі, кар'єрне зростання збіднілим шляхтичам на державній службі [225]. Попри обмеження привілеїв, свій статус шляхта (особливо дрібна) ретельно зберігала у культурній пам'яті, бо це гарантувало особисту волю.

Серед сільського населення виділявся священник, статус якого значно зріс після реформ імператриці Марії-Терезії та Йосифа II. Греко-католицьке духовенство 1775 р. було зрівняне в правах з римо-католицьким [301, с. 74]. Нижчих прелатів і каноніків зачислили до шляхетського стану лицарів [225]. Імператор Йосиф II встановив контроль над Церквою, відкрив державний Релігійний Фонд для матеріального духовенства, заснував греко-католицьку духовну семінарію у Львові. Піднести свій освітній рівень греко-католицькі священники могли у Відні, у семінарії, що функціонувала при церкві Св. Варвари, т. зв. *Barbareum*. Як зазначав О. Барвінський, «до *Barbareum*, а відтак до генеральної семінарії у Львові, опісля до семінарії в Перемишлі, вступали сини колишньої дрібної руської шляхти Білинські, Бачинські, Головацькі, Чаківські, Левицькі, Могильницькі, Шашкевичі, Скородинські, Ільницькі і т. п.» [103, с. 63–64]. Після повернення у Галичину, високоосвічені священники посіли сільські парафії, які «успадковували» «син, зять, або внук і таким способом творилися неначе б священничі династії, котрі займали поблизькі парохії і таким способом численні священничі роди заселили просторі околиці краю» [103, с. 63–64]. За Я. Грицаком «завдяки традиції спадковості священничий стан мав «квазідідичний» характер, подібний до шляхетського чи дворянського» [148, с. 45]. Тим більше, на відміну від римо-католиців – целебсів, греко-католики могли створювати родини.

В особі греко-католицького духовенства український народ отримав чи не єдину еліту, провідну верству, здатну «витворити програму національно-політичного розвитку й очолити цей рух» [285, с. 296–297].

Добра освіта, отримання священничого статусу сприяли тому, що руська шляхта віддавала синів у духовенство. Статус «слуги Христа» домінував над попереднім статусом шляхтича. Український історик Ю. Терещенко зазначав, що «у середовищі галицьких священницьких родів XIII–XIX ст. виявилось чимало представників української шляхти, яка своїм корінням сягала в українське середньовіччя і в новому середовищі заховувала свої давні традиції» [284]. У Західній та й Центральній Європі часто сини шляхтичів, особливо молодші, обирали духовний шлях. У Східній Галичині це було також поширеним явищем. Дослідник греко-католицької церкви І. Сохоцьких назвав 67 прізвищ священничих «династій», які, на його думку, «були здебільшого нащадками старих боярських або шляхетських, а мабуть і княжих, що, рятуючись перед повним знищенням з боку польського уряду, посвятились духовному званню» [271, с. 31]. Дослідник називає роди Авдиківських, Білинських, Бурачинських, Вербицьких, Волянських, Добрянських, Лопатинських, Лужницьких, Рудницьких та ін. За дослідженнями істориків Р. Делятинського та Л. Сливкибіля 30 % священників мали шляхетське походження [152, с. 203].

Велике враження на суспільство Східної Галичини справила «Весна народів» 1848 р., революція, яка виокремила галицьких українців у окрему націю. Свідченням віднайдення національної ідентичності були руські ради, що постали у містах Східної Галичини. Тоді ж почали лунати заклики цих рад до населення повітів про збір підписів за відокремлення Руської Галичини від Польської [4, арк. 1]. До складу Руських рад входила переважна більшість осіб шляхетського походження. Шляхтичі прагнули, щоб селяни знали про їхню антикріпацьку позицію. Так Юзеф Пясецький,

член окружної Руської Ради, написав 1848 р. листа до австрійського парламенту, щоб той оголосив, що відміна кріпацтва відбулася з ініціативи панів [4, арк. 1]. Весна народів пробудила у шляхтичів національні почуття. До галицьких українців хотіли прилучитися магнати – ополячені та окатоличені, але які в комунікативній та родинній пам'яті зберігали усвідомлення свого руського походження. Свою допомогу пропонували Сапєги, Дідушицькі, Шептицькі. Михайло Левицький відповів на це, що українці – нація попів і хлопів. Таким чином було свідомо проігноровано допомогу великого культурного, інтелектуального, освіченого, економічного потенціалу і європейського досвіду. Долучилися представники аристократії до українців на поч. ХХ ст., як це зробив граф. Роман Марія Шептицький, відомий як митрополит Андрей Шептицький.

Модернізаційні процеси ХІХ ст., «Весна народів» внесли значні зміни у екзистенцію шляхетського стану, що переживав економічний спад.

У Західній Європі тепер державна служба і добробут уможлилювалися не походженням, а освітою. Галицька шляхта також усвідомлювала значущість належного рівня знань. Реагуючи на виклики часу, вона намагалася дати освіту хоча б найстаршому синові, бо піднесення одного покращувало життя решти. Відповідно, містечка заповнили гімназисти, а міста – студенти, які отримували фах правника, лікаря, вчителя. Ідеологія особистих якостей і досягнень вступала у конфлікт з ідеологією походження, хоча для Галичини шляхетне походження мало завжди істотну перевагу. Це поширювалося і на «родовите духовенство» шляхетного походження.

Оскільки процес опанування знань в університетах був матеріально обтяжливим, для більшості руської дрібної шляхти виходом стало безкоштовне навчання у греко-католицьких духовних семінаріях.

У період формування національних організацій у межах Австро-Угорщини, впливу французьких революційних настроїв, польських

повстань у підросійській імперії, за зразком поляків, чехів, словаків змінювалася політична позиція і в середовищі греко-католицького духовенства. Українсько-польські контакти сприяли тому, що в єдиному державному просторі зростали паростки окремих національних організмів, марковані своєю етнічною культурою та релігією. Коли українці усвідомили, що поляки співпрацюють лише у звільненні з-під влади Австрії, щоб надалі будувати Польську державу, пішли власним шляхом. Існуючи в дискурсі польсько-руського культурного пограниччя, ця провідна верства українства демонструвала свою національну ідентичність, окремішність від поляків. На прикладі Бурачинських, Волянських, Лужницьких, Навроцьких можна чітко простежити роль священничих родів у суспільному житті галицьких українців, еволюцію українського національного життя в краї і перехід від культурницьких, етнографічних уподобань до виразних самостійницьких позицій духовенства та інтелігенції Галичини. І. Лисяк-Рудницький вважав священників складовою частиною української інтелігенції. «Якраз духовенство треба назвати центральним для усієї інтелігентської суспільної формації, бо священницький стан об'єднував колись у своїх руках усі чинності...» [197, с. 361]. Хоча значна частка греко-католицького кліру походила з шляхетських родин, здобуваючи духовний сан, вихованці семінарії не наголошували на своєму шляхетному походженні. Нікими доказами цього стали етос, виховання з дому, культура спілкування, зацікавлення театром, публічним простором.

Саме унійне духовенство відіграло надзвичайно важливу роль у формуванні родинних відносин, патріотизму та національної свідомості галицьких українців у другій половині XIX ст. Греко-католицькі душпастирі стали уособленням тези «українська родина – нація – держава». Шляхетський етос, виховання, освіта, соціальна відповідальність перед українським селянством, духовний стан, тяглість традицій і розвитку

руської еліти призвели до того, що духовенство до 1939 р. стало джерелом постачання національного руху.

Осердям їхнього світогляду та життя була сім'я, яку їм дозволялося створювати на відміну від римо-католицьких целебсів. Одружитися випускник греко-католицької духовної семінарії міг, щоправда, тільки до свого висвячення. До вибору майбутньої дружини ставилися відповідально. Ще навчаючись у семінарії, молоді семінаристи прагнули знайти собі наречену. На канікулах вони подорожували по Галичині, відвідували однокурсників і знайомилися з їхніми сестрами, сусідками. У життя провінційних священицьких родин такі візити вносили додатковий чоловічий елемент у здебільшого жіночу атмосферу парафіяльних домів. Обираючи собі пару, семінаристи водночас розповсюджували різну інформацію соціально-політичного, громадського, культурного характеру. Їхні зустрічі з потенційними родичами супроводжувалися дискусіями, розмовами на суспільно значущі теми [277, с. 115–121].

До XIX ст. греко-католицькі священики жили не краще, ніж прості селяни. Після реформ імператора Йосифа II їхній соціальний статус покращився, як і добробут. Дружини сільських отців почали одягатися на зразок міщанок, збирали кухонні рецепти, грали на гітарі, в карти, палили сигарети. Духовенство поступово перетворювалося на середній клас, набиралося міських манер. Зростали і його національна свідомість та почуття національної ідентичності.

Початок кар'єри молодого священника переважно супроводжувала бідність. Часто він отримував посаду сотрудника при парохіві, котрий був близьким родичем його або дружини. Парафіяльний будинок, де жила родина, виступав одночасно місцем державної служби. Контакти з офіційною владою, дідами були обмежені. За таких обставин перебування у галицькому селі відчувався брак можливостей для соціальної активності душпастиря, який мав університетську освіту і

широкі інтелектуальні запити. Таким чином родина для сільського отця ставала центром його існування, у ній він проводив весь час, крім виконання обов'язків у церкві й опіки над парафіянами. Межі між приватною і громадською сферами були розмиті [161, с. 69–70].

Парафіяльне духовенство вважало сім'ю важливішою від титулів і посад у церковній ієрархії. Звідси й несприйняття ними celibату, який, безперечно, відкривав шлях до високої кар'єри, до позицій у церковній ієрархії у Львові або Перемишлі. Компенсацією за втрачені кар'єрні можливості для галицьких греко-католицьких священників була власна сім'я, що визнавалася головною інституцією, підтримуваною «традиційним укладом життя». Родинні зв'язки були сильними, сімейні обов'язки сприймалися серйозно [277, с. 119].

Такий *modus vivendi* у своїй ідеології ґрунтувався на переконанні, що сімейний статус є найвищим. Змістом, щастям, метою родинного життя були діти. Попри всі матеріальні нестатки, коштів на їхню освіту, одруження не шкодували. Сім'я греко-католицького отця складалася з двох поколінь – батьків і дітей. Дочки жили вдома до 16–20 років, сини перебували в міських гімназіях, повертаючись додому здебільшого тільки на канікули. Іереї одружувалися досить рано, дітей було «скільки Бог пошле». Це відрізняло їх від міської інтелігенції, представники котрої вступали в шлюб після закінчення навчання й отримання посади. Дружинами священників ставали переважно доньки також духовних осіб, у такий спосіб формувалося певне соціальне середовище, що жило власним життям, своїм світоглядом, традиціями, звичаями. Завдяки існуванню тісних родинних зв'язків, галицьке священство нерідко користувалося послугами численних родичів у церковній адміністрації, державних установах. Тож і парафію намагалися отримати ближче до родичів, які допомогли б у разі потреби (до середини ХІХ ст. вибір парафій був вільний).

Парафіяльний дім був громадським і родинним простором, фактично жіночим, де священник мав невелику «канцелярію». Роль дружини священника була домінантною, особливо у вихованні дітей, веденні господарства, владнанні фінансових питань з парафіянами.

Впродовж 1822–1923 рр. ієреї повинні були одружуватися лише зі священницькими дочками, які змалку соціалізувалися відповідно до майбутньої ролі «їмості». За прикладом матері вони вмiли вести власне господарство. Побратися з дівчиною із такого середовища означало реалізувати соціальні очікування. Наречені ж хотіли бачити чоловіком людину виховану, добру, товариську, із взаємними почуттями. Нові уявлення про кохання і шлюб ставали все популярнішими [161].

Унійні священники Галичини підтримували тісні стосунки між собою. Багато хто породичався, інші приятелювали через близькість парафій і святкування храмових празників. Ще інші товаришували з часів навчання у Львівській духовній греко-католицькій академії. Така ситуація була типовою для соціального і суспільного життя греко-католицького кліру в ХІХ ст., до якого належали шляхетні священничі роди Бурачинських, Лужницьких, Навроцьких, Рудницьких.

4.1. Львівська греко-католицька духовна семінарія як джерело національного розвитку

Інтеграція шляхетської культури в культуру греко-католицького духовенства відбувалася, в тому числі й в єдиному вищому освітньому закладі ХІХ ст., де навчалися українці, – Генеральній греко-католицькій духовній семінарії у Львові. Визначну роль, яку відіграла семінарія та її вихованці у формуванні української модерної нації, пропонуємо розглянути через призму долі родини Навроцьких.

Шляхетський рід Навроцьких мав герб «Щалава», на котрому зображена золота обручка з трьома кавалерськими хрестами на голубому полі, а над шоломом – опанцирена рука з мечем. У польському гербівнику Несецького зазначено, що цим гербом – Szalawa, або Salawa – користуються роди Галки (Halka), Ледоховські (Ledochowski), Стрижі (Stryż), Навротинські (Nawrotynski), Свірські (Swirski).

Засновник роду Петро-Юліян Навроцький за давнім звичаєм європейської шляхти, яка створювала родинні генеалогічні книги, залишив детальний опис свого походження. Родовід Навроцьких передавався з покоління в покоління, незважаючи на лихоліття, війни, еміграції і дійшов до наших днів. Одну з гілок роду започаткував отець Андрій Навроцький (1817–1887). Він народився у родині шляхтича Петра-Юліяна Навроцького та Агнешки Ящевської в родинному селі Заднишівка на Тернопільщині. Батько Андрія отримав добру освіту, закінчивши університетські студії в Парижі, став управителем численних маєтків свого покровителя Скшинського й одержав у власність 150 моргів поля біля села Заднишівка і містечка Підволочиськ над Збручем. Дещо з цього земельного скарбу залишалось у власності Навроцьких аж до 1945 р. [77].

Батько Андрія Навроцького прагнув, щоб син став священником. Отримавши початкову освіту, хлопець вступив до єзуїтської колегії в Тернополі. Наступним кроком став переїзд 1835 р. до Львова на навчання в греко-католицькій духовній семінарії. Звикання до урбанізованого міста, а також складних побутових умов, семінарських буднів, було болісним. Суворі дисципліна, погане харчування, антисанітарія та холод супроводжували молодих русинів. Усе це, а також примітивне викладання, низький кваліфікаційний рівень викладачів компенсовувалося, однак, важливими для українського народу націєтворчими подіями, що розгорталися у 30-ті роки ХІХ ст. У стінах закладу опинилося чимало національно свідомої молоді: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, брати

Огоновські, Головацькі і ціла блискуча плеяда інших майбутніх діячів культури та політики.

Після поразки польського повстання проти російського царизму в 1831 р. Львів заповнили втікачі, які заснують підпільні організації. Члени однієї з них, «Приятелі люду», зустрічаючись на вулицях, віталися гаслом «Смерть тиранам!», а галицькі карбонарії на таємних зборах співали гімн, написаний Олександром Монгенбессером [282].

Ідеї карбонаріїв, що ними перейнялася польська революційно налаштована молодь, не могли не захопити й українське студентство. Спочатку його представники входили до польських таємних організацій. Навесні 1835 р. поліція дізналася про нову організацію «Молода Польща», котра була філією «Молодої Європи». Засновується також «Товариство люду польського». Оскільки до нього належало й багато українців, вони виступили з пропозицією перейменувати цю структуру на «Товариство люду польського та руського». Проте у відповідь прозвучала категорична відмова – поляки в той час висуюють на перший план національне питання в неприйнятній для українців формі відродження Польщі в її історичних межах. Невдовзі Микола Устиянович в «Автобіографії» напише: «Нашлось так много и довольно веских моментов, которые конечно отводили юношу галицко-русского, одушевленного здоровыми и благородными воззрениями, от стихии польской и увлекали его по примеру Чехов, Хорватов и Сербов на народное поприще. А во мне преобладало всегда разительное утонченное чувство. Так и не дивно, что я вскоре отвернулся от табора шляхетской буйности, приляг душою к тихой, смиренной Галицкой Руси и станул один из первых на поприщи, куда меня влекло душевное мое настроение» [142].

Революційні настрої, що нуртували в польському та українському середовищі, проникли і через стіни семінарії. Ситуація в ній у 1835–1840 рр., коли там навчався Андрій Навроцький, була політично

напруженою. Уже від 1831 р. молоді богослови масово читали заборонену політичну літературу. Очевидно, що з цим вело невблаганну боротьбу семінарійне керівництво, за підтримки митрополита Михайла Левицького. З 1834 р. серед вихованців періодично проводилися раптові ревізії, метою яких було виявлення заборонених книжок. Часом такі обшуки були успішними, а часом юнакам таки вдавалося заховати все недозволене. Літературою їх постачали студенти латинської духовної семінарії. Тому відвідини семінаристів-латинників дирекція греко-католицького закладу не схвалювала.

Вихованців, у яких знаходили заборонене, карали досить жорстко – відраховували, позбавляли можливості отримати парафію, а, отже й позбавляли засобів до існування. Проте масовість таких дій обмежувалася різким зростанням потреби у священниках після епідемії холери 1831 р., що значно скоротила кількісний склад греко-католицького духовенства. У 1836 р. провізоричним ректором семінарії став дуже строгий д-р Венедикт Левицький, якого вихованці прозвали «Мораліст» [280].

На початку ректорства В. Левицький толерантно ставився до своїх вихованців. Щоб відволікти від читання забороненої польської демократичної літератури, він заохочував читати книги з української історії, збирати матеріали до словника української мови, писати нею проповіді й виголошувати їх для народу, перекладати видання побутового, економічного характеру, тексти для парафіяльного шкільництва. Так Маркіян Шашкевич написав читанку для парафіяльних шкіл, переклав брошуру про господарство, що схвально відзначав В. Левицький у листі до митрополита М. Левицького. Ректор просив у владики грошей на семінарійну бібліотеку [280, с. 121].

Однак зацікавлення семінаристів були пов'язані з нелегальною літературою. Читали драми Коцебуе, комедії різних авторів: «Різні веселі ігри» («Verschiedene Lustspiele») (1796), «Морлакен – велика опера» («Die

Morlaken – eine grosse Oper»), роман «Принц Фрідріх фон Вельде» («Prinz Fridrich von Velde») (1825), «Смертельний факел» – «Die Todtenfackel», «Смерть і майбутнє» – «Tod und Zukunft» (1806), з польської літератури – вірші Бознанського, Маревича, переклади Вальтера Скота. Це були цензуровані твори. Із забороненого популярними були «Роман Пассман Аглу» («Roman Passman Aglu»), Berlin (1801), твори Овідія («Fragmentum libri Ovidii Nasonis de amore idiomate polonico»), трагедія «Врятування Венеції» («Das gerettete Venedig»), 29-й том листування Вольтера з державними мужами, вченими. Вилучали в студентів також їхні нотатки з роздумами над цими текстами, зошити невинних пісень, виписок із книжок, заборонені польські революційні пісні (як-от «Znasie pewnie te kraine», «Heu ia Mazur», «Dajcie przyklad zaszne Matki»). Такі були знайдені у семінаристів А. Мальчевського, Т. Фолюсевича, С. Торби та ін. [282, с. 65].

16 квітня 1837 р. відбулася несподівана ревізія М. Проскурницького, І. Винницького, А. Вітошинського, І. Охримовича, А. Навроцького, М. Котовича, І. Котовича, П. Кошелєвського, С. Боратовича, К. Станкевича, І. Вагилевича, І. Лукашевського [280, с. 133]. У них виявили революційні відозви, зокрема, «Листи до приятелів люду», написану українською мовою. Її зміст закликав польський і український народи боротися за незалежність від монархії. Президія губернії покарала студентів важко: ув'язнено Монцібовича, який приніс цей рукопис до семінарії, Котович та Станкевич віддані у солдати. 11 вересня 1837 р. їх доставлено до гарнізону в Йозефштадті. Винницького, Охримовича, Проскурницького відіслали до родин, передавши під поліцейний нагляд староства. Навчання без дозволу влади продовжувати було заборонено. Президія віденської поліції не підтримувала таке суворе покарання, як примусова військова служба. Однак місцевий губернатор, архикнязь Фердинанд де Есте, у своїй відповіді наголосив, що рукопис був особливо

небезпечним [282, с. 179]. Наявність нелегальної літератури спровокувала обшуки, карні судові процеси, наслідком яких було відрахування студентів, які брали участь у конспіративній пропаганді, розпочалися позбавлення духовного стану, примусова служба в солдатах та ув'язнення у Шпільбергу.

Проте саме завдяки цій забороненій літературі, спілкуванню з представниками інших слов'янських народів, руські студенти усвідомили, що їхньою метою повинна бути турбота про власний народ, мову, історію, культуру. Збір етнографічної спадщини започаткував у стінах семінарії Маркіян Шашкевич.

М. Шашкевич, який із товаришами розмовляв українською, виступив з промовою, котру назвав «Слово к питомцям». Це був новаторський і сміливий крок. Адже тоді ставлення серед семінаристів до руської народної мови все ще залишилося різко негативним, навіть зневажливим.

Микола Устиянович пізніше напише з того приводу, що «Молода Русь Галича, тая самая Русь, що недавно патріотичеськими польськими піснями восхищалась і тонула в словах, нечаянно зачинає уноситись над красою своїх дум і плакати над своїм народом. Переход бил так скорий, зміна в ідеалах так напрасна, же цілая тая биль могла би стояти за істную баєчку з тисящи ночей, если би ми старшії віком, живуції ще днесь, сей перехід не били досвідчили самі на собі» [142, с. 38].

З жовтня 1836 р. І. Вагилевич у листі повідомляє П. Шафарика: «Ще дещо о нашій словесности: Ярослав Головацький зібрав приповістки народні і переложив многі сербські пісні. Николай Вагилевич, мій брат, збирає загадки і басні народні. Устиянович пише думаня (басне). Верещинський і Ількевич збирають казки і небилиці, також обряди і поведінки народні» (28).

Так у стінах греко-католицької духовної семінарії в 1835–1840 рр. паралельно із зацікавленням польською, французькою, німецькою

літературою, завдяки зусиллям гуртка, організованого М. Шашкевичем, росло й зацікавлення руським словом, історією, культурою рідного народу.

Близьким за поглядами до «Руської Трійці» був Андрій Навроцький. Його син Василь Навроцький у своїй біографії писав про батька, що він, «товариш Маркіяна Шашкевича зберіг ідеали українського ренесансу тридцятих років, побіч Заячківського, білий крук – народовець в 50–60–80-х роках минулого століття і так виховав дітей» [52, арк. 13].

Про діяльність «Руської Трійці» розповів у своїх судових зізнаннях Дмитро Мохнацький 20 липня 1842 р., який вчився на одному курсі з М. Устияновичем та М. Шашкевичем, жив з ними у семінарії, але був відрахований 1837 р. У 1840 р. він потрапив до рук поліції, відкупився тим, що доніс на своїх товаришів. Спільно прожиті зі двома однокурсниками півтора року дали Д. Мохнацькому багато фактичного матеріалу, котрим він оперував на допитах. Про 1835–36 навчальний рік у своєму зізнанні він подає такі відомості: «Коли я, – занотував у протоколі допиту президент львівського суду Вітман, – восени 1835 р. перейшов із Перемишля у Львівську греко-католицьку семінарію теологом третього року навчання, застав серед семінаристів три партії: демократичну, російську і прихильників високого уряду. Найсильнішою серед цих партій була партія русофільська, котра сподівалася в майбутньому російському пануванні знайти більше щастя і, виходячи з цього, намагалась, наскільки це можливо, підтримувати прихильність до російського уряду, культивувати російську мову та культуру. Прихильниками цієї партії, котрих через їхню інтелігенцію, їхній вплив на інших та їхню діяльність можна розглядати як керівників, Мохнацький називає тодішніх семінаристів М. Ловицького, М. Кушлика, М. Бульвінського, Юл. Ямінського, М. Шашкевича, М. Устияновича, С. Плешкевича, П. Лукасевича, П. Білінкевича, М. Скоморовського, М. Вагилевича, А. Могильницького, Л. Трещаківського та М. Галецького» [52, арк. 13]. Про М. Устияновича, зокрема, було ска-

зано так: «Микола Устиянович із львівської дієцезії, надзвичайно здібна людина, створив разом із Шашкевичем і Семеном Плешкевичем написаний у руській інтересі твір, котрий повинен би служити для елементарних занять у церковнопарафіяльних школах» [52, арк. 13]. Мохнацький також інформував судові органи, що в 1835–1836 навчальному році Маркіянів гурток складався з випускників Ловицького, Кушлика, Бульвінського та Ямінського, третьокурсників Шашкевича, Устияновича, Плешкевича, Лукаsevича, Білінкевича, другокурсника Скоморовського і першокурсників Вагилевича, Могильницького, Трещаківського і Галецького. Твором, «котрий повинен би служити для елементарних занять у церковнопарафіяльних школах», виявилася «Читанка». Вона вже була готова в 1836 р., однак її вдалося надрукувати лише 1850 р., під назвою «Читанка для малих дітей, до школьного і домашнього употреблення сочинена Маркіяном Шашкевичем». Весь цей час рукопис зберігався в Семена Плешкевича [142, с. 40].

У першій половині 1836 р. М. Шашкевич готує до друку «Азбуку і абеткадло». 1837 року виходить у світ альманах «Руської трійці» – «Русалка Дністровая». Її видання стало предметом розгляду і в семінарії, і в поліції. Розслідування закінчилося доганою М. Шашкевичу, І. Вагилевичу та Я. Головацькому, винесеною 31 липня 1837 р. Саме цю дату і слід вважати останнім днем існування «Руської трійці».

Д. Мохнацький, після проведення 2 березня 1837 р. професором Григорієм Яхимовичем ревізії, 22 березня 1837 р. був відрахований із семінарії. Через вісім днів відбувся поліцейський обшук у М. Шашкевича, М. Устияновича і С. Плешкевича, під час якого знайшли написані руською мовою твори, в т. ч. рукописний оригінал посібника для русинських народних шкіл авторства Шашкевича, Устияновича і Галецького. Мохнацький дізнався, що автори цього тексту в обхід місцевих

цензурних настанов надрукували його в Офені або Пешті. Це й була «Русалка Дністровая».

Іноді ціле покоління дає своєму краю в одному хронотопібагатьох талановитих молодих прогресивних діячів, яких доля зводить у стінах одного закладу. Результатом цього стають нові непересічні твори, новозасновані товариства, гуртки. Андрій Навроцький теж перебував під впливом діячів «Руської трійці», належачи до нечисленної групи священників-народовців, прихильників ідей зближення з народом. Серед учасників гуртка, котрих об'єднав М. Шашкевич, були М. Гнідковський (1789–1861), Й. Скомаровський (1815–?), І. Бірецький (1815–1883), Й. Кобринський (1818–1890), О. Тимняк (1817–1855), М. Малинович (1812–1894), Г. Ількевич. Збирала етнографічний матеріал до «Русалки Дністрової» Марія Бурачинська – дружина Якова Головацького, сестра отця Йосифа Бурачинського.

А. Навроцький, який потрапив у вир таких бурхливих подій, протестував проти єзуїтського колонізаційного виховання, проти заскорузлості і сервілізму, що панували тоді в духовній семінарії, ставши найгарячішим народовцем-патріотом [278, с. 32].

Студентські роки, коли формується світогляд молодої людини, припали на часи пробудження свідомості українського народу. «Руська трійця» будила свідомість галицьких русинів через етнографічну, культурницьку працю. Збір фольклору – народних пісень, оповідань, приказок – був початком усвідомлення себе окремою від поляків, австрійців нацією, виявом національної ідентичності.

Цікавився українським народним словом і А. Навроцький. Він збирав етнографічний матеріал, надсилав його діячам «Руської Трійці», з якими товаришував, навчався на одному курсі, для публікацій. У Львівській науковій національній бібліотеці НАН України ім. В. Стефаника у відділі рукописів зберігаються народні пісні, оповідання, записані А. Навроцьким

і передані І. Вагилевичу [28, арк. 39]. Одна з таких пісень, нотована з народних уст у Любичі-Княжі – про «Козака Лавантаря з доби Коліївщини» [28, арк. 39]. З Любича А. Навроцький вислав і декілька колядок, які ввійшли у збірку українського фольклору, видану І. Вагилевичем. Це колядки «Святи, Боже, вечероньку», «А ластівка прилітає», «Де сі взяла сива зозулиця?» [163, с. 55].

Долучаючись у такий спосіб до збереження культурної спадщини русинів у Галичині, ці молоді діячі-патріоти мали, однак, значні труднощі щодо писемної фіксації зібраного українською мовою. Її не викладали у гімназіях і школах. Освоїти українську мову можна було лише самотужки, як це зробив Яків Головацький. У своїх записках «Пережитое и перестраждане» він розповідає: «Я купував собі книжки. Спочатку польські, а потім Котляревського, Державіна, Основ'яненка. У дядька Якимовича я найшов Карамзіна. Я читав її прилежно, але ніхто не міг пояснити, як слід читати ети Э или И Ъ и когда нужно произносить Г как G и как H. Первая русская книга досталась мне еще раньше от дяди Домброского, руський буквар, в котором находилось и молитви, и краткая арифметика. Из того букваря я научился читать по-русски. А курсив навел на мысль как должно писать скорописно, пока не нашел в университетской библиотеке немецко-русской грамматики Гейма и в ней таблица скорописи была для меня новым открытием. Из такой грамматики Левицкий скопировал образец русской скорописи и посредством своей грамматики (der ruthen Sprache) научил все молодое поколение своей скорописи. В гимназии я учился латинским языком, только отзывался на немецком. Вдома и за городских гуляниях мы пели исключительно галицко-русские песни, иногда московские, так как мы чувствовали себя русинами, котрым не следует петь ляцкие или немецкие песни» [33, арк. 7–8].

Та навіть попри таке бурхливе політичне життя, зародження руського руху в духовній семінарії, основним завданням її вихованців було здобування знань.

Джерелом дослідження успіхів у навчанні юного богослова Андрія Навроцького, кола його однокурсників, стали матеріали греко-католицької семінарії, що відклалися у фонді 451 ЦДІАЛ, екзаменаційні відомості за 1835–1840 рр. [60, арк. 59–60].

Відомо, що на формування молодого людини впливає низка чинників. Серед них – виховання з дому, викладачі в навчальному закладі, історичні обставини та найбільше – близькі товариші-однокурсники. Серед одногрупників А. Навроцького в 1835–1840 рр. були М. Вербицький, А. Іщак, Є. Меринович, М. Лужкевич, Й. Український, Й. Волянський, І. Вагилевич, І. Могильницький, А. Могильницький, Я. Головацький, Й. Стрільбицький, І. Винницький та ін. [60, арк. 59–60]. Спільне важке навчання, проживання в досить складних побутових умовах, проведення більшості часу разом привело згодом до тісного знайомства і дружби.

До навчального процесу студенти-богослови ставилися відповідально й навчалися дуже добре. Вивчали Біблію, церковну історію, археологію. Оцінки були переважно високі. Знаємо, наприклад, що, Іван Могильницький, Іван Вагилевич і Яків Головацький мали суцільні «ргіта».

У каталозі за 1837 р. читаємо: «Навроцький Андрій, 19 років, проживає в семінарії, народився у с. Заднишівка, батько Петро» [60, арк. 27]. І. Вагилевичу, одногрупникові Навроцького, було 24 роки. Наймолодші ж семінаристи мали по 17 років.

Очевидно, що перш ніж братися до вивчення теології, студенти закінчували філософію. У 1836 р. Навроцький був слухачем другого року філософії (разом з М. Фортунною, І. Герасимовичем, В. Крижем, Х. Станкевичем, М. Перфецьким, Й. Стрільбицьким, І. Винницьким та багатьма іншими) [60, арк. 95].

«Nawrocki Andreas» – (так подане його ім'я у студентських відомостях) здебільшого складав іспити на високі оцінки, особливо добре давалися йому мови, зокрема слов'янські. Ось його результати на одній з екзаменаційних сесій: слов'янська мова, пісні релігійні, мораль – «prima» (відмінно), історія та єврейська мова – «secunda» (добре), археологія – «eme» (середньо) [60, арк. 59–60].

У січні 1837 р. Навроцький стає слухачем першого року теології. Теологи опановували у семінарії теологію, Біблію, релігійні доктрини, філософію (теорію і практику), латину, історію (натуральну і універсальну), археологію.

Керівництво семінарії наставляло вихованців, щоб ті після завершення освіти в закладі майже відразу одружитися. Уже перебуваючи у шлюбі, колишні семінаристи греко-католики висвячувалися і жили за традиційним родинним укладом у плебаніях при своїх парафіях. Андрій Навроцький 25 жовтня 1840 р. побрався з Марією Целевич. Весілля святкували в с. Рибники, біля Бережан (нині Бережанський район Тернопільської області). Батько нареченої – о. Василь Целевич – був греко-католицьким парафіяльним священником у Рибниках, мати – Текля Целевич – із Глібовицьких. Свідками на вінчанні стали о. Іван Громницький, парох з Мечищева, та о. Іван Стеткевич, парох із Божикова. Андрієві Навроцькому на той час виповнилося 23 роки, його дружині – 19. Духовна освіта, яку здобув Навроцький, виховала в ньому правдивого священника, за переконанням – народолюбця. Розвитку його поглядів, як і набутих академічних знань, істотно посприяло оточення його тестя, адже він поріднився з відомою в краї українською родиною Целевичів.

А. Навроцький висвятився 1841 р., спочатку душпастирював у с. Козівці, що поблизу Тернополя, згодом у с. Котузів Бережанського повіту, в церкві Св. Михаїла, опікувався також вірянами с. Михайлівка. Сукупно парафіян в молодого пароха налічувалося 920 [78, с. 74].

Пізніше о. Андрія перевели в с. Голгоче (повіт Підгайці), у храм Косми і Дем'яна. Під опікою священника перебували 2262 греко-католики, які мешкали в цьому селі. Поселення мало 116,5 моргів орного поля, 35 моргів сіножаті, отримувало 210 австрійських злотих доплати.

А. Навроцький завжди твердо стояв на українських позиціях. Крім товариських взаємин з діячами «Руської Трійці», підтримував дружні стосунки з письменником Антоном Любартом-Могильницьким, листувався з ним. Коли Іван Франко зацікавився цією кореспонденцією, родина Навроцьких, передаючи йому матеріали про Володимира Навроцького, віддала й знайдені серед них листи А. Могильницького до його сина.

Упродовж усього життя о. Андрій уважно стежив за громадським життям, передплачував українські часописи. У листі до Володимира Барвінського від 29 грудня 1877 р. зять цього священника, о. Іван Навроцький зазначав: «Отець Андрій Навроцький з Голгіч (Підгайці) післав пренумерату на «Правду» за рік 1877 р. в сумі 6 флоринів, а до Великодніх свят не одержав жодного числа, рекламу також в його імені, як також і «Руську Хату» [25, арк. 2].

Патріотичну настанову батька перейняли його діти. Їх було дев'ятеро: сини – Володимир, Костянтин, Василь, дочки – Зиновія, Олександра, Йоганна, Текля, Павлина і Сидора [153, с. 336]. Усі вони стали непересічними особистостями, залишивши власний слід у національній культурі та історії.

А. Навроцький із дружиною Марією зуміли виховати своїх дітей справжніми українцями. У домі розмовляли українською, читали літературу рідною мовою. До батьків сини й доньки ставилися з величезною повагою й любов'ю. Текля, характеризуючи свого брата Володимира, прирівняла його до найбільшого авторитету – батька, якого вважала взірцем: «Володимир то кришталь людей, що хіба лиш рівний татові, бо так мало є на світі таких кристалів» [21].

Незважаючи на фінансові труднощі, брак здоров'я, о. Андрій до кінця життя не зраджував своїм принципам, шляхетському вихованню «з дому». Їздив до Львова на вистави, «до купелів», випишував тогочасну українську громадсько-політичну пресу і невиправно палив.

У родині панувала атмосфера взаємної відповідальності за долю рідних. Брати й сестри піклувалися одне про одного у зрілому віці, підтримували, відвідували, допомагали вивчити як власних дітей, так і племінників. Любов, толерантність, повага, взаєморозуміння, підтримка, освіта, просвіта, віра в рідну землю і народ – це ті цінності, які діти о. А. Навроцького винесли з дому, зберегли й передали своїм дітям та онукам. Загальноєвропейські шляхетні риси, лише на український манер, продовжені у священницькому етосі були притаманні більшості греко-католицьких священничих родин Галичини шляхетського походження.

Послідовником батька на священничій ниві став третій син, теж вихованець семінарії, Василь Навроцький, названий на честь діда – батька матері Марії Целевич. До сфери інтересів Василя, як і всіх Навроцьких, належали етнографія, педагогіка, музика, громадська праця на користь українців Галичини, а ще садівництво та городництво.

Народився Василь 1864 р. в с. Котузові. Навчався у Бережанській гімназії, прагнув піти шляхом свого батька і стати душпастирем. Науку продовжив у Львівській духовній семінарії, яку закінчили багато знаних у Галичині громадсько-політичних діячів. З 1848 р. в семінарії поживалося національне життя. Одним з його виявів була організація читальні. У її діяльності були і злети, і падіння, залежно від активності семінаристів, які в той чи той період навчалися тут, а також від тогочасного керівництва. Спробу відновити роботу установи зробив Сильвестр Лепкий, батько Богдана Лепкого [187].

Із приходом нового покоління студентів громадське життя в цьому навчальному закладі активізувалося. Особливою подією стало створення

кількома семінаристами таємного безстатутного братства, метою якого було «зреформувати семінарію». У заснуванні цього «тайного кружка народовецького в мурах духовної семінарії» жваву участь узяв і Василь Навроцький [52, арк. 113]. За задумом ініціаторів члени братства мали поширювати серед семінаристів інтерес до науки, прищеплювати майбутнім священникам свідоме служіння народу, пропагувати відмову від грати в карти, що притаманно шляхетській культурі, але негідно для духовенства. Братчики збирались у вільний час, і кожен доповідав, що зробив для успіху спільної справи. Жодному з них не дозволялося грати в карти (за цим стежили три особи). Той, хто не втримався від гри або не прочитав за тиждень навіть однієї наукової книжки, сплачував до братської каси штраф – 50 крейцерів [136, с. 257–258]. До цього таємного гуртка належали: Б. Кирчів, С. Зельський, А. Олесницький, М. Мосора, С. Борачок, М. Попович, О. Абрисовський, К. Андрухович, І. Кулицький, В. Ступницький, Й. Ганкевич, О. Онишкевич, М. Бачинський, Г. Величко, В. Навроцький і О. Волянський [283]. О. Волянський і В. Навроцький згодом стануть родичами, бо Олексій побереться з Марією Бурачинською, донькою сестри Василя – Зиновії Бурачинської.

Богословський факультет Василь Навроцький закінчив «абсолютором з дня 31 липня 1887 р. Свідоцтво Ч. 123» [41, арк. 1]. Володів руською, польською й німецькою мовами. Вчився успішно, дуже добре йому давались філософія і богослов'я, «нравственность взірцева» [41, арк. 1].

Одразу після цього, 22 серпня 1887 р. був номінований (на підставі декрету Центральної краєвої шкільної окружної ради в Бережанах (грамота, ч. 849) – на посаду вчителя народної школи в Лісниках. Василь дотримувався поглядів народовців, його хвилювало життя простого люду. Після завершення навчання він пішов працювати в сільську школу, щоб

краще пізнати український народ (так чинили і галицькі народовці, і хлопомани в Наддніпрянській Україні).

В. Навроцький висвятився 1 квітня 1888 р. (грамота від 2.04.188, ч. 2360). 1888 р. о. Василь займав посаду сотрудника при парафії церкви Св. Петра і Павла у Львові та сотрудника в Щирці. Поряд з релігійним життям В. Навроцького цікавила просвіта русинів. Тому 8 травня 1890 р. (грамота ч. 3167) він успішно здає екзамен на кандидата виділових і народних шкіл [41, арк. 1].

Цього ж року декретом Центральної краєвої шкільної окружної міської ради у Львові від 29 листопада (ч. 2342) о. Василь іменованій провізоричним катехитом львівської школи ім. Св. Мартина. Розпорядженням тієї ж Ради 10 січня 1893 р. священник призначений сталим катехитом при цій школі [41, арк. 1], а декретом від 23 березня 1895 р. іменованій сталим катехитом при львівській жіночій школі виділовій ім. королеви Ядвіги. З добрим успіхом склав у 1891 р. іспити, яких потребував духовний сан.

Усвідомлюючи брак навчальної літератури, особливо підручника з української мови, що майже не викладалася, В. Навроцький разом з отцями Євгеном Гузаром і Дам'яном Лопатинським видав катехизм латинськими буквами для вжитку в жіночих школах народних і виділових у Львові, в яких зовсім не вивчали українську мову.

Грамотою Центральної краєвої ради шкільної Міністерства віросповідань і просвіти від 26 червня 1895 р. (ч. 10761) В. Навроцький номінованій шкільним провізоричним інспектором в Долині. Декретом Міністерства віросповідань і просвіти від 28 червня 1898 р. (ч. 15557) о. Василь призначений дійсним інспектором шкільним окружним в Долині, а через місяць з 28 липня 1898 р. (ч.429) – став місцевим шкільним окружним інспектором [41, арк. 1].

Згодом інспектор Навроцький організував в Долинському повіті школи навіть у найвіддаленіших закутках. З-поміж них особливо виділялася та, що була організована в Перегінську. Це школа для дівчат, перша і єдина, яка налічувала аж 4 класи [37, арк. 113].

Перебуваючи на посаді повітового шкільного інспектора, о. В. Навроцький допомагав отримати роботу вчителя українським педагогам (на той час викладали переважно вчителі-поляки). Попри свою педагогічну діяльність, постійну зайнятість, о. Василь знаходив час для праці на землі. Саме йому дісталася перша премія Крайової виставки садівництва та городництва 1908 р. за насадження школами найбільшої кількості щіп і дерев [37, арк. 113].

Педагогічний хист та етнографічні зацікавлення спонукали В. Навроцького невдовзі видати український співаник для народних шкіл у чотирьох частинах для Галичини, а потім ще один – для Буковини. В. Навроцький випустив збірник пісень разом з В. Сойком, який включав релігійні пісні суто дитячого змісту. У листі до проф. О. Нижанківського В. Навроцький повідомляв: «Беру справу співаників руських. В наших школах їх майже немає, коли польських – тьма. Не раз, як дійшла бесіда до співу, його плеканє, у відповідь – жалі – з чого вчити будемо. З учителем В. Сойком піднесли ми це зложення. З роки ми працювали, мелодії збирали ще заздалегідь. Нині співаник вже зложений, дrevільований і виладнаний остаточно проф. Філаретом Колесою, вже в руках Ради шкільної крайової. Я був у референта проф. Янера. Якраз мав його в руках і заявив, що предложить на засідання Ради шкільної крайової. Зачав при тім читати вступне слово і сказав, що Рада шкільна крайова не пропустить. Прошу Вас, заопікуйтесь тим співаником, в який я вложив много труду і трохи серця. До співаника доложив готову вже рецензію, написану проф. Філаретом Колесою (по-польськи, так радив Кодовський). Співаник

видаватиметься накладом 1000 примірників, коштуватиме 1000 крон, вже маємо 200 крон поперх видатків» [37, арк. 77].

Небувалим для того часу було те, що ці напрацювання настільки зацікавили наддніпрянських українців, що книгарня «Київської старини» замовила ті співаники для продажу на теренах Великої України.

Ще актуальнішими ці видання були для української діаспори, де рідна мова й пісня стали ознакою національної ідентифікації. Навчити дітей української пісні прагнули в США. 1923 року в Нью-Йорку опублікували «Співаник для шкіл народних: співи на дитячі голоси без супроводу» І. Воробкевича, упорядкований Василем Навроцьким. До матеріалів І. Воробкевича були додані В. Навроцьким композиції – «Весняна пісня», «Удова» (із збірника М. Лисенка), «Зеленіли верболози» В. Матюка. «Боже на руську землю» О. Нижанківського, «Літо», «Люби землю рідну», «До сходу сонця» Ф. Колесси, «Марш школярський» Я. Ярославенка. Перший випуск «Співаника» містив одноголосі пісні релігійного спрямування: «Все з Богом», «Нині день святий», «Наша церква», а також з виховним моментом: «Дитина до матері», «Кого я люблю», «Наша хатка», «Пісня учеників», «Рідне село», «Рідна мова», «Женці», «Азбука», «Добрий школяр», «Гей, учімося», пейзажнимий ігровими мотивами: «Пісня вечірня», «Веснянка», «Прогулька», «Журавель», «Котик», «Безконешна». До другого випуску збірник ввійшли теж одноголосі нескладні піснеспіви різної тематики: «Молитва школяра», «Учімся», «Ластівки пісня прощальна», «Трудись і молись», «Школярська співанка», «Осінь», «Діти і ластівка», «Як я була ще маленька», «Млин», «Добридень», «Хлоп'яче життя», «Шануйте старших», «Батько і учитель», «Пісня про панщину», «Коломийки», «Старець-лірник», «Рідна мова», «Весна», «Слава хлібороба», «Христос воскрес», «До зозулі», «Гей, конику вороненький», «У лісочок», «Смерть козака», «Журба», «Молитва о дощ» [314].

Пізніше В. Навроцький видав збірку «Триголосі співи», що містила авторські композиції західноукраїнських митців. Тема праці домінує у творах «До ниви» Н. Вахнянина, «Пісня косарів», «Та нема гірш нікому», «До праці» М. Вербицького. Ностальгічно-патріотичні мотиви простежуються в піснях «Стара липа» В. Матюка, «Пісня вояка» І. Воробкевича, образи природи відтворено в «Осінній пісні» І. Воробкевича, «Шуми, вітре», «Ой дубе кучерявий» А. Монастирського. Подано тут і популярні в Америці мелодії: «Марш руських дітей», «Сирота», «А ті думи», «Не журися». «Гімн до Бога» (за Д. Бортнянським) та «Американський гімн» – єдиний твір з англійським текстом, що свідчить про значення американської символіки для українського громадського життя [314].

Отець Василь був діяльним членом «Товариства св. апостола Павла», «Просвіти», «Руського товариства педагогічного», «Польського товариства педагогічного», «Товариства взаємодопомоги учителів», головою товариства «Учителів шкільної округи Волинської». Він також член і референт Центральної краєвої ради шкільної округи в Долині, член повітової санаційної (здоров'я) комісії в Долині [41, арк. 4].

Від 1888 р. інспектор В. Навроцький був одружений з Меланією з дому Родзікевич, донькою Олександра Родзікевича, борецького декана і пароха в Шоломії [41, арк. 1].

Незважаючи на родинні турботи, заклопотаність у професійній сфері, Василь Навроцький постійно дописував до календаря «Просвіти», «Сільського світу», писав популярні розвідки з сільського господарства (про садовину, американський вулик і годівлю риби). Священника цікавили й суспільно-політичні, соціальні проблеми, зокрема вплив сільського населення до міст. У «Ділі» (стаття «Село а місто») він аналізував значення цього явища, його причини й наслідки. У «Ниві», «Новому часі», «Кутку мови» порушував питання літературної української

мови. Публікував свої статті і на шпальтах часопису «Душпастир» (1893–1895 рр., коли був співредактором часопису), а ще дописи і белетристичні твори про сестер-служебниць у «Посланнику» (номери за 1895 р.).

Маючи духовний сан, найбільшу частину свого життя Василь Навроцький віддав освітянській ниві, хоча ця діяльність відбувалася у складних українофобських умовах, коли тривали переслідування з боку поляків. Праця шкільного вчителя в українському містечку чи селі була надзвичайно потрібною й важкою, а оплачувалася мізерно. У другій половині XIX ст., з 1866 р. система шкільництва, відповідно до австрійських законів, зазнає змін. На заміну парафіяльним школам, де основну роль відігравали дяки, парохі, приходять народні. Запроваджено обов'язкове навчання всіх дітей. Крайова шкільна рада у Львові унормовує мережу народних шкіл, класифікуючи їх за місцем розташування – сільські, маломістечкові та міські. Залежно від кількості учнів, ці освітні заклади ділилися на 1-, 2-, 3-, 4-, 5-, 6- класні. Сільські школи були переважно двокласні. Дуже гострим у галицькому шкільництві й надалі залишалося мовне питання. Рішення про мову викладання в тій чи тій народній школі приймала місцева громадська рада. Якщо частина дітей говорила польською, а частина – українською, то мову, яка не стала викладовою, включали як обов'язковий предмет. Шкільним інспектором у Долині В. Навроцький пропрацював від 1895 до 1907 років [41]. Потім на два роки доля закинула його на Бережанщину. Там майже всі спілкувалися українською, тому в школах викладання було україномовним.

У місті Бережани діти навчалися польською мовою. Майже вся шкільна адміністрація теж була польською. Крайова шкільна рада дала полякам 4/5 членства, русинам – 1/5. З огляду на таку колонізаційну політику, українцям доводилося постійно боротися за права рідної школи. На заваді українському шкільництву стояла також низька свідомість місцевого селянства, яке негативно ставилося до освіти. Повітовий

шкільний інспектор у наказовій формі обстоював необхідність навчання для дітей. І тільки коли селяни збагнули значення знань, народний учитель став високоповажаним повноправним членом громади, допомагаючи серед іншого вирішувати різні її справи, а українські школи почали успішно розвиватися (до 1914 р. їх на Бережанщині було 72 %).

Шкільні педагоги організували для захисту своїх прав товариство «Взаємна поміч українців-учителів». У 1905 р. відділ товариства з'явився у Бережанах, ставши невдовзі взірцем дисциплінованості, взаємопідтримки, активності у громадських справах. А в період, коли шкільним окружним інспектором у Бережанах був Василь Навроцький, цей відділ став одним з найкращих на галицьких теренах. До о. Василя цей уряд посідав спольщений німець, який домагався прийняття на вчительські вакансії тільки поляків. Натомість при Навроцькому українці становили 70 % від загальної кількості вчителів. У міських школах теж працювали педагоги української національності. Зрозуміло, що поляки були вкрай незадоволеними політикою цього інспектора. Вони робили все для того, щоб його перевели до іншого повіту [41].

Від 1909 до 1921 р. В. Навроцький працював шкільним окружним інспектором у Станиславові. У 1922 р. він поновлює душпастирську діяльність: спершу служить завідателем у Лисовичах, а дещо пізніше, до 1929 р. – парохом у Мушкатівці й Волоківцях. Коли родина мешкала на Борщівщині, очолював повітовий гурток «Рідна школа». У Борщеві заснував ткацькі курси. У Золочеві був замісником голови крайової «Рідної школи».

Від 1929 р., після завершення педагогічної кар'єри та виходу на пенсію, о. Василь був одноосібним парохом в Красному біля Львова. За свою ревність у духовному служінні священник отримав відзнаку від Митрополичого ординаріату [41, арк. 6]. Душпастирська праця не була легкою, особливо якщо зважати на вік і стан здоров'я отця.

В. Навроцький займав активну громадсько-політичну позицію. Передплачував «Діло», «Новий час», «Ниву», «Зорю», «Мету», «Хлібороб», «Час», «Дзвони», «Правду», «Месіонера», «Народну справу». Підтримував зв'язки з Осипом Назаруком, провадив видавничу діяльність.

У родині Василя та Марії Навроцьких усі мали літературний хист. Найвправніше володіла ним донька Марія Струтинська, яка писала під псевдонімом Віра Марська. Серед численних увагу сучасного дослідника привертає «Далеке зблизька» – репортаж-спомини про родину, батьків, дитинство й подальше життя.

Таким чином, на прикладі шляхетної родини Навроцьких репрезентовано самовіддане служіння національно свідомих і громадсько активних парохів своєму народу. Кращі риси шляхетського етосу, почуття обов'язку вони скерували на громадську ниву.

4.2. Унійні парохі як виховники народу

Греко-католицькі парохі після студій отримували парафії в українських селах, у т. ч. й дуже віддалених гуцульських. Вони відмовилися від активних революційних виступів, обравши щоденну кропітку працю над кристалізацією українства в націю.

Вдалим прикладом в такому контексті слугує о. Йосип Бурачинський, парафіяльний священник гуцульських Атен – с. Криворівні, який навчався у Чернівцях, Львові, Віденському університеті. Студіював він не тільки теологію, а й українську літературу та ще класичну філологію, котру й викладав у чернівецькій гімназії. 1862 року отримав духовний сан і парафію, перед тим одружившись із донькою пароха Андрія Навроцького Зиновією, яка влилася до поважаного священницького роду Бурачинських, що душпастирювали у Криворівні з 1802 р.

Сестра о. Йосифа – Марія – вийшла заміж за діяча «Руської Трійці» Якова Головацького. У відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника зберігається листування Й. Бурачинського з його швагром Я. Головацьким за 1859–1866 рр. [31]. Переписувалися з Я. Головацьким й інші Бурачинські – тесть о. Андрій (1848–1864) [29], швагро о. Денис (1851–1860) [30], о. Тит (1848–1886) [32]. Цей родинний епістолярій відображає цілу епоху.

Служити парохом у с. Криворівні було непросто. До парафії належали важкодоступні місцини Карпат. Уся ця територія – від Жаб'я, Бистриці, Зеленої Ріки по живець Буркут, ціле пасмо Чорногори, включно з Говерлою, аж до кордону з Угорщиною – мала площу понад сто квадратних кілометрів. Комунікація відбувалася тільки кіньми (дуже рідко возом чи санями). Їздили переважно верхи на маленьких гуцульських конях, накритих барвистими ліжниками та різьбленими сідлами із дерев'яними стременами, густо підперезаними шерстяними попругами. Більшість селян Криворівні освоїли ґрунти в підніжжі Чорногори, де земля не належала ні панові, ні цісареві. Молоді чоловіки, вирубуючи ліси, засновували нові села, які за документами-метриками, входили до парафії Криворівні.

У цьому селі, як і в інших важкодоступних поселеннях, ревно дотримувалися віри предків, традицій відзначення прадавніх релігійних свят. Так, скажімо, святкування храмового празника Різдва Пресвятої Богородиці не поступалося за своєю пишністю ані Різду Христовому, ані Великодню.

Храмовий празник у Криворівні був подією надзвичайною, що тривала майже тиждень. На нього приїздили нащадки багатих і славних родів. Всі з'їжджалися на розкішно вбраних конях, яскраво одягнені й ошатні. У руках у кожного чоловіка була символічна зброя – сталева чи

мідна бартка. Такий святковий вигляд мав ще одну причину – на празниках часто знаходили собі пару [152].

Розпочиналося свято відправою в церкві. До храму прибували отці з навколишніх сіл. Парафія ретельно готувалася прийняти шанованих гостей, а вся підготовка до празника займала кілька тижнів. Як донька священника, Зиновія Бурачинська вміло виконувала обов'язки їмості. Досвід відзначення таких свят жінка мала ще з дитячих літ. Знадобилося вміння управляти готуванням великої кількості страв та знання священничого етикету. Такі щорічні приготування до празника дружина о. Йосипа провадила майже пів століття. З її появою парафія в Криворівні стала ще більш відома в цілій окрузі своєю гостинністю.

Потрапивши в нову місцевість, Зиновія Бурачинська зацікавилася життям, фольклором, діалектом гуцулів. Разом з доньками Марією та Кекилією – членкинями з 1894 р. «Товариства руських женщин» – вона зробила значний внесок у розвиток етнографії Гуцульщини, збираючи її культурну спадщину. Жінки склали словник гуцульських слів, записували для І. Франка, В. Антоновича місцевий фольклор. Коли до брата Зиновії – Володимира Навроцького з проханням про підбірку гуцульських пісень звернувся М. Драгоманов, той, відповідаючи своєму адресатові, послався на сестру. 1 липня 1872 р. зі Львова, Володимир Навроцький писав: «Шановний добродію! У мене єсть сестра в горах і записує гуцульські пісні, казки, і таке інше [...] від неї я маю на тепер малий словарець гуцульських слів, невживаних у прочій Галичині, і той словарець я дав Гладкому, мабуть він буде між книжками, що переслати маю п. Антоновичу» [26].

Усі Бурачинські цікавилися фольклором, національною культурою загалом і були добре освічені. Початкову освіту діти Бурачинських отримували вдома. Старші сестри вчили молодших братів, і ті вже у 5 років вміли читати і трохи писати. 1885 р. у Криворівні відкрили

українськомовну школу, де з третього класу учням викладали також польську мову. Німецьку, що була необхідною при вступі до гімназії та вищих шкіл, опановували самотужки, в колі сім'ї. Четвертий клас хлопці відвідували у школі повітового містечка Косів. На гімназійну ж науку, де навчання тривало 8 років, брати Бурачинські поїхали до Станиславова. Зупинялися (за давньою традицією всіх Навроцьких, Бурачинських, Паліївих) у тети, де постійно жили сестри Зиновії – Олеся і Текля.

Сини о. Йосипа та Зиновії Бурачинських обрали світські спеціальності, закінчили правничі, медичні студії у Львівському та Віденському університетах. Найстарший із них Бурачинських – Андрій Бурачинський, доктор медицини, який здобував вищу освіту у Відні, з 1919 р. очолив санітарну службу Української галицької армії, входив до складу Державної ради здоров'я Секретаріату військових справ Західноукраїнської Народної Республіки. Його брат – Ераст Бурачинський, після закінчення Віденського університету, служив лісовим інженером. Як свідомий українець, долучився до розбудови ЗУНР, працював у Секретаріаті лісового господарства. Осип Бурачинський правник за фахом, був судовим радником у Чернівцях. Активний громадський та культурно-освітній діяч, посол до Буковинського сейму (1911–1919 рр.), він у 1918 р., як посол від Буковини, ввійшов до Української народної ради ЗУНР. Осип Бурачинський співорганізатор Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. у Чернівцях, на якому визнали найвищою владою Українську Національну Раду у Львові. Осип Бурачинський посів пост державного секретаря судівництва ЗУНР. *Тит-Євген Бурачинський* вивчав медицину у Львові, виконував обов'язки Секретаря товариства «Просвіта», був делегований до Відня з вимогою заснування українського університету у Львові [216]. Служив військовим лікарем, у ЗУНР – головним хірургом польової лікарні в Тернополі. У Львові завідував хірургічним відділенням «Народної лічниці», якою опікувався митрополит Андрей Шептицький.

Тит-Євген – інтелектуал, дійсний член НТШ, знавець одинадцяти мов. 1944 року був змушений емігрувати до м. Тчева у Польщі. Як бачимо, лише один священничий рід шляхетського походження дав своєму народу цілу генерацію високо освічених, національно свідомих, політично активних, котрі у своїй діяльності перейшли до нового етапу національного відродження – політичного.

Шляхетні за етосом, культурою та вихованням брати Бурачинські також надзвичайно любили українські обрядові звичаї. У цій родині впродовж десятиліть існувала характерна родинна традиція скликати на Великдень з'їзд усіх її членів. Розкинуті долею по далеких місцевостях, у той день вони з'їжджалися до Криворівні. Шановливо, з непокритими головами йшли у святочній церковній церемонії за парохом – сеньйором роду. Посвятивши паски, святкували за столом, застеленим вишитим обрусом, який вишили о. Й. Бурачинський та З. Навроцька, ще будучи нареченими. Цю скатертину, як цінну сімейну реліквію передавали з покоління в покоління. Обов'язково відвідували цвинтар, вшановували померлих предків, залишаючи їм писанки та свячені паски [96].

Сини о. Йосипа та Зиновії Бурачинських не стали на священницький шлях. У той час молодь прагнула здебільшого освоювати світські спеціальності. Переважно вступали на навчання на правничий факультет Львівського чи Віденського університету або обирали медицину. Поступово сформувалася генерація світської української інтелігенції, яка доповнила у культуро- і націєтворчих процесах попереднє священниче покоління.

Оскільки сини обрали світську кар'єру, звання сеньйора роду, як і парафію, згодом успадкував зять о. Йосипа – Олексій Волянський³. Він

³Олексій Волянський народився в с. Звиняч на Тернопільщині 7 жовтня 1862 р. Все своє життя присвятив служінню людям. Душпастирську кар'єру розпочав на парафіях у селах Глуст, Розтоки, Серет. У 1886 р. одружився з Марією Бурачинською, донькою тодішнього пароха Криворівні Йосипа Бурачинського. Спочатку допомагав тестеві, а

навчався у Львівській духовній семінарії разом з Василем Навроцьким – наймолодшим братом Зиновії Бурачинської. У Криворівні О. Волянський познайомився з Марією Бурачинською. Після одруження та висвячення молоді виїхали до Серета на Буковині, де о. Олексій викладав латину та катехизм у гімназії. У Криворівні він був сотрудником, потім парохом. Отець Йосип весь свій священничий досвід, а також розуміння особливостей місцевого колориту передав зятеві, який походив із Поділля й не відразу вивчив гуцульську говірку, фольклор, що мав багато язичницьких елементів, особливо у святочних обрядах Різдва та різдвяної коляди (плясання). Завдяки інтелігентності, вродженій інтуїції й толерантності о. Волянський став для гуцулів ревним священником на довгі роки. Знав особисто більшість своїх парафіян, звертався до них на ім'я в ласкавій, приязній формі. Кожної третьої неділі їздив до прилучених церков у сусідні села, де відправляв службу Божу. Найважчими завжди були похорони. Аби здійснити чин поховання, іноді мусив їхати до найвіддаленіших гражд, куди діставалися лише верхи. Похорон провадив, як і його тесть, сидячи на коні. Його поважна, богатирська постать викликала серед гуцулів особливий пієтет. Гуцулам узагалі притаманна

пізніше сам посів цю славну парафію церкви Різдва Пресвятої Богородиці (23 жовтня 1893 р. – 10 лютого 1923 р.). Останні літа служив у Соколівці, де і помер (1947 р.). О. Волянський був громадсько-політичним діячем, чудовим знавцем культури, побуту, обрядів і звичаїв гуцулів. У 1901 р. він подав Володимирові Шухевичу характеристику народних промислів у Криворівні, відомості про місцевих майстрів, які вчений використав у другому томі своєї праці «Гуцульщина». За сприяння у вивченні Гуцульщини та поповненні експозиції Музею Наукового товариства ім. Шевченка обраний членом Етнографічної комісії НТШ у Львові. Активно працював у «Просвіті», був головою її читальні у Криворівні. Залишив цінні спогади про І. Франка, згадки про В. Гнатюка, М. Коцюбинського. За свідченням його онуки Володимири, попри напружені відносини з польською владою в міжвоєнний період, він сприяв молодіжному пластовому рухові, організовував пластові табори в Соколівці, Космачі та інших гірських селах. Волянський був патріотом рідної землі й відкинув пропозиції родини емігрувати на Захід під час наступу радянських військ 1944 р.

велика церемоніальність – вони вимагають виявів поваги до себе та одночасно шанують інших [132].

О. Волянський бачив щоденні проблеми селян і для полегшення їхнього побуту заклав першу кредитку спілку, якою керував сам. На своїх проповідях учив патріотизму, а в житті власним прикладом показував, як боротися з колонізаційними заходами місцевого польського дідича Прябили-Прибиловського, котрий усіляко намагався перетворити гуцулів на польське плем'я гуралів. У 1920 р., після гуцульського повстання проти польської влади, священника заарештували й вивезли до Львова. Після звільнення з в'язниці він повернувся до Криворівні з підірваним здоров'ям.

За душпастирства оо. Бурачинського та Волянського с. Криворівня стало «гуцульськими Атенами». Отець Олексій згадував про побутування тут, зокрема в домі Бурачинських, представників культурницької, літературної, політичної української еліти. За його словами: «село Криворівня, повіту Косівського, вже з давен-давна мало якусь притягаючу силу для всякого рода туристів та прогульковців (в липні 1887 р. велика прогулька на Чорну Гору, яка через велику повінь не осягла своєї цілі та застрягла в Криворівні, в домі о. Бурачинського, числом 45 осіб, а по тридневнім очікуванні ліпшої погоди таки розв'язалася в Криворівні)» [132, с. 448].

Оселя Бурачинських була місцем відпочинку багатьох відомих українців, яких гуцули називали літниками, холериками. Започаткувала сталі приїзди у Криворівню Ольга Гнатюк, котра доводилася двоюрідною сестрою Марії Волянській. Вона відвідала село з Ольгою Франко. Так, «в липні 1900 р. Володимир і Ольга Гнатюк заїхали до Криворівні і замешкали в хаті Михайла Мосейчука, а Ольга Франко з дітьми – в хаті Проця Мітчука» [132, с. 448]. Зі спогадів О. Волянського довідуємося про те, що в них гостювала й Леся Українка зі своїм нареченим, яка написала під враженням Гуцульщини «Буркутські вірші».

Частим гостем у Криворівні з 1900 р. був Іван Франко, який любив збирати гриби і ловити рибу. Між о. Олексієм та видатним українським письменником відбувалося жваве листування. Однак весь цей епістолярій знищили в 1914 р., після ревізії у В. Гнатюка.

Франко мав давні сентименти до родини Навроцьких, особливо поважав їмость Зиновію Бурачинську з Навроцьких. Саме цій непересічній жінці присвятив він свою відому поему «Терен у нозі» [306, с. 202]. Історії про опришків, розказані Целіною, лягли в основу його оповідання «Гуцульський король».

Крім І. Франка, В. Гнатюка, до Криворівні влітку приїжджала на відпочинок сім'я Михайла Грушевського, з яким в о. Волянського зав'язалися товариські взаємини та листування. Побутовав тут також А. Крушельницький, автор повісті «Рубали ліс», присвяченої подружжю Волянських. Михайло Коцюбинський мандрував горами, записуючи гуцульські повір'я. Під Довбушевими Церківцями зародився задум повісті «Тіні забутих предків». Заїздили до Криворівні Лесь Мартович, Гнат Хоткевич. Другий з них у своєму романі «Кам'яна душа» постать гуцульської попаді Марії змалював саме з Марії Волянської. Відвідували село й Василь Стефаник, Марко Черемшина, Ольга Кобилянська, Катря Гриневич, Олександр Олесь (Кандиба) та його син молодий Олег Ольжич, наддніпрянські політичні емігранти під проводом Володимира Дорошенка.

Ночували численні гості у Бурачинських-Волянських переважно на оборозі, на свіжому сіні, застеленому гуцульськими ліжниками. У колі української інтелігенції відбувалися розмови, дискусії, суперечки на літературні, політичні, релігійні теми. Така концентрація в одному місці значної частини талановитої потуги українства, що постійно спілкувалася між собою, обмінюючись думками й емоціями, давала чудові літературні, націотворчі плоди.

Одним із результатів цього став, зокрема, цілий пласт науково-краєзнавчих Франкових праць про Гуцульщину. Їхній автор активно вивчав матеріали, залучав громадських діячів, знавців звичаїв та побуту гуцулів до збору експонатів для музеїв. У Криворівні Франко займався підготовкою до друку нових випусків «Універсальної бібліотеки», перекладом поезій Шевченка німецькою мовою, написанням статей для преси.

В інституті літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка у фонді № 3 І. Франка зберігаються матеріали, надіслані Іванові Яковичу сестрами Бурачинськими, у т. ч. «Фольклорні записи, народні пісні, колядки, звичаї, словничок гуцульських слів», 66 аркушів, зібрані в с. Криворівні від різних осіб й упорядковані Марією Бурачинською. Її інтерес до фольклору цього краю виховали батьки, передовсім мати. Марія Бурачинська зробила цікаві записи від Данила Чуперчука і Параски Юршчук про події 1848–1849 рр. [19]. До збірки фольклору, укладеної М. Бурачинською, ввійшов і вже згадуваний словничок гуцульських слів, який упорядкувала ще Зиновія Бурачинська [19].

Зацікавлення народною творчістю не минуло й у період, коли Марія вже була заміжня. У листі до І. Франка 1890 р. вона пише: «Вичитавши в ч. 26 «Діла» Ваш зазив щодо збирання і надсилання Вам матеріалів до видавництва – приповідок – осмілююсь передати Вам мої етнографічні записки, зібрані пару літ тому в Гуцульщині – може, щось з того здасться Вам, добродію, якщо ні, так прошу, бодай, прийняти добру волю за діло – а поки що запалите ними в печі» [47].

Сестра Марії – Кекилія Бурачинська, яку в родині кликали Целіна або Цизя, також збиралала в Криворівні та довколишніх селах фольклор. Вона занотувала пісні від Параски Юршчук соціального та релігійного змісту, зокрема ті, у яких гуцули раділи скасуванню панщини: «Дякуємо Пану Богу – нашому Цареві, що цар панщину здарував нашому краєві [19].

Пісні від Василя Івандюка й Параски Боднарик – весільні, до дружби, родичів при вінчанні. Знаходимо тут і опис гуцульського весілля. Окремо зафіксовані приповідки («Якби бідний мав щастя, то не був би бідний», «Душа росте, як гречана паска» тощо), які Целіна записала і в іншому селі – Пустому (повіт Заліщики) [19]. Далі вміщені гуцульські коляди та звичаї. «У нас є такий звичай, що на святій вечір один другим посилають вечерю, хто з ким добрий».

Найцікавішим для дослідника видається гуцульський поховальний обряд, який зберіг безліч язичницьких уявлень про життя після смерті. На похорон запрошували плакальниць. Найвдалішим уважався той похорон, на якому краще голосять чи «приповідують». Уяву сучасника вражає розгорнутий перелік ігор, що були частиною цього обряду («Огарчик», «Грушка», «Гусак», «Рись», «Ковбка», «Маляр», «Млин», «Рукавичка», «Дудочка», «Заєць» [19]. Описано й прощення прощення в покійного та поминки на півроку і рік після смерті.

Здійснені Ц. Бурачинською записи пісень та оповідань про опришків, у т. ч. «Дезертир-опришок Проць Туманюк», І. Франко опублікував у львівських часописах – «Зорі» за 1886 р. (т. 3, № 6, с. 103–104), «Житті і слові» за 1895 р. (т. 3, с. 46–50), а також «Етнографічному збірнику» за 1898 р. (т. 5, с. 36–38). На прохання цього письменника й ученого, Цецилія закупувала для нього гуцульський одяг. Тому й запитувала в листі від 27 грудня 1886 р., який краще придбати байбарак – червоний чи чорний, і чи недорого буде заплатити за це від 8 до 10 злотих [19].

Разом з Наталією Кобринською Ц. Бурачинська належала до піонерок жіночого руху. Вона була однією з перших членів Товариства руських жінок, яке заснувала Кобринська 7 жовтня 1884 р. у Станиславові [312]. Поширювала серед селян книги, проводила активну громадську роботу в містах Галичини [96].

Багатодітна родина о. Йосипа Бурачинського стала прикладом самовідданого служіння українському народу на священницькій ниві, виховала наступне покоління світської національно свідомої молоді, яка працювала на просвітницькому напрямку, збирала етнокультурну спадщину, змагалася за освіту українською мовою.

4.3. Львівська Богословська академія у викликах ХХ століття

Переважну більшість греко-католицького духовенства після завершення теологічних студій скеровували у сільські парафії. Інша частина залишалася у містах Східної Галичини, яка служила катехитами, викладачами духовних закладів, стала піонерами наукових розвідок у теологічній сфері, авторами новостворених підручників та книг з історії Церкви. Греко-католицька Церква виконувала кілька місій: з одного боку, не дати через тотальну латинізацію витіснити східний обряд, з іншого боку, підтримати своїх вірян у наступі атеїстичних ідей з боку СРСР. Центром організованого супротиву новим викликам стали Греко-католицька духовна семінарія у Львові, а з 1925 р. Богословська академія, заснована митрополитом Андреем Шептицьким [323].

Одним з яскравих представників давнього шляхетського священничого роду, пов'язаного з релігійним життям Львова 20–30-х рр. ХХ ст., його духовними інституціями, зокрема, Богословською академією, був отець, катехит, професор богослов'я – Леонід Лужницький.

Рід Лужницьких походив із Чехії, належав до герба «Гердлічка», його представники більше трьох століть душпастирювали в селі Сороцько Скалатського повіту впродовж століть⁴. 2 серпня 1860 р., параха

⁴У шематизмі за 1832–1844 рр. вказано ім'я о. Івана Лужницького, 1805 р. н., що висвятився 1831 р., служив у 1831–1832 рр. адміністратором у с. Лука Мала, потім – десять років був адміністратором у Сороцьку, а з 1842 по 1860 – парохом цього ж села. Одружився Іван Лужницький з Анною Мокрицькою. У них було двоє дітей донька Емілія та син Микола.

о. І. Лужницького заступив по довголітньому опікуванні парафією його син Микола.

Микола Лужницький народився 13 грудня 1835 р. (за місцевим звичаєм його називали о. Николаєм). Як і личить онукові та синові священника, він продовжив родинну традицію і вступив до Львівської греко-католицької духовної семінарії. Богословські студії закінчив у 25 років, а 20 червня 1860 р. отримав диплом. Того ж року побрався з Юлією Райтеровською, представницею давнього українського священницького роду. Її брат Гілярій Райтеровський (1844–1897) був ієреєм і служив в Успенській (Волоській) церкві у Львові. М. Лужницький прийняв духовний сан 23 грудня 1860 р., а 28 серпня 1861 р. успішно склав необхідні конкурсні іспити, як того вимагала консисторія [38, арк. 25].

Духовна кар'єра о. Николая починалась у рідному селі. 22 січня 1861 р. він обійняв тут посаду завідателя і шість років виконував ці обов'язки при церкві Сороцька. 23 січня 1867 р., після канонічної візитації, його призначено парохом. Окрім духовних інституцій, дозвіл на те, щоб місцеву парафію очолив саме він, дала власниця цього села, пані Генрика Ольшевська [38, арк. 25]. Душпастирював у Сороцьку отець аж до свого відходу у вічність 1904 р.

За сумлінну працю й належне ставлення до пастви, її потреб священник отримав похвалу під час архиерейської візитації 27 травня 1876 р. Мав також крилошанські відзнаки від митрополита Сильвестра Сембратовича, здобуті 7 вересня 1886 р. Усвідомлюючи значення доброї освіти, приділяв увагу своїм вихованцям у школі. 7 липня 1887 р. навіть одержав за це подяку від світської влади – Шкільної окружної ради в Тернополі [38, арк. 25].

У сім'ї о. Миколи та Юлії Лужницьких з'явилося на світ четверо нащадків (доньки Ольга, Євгенія, Марія та син Леонід). Юлія Лужницька

померла, залишивши трьох неодружених дітей. 17 червня 1904 р. помер о. Микола. На могилі покійного душпастиря у прощальному слові о. І. Білинський наголосив, що парох Николай ревно служив своїм парафіянам і відповідально ставився до священничих обов'язків [266].

Справу багатьох поколінь Лужницьких утривалив о. Леонід Лужницький. Він народився в с. Сороцько 25 квітня 1869 р. Закінчивши гімназію у Тернополі, (атестат видано 26 липня 1887 р.), юнак за родинною традицією та побажанням батька поїхав на навчання до Львова студіювати теологію. Продовжив освіту у Віденському університеті, де два роки вивчав богослов'я. Семінарія у Відні розташовувалася біля греко-католицької парафіяльної церкви Св. Варвари і була відома у широких колах як «Барбареум». Свої студії Л. Лужницький завершив 1891 р. Крім теології, молодий студент цікавився історією української літератури (слухав лекції проф. Омеляна Огоновського у Львові) та загальною історією (відвідував лекції професора Макса Бідінгера у Відні).

Перш ніж прийняти священницький сан, Леонід узяв шлюб з Климентиною Кузьмою, донькою Григорія Кузьми – судового радника цісарського двору при найвищому судовому трибуналі у Відні, засновника двох важливих фінансових українських установ – асекураційного товариства «Дністер» та «Земельного банку гіпотетичного» у Львові. Такого типу інституцій, які підносили б економічний стан українського народу в Галичині, до цього часу ще не було [248]. Г. Кузьма добре розумів значущість освіти для української молоді. Разом із Володимиром Шухевичем та Володимиром Бачинським він опублікував у газеті «Діло» статтю «До Русинів у Львові», закликаючи їх віддавати своїх дітей саме до українських шкіл [188]. Серед іншого, цей непересічний галичанин фундував у Золочеві власним коштом бурсу (гуртожиток для незаможної студіюючої молоді), що носила його ім'я. Климентина мала великий мистецький дар, любила поезію й музику, була чудовою піаністкою. Проте

ніколи не виступала публічно, поза межами дому, бо це не було прийнято в середовищі дружин священників [171, с. 111].

Л. Лужницький 12 березня 1893 р. отримав єрейські свячення з рук кардинала, галицького митрополита Сильвестра Сембратовича у Святоюрському соборі у Львові. Надалі він присвятив своє життя душпастирській діяльності, вихованню української молоді через її катехизацію. Іспит на катехита виділової школи о. Леонід склав 2 лютого 1894 р., а 28 лютого 1895 р. – на катехита середніх шкіл.

Після рукоположення молодий священник розпочав душпастирську працю. Спершу він був призначений сотрудником пароха в Тернополі (Скалатський деканат). Саме призначення відбулося 12 квітня 1893 р., а введення на посаду – 21 квітня. Уже з 29 серпня 1894 р. о. Лужницький стає катехитом народної школи в Тернополі. Від 30 листопада 1898 р. отець Леонід викладає катехизм у виділовій чоловічій школі цього ж міста. Наступного року він із сім'єю переїжджає до Львова [38, арк. 25].

17 лютого 1899 р. у Львові о. Леонідові запропонували посаду заступника вчителя і помічника катехита цісарської Академічної гімназії. Головним катехитом і професором у цій гімназії був знаменитий учений-теолог, високоосвічений педагог д-р Діонісій Дорожинський. 1905 року Д. Дорожинський перейшов на роботу до німецької гімназії у Львові, а о. Леонід посів його посаду, на якій він сумлінно виконував свої обов'язки понад тридцять років, до початку Другої світової війни.

Викладання в українській гімназії приносило багато задоволення, бо кожен день збагачував спілкуванням із видатними українськими педагогами і патріотами: Едвардом Харкевичем, Іллею Кокорудзом, д-ром Євстахієм Макарушкою, Василем Білецьким, Петром та Іларіоном Огоновськими, д-ром Іваном Копачем, проф. Михайлом Тершаківцем, Іваном Боберським, Юліаном Романчуком, Анатолем Вахнянином. Співпраця такого цвіту українства дала блискучі плоди в національному

вихованні та освіті українців, особливо напередодні Першої світової війни. Незважаючи на пропаганду польської влади, о. Лужницький зумів утримати багатьох греко-католиків на національних позиціях, простим і щирим словом прищеплював своїм учням любов до Бога, надію на Нього в усіх життєвих перипетіях. Д-р М. Рибак – вихованець о. Леоніда – не пригадує «випадку, щоб хтось із його учнів у своїй дорозі життя похитнувся, або похилив униз свого релігійного та національного прапора. Йшли його учні до Українських Січових Стрільців, боролися в листопаді 1918 р. на вулицях Львова, здобували Київ, гинули під Бродами, проливали свою кров на рідних землях у затяжній боротьбі із найгіршим окупантом, але ніхто з них не здавався» [248]. Серед вихованців о. Л. Лужницького – о. д-р Григорій Лакота, перемишльський єпископ-помічник; о. д-р Іван Бучко, львівський єпископ-помічник; о. С. Решетило, протоігумен Чину св. Василя Великого – усі вони віддали своє життя за віру і народ. Духовну науку цього священника слухали за партами й композитор і музикант Василь Барвінський, полковник Євген Коновалець, політик Михайло Струтинський, а ще Степан Біляк, Володимир Целевич, Володимир Кузьмович, Семен Демидчук, Лука Мишуга, Володимир Галан та ін.

У 1921 р. о. Лужницький – уже професор богослов'я у Греко-католицькій духовній семінарії у Львові, а коли митрополит Андрей Шептицький організував 1925 р. Богословську академію, стає в 1928 р. її звичайним професором [40, арк. 27]. Отець Леонід читав історію Вселенської церкви. Колишній учень, проф. Василь Ящун згадував його лекції так: «Викладаючи, тримався здебільшого свого скрипту, який був теж у студентів, та час від часу оживляв виклад жартівливими інтерполяціями, що спонукували студентів до усмішки або й сміху» [273, с. 548]. У зрілих літах «приходив до викладової зали з повагою, звичайно маючи в руках паличку зі срібною головкою, в плащі чи хутрі, залежно від пори року, і «дуктор», тобто провідник року, якого призначав ректор

о. Сліпий, підходив до отця каноніка, забирав від нього паличку чи парасолю і плащ та вішав на вішак» [273, с. 548]. Родинною рисою Лужницьких завжди було почуття гумору. Під час надзвичайно серйозних за змістом лекцій проф. Лужницький знаходив хвилину для жарту. Та коли студенти сміялися надто голосно, отець канонік цілий місяць викладав, повернувшись до вихованців спиною. На екзаменах о. Леонід дотримувався прийнятої класифікації, найчастіше його студенти отримували оцінки «добре», «дуже добре», «визначно», «надвизначно». Головою іспитової комісії переважно був проф. Микола Чубатий.

Отець Лужницький був одним із засновників дівочої української гімназії сестер Василіянок у Львові, працював у ній першим катехитом, а згодом заступником директора.

«Це була людина, яка не вміла собі приспорювати ворогів. Уже сам зовнішній вигляд елегантного, гарно збудованого чоловіка із класично різьбленим обличчям, лагідними ясними очима та ясним буйно зачесаним волоссям догори, приковував увагу глядача до його особи. Коли до цього додати його надзвичайний життєвий такт, виrozumілість, веселу та жартівливу вдачу, вмілість впровадити у кожне товариство легкий та ніжний гумор, не диво, що усі його так дуже любили і поважали. Був священиком з почуттям священичої гідності, високої станової відповідальності, а при тім щире серце, велика толеранція для усіх, що інакше від нього думали», – напише пізніше про свого учителя д-р Микола Рибак [248].

Леонід Лужницький мав не тільки педагогічний, але й літературний хист, написав низку наукових творів релігійного й духовного змісту, підручників: «Оставьте дітей приходити до мене» у п'яти частинах (1900–1914), «Нарис истории Церкви в оповіданнях» (1898), «Учебник в школах виділових и учительських семінаріях», «Начерк науки релігії в I класі народної школи», «О подручниках до науки релігії в школах народних».

Леонід Лужницький автор підручників з історії церкви (1898), «Літургіки» (1922), «Догматики Католицької Церкви. Учебник для середніх шкіл», (1924), «Християнської католицької етики» (1927), уклад «Малий катехизм на основі церковного року» (1921) [194, с. 40–41], «Нарис з історії церкви» (1935) [48]. Лужницький виступав із різними доповідями, зокрема з рефератом на другому вічі отців-катехитів у Львові 1897 р. [39, арк. 32].

Щороку о. Лужницький проходив, як було прийнято, реколекції. Мав похвали від митрополичої капітули від 1924 р., став радником митрополичої консисторії, здобув звання почесного крилошанина митрополичої капітули у Львові з повними відзнаками. З 1929 р. перебував на емеритурі (пенсії), однак продовжував викладацьку діяльність.

Отець Леонід був активний на громадській ниві. Належав до різних товариств: «Просвіта», товариства убогих учнів «Руслан», «Руська бурса» в Тернополі, «Руська Бесіда». У Львові – до товариств св. Павла, св. Андрея, катехитного товариства, «Руслан», «Достава». Був співробітником наукового журналу «Богословіє» та релігійних часописів «Нива» й «Мета».

Один із співзасновників Богословського наукового товариства (БНТ), дійсний член-засновник та голова історично-правничої секції, Л. Лужницький розглядав товариство як головну рушійну силу в освітньому, культурному житті Галичини в міжвоєнний період, у кращих традиціях Перемишльського гуртка та «Руської трійці» [323, с. 5–8].

Виклики міжвоєнної доби поставили відповідні завдання перед цим товариством. Молоді богослови, високоосвічені священницькі кадри були готові розвивати теоретичну ділянку теології. Проте роль Богословського наукового товариства змінилася під впливом історичних обставин. Частина української землі опинилася під безпосередньою займанщиною комуністичної ідеології, де пропагувався атеїзм, переслідування Церкви, відлучення її від держави. Ці процеси потребували вивчення і переосмислення, щоб зуміти їм протистояти. Церква розуміла свою місію:

підтримати кожну людину в цьому історичному хаосі. Українська греко-католицька церква повинна була також чинити спротив тотальній латинізації, щоб зберегти чистоту свого обряду, будучи гілкою Східної церкви у злуці з Апостольською столицею. 29–30 вересня 1922 р., за ініціативою о. д-ра Тита Галущинського – ректора Львівської греко-католицької духовної семінарії, відбувся з'їзд професорів-богословів. З Львівської архидієцезії у ньому взяли участь д-ри І. Бучко, Т. Галущинський, Ю. Дзерович, Д. Дорожинський, Г. Костельник, В. Лаба, Й. Сліпий, в тому числі й о. Л. Лужницький. Остаточо Богословське наукове товариство співзаснували сімнадцять дійсних членів 16 грудня 1923 р. [323, с. 3]. Товариство мало за мету видавати богословську наукову літературу, виховувати високоосвічене духовенство і стати предтечею української Богословської академії. Це була мрія митрополита Андрея Шептицького. На 1939 р. інституція налічувала 236 членів. Діяла вона за зразком наукових академій, у ній працювали різні секції: біблійна, філософсько-догматична, практично-богословська та історично-правнича. Головою останньої з них був о. д-р Д. Дорожинський, заступником – о. д-р В. Мацюх, а секретарем – о. Л. Лужницький, який 1930 р. очолив її після смерті о. Д. Дорожинського [323, с. 19]. Друга світова війна, прихід до Львова більшовиків унеможливили діяльність Товариства.

Розмірене життя о. Л. Лужницького перекреслила Друга світова війна, утвердження радянської влади. Події 40-х років ХХ ст. були вкрай несприятливими для Греко-Католицької Церкви та вірян. Після смерті дружини Климентини 1944 р. отцю довелося емігрувати до Німеччини разом із сином Григором та його родиною.

Висновки до розділу 4

У четвертому розділі репрезентовано українські шляхетські родини Східної Галичини, які скерували своїх синів навчатися до духовних навчальних закладів. Продемонстровано, як зростала національна свідомість вихованців Львівської греко-католицької духовної семінарії у 30–40-ті роки XIX ст. Єдина українська вища школа виховала когорту греко-католицького духовенства – будителів національної свідомості українців. У взаємодії з поляками, сербами, чехами українці виокремлювали себе з поміж них у межах Австро-Угорської монархії. Попри наростаючу конкуренцію з поляками, читаючи польською мовою революційну літературу, семінаристи зрозуміли свою місію – дбати за просвіту українства, видавати українську «Русалку Дністрову» та «Читанки» для дітей. Гідним представником перших будителів народу став шляхтич Андрій Навроцький, який виховав власних дітей у народницькому духові. Його священницьку справу продовжив син – о. Василь Навроцький, який, крім душпастирської ниви, відзначився на педагогічній праці.

З плином часу роль вихованців духовних греко-католицьких інституцій в українських селах лише зростала. Крім Львова, майбутні священники отримували добру освіту у Віденському університеті, а український народ отримував шляхетних, освічених парохів, сини яких поповнювали ряди відповідальної української світської інтелігенції. Прикладом багатодітної родини, кожний член якої відзначився у розбудові української нації, слугує родина о. Йосипа Бурачинського.

З піднесенням освітнього рівня духовенства зростала і роль богословської науки. Крім підготовки пасторів, Львівська греко-католицька духовна семінарія підносила науковий рівень духовної освіти українців. Прикладом високосвіченого катехита, національно свідомого українця є о. Леонід Лужницький – співзасновник Богословського наукового товариства (БНТ). Товариство прагнуло видавати богословську

наукову літературу, виховувати високоосвічене духовенство, стати предтечею української Богословської академії. Українське священництво еволюціонувало від освоєння душпастирської служби до наукової праці у рамках церковних інституцій та освітніх установ. У заснованій Богословській академії професори проводили плідну діяльність не тільки релігійного змісту, а й національно освідомлюючого. Захищало право греко-католиків на самостійну церкву, не златинізовану Заходом і не атеїзовану зі Сходу.

Приєднання Західної України до УРСР уніфікувало всі сфери суспільно-політичного та соціально-економічного життя, знівелювало соціальні функції ГКЦ та інших церков.

РОЗДІЛ 5

ФЕМІНІСТИЧНА КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКИХ ШЛЯХТЯНОК

Соціально-економічні зміни в шляхетському середовищі позначилися і на гендерному питанні. Усі найважливіші вияви жіночої емансипації беруть початок у салонній культурі XVII ст., де концентрувалися мистецькі, художні, політичні ідеї. Шляхтянки різнилися між собою за належністю до правлячих дворів, релігійними конфесіями, регіональними особливостями, за сімейним станом, і місцем проживанням (у сільській латифундії чи міській резиденції).

У XVIII ст. часто жінки шляхетського походження з родин великих землевласників уміло керували господарством, готували продукцію на продаж до міста. Вони були втіленням ідеалу матері-господині. Одночасно шляхтянки, які добре знали придворний етикет, могли відвідувати двір, поєднуючи життя в маєтку на селі з роллю придворної дами. Ситуація змінилася в другій половині XIX ст. Шляхетська верства все більше урбанізувалася, будувала палаци в містах, спілкувалася з бюргерським середовищем, шляхтянки перебирали міщанську культуру. Міщанки поступово відходять від ідеалу підпорядкованості чоловікові, сама лише фізична краса жінки втрачає свою абсолютну цінність, поважається освіта, освіченість розглядається як «красиву жіночність» [465].

Якщо чоловіки займалися політикою, наукою, кар'єрою, то їхні дружини забезпечували домашній побут, виховували дітей, опікувалися своїм чоловіком. При цьому чоловік домінував у родині, що традиційно легітимізувалося через перенесення влади Бога-Отця через короля-батька на батька дому. Від шляхтянки вимагалось цілковито підкорятися волі батька, чоловіка, роду.

Наприкінці XIX ст. відбулася світоглядна еволюція жінок, які прагнули змінити традиції, стереотипи, долю [204; 114; 115]. У німецько-, польськомовній та українській науковій літературі знаходимо численні значущі факти, що свідчать про зародження жіночого супротиву застарілим звичаям. Йдеться, зокрема, і про невідомі факти з життя перших галицьких емансипанток. Німецькі дослідниці Б. Дуден, К. Гагульфтт, Р. Шульте, У. Векель у колективній монографії «Історія в історіях: історичний підручник» констатують, що у травні 1803 р. в Жидачеві, у родинному маєтку Сапег, юні шляхтянки – письменниця Малька Лі, Ядвіга Сапега з Климонтовичів – 15-річна дружина Болеслава Сапеги та Розіна Вілліард (донька хасидського цадика зі Стрия) – заснували «Таємний союз боротьби, дружби і братерства». Перші думки щодо зміни статусу жінки виникли у Розіни Вілліард, яка не змогла вступити до університету ні у Вільні, ні у Празі, ні в Бреслау, куди приймали тільки молодь чоловічої статі. Кожна з подруг усвідомлювала визначеність і незворотність своєї долі. Зорганізований ними гурток мав за мету покращити становище жінки, уможливити їй освіту і вибір життєвого шляху.

Від появи «Таємного союзу боротьби, дружби і братерства» до створення 1894 р. Н. Кобринською «Товариства руських женщин» минуло століття. Серед співзасновниць товариства бачимо сестер Марію та Кекилію (Целіну) Бурачинських, їхню тітку – Теклю Навроцьку [279]. Зовнішньою ознакою емансипації найрадикальніших галицьких жінок було коротке волосся. Для Т. Навроцької це стало причиною її загибелі: під час воєнної мобілізації 1914 р. австрійський вояк прийняв короткострижену жінку за шпигунку і застрелив. Обрізала свої коси і Євгенія Стернюк із Коновальців – мати владики Володимира Стернюка.

5.1. Жіночий літературний рух

У XIX ст. соціально-економічні зміни, що відбувалися у шляхетському середовищі, спонукали шляхетство демонструвати свої таланти у публічному просторі, зокрема у літературі. Письменники і поети шляхетського походження зі світовим ім'ям знані й сьогодні. З найвідоміших Фрідріх фон Ганденберг, більш відомий як Новаліс, Гайнріх фон Кляйст, Фрідріх де ля Мотте-Фуко, Альберт фон Хаміссо, Ахім і Беттіна фон Арнім, Йозеф фон Айхендорф, Аннетта фон Дросте-Гюльсгоф, Марія фон Ебнер-Ешенбах, Едуард фон Кайзерлінг, Гайміто фон Додерер, Герман Фюрст фон Пюклер-Мюскау, Іда графиня Гагн-Гагн, Олександр фон Унгерн-Штернберг, Моріс граф фон Штрахвіч, Йоган Вольфганг Гьоте. Дехто в нових умовах свідомо відмовлялися від шляхетського титулу і брали псевдоніми, як Марія-Луїза Кашнітц. З їхніх оповідань та повістей дізнаємося про стиль життя шляхти, її культуру. Й. В. Гьоте відобразив шляхту у творі «Родичі» (1809), Е. Гоффманн «Майорат» (1817), Адальберт Штіфтер «Післяліто» (1857), Т. Манн «Королівська високість» (1909), Густав Фрайтаг «Повинні і маємо» (1855), Євген Марліт «Графиня Гізеля» (1869) [516].

В Галичині наприкінці XIX ст. українці також виявляли свої таланти через письменництво. Розвиток літературної мови, зрозумілої для Галичини і Наддніпрянщини, культурні організації, українські медіа, етнографічні розвідки стали предтечею модерного націєтворення. Запорукою подальшого розвитку літератури, мови, культури необхідна була освіта, в тому числі, й для жінок.

Якщо Європу на початку XX ст. охопив жіночий рух суфражисток, які змагалися за свої права, участь у виборах, то українське жіноцтво виявляло свої емансиповані таланти через літературний рух. Показовим прикладом є Сидора Навроцька, яка надіслала І. Франкові

свої перші твори, опубліковані 1887 р. у жіночому альманасі «Перший вінок» [312; 217].

Сидора була наймолодшою дитиною в родині о. Андрія та Марії Навроцьких. Вона винесла з дому чіткий національний, демократично-ідеалістичний світогляд. У її житті повторилася доля багатьох тогочасних інтелігенток, про що писали Олена Кисілевська, Ольга Кобилянська та інші. Сидора, як і всі дівчата зі священницьких родин, здобула освіту вдома та місцевій школі. Спілкування зі старшими братами і сестрами, література, яку вони привозили, розширили світобачення дівчини, спонукали самовдосконалюватися і писати самій. Надзвичайно сильний вплив на юнку справило оповідання Івана Франка «На дні», прочитане нею у підлітковому віці. «Зробило то на мене потрясаюче враження: розплакалась над ним, багато передумала. Почала шукати за писаннями І. Франка. Нелегко було їх дістати. Читала, де можна, захоплювалась ними і страх бажала пізнати автора. Але не доводилось, бо Львів далеко, а грошей на дорогу нема. Мрія лишалась мрією» [219, с. 203].

Із газети «Діло» С. Навроцька довідалася про те, що Наталя Кобринська хоче видати альманах жіночих творів. Відчуваючи в собі певні літературні здібності, дівчина потайки від усієї родини написала оповідання й відіслала їх І. Франку з проханням відповісти їй у газеті «Діло», якщо текст вартий уваги. Сидора у листі від 5 квітня 1887 р писала: «Високоповажаний Пане! Посилаю Вам два кавальчики, яко пробка таланту одної з галицьких жінок. Прошу о поміщенє в «Альманасі», сли має яку вартість, бо сли без вартости, то без прошенія, кинете в кут. Могла б і повинна була тоє переписати, але думаю, що шкода і паперу і часу другий раз такі дурниці писати, впрочім, як захочете, то, може, Вам і так удасться прочитати. Слибисьте хотіли, то могла би Вам післати «гаївки», які дівчата в моім ріднім селі співають, буде їх коло 14 або і більше. Слибисьте хотіли, то в «Ділі» напишіть пару слів, от хоч би так, одно

слівце, впрочім не є певна, що вже Вам це треба. Пережійте весело і щасливо надходячі свята щиро Вам жичит Ародиса» [11]. Псевдонім «Ародис» молода авторка вигадала, поставивши літери свого імені у зворотному порядку.

Вибір Сидорою на рецензента літературної спроби саме цього метра української літератури був пов'язаний з тим, що тогочасна молодь його дуже поважала. «Ми, молоді, його боготворили. Його писання нас виховували. Тяплю, як ще дванадцятьлітнім дівчаком прочитала я його оповідання «На дні» й гірко плакала над ним. Тому, хоч старше покоління ганило його за соціалізм, було перелякане його арештами, це не могло нас відстрашити від нього» [218, с. 6].

Іван Якович розгледів певний літературний хист «Ародиси» й відповів їй у «Ділі» напередодні Великодня 1887 р. Очевидно, що цей відгук потряс дівчину. «...Я кинула якийсь недокінчений торт і сховалась у найдальшу кімнатку, щоб натішитись, без свідків. Щоправда, старша сестра мене вилаяла, але я зараз же Франкові відписала. Франко відписав дуже скоро. Радив оповідання переробити й подав свої вказівки» [218, с. 6]. На свої питання Сидора отримала від письменника довгого листа на чотири аркуші «битого письма». Корифей українського письменства визнавав, що талант у авторки є, однак, щоб він розвинувся, потрібно опановувати чужі мови, багато читати і вчитися. Лист І. Франка як священну реліквію С. Навроцька берегла до 1917 р., коли під час Першої світової війни німці спалили плебанію в Перевізці. У тому вогні згоріло все майно, врятувати вдалося лише родинний альбом.

Допрацювавши оповідання («Вечорниці», «Попався в сіті») Сидора їх вдруге надіслала своєму рецензентові і запитала, яким способом можна заробляти пером. У той час самостійний заробіток був мрією кожної молодої жінки, а якщо взяти до уваги що родина Навроцьких саме втратила годувальника (помер батько Сидори) – то й необхідністю.

У супровідному листі дівчини читаємо: «Високоповажаний Пане! Посилаю Вам свій «Образок з вакацій», цікава дуже, чи узнаєте його гідним друку? І чи за ліпший, чи загірший від «Вечорниць»? Ся думаєте, що варто переробити «Споминки», то перешліть мені їх ласкаво, розумієсь лиш в товаристві цінних Ваших і Вашої жінки уваг, за котрі обоім Паньству буду дуже вдячна. А тепер ось що: знаю сама, що мої писання суть дуже слабкі, але припустім, що я маю талант, як Ви кажете, отже чи не хотіли б мені відповісти зовсім серйозно. 1-ше: Чи мій талант, при всяких средствах до його піднесення, міг би піти аж так високо, щоб колись міг дати мені кусник хліба, якби мені забракло? 2-ге: Чи средства, яких би треба було до піднесення його, були б занадто великі? І не згодилися б з моєю кишенею, котра є дуже скромна. Не смійтесь, що удаюсь до Вас з подібним запитанням, бо до кого ж маю удатись (тут слідував би якийсь зворот підхлібний до вашої слави-таланту, але я того не вмію), як не до Вас? Та ж Ви найліпше знаєтесь на тім, знаєте обставини, серед котрих можна працювати, і аби Ваша відповідь була щира і могла бути совісна, дам Вам деякі дані. Маю 20 літ. Образованє дуже малесеньке, бо лиш скінчена 6 класа. Але сим образованєм можна назвати читанє книжок, то читала м і досить лихих і добрих. З руських – видання галицькі і декотрі жєневські. Переконання маю такі, як має більшість молодих людей, а не виявлю їх (публічно), лиш для того, що маю стареньку Маму, котра б певне не пережила дізнання, що в всі її тоті святощі я не вірю. Я ж тоді могла би Вам писати в тім напрямку, писати незалежно, якби була певна, що писанє могло б дати мені удержання. Але я знаю, що певно напишете мені, що у нас в жоден спосіб не можна жити з писання, а ще з такого, як моє. То я, власне, прошу Вас о щирю відповідь, не потребуєте делікатно укривати під лагідними словами відмови, пишіть її просто, я зле виразилась, не о відмову мені ходить, а о Ваші погляди на сю квестію. (Як впрочім, чи змоглись Ви писати взагалі до мене). За щирю відповідь дякую наперед.

Шлю обім Паньству низенький, сердечний поклін. С. Н. 28.04.1887. Мій швагер Іван каже Вас поздоровити і подякувати за ласкаву пам'ять» [11, арк. 701–703].

С. Навроцька дослухалася до порад І. Франка і написала кілька оповідань. Надсилаючи свій черговий твір, дівчина зверталася до Івана Яковича з такими словами: «Високоповажаний Пане! От і дістали вже, та чи не запізно? Простіть добросердечно, що спізнилася, але мені здавалося, що ще вдосталь часу маю, а хотіла конче, щоб з того що доброго вийшло. Доброго, то я знаю, що не вийшло, але чи, принаймні, хоч трохи ліпше, як було тамто. Чи варто було переробляти і то ще так довго? Бо люди кажуть, що завжди річ перше написана є ліпша, як переробка. Але, може, вони з правдою минаються? Правда, що особливо до нічого моє мотивування любові, котру я хотіла поминути перше, але Ви казали, що треба, та й я взялась до того, і хотіла з мого героя щось ліпше зробити, і вона, та любов, так мені багато часу забрала, і ще така панська вийшла. Але най там. Ще одно, чи я Вас добре зрозуміла? Ви кажете, «що мої люди приходять поперед Вас як чужі, я подавала їм описи, але чи ті описи дозволять Вам заглянути в душу моїх людей? Сли гадаєте, що вони до нічого, то викиньте їх. Я також прошу Вас о викиненні всіх злих фраз з мого «Образка». Передовсім мушу Вам подякувати за Ваш добрий довгий лист. Я вже почала боятися, що Ви розгнівалися за мої справді ризиковані питання, але Ви, видно, ще ліпші та більше виrozumілі, як я гадала. Читаючи Ваш лист, я ні разу не побачила взгірдної усмішки на Вашім лиці, усмішки, яку звичайно мають мущини, як говорять або відписують жінкам на такі листи. А я її, тої усмішки, так боялась. Я знаю, що лиш великим трудом, при довгій праці, можу колись (але то, здається, не наступить ніколи) допровадити до чогось. І хто то знає, чи вже не запізно братися до того? Особливо за всі відкидання моїх злих сторін дуже Вам вдячна, якби були ласкаві, ще коли до мене написати, то покажіть мені ласкаво, їх ще більше,

я їх так мушу ще скоро мати. Заінтригувала мене моя «наївність», котру Ви мені виткнули в обох своїх листах, мені здається, що повикидала звороти наївні, хоч, фактично, не знаю, котрі вони, властиво. Якби запізно прийшло все се і Ви вже дали до друку «Вечорниці» (чого б я дуже жалувала), то прошу під ними дати лиш букву «А», а не моє назвисько. Ще раз дякую сердечно за всі ради, не гнівайтесь, що Вам знов забрала якусь часть Вашого часу. Сердечний поклін Обоїм Паньству. З належним поважанем С. Навроцька. Голгочі. 27.05.1887 р.» [11, арк. 701–703].

Крім листування С. Навроцької з І. Франком, було в них і декілька зустрічей. Особисте знайомство відбулося в Тернополі на концерті, даному на честь перебування вмісті Рудольфа Габсбурга. Познайомив їх брат Сидори – Василь Навроцький.

Зустрічалася Сидора з Іваном Франком і пізніше. У Львові, на студентській доповіді про життя і працю Володимира Навроцького, Франко просив Навроцьку зайти до нього наступного дня. Проте обставини не дозволили їй це зробити.

Вихід свого оповідання «Попався в сіті» у жіночому виданні «Перший вінок» (1887) [217, с. 460] у Сидори Навроцької викликав багато особистих переживань. Авторка до кінця не усвідомлювала значення жіночого альманаху, не знала вона також ані про суперечки, фінансові труднощі, незгоди, які довелося перебороти організаторам – Наталі Кобринській, Олені Пчілці, ані про те, яку роль згодом він відіграє у жіночому русі в Галичині.

Творчість Сидори Навроцької високо оцінив Іван Франко. Даючи характеристику першому в Галичині жіночому альманахові, І. Франко писав: «По одному оповіданню дали Ольга Левицька і Сидора Навроцька, цеї останньої, сестри Володимира Навроцького, заміжньої Паліївої, оповідання «Попався в сіті», взяте з попівського життя, виявило дуже

гарний белетристичний талант, та, на жаль, заміжнє життя якось не дало йому розвинутися» [299, с. 252–255].

Ознайомлений з іншими, невідомими загалу текстами Навроцької, письменник бачив у неї добрі літературні задатки. Більшість творів до наших днів не дійшли (ті ж неопубліковані, що збереглися, нині можна знайти в Інституті літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка, у фонді Франка, як і листи авторки до письменника). Твори «Вечорниці. Опис ночі» та «Споминки з молодих літ», написані авторкою у березні 1881 р. у рукописному вигляді вміщені в підготовану до друку літературну збірку, яку уклав І. Франко. Поряд із С. Навроцькою у ній були представлені твори таких прозаїків та поетів як Л. Сапогівський, К. Студинський, М. Павлик, Н. Кобринська, Г. Стрипський, І. Левицький, Л. Мартович, Д. Зарічний, О. Терлецький, Уляна Кравченко, В. Пачовський, І. Франко, О. Рошкевич, М. Островський [12, арк. 119–132].

Незважаючи на літературний талант, зацікавлення ним І. Франка, письменництво не стало призначенням Сидори. У 1887 р. шляхтянка зі священничої родини вийшла заміж за випускника духовної семінарії, майбутнього священника, о. Івана Паліїва і далі вже не писала.

Скликаючи на весілля гостей, наречена запросила і поважаного знайомого, який підтримав її літературні проби – Івана Франка. У картці до нього із Криворівні 7 жовтня 1887 р. Навроцька делікатно висловлювала своє щире прохання: «Високоповажаний Пане! Думаю собі, що, може, і здивує Вас моя просьба, може, і розгніває; але все-таки переважає охота спробувати. Ану ж удасться? Над боязнев перед Вашим гнівом. Але, певне, і не догадуєтеся чого знов можу від Вас хотіти? Отже, 27 с. м. в Криворівні відбудеться весілля моє [...] з п. Іваном Паліївим, і на котре [...] (раховуючися до тої публіки, що Ваші письма читає) осмілююся Вас, високоповажаний Пане, просити. З поважанням Сидора Навроцька» [9, арк. 271].

За тодішніми звичаями дружина переїжджала з батьківського дому до свого чоловіка. По шлюбі молодята перебралися до Звенигородки біля Бібрки. Там у родині народився первісток – син Омелян. Через три роки родина о. Івана переїхала до села Перевозець Калуського повіту і місцева плебанія стала родинним гніздом на наступні двадцять років. Виховання дітей забирало весь час Сидори, жінка занедбала письменницький хист, однак любов до читання залишилась у неї на все життя.

Оскільки для галицької священницької родини дуже важливою у вихованні була роль матері, то не дивно, що на формування патріотичного духу в сім'ї Паліївих сильний вплив мала саме Сидора. Власне передовсім її зусиллями стара плебанія в «забитому дошками» Перевозці перед Першою світовою війною стала «дуже приманливим інститутом в глибоко патріотичному дусі, спертому на живих культурних і політичних зацікавленнях» [278, с. 32].

Сидора Паліїв перейняла з дому Навроцьких основи родинної педагогіки, що базувалася на таких основних принципах як доброзичливість, вміння поступатися, визнання старшими прав дитини, взаємна щирість батьків і дітей. У сім'ї існувала традиція прощення, коли діти зізнавалися ввечері про свої гріхи, вчинені за день.

Плекаючи своїх дітей, Паліїви поєднували розумове, моральне, трудове, національне, естетичне виховання. З народження у родині дітям співали колискові, оповідали казки, народні прислів'я, приказки. «Мати так гарно вміє читати, а ще краще оповідати. І читає нам казку про песика Рябка, про ведмедя та про вовка з довжелезними зубами. Мати читає, ми – слухаємо – та сон перемагає...», – згадував син Василь [153, с. 336].

Казки, оповідання рідною мовою прилучали малих галичан-українців до національної культури, етнізували їхню особистість. В умовах галицького багатомовного культурного простору, де домінувала польська мова, це було особливо важливо. Адже, як свого часу наголошувала

Софія Русова: «нація народжується коло дитячої колиски, лише на рідному ґрунті, серед рідного слова, пісні, здатна вирости національно свідома дитина. Найдієвішим засобом виховання в родині є рідне слово. Саме через нього дитина сприймає духовні цінності народу, світогляд» [245].

Активізація громадського життя жінок краю спонукала їх не лише до здобуття фаху, але й творчості, насамперед літературної. Літературний талант мали фактично всі представники роду Навроцьких. З-поміж них варто виділити племінницю Сидори, доньку її брата Василя – Марію. Вона народилася 9 вересня 1897 р. в с. Долині, що на Станиславівщині, освіту здобула в учительській семінарії у Станиславові. Навчалася у Львівському таємному університеті, працювала народною вчителькою. Брала активну участь у жіночому русі, публікувалася в таких часописах, як «Жіноча доля», «Українка», «Жінка». Впродовж 1937–1939 рр. була редактором місячника «Українка» [290]. 1939 рік став для Марії трагічним – від рук радянської влади загинув її чоловік, редактор Михайло Струтинський. У 1940 р. вона науковий співробітник Літературного музею Івана Франка. У роки Другої світової війни співпрацювала в газеті «Щоденні вісті», а після закриття цього періодичного видання редагувала журнал «Наші дні» (1941–1944), який інформував про літературно-мистецьке життя Львова і України. Редакторку, письменницю Марію Струтинську більше знають під псевдонімом Віра Марська. У 1944 р. жінка виїхала до Австрії, а згодом до США, у Філадельфію, де продовжила журналістську і письменницьку діяльність. Світ побачили її оповідання «Помилка доктора Варецького» (1964), п'єси «Американка» (1973), «Далеке зблизка» (1975).

5.2. Освіта як національна домінанта

Значущість освіти в культурному і національному розвитку добре розуміли представники українства в Галичині, які домагалися відкриття українського університету у Львові [216]. Із посиленням у ХІХ ст. жіночої емансипації, яка передбачала звільнення жінок від залежного, підпорядкованого становища (від роду, чоловіка, застарілих традицій), шляхтянки стали прагнути до розвитку своїх літературних чи наукових талантів, здобуття фаху, заробляння власних коштів, а відтак і стабільної економічної незалежності. Шлях до цього лежав через освіту. Для шляхтянок з європейських, зокрема німецьких та австрійських, великих латифундій організовували по селах економічно зорієнтовані школи. Навчали основам економіки, правильного ведення господарства, догляду за новонародженими домашніми тваринами. Так формувалися і подальші викладацькі сили для цих навчальних закладів. У містах жінки добивалися вступу до університетів.

Галицькі шляхтянки, доньки священників також відчували потребу в економічній незалежності, намагаючись досягнути її через освіту, яка стала б запорукою їхнього добробуту. Якщо покоління Сидори Навроцької отримувало базові знання вдома та в 6-класній школі, то покоління її племінниці, на 30 років молодшої Лідії Бурачинської вже здобувало ґрунтовну освіту в закордонних університетах.

Лідія походила з шляхетського роду Ераста Бурачинського. Виховувалася вона під впливом матері – шляхтянки Олени Бурачинської з Лопатинських, її братів і сестер та подруги – Ольги Кобилянської [195]. Родина Бурачинських мала добру бібліотеку, в їхньому домі часто збиралося добірне товариство. Гостями тут бували, зокрема, Ольга Кобилянська, Іван Франко, Роман Смаль-Стоцький.

До улюблених занять Олени Бурачинської належала їзда верхи, тому на господарстві завжди мали доброго коня та амазонку. Для шляхетської

культури це було звичним явищем. Олену ж до цього спонукав насамперед приклад її товаришки – О. Кобилянської (письменниця від верхової їзди отримувала багато вражень і навіть описала їх у повісті «Через кладку»). Іншою пристрастю подружжя Бурачинських стали мандрівки, особливо за кордон. 1909 року вони поїхали до Венеції, подорожували австрійськими Альпами, 1935 р. відвідали Царгород. Шляхта розглядала подорожі як розвагу, спосіб розширення світогляду, освіти, культури. На відміну від купецтва, яке подорожувало виключно з комерційною метою.

Ераст Бурачинський служив лісовим інженером, інспектором, посадовими обов'язками якого були нагляд за станом лісових масивів у повітах і діяльністю деревообробних підприємств, облік диких тварин, надання свідоцтва про право вирубування лісу. Робота в лісництві забирала багато часу [8, арк. 1]. Усі вільні години чоловік присвячував турботам про родину, передовсім дітей.

Донька Бурачинських Лідія народилася в с. Гринява 1902 р., до школи ходила у с. Бергамоті. Товаришуючи з сільськими дівчатками, вивчила їхній побут, ігри. Її подруги не раз збиралися в неї вдома, вчили народних пісень. У пам'яті Ліди зберігся одяг жінок того села, особливо святковий: вишита сорочка, горботка, широкий пояс. Після закінчення дівчинкою четвертого класу батько запросив для доньки та її брата Юрка вчительку німецької мови, яка жила у родині протягом року. Ліда навчалася у Львові, у гімназії сестер василіанок, однак через рік батько забрав дочку додому, бо в Європі вже відчувався подих війни. Країни Антанти та Троїстого союзу готувалися до протистояння.

Із вибухом Першої світової в 1914 р. російські війська зайняли Галичину і, встановивши на окупованій території власні порядки, закрили всі українські організації та товариства. Уникаючи воєнних небезпек, родина Бурачинських перемістилася в глибину Карпат, а пізніше переїхала до Відня. В австрійській столиці Ліда ходила до української гімназії. На

той час у Відні зібралася велика когорта українських емігрантів з Галичини й Буковини. 1915 року Бурачинські повернулися на Буковину, де їхня донька стала гімназисткою у Вижниці. 1918 року сімейство переїхало до Чернівців, Ліда продовжила свою гімназійну освіту (1918–1921). Дівчину здивувало нововведення – у цьому навчальному закладі хлопці й дівчата вчилися разом.

1916–1917 року, коли населення Буковини переживало півторарічну окупацію російськими військами, будь-яка громадська активність затихла. Осередком українського життя під російською займанщиною став дім Ольги Кобилянської, де збиралися місцеві та наддніпрянські письменники. Допомогова військова організація «Союз міст» планувала відновити освітній процес у школах. Українські вчителі їздили по селах, оголошуючи про майбутнє навчання. Так тривало до літа 1917 р., коли Буковину зайняла німецька армія.

Сильні позиції в Чернівцях займала «Жіноча громада», що знову почала діяти взимку 1917–1918 рр. Головою цього товариства обрали Євгенію Кордубову, дружину відомого історика – Мирона Кордуби, а секретарем – Євгенію Балицьку. Цій організації вдалося вирішити одну з нагальних проблем – у вільних приміщеннях районів Манастириська та Калічанка запрацювали знов дитячі садки. Це дало змогу жінкам, залишивши дітей під наглядом, приділити увагу пораненим українцям, які опинилися у шпиталях. Військових доглядали представниці «Жіночої громади» та згромадження «Мироносиці» [154].

Ліда пам'ятала перебування в Чернівцях Українських січових стрільців восени і влітку 1918 р. Січовиків підтримувала «Жіноча громада» міста, яка влаштувала зустріч-комерс у великій залі готелю «Під чорним орлом». Буковинське громадянство радісно вітало овіяних бойовою славою молодих старшин, котрі повернулися з Правобережжя. Натхненно говорив сотник Вітовський, співав ліричний тенор Андрух, гримів хор УСС

Гайворонського. Вперше по Чернівцях полилися пісні, створені стрільцтвом під час походів. Зустріч справила на присутніх особливе враження, всі відчували, що стоять напередодні чогось дуже важливого [121].

1 листопада 1918 р. Австрійська монархія припинила своє існування. Українці прагнули, як і інші народи колишньої імперії, будувати власну державу [154]. Осердям національного відродження став «Народний дім». 3 листопада в Чернівцях відбулося велике віче, що проголосило українську державність у краї. Серед тих, хто зібрався на нього, велику частину становило жіноцтво. Однак невдовзі Буковину окупували румунські війська.

11 листопада румуни вступили в Чернівці. Запанував терор – заарештовували тих українських громадян, які підписали заклик до проголошення самостійної України (Тита Бурачинського, Мирона Кордубу та ін.) Жіночі організації першими надали підтримку в'язням. У важкий воєнний період їм потребували також маси вояків, що поверталися з фронту, біженці з Наддніпрянщини, міські діти. 1919 р. жінки утворили «Комітет українських жінок» під керівництвом вчительки Михайлини Левицької. Влаштували постійне чергування на вокзалі, куди прибували військові з фронту. Ними опікувалися, забезпечуючи теплою їжею, одягом, організовуючи ночівлю у бурсі ім. Юрія Федьковича та подальший проїзд. Втікачам з Наддніпрянщини, які переходили через Дністер, допомагали оформляти документи, визволяли з-під арешту. У школах міста дітям видавали харчі [121, с. 829–835].

Комітет підтримував також українських інтернованих вояків у таборах Брашові, Орадя-Маре, передаючи їм посилки з білизною, їжею та книгами [121, 1956].

Попри воєнне лихоліття, роки навчання в Чернівцях минули для Ліди Бурачинської швидко. Вона поглибила свої знання літератури – української й німецької, вивчила багато пісень (ходила на спів до Народного дому).

Молодіжних організацій у гімназії не було, проте в місті існували дві студентські, до однієї з яких – у «Союз» і вступила дівчина.

Матуру Л. Бурачинська склала українською мовою в 1921 р. дуже легко, бо на останніх іспитах врахували добрі успіхи на екзаменах за восьмий клас. Після закінчення гімназії Лідія виїхала до містечка П'ятра Немет у підніжжі Карпат працювати у фірмі, директором якої був батько. Швидко опанувала румунську мову. Лідин батько вважав, що дівчатам вища освіта не потрібна, але восени запропонував оплачувати навчання, якщо донька хоче продовжувати вчитися. Тож вона поїхала до Бухареста, де записалася на вищі торговельні студії.

У цьому місті було посольство Української Народної Республіки. Посол Мацієвич влаштовував «четверги», на яких зустрічалися українці, також і студенти. Там оговорювали найновіші міжнародні події, читали українську пресу. Л. Бурачинська теж відвідувала ці зустрічі. Натомість із навчанням не щастило: двічі за 1921 рік його надовго припиняли через напади румунських студентів на німців і євреїв, а пізніше й на українців. Удруге покинувши Бухарест, коли школу тимчасово закрили, до столиці Румунії дівчина вже не повернулася. Разом з братом Юрієм вона вирішила навчатися у Празі, яка стала меккою української студентської молоді. Можливість здобути вищу освіту і перечекати несприятливі часи у столиці Чехо-Словаччини українці отримали завдяки сприятливій атмосфері, яку створив уряд Томаша Масарика [66].

1923 р. Лідія записалася на економічні студії у Вищій школі торгівлі і повністю поринає у студентські будні. Навчання у закладі передбачало освоєння дисциплін як економічного, технічного, так і гуманітарного спрямування. Студенти вивчали у д-ра Мірара «Економічну статистику», у д-ра Косталя «Загальну економіку», у д-ра Каровцена «Облік». Д-р Вергун викладав «Науку про культуру», студенти вивчали французьку мову у д-ра Сада, а також «Соціальну політику Франції», румунську мову у

д-ра Стаця, у д-ра Йокля – «Німецьку мову», а також «Німецьке діловодство», англійську мову та «Британську цивілізацію» – у Е. Вільяма. Ліда вивчала торговельні зв'язки України з Чехією (д-р Тимошенко), українську мову (д-р В. Сімович). Багато годин відводили на вивчення банківської, митної справи, техніки арбітражу, пошти і телеграфу, фінансів, науки про зброю, фізики, хімії. Найулюбленішими предметами дівчини були ті, що висвітлювали розвиток світової літератури: детально вивчали французьку літературу XIX ст., історію російської літератури. Лідія слухала виклади про «Соціальний лад в Росії» [66]. Відповідно, щоб освоїти таку кількість різних дисциплін, потрібно було напружено навчатися. Українці вчилися старанно, щоб не втратити стипендію, яку виділяв уряд країни. Коштів вистачало не завжди, студенти потерпали від голоду та виснаження, часто хворіли на туберкульоз. Лідин брат Юрій вивчав електротехніку у Карловому університеті. В гуртожитку заразився від хворого на туберкульоз товариша по кімнаті, що згодом призвело до його затяжної хвороби і смерті 1938 р.

Для Лідії Прага була більш привітна, чеську мову вона опанувала без труднощів. У Празі діяв Студентський союз, існував студентський дім. У ньому можна було вчитися, читати, харчуватися, розважатися – для всього були відповідні умови. Українці мали свою окрему читальню, у якій відбувалися літературні обговорення нових книжок, різні вечірки. Серед організаторів святкування 40-ліття літературної праці Ольги Кобилянської була й Ліда Бурачинська. Вона виголосила доповідь про письменницю, прочитала уривки з її творів. Для дівчини це виявилось зовсім не складно, оскільки була знайома як із самою письменницею, так і з її творчістю.

У столиці Чехії в міжвоєнний період сконцентрувався цвіт українського громадянства, вимушеного стати політичними емігрантами. Середовище, в яке потрапила Лідія, вирізнялося поєднанням патріотизму, естетичної мистецької творчості та вільної енергії європейського світу. У

Празі Ліда стає членом міжнародного пластового гуртка, зорганізованого при Студентському домі, здійснює з пластунами кілька подорожей по цікавих місцевостях.

У цьому місті функціонував «Український жіночий союз», який очолювала Зінаїда Мірна. Сюди ж переїхала з Кам'янця-Подільського «Національна жіноча рада». Л. Бурачинська потоваришувала з емігрантами з України, запізналася з поетами – Євгеном Маланюком, Наталею Ливицькою-Холодною, Оленою Телігою, художником Миколою Бутовичем, з поетесою та скульпторкою Оксаною Лятуринською. Епістолярна спадщина Л. Бурачинської сповнена листування зі знайомими в історії України та її культури постатями. Найбільш дружні стосунки склалися з О. Лятуринською та М. Бутовичем. Митець навіть намалював дружні шаржі на дівчат [62]. Після завершення студій Лідія вирішила повернутися до Львова. Добра економічна освіта дозволила їй працювати в мистецько-культурній сфері, яка була дівчині найближчою.

Поступово Л. Бурачинська долучається до літературного світу. Цьому істотно посприяла тоді Ольга-Олександра Дучимінська. У зворушливому листі до Лідії, хвора після поїздки в гори письменниця писала: «Дуже мені треба до нашого Львова. Ми так довго не бачилися, що треба нам поладнати духові відносини буденного життя. Мало радіти, що вертає дівчина з далекої життєвої подорожі. Але мушу нагадати, що виїхало молоде дівчатко з ясною долею і любов'ю всіх і вся. Сьогодні вертає до мене дозріла людина, по якій вже життя успішно почихати залізними граблями, яка вже є панною. І ось ці перші хвили можуть заважити на ціле даліше наше пожиття, наші відносини. Вони поки що у нас прекрасні – але ми далеко від буденщини. Ви пані, як висококультурна жінка, зрозумієте мене. Я приїду, а Ви будете мати час, то виїмки Вам прочитаю – але Ви мене не зрадите! Хотілось би комусь тямущому прочитати – яке враження робить. Мої герої це все живі люди, зі своїми

переживаннями. Думаю, що хоч між нами є різниця віку, ми станемо добрими приятельками у широкому полі праці та поглядів [51, арк. 3].

Саме таке творче оточення й спонукало Лїду взятися до літературної праці. Вона перекладає, співпрацює з українськими часописами Галичини, зокрема журналом для інтелігентних жінок «Нова хата». Спостерігаючи за розвитком жіночого руху в Галичині, активністю жіночих видань, починає дописувати до них.

У ті роки Львів ставав усе більше українським, змінювався під впливом цивілізаційних викликів та перетворень. Розвиток медіа детермінує зміни в середовищі українського жіноцтва. Якщо ще на початку ХХ ст. львів'янка не могла самотійно, без супроводу опікунки чи нареченого, піти у громадське місце, до театру, до університету, то вже в 1930-х рр. вона стає емансипованою, суспільно активною. Все більше жінок прагнуть донести своє розуміння проблем до масового читача.

Маючи, як і її тітка Сидора, непересічні літературні здібності, Лідія Бурачинська пішла далі – вона здобула високу освіту, оволоділа кількома мовами: румунською, польською, чеською, німецькою, англійською, бачила європейське урбанізоване суспільство, знала діячів з Наддніпрянської України.

На громадську арену виходять освічені, емансиповані українці, які поступово наповнюють Львів. Вони ініціюють український національний рух, із самовідданим почуттям обов'язку щодо своєї нації. Змінюється національне обличчя урбаністичного Львова з польського та єврейського в ХІХ ст. на українське в ХХ ст. Місто завойовували українські інтелігенти, які основну увагу спрямували на розвиток селянського контенту українства. Поряд з єврейськими та польськими громадськими організаціями у львівському соціокультурному просторі постають й українські інституції.

Суспільні зрушення заторкують і галицьке жіноцтво. Жінки різних націй намагаються вирішити нагальні тогочасні проблеми: єврейки вимагають заборони на продаж сексуальне рабство юних дівчат, полячки прагнуть створити повноцінну державу, українки – виховати модерну націю, з національно свідомим селянством. Зі славетного «Товариства руських жінок» виріс «Союз українок».

У загальний галицький націєтворчий рух українських сил вливаються жіночі часописи. Жінки, які отримали вищу освіту у Львов та європейських університетах, вишукані, культурні, свідомі, засновують нові періодичні видання, організовують просвітні поїздки по українських селах. Розуміючи значущість слова, вони закликають передплачувати україномовну пресу. За прикладом полячок колишня шляхтянка, тепер громадсько-активна інтелігентка прагне працювати для свого народу, дбати про піднесення культурного рівня селянства.

Історія жіночої преси сягає 1853 р., коли у Львові вперше з'являється журнал «Лада» та «Русалка» (1868 р.). Важливою подією став вихід збірки «Перший вінок» (1887 р.). Однак переломним моментом став саме 1908 рік, коли світло побачив перший номер журналу «Мета», який дослідники вважають початком становлення української жіночої періодики в Галичині. Сенаторка Ольга Кисілевська у Коломиї заснувала часопис «Жіноча доля» (1925–1939) та видання для сільських дівчат «Світ молоді». Періодичні видання кінця 20-х – у 30-ті роки ХХ ст. відображають розмаїття тогочасних політичних поглядів, поєднуючи амбівалентне – інтерес до народної культури з інтересами інтелігентного версус шляхетського жіноцтва.

Одним із часописів, який не залишав байдужих, був журнал для жінок з вищою освітою, потім для інтелігентного жіноцтва «Нова хата» (1922–1939) [50, арк. 1]. Редакція видання запрошувала до співпраці кращі сили українства. Часопис прикрашали естетично оздоблені сестрами

Оленою та Ольгою Кульчицькими, Галиною Мазепою, Святославом Гординським та Миколою Бутовичем обкладинки, що активно пропагували народне мистецтво та творчість визнаних митців. До редакційної колегії «Нової Хати» входили Марія Громницька, Євгенія Вербицька, Костянтина Малицька, Стефанія Савицька, Ірина Бонковська, Олена Залізник, Ірина Гургула. Перші п'ять років редакторкою журналу була Марія Фуртак-Деркач.

Із 1930 року її наступницею стала Лідія Бурачинська. Саме за редакторства Бурачинської в «Новій хаті» звертається особлива увага і на прикладний аспект української культури – народну вишивку, і на теоретичний – визначні твори у галузі літератури.

З-поміж іншого, ставила за мету розкривати основні проблеми жіночого руху, змагання за права жінки, ознайомлювати українок із західноєвропейськими та світовими виявами емансипації. До часопису дописували визначні діячки українського жіночого руху, знані у європейських колах. Це, зокрема, Мілена Рудницька та Ганна Келлер-Чикаленко, котрі брали участь у міжнародних жіночих конгресах.

Розуміючи, що журнал потребує зв'язку з джерелами українства, видавці вбачали своє завдання і в пропагуванні традиційної народної культури. Таким чином на сторінках «Нової хати» перетнулася народна та елітарна культури, традиційне й новітнє бачення ролі жінки в суспільстві.

В умовах постійного переслідування українства в Галичині польською владою, це начебто суто етнографічне видання виходило за рамки лише інформаційних, ознайомчих, культурницьких цілей. Воно стало зброєю в гібридній війні за збереження національної ідентичності. За етнографічною естетикою, яку польська цензура не могла заборонити, ховалася демонстрація культурних досягнень українського народу, що на очах і з допомогою самого часопису ставав нацією. Демонструвалося усвідомлення того, що українці – це не відгалуження польського чи

угорського народу, а самостійний народ з давньою автохтонною культурою на своїй землі. Методика викладу етнографічного матеріалу за регіональним поділом додавала політичної впевненості галичанам. Вона доводила, що галичани – не тільки складова колишньої Австро-Угорської імперії та три мільйони українського населення Польської держави, а й частина великого українського народу – від Карпат до Кубані. Представлені українські вишивки, килими, рушники Поділля, Полтавщини, Гуцульщини, Буковини, Волині показували естетику культури і географічну неосяжність українських теренів. Це підносило національне почуття до політичного рівня.

У ЦДІА України у Львові у фонді 327 (Редакція журналу «Нова хата») зберігається листування різними мовами з наддніпрянцями, галичанами, буковинцями. Редактор Л. Бурачинська переконувала своїх адресатів, що громадська діяльність жінок підвищить культурний рівень усього народу, розвиватиме в ньому національні почуття.

Український жіночий рух мав позитивну напрямку – він ніколи не спрямовувався «проти», завжди виступав «за». Ставлення до чоловіків, дітей, родини було найкращим. Західна манера носити коротке волосся, палити цигарки не толерувалася. Натомість популяризувалося європейське вбрання найелегантніших фасонів, оздоблене вишуканою українською вишивкою. Журнал удоступнював світову моду, пропонуючи безкоштовні викрійки до моделей одягу. Улас Самчук у листі до Л. Бурачинської від 31 серпня 1937 р. з Праги вітав, що «Нова хата» пропагує жіночність українки, а не брутальність: «Сила жінки в її жіночності, як мужчини в його мужності» [51, арк. 5].

Працюючи в редакції «Нової хати», Лідія Бурачинська спілкувалася з багатьма людьми. Їй писали творчі особистості, котрі подавали публікації до часопису, вона зустрічалася й обговорювала видавничі та політичні теми з провідними діячами тогочасної Галичини, активно листувалася з

тими, хто перебував у політичній еміграції в Чехії. Оскільки чимало з них Бурачинська знала особисто, товаришувала з ними, то ці листи поєднували в собі пропозиції щодо публікацій у «Новій хаті» та особисті переживання, здобутки й невдачі.

Епістолярна спадщина Л. Бурачинської відкриває цілий світ життя української інтелігенції, котра у 1930-ті рр. навіть не здогадувалася про ті надлюдські випробування, що їх принесуть подальші десятиліття. Знайомство та дружба з творчими людьми, імена яких ввійшли до українських енциклопедій, мали надзвичайний вплив на формування цієї культурної діячки.

Література стала для багатьох жінок справжнім покликанням, а також заробітком. Це стосувалося письменниць, прозаїків і поеток, зі всіх куточків українських земель, що були розкидані в межах різних держав. Писали й з Великої України.

До найактивніших дописувачок до «Нової хати» та інших українських видань Галичини належали Ольга Кобилянська, Ірина Вільде, Оксана Лятуринська, Катерина Гриневич, Ольга-Олександра Дучимінська, Олена Залізняк, Уляна Кравченко. Часопис мав популярність, і його передплачували чимало галичан. Надсилали його й до Буковини, передавали знайомим.

Особливо радо читали цей львівський журнал у вимушеній еміграції в Чехії. Серед його прихильниць була й кореспондентка часопису – поетеса й мисткиня – волинянка Оксана Лятуринська. У листі з Праги від 15 березня 1933 р. вона писала своїй ровесниці та товаришці Л. Бурачинській: «Лідо, Ви чудесна особа. Що першого (числа місяця. – Л. Б.) ми маємо Вашу «Нову Хату». У Алли (Красовської. – Л. Б.) запалюються очі від кроїв і рецептів, а я не надихаюся добротністю паперу та друку. Я не надихаюся добротністю друку. Наша Вам пошана і дяка. І якби усі редактори світу, що про Вас будуть знати (язички ж у нас довгі), Ви

наймудріша та найталановитіша. Ви – приклад акуратності, одно слово – феномен. Лідо, не могли б Ви дістати фотографію Ольги Бесарабової? Союз Українок Америки замовляє мені портрет Бесарабової, а я наразі не можу дістатати...» [51, арк. 1].

Як і всі емігранти, Лятуринська потерпала від нестачі коштів, мріяла виграти в лотерею мільйон, щоб роздарувати виграш знайомим. Її захопленням була поезія і скульптура. Займатися поезією було матеріально легше, хоча це потребувало емоційного напруження і сильно виснажувало. Надсилаючи Лідії свій вірш «Волинь», вона запитувала: «Цікаво, що Ви думаєте про мене як про поетку? Напевне лихо. Я так само думаю» [51, арк. 5]. Бурачинська так не вважала, інакше б не публікувала поезію приятельки під псевдонімом «Печеніг» у «Новій хаті».

Із приємністю О. Лятуринська згадувала часи, коли вони познайомилися з Л. Бурачинською. У листі від 8 жовтня 1936 р. вона пише Лідії: «Ваші дорожні записки, що виходять у «Новій Хаті», мені дуже подобаються. Пам'ятаю, коли вперше Вас побачила – Ви щось розповідали – мене це дуже зацікавило – не тільки словесно, інтонацією голоса, грою обличчя. І от, коли я щось читаю Ваше, добавляю і Ваш образ!» [51, арк. 8].

Атмосфера Праги, де в той час зібралася велика кількість української інтелігенції, політичних і культурних діячів, мала на дівчат великий вплив. Лятуринська мешкала та дружила з Аллою Красковською, згодом визначним науковцем-археологом у Чехословаччині. Займалася у школі проф. Сергія Мако та скульптурній школі проф. Костя Стахівського в Українській студії пластичного мистецтва в Празі⁵, пізніше вступила до

⁵ Студія була затверджена чеським міністерством шкільництва, учнями у ній були не лише українці, а й болгари, серби, хорвати, росіяни, чехи, словаки, німці, італійці і навіть французи. До професорського складу входили Володимир Січинський, Роберт Лісовський, Іван Кулець, Юрій Русов, ректор Дмитро Антонович та інші. Лятуринська виявилась улюбленою ученицею у проф. Мако — викладача рисунку. Абсорбуючи суттєві таємниці мистецтва, вона виявила неабиякі здібності та швидкий прогрес в науці.

Чеської високої художньо-промислової школи, де регулярно відвідувала класи скульптури в чеських професорів Блажека та Ваксмана. Одночасно друкувала свої вірші в літературних журналах. На початку 1930-х рр. уже була відома своїми скульптурами високого рівня, а перша збірка її поезій «Гусла» вийшла у Празі 1938 р. Євген Маланюк відгукнувся про цю книжку: «Національний стиль – те найтрудніше і найконечніше завдання синтезуючого українського творчого процесу сучасности – тріумфує на скупих сторінках скромної книжечки Лятуринської у кожному рядку [118]. Майже двадцять років поетеса жила і працювала в чеській столиці. Звідси доля скитальця загнала її після Другої світової війни до Ашаффенбурга (Німеччина) й опісля до Мінеаполіса (США). Листування між О. Лятуринською та Л. Бурачинською тривало й на американській землі.

Багато років тривало листування та особиста дружба Лідії з Харитею Кононенко. Бурачинська пропонувала їй переїхати з Праги до Львова, оскільки та дуже потерпала від безгрошів'я, дописувати до «Нової хати», навіть пропонувала спочатку пожити у неї вдома.

Редагований Л. Бурачинською ілюстрований місячник «Нова хата» був заснований у червні 1925 р. кооперативом «Українське народне мистецтво», створеним 1923 р. на основі господарського відділу «Союзу українок».

Разом із цим кооперативом, який виготовляв за моделями «Нової хати» різні вироби, продавав матеріали для ручних робіт, журнал пропагував народне мистецтво. На шпальтах часопису також йшлося про творчість українських художників, визначних письменниць, громадських діячок, учених, артисток. Обговорювалися актуальні питання

Вивчення різьбярства в Українській Студії типу Академії Мистецтв, у проф. Стахівського мало вирішальне значення для її подальшої мистецької праці. У шостій виставці Асоціації незалежних українських мистців у Львові 1935 року Оксана Лятуринська презентувала чотири скульптурні праці, виготовлені з поліхромованого гіпсу.

становища жінки в тогочасному соціумі, її участі у громадському та політичному житті.

Від 1929 р., кооператив спільно з редакцією «Нової хати» закупував вартісні збірки виробів народних майстрів, щоб згодом передати до фондів майбутнього Музею народного мистецтва у Львові. У 1934 р. було влаштовано перший довгоочікуваний вечір національного одягу, що став щорічною традицією аж до 1939 р. Ці покази мали на меті, за словами Л. Бурачинської, «ношу – виперту поступом цивілізації з села – заціпити в інтелігентському таборі», «приспособити до модерного вжитку». Окрім цього, автори видання пильно стежили за виставками народного мистецтва та жіночого домашнього промислу за кордоном і по містах Галичини, як-от у Львові (Нова Хата, 1930. Ч. 12; 1935. Ч. 19), Дрогобичі (Нова Хата, 1932. Ч. 1), Перемишлі (Нова Хата, 1930. Ч. 10), Рудках (Нова Хата, 1927. Ч. 9), Самборі (Нова Хата, 1931. Ч. 12), Станиславові (Нова Хата, 1931. Ч. 5), Стрию (Нова Хата, 1927. Ч. 10) тощо.

«Нова Хата», від початку задекларована як «журнал для плекання домашньої культури», відстежувала й новації у світовій моді та дизайні інтер'єрів, наголошуючи, що «сучасний мистецький рух, який бореться за новий більше вимовний стиль, простягається також на нашу хату, наше мешкання і його урядження і хоче створити своєрідну сильну, гарну домашню культуру» [50].

Перейменованій на місячник для інтелігентного жіноцтва, журнал «Нова хата» був своєрідним містком між культурою шляхетською та інтелігентською, елітарною та народною, міською та сільською, українською та європейською. Естетична складова видання була покликана підкреслювати політичну, етнографічну, географічну вагу української нації.

Л. Бурачинська взялася популяризувати національний одяг. Щиро закохана у вишивку, причому з різних регіонів українських земель, жінка

публікувала матеріали про естетику народної творчості українців. Такі теми польська цензура не забороняла. Однак вони мали величезне політичне значення.

Через демонстрацію краси народної ноші, вишивки, українка доводила всім, що її народ, з таким тонким естетичним смаком має свої автентичні вікові традиції, давню історію, і врешті-решт зможе з часом стати політичною нацією. Високим фаховим рівнем відзначається цикл історичних статей Анісії Свенціцької, дружини І. Свенціцького, «Характер одягу давних народів» (Нова Хата, 1929. Ч. 8/9, 10), «Нова Хата, Одяг середновіччя» (1930. Ч. 2), «Нова Хата, Одяг нових часів (перша половина XVI в.)» (Нова Хата, 1930. Ч. 4, 6, 7/8).

Основна увага в таких публікаціях зосереджувалася на багатстві українського народного вбрання, його художній цінності, колоритності та яскравих національних рисах, регіональних відмінностях фасону та орнаментики окремих елементів, головних уборів, прикрас – усе це, на думку авторів, свідчило про багатогранність та високу естетичну культуру українства ще з давніх часів: С. Вальницька (підп. Софія В.) «Галицький жіночий народний одяг» (Нова Хата 1929. Ч. 11), Харитина Кононенко «Жіноче народне вбрання на Полтавщині» (Нова Хата 1933. Ч. 4), І. Тургула «Українська народня ноша» (1937. Ч. 9/10, 17; 1938. Ч. 3, 8, 11/12, 20; 1939. Ч. 1/2), Ольга Ляшецька «Бойківські жіночі і чоловічі вуставки у Турчанщині (1938. Ч. 15/16). Традиційне національно-культурне життя перервав 17 вересня 1939 р. прихід радянських військ, який паралізував діяльність громадянського суспільства. Всі творчі спілки, редакції були одразу ж зачинені. Лідія Бурачинська покинула Львів і виїхала до батьків у Чернівці, а потім у еміграцію на Захід.

5.3. Професійні амбіції шляхетного жіноцтва

Добрим прикладом кар'єри жінки в тогочасному суспільстві є доля доньки о. Андрія Навроцького – Теклі Навроцька, яка народилася в с. Котузів 1851 р. Початкову освіту здобула вдома, згодом продовжила навчання на педагогічних курсах, бажала стати учителькою. Всю свою енергію присвятила навчанню українських дітей, власної родини не створила.

У ХІХ ст. в Галичині звичним явищем у багатодітних родинах була неодруженість дочок. Одні з них не виходили заміж з особистих причин, інші – через ідейні переконання. В останній чверті ХІХ ст. поширився жіночий рух з елементами фемінізму, емансипації. Цей рух на галицьких теренах започаткувала Наталя Кобринська, яка організувала в 1884 р. у Станиславові «Товариство руських женщин». Т. Навроцька активно долучилася до цього процесу, її ім'я є у списку засновниць згаданого товариства [278, с. 32]. Дівчина отримала педагогічну освіту і стала вчителювати, що на той час траплялося ще не часто.

Праця вчительки-українки у другій половині ХІХ ст. була нелегкою, кар'єрний ріст йшов дуже повільно. Набагато швидше просувалися по такій службі полячки, які рік за роком долали певні сходинки викладацької кар'єри. Першою такою сходинкою, як правило, була посада практикантки або тимчасової вчительки. Пізніше ставали заступницею вчительки, далі – молодшою, потім старшою вчителькою, в кращому разі вдавалося дослужитися до посади управительки школи, або директорки. Своє вчителювання Т. Навроцька розпочала у Станиславові 1879 р., коли практиканткою прийшла у виділову жіночу школу. Директоркою школи була Марія Клос, її заступницею – Емілія Кісільська [79].

У 1880 р. Текля працює у цьому навчальному закладі вже на посаді вчительки. Серед її колег – Констанція Щепковська, Людвіка Вітошинська, Гелена Дінер та ін. [80]. Через два роки, у 1882 р. стає заступницею

вчителя під керівництвом М. Клос [81]. 1883 р. вона все ще перебуває на тій самій посаді. У 1889 р., коли минуло десять років педагогічної діяльності Навроцької, навчальну установу й надалі очолювала М. Клос, а Текля залишалася заступницею вчительки. Зрушення в її кар'єрі відбулося аж 1911 р., коли створили виділову трикласну жіночу школу, об'єднану з чотирікласною школою народовою ім. королеви Софії. Директорувала в цьому новому освітньому закладі Алоїза Надаховська. Навроцька працювала у двох школах, у чотирікласній народній вона виконувала обов'язки управительки [79, с. 860]. Її неабиякі здібності до цієї професії високо оцінила Костянтина Малицька [205]. У спогадах цього відомого педагога знаходимо згадку про те, що Текля заохочувала учнів до читання книжок, добирала відповідну для дітей літературу [278, с. 32].

Незважаючи на те, що з професійного погляду Т. Навроцьку «було поставлено на перше місце і референції її є дуже добрі, бо і є вона найстаршою учителькою між усіма учительками Станиславова» [25, арк. 35], конкуренція між представниками цього фаху була досить гостра. Брат Теклі Василь Навроцький, окружний шкільний інспектор у Станиславові, побоюючись переваги в цій сфері поляків, звернувся за підтримкою до Олександра Барвінського. Оскільки: «позавчора 18.12.1912 р. до Ч. 2055/8 відійшла до Ради шкільної краюї справа номінації моєї сестри Теклі Навроцької» [25, арк. 35], Навроцький просив посприяти в тому, щоб сестра залишилася працювала на попередньому місці: «... кваліфікація її, дана через інспектора Костецького, є така: «аплікантка дуже добра, іспити зложила добре, заховане є взірцеве, яке закладено дуже добре (вона вже третій рік є провізоричною управителькою)» [25, арк. 35]. Всякі дані промовляють за тим, що іменування іншої кандидатки повинне бути виключене, то мимо сего, з огляду на кампанію, яку власне задля сеї номінації вже заздалегідь перед засіданням Ради шкільної краюї повело «Слово польське» чи радше його

кореспонденти, проти моєї особи на тему рутенізації повіту і т. п., з огляду на забіги, які робила тут, а тепер у Львові, конкурентка сестри п. Михаїла Станкевичева, не є виключені побоювання, що там, в Раді шкільній окружній красвій, хтось справу покирнить і тим самим схоче нанести кривду справедливості і моїй сестрі. Тому осмілююсь звернутись з сим представленням справи до Високодостойного Пана Радника Двору і просити його о ласкаву опіку. Додаю, що сестра не має іспиту виділового, Станкевичівна його має, однак, ані законом, ані в конкурсі його не вимагається і Рада шкільна окружна на своїм засіданню 9 голосами проти 2 з того становища вийшла і за сестрою заявила» [25, арк. 35–36].

Т. Навроцька і сама добре знала О. Барвінського. Як управителька Станиславівської жіночої школи, вона часто зверталася до нього з листами про допомогу у вирішенні шкільних проблем або справ інших людей. Так, зокрема, 20 жовтня 1913 р. Текля пише «високоповажаному панові раднику»: «Даруйте, що непокою, але рахуючи на благородну учинність, котрої вже мала довід багато рази, надію маю, що і тепер Ви не відмовите. Моя добра знакома, Отилія Витошинська, учителька, з котрою лучить мене сердечна зажилість, подалася о відпустку для студій університетських. Дотепер нема ще резолюції, тож і обава, що може прийти запізно, тим більше що вже почалися виклади, а вона записалась провізорично. Позаяк її залучники є в краєвій Раді, тож прошу уклінно потрудитись, до кого знаєте, щоб се прискорити» [24, арк. 1].

Марія Струтинська згадувала про свою тітку Теклю так: «Коротко стрижена, резолютна. Свої вакації, маючи якісь клопоти з ногою, вона стало проводила на півдні Австрійської монархії або в Італії» [278, с. 32]. Власне оте коротке волосся, що було однією з ознак емансипованості «причинилося збігом фактів до її смерті» [153, с. 338].

Таким чином, саме на педагогічній ниві найчастіше реалізовували себе професійно українки-шляхтянки Східної Галичини, хоча їм і

доводилося долати безліч перепон з боку польських учителів і державного органу – Педагогічної ради.

Наступною яскравою особистістю шляхетського походження, яка зуміла розкрити свій талант, була дружина драматурга Григора Лужницького – Ніна Лужницька з Конашинських. Народилася вона 24 січня 1902 р. в с. Сестратин (повіт Дубно) на Волині, яка належала тоді до Російської імперії, у родині православного священника о. Леонтія Конашинського. Мати Ніни – Марія Лозинська – була донькою заможного поміщика. Як і багато інших юних шляхтянок, які навчалися вишуканих манер та вивчали іноземні мови в інституті благородних дівиць, Ніна в дев'ять років вступила до такого ж закладу. Закінчивши Маріїнський інститут у Житомирі 1918 р., дівчина не повернулася до батьківської оселі. Родинне село, «місце поколінь» вона покинула назавжди. З сімейною історією її єднала лише сила спогадів і листування з мамою [76].

Покоління Н. Конашинської не могло зігнорувати політичні події, що розгорталися на українських землях 1918–1920 рр., коли українці змагалися за свою незалежність. Напередодні Визвольних змагань Ніна стає членом українського підпілля, а згодом з одним із повстанських загонів поповнює лави Армії УНР. Під сильним натиском більшовиків війська УНР зазнали великих втрат, тому вимушено відступили за Збруч. Тисячі вояків-наддніпрянців були запроторені у табори для інтернованих у Польщі. Ніна опинилася у таборі Ланьцут поблизу м. Жешова, де на 1918 р. розміщувалися близько 10 тисяч полонених українців російської армії, а також вояки Сірої дивізії [76].

Прагнучи продовжити визвольні змагання, головний отаман Симон Петлюра наказав військовому міністрові після переходу польського кордону «...ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватись на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на

Україну» [178]. Керівництво табору мало виконати цей наказ – зберегти бойовий дух армії, переформувати військові частини і відправити їх знову на боротьбу з більшовиками.

Насамперед потрібно було побороти апатію інтернованих, додати їм моральних сил. Цьому мала посприяти культурно-духовна праця в таборі. Попри обмеженість свободі незадовільні побутові умови, в Ланцуті вдалося налагодити культурно-освітнє життя. Тут діяли: Український народний університет, який відвідували близько 600 слухачів, і в якому викладали професори І. Огієнко, І. Свенціцький, О. Колесса, В. Щурат, генерал С. Дядюшка, І. Мартинюк, а також гімназія, бібліотека, літературно-мистецькі об'єднання, діяв хор сотника Д. Котка. Командир групи військ у Ланцуті генерал Олександр Пилькевич заснував військово-літературний двотижневик «Наша зоря». Навколо цього видання згуртувався колектив талановитих молодих авторів із середовища українського вояцтва: Є. Маланюк, Е. Блакитний, О. Луцький, В. Євтимович, А. Лебединський, М. Шаповал та ін. У листі до Д. Донцова Є. Маланюк писав: «Ми, гурток робітників мистецтва, що нас волею історії було покликано до Українського війська, замінивши перо і пензель на шаблю і мушкет, вже давно відчували, а на власному досвіді пересвідчилися, що однієї цієї зброї в пекельній і складній боротьбі за суверенність Нації не вистачає. Опинившись в таборах для інтернованих обеззброєними, ми самою логікою життя повернулися до виконання своїх попередніх обов'язків. Обеззброєні мілітарно, ми вхопилися за духову зброю» [178].

У квітні 1920 р. Ніна Конашинська зупинилась у місцевому готелі м. Ланцут «Данилянча», який розташовувався на тутешньому ринку. Головна вулиця міста вела до табору інтернованих українців «Станиця українських запасових військ», що розмістився у колишніх конюшнях графа Потоцького [76]. Саме тут Василь Тимченко організував український

театр, покликаний піднести моральний дух вояків. До театральної трупи ввійшли Тамара Тимченко, Василь Тимченко, Вова Янішевський, Ніна Конашинська.

Першою поставили «Циганку Азу» М. Старицького (за Ю. Крашевським). Ніна грала у виставі Азу, Тамара Тимченко – Галину. Наступною п'єсою була «Перехитрили» М. Кропивницького, що здобула величезний успіх. Пізніше глядачам представили виставу «Помсту гуцула» К. Підвисоцького (за Ю. Коженювським). Щотижня театр готував по три спектаклі. Коли у Ряшеві розташувалося Міністерство війни з міністром В. Садовським, театр поїхав з виставою «Перехитрили» М. Кропивницького, у якій Ніна успішно зіграла доньку Ковалю. Незабаром акторів перевели до іншого табору, теж з українськими інтернованими:»нас в с. Борки Велькі погрузили в поїзд і повезли до Александрова-Куявського. Там було багато війська, включно з охороною головного отамана», – згодом писала жінка [76].

У таборі Александрів-Куявський Йосип Мандзенко (Сірий) зі своїм братом Костем заснували Козацький театр [260]. До його складу входили сот. Редька, хор. Микита Матієнко (Опара), хор. Животівський, полк. Блащаневич, полк. Шраменко (Сибіряк), лікар Барченко, пор. Корчак, сот. Кравченко (Чигиринець), хор. Н. Обідзинський, пор. Гончарів, Ніна Конашинська, яка прибрала собі сценічне ім'я Лісова Пчілка, Корчакова, Герасименко, Романенко. «Була і дружина Костя – Ганка в театрі, і я, і ще багато дружин. Грала ми там багато. То була дуже сумна історія українського таборового життя. І знов могили, могили, могили...» [76].

Крім Козацького театру, діяло тут і Драматичне товариство ім. М. Садовського. Актори своїми виступами намагалися заспокоїти, загоїти душевні рани бійців. Серед артистів професіоналів майже не було – «Ті, що взялися за театральну справу, не були ні акторами, ані професіоналами, то були люди, які любили театральне мистецтво. Дехто

брав колись участь у театральних гуртках, дехто лише хотів спробувати власні сили на сцені, лише троє мали початкову театральну освіту. Навкруги апатія, скептичні усмішки, перешкоди, щоб з учорашнього вояка зробити актора. Але треба було зробити, щоб розвіяти пригноблення, яке приходить і огортає душі вояків, що програли битву. «Коли вложив меч у піхви, берись за маску – гасло членів Драматичного товариства» [260]. Очевидно, що забезпечити театр матеріальними потребами, декораціями, було неможливо. Декорації робили з матраців, обліплювали папером, газетами, часом нищили для цього книжки (так, зокрема, на мистецькі цілі було використано підручник з артилерії). Інтерновані вояки, дуже зацікавлені в існуванні театру, що уявно повертав їх додому, на рідну землю, у мирний час, несли простирадла, рушники, плащі, гроші для виготовлення декорацій і пошиття костюмів. У жовтні 1920 р. театр перемістився з Александрова-Куявського до Скальмержиць біля Каліша. Там заснували театр ім. М. Садовського, у якому працювали брати Костинські, їхні дружини, Ніна Конашинська, Лінда Парахоняк. Він пропрацював до 1923 р. Покинувши це чергове у своєму житті місце пам'яті, що стало і незабутнім, і травматичним, Ніна у квітні 1923 р., завдяки Фраресфові Хведьку, який домовився з директором театру товариства «Українська бесіда» Йосипом Стадником, опиняється у Львові. Й. Стадник прийняв молоду акторку дуже прихильно, спеціально притримавши для неї вакансію. Перша зустріч з трупкою «Бесіди» відбулася при читанні п'єси «Нора» Г. Ібсена. Тоді Н. Конашинська і привернула увагу режисера Олександра Загарова, вразивши його силою слова, бо «зовнішнім своїм виглядом могла хіба відштовхнути від себе, будучи убрана в дерев'яні черевики і подертий плащ, полатаний різнокольоровими латками» [76].

Зрозуміло, що платня дівчини на початках була невисока, ще кілька грошів дирекція доплачувала їй за заняття «штуками театральними».

Поволі молода актриса посіла належне їй місце. «В житті у попередніх театрах я вже була акторкою на положенні, а тут треба було починати з початку. Крім того, я мала дуже сильний акцент російської мови і не було легко з твердого «ГЕ» зійти до м'якого «ГА», і тому я платила більше кари (штраф. – Л. Б.), ніж заробляла. Але з часом і то виробилось на гарне «ГА» [76].

Першою роллю Н. Конашинської у театрі «Бесіди» була покоївка у виставі «Нора». Однак через декілька тижнів вона вже грала фразу Лінде у цій же п'єсі (попередня виконавиця, пані Ярослава Барничева, виїхала з міста). Через рік Ніна вже бере участь у всіх спектаклях цього акторського колективу. 1924 року театр повинен був гастролювати на Волині, тож довелося змінювати звичний репертуар. Ставили оперети «Жидівка» Ж. Ф. Галеві, «Циганський барон» Й. Штрауса, «Циганське кохання» Ф. Легара, опери «Галька» С. Монюшка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Катерина» М. Аркаса, драму «Гетьман Дорощенко» Л. Старицької-Черняхівської. Ніна брала участь у хорі та балеті. Зростала її акторська майстерність.

Із поверненням до Львова відбулися певні зміни в самому театрі. Режисер О. Загаров перейшов до Руського театру товариства «Просвіта» в Ужгороді, а його обов'язки перебрав Й. Стадник. Проте не задоволена новим керівником труппа створили альтернативний театр «Українських акторів». Ніна теж якийсь час працювала в ньому, проте незабаром усе ж повернулася назад. У 1926 р. вона реалізує свій талант у театрі Когутяка, який зібрав досить сильний акторський склад і ставив модерні твори (зокрема «Уріель Акоста» К. Гуцкова). У цьому мистецькому колективі Н. Конашинська завоювала перші позиції, хоча це було й важко. 1927 р. вона вже у «Львівському театрі» (керівник Г. Ничка). Там йшли вистави «Циганка Аза», «Верховинці», «Шуми, Маріца», підготовлені творчими

зусиллями п. Ничкової, К. Вірленської, Золудського із дружиною. Режисерував постановки Р. Купчинський.

1929 рік став доленосним для акторки Ніни Конашинської, на той час – Блавацької, дружини режисера Володимира Блавацького. Вона переїхала до Українського народного театру ім. І. Тобілевича у Станиславові, директором якого став К. Вишневський, а режисером і мистецьким керівником – Володимир Блавацький. Репертуар був різний: і співочий, і драматичний. Ніна грала провідні ролі, особливо вдалася їй роль матері у п'єсі «Несподіванка» К. Розтворовського. Текст твору, написаний жаргоном, виявився недоступним для досконалого опанування старшими акторами, тому літню жінку зіграла молода актриса Блавацька. Найбільшою винагородою для артистки стали слова пані Семакової – великої польської акторки, що свого часу також виконувала цю роль у п'єсі. Побачивши виставу у Львові, видатна полячка з подивом сказала Ніні: «Подивляю, як могла така молода акторка так гарно грати таку роль» [76].

1930 року Ніна перейшла разом із Володимиром Блавацьким до театру під керівництвом Й. Стадника, і їй довелося освоїти досі малознаний театральний жанр – оперету. Спочатку було важко, однак згодом вже почувалася впевнено й у цьому жанрі та вважала працю у цьому колективі найкращим періодом свого театального розвитку. Через три роки у її тогочасному доробку бачимо переважно самі оперети і лише інколи драми («Інтрига і кохання» Ф. Шіллера, «Скупар» Ж. Б. Мольєра, «Поцілунок перед дзеркалом» Л. Фодора, «Уріель Акоста» К. Гуцкова, «Міреле Ефрос» Я. Гордіна). У січні 1934 р. через фінансову кризу театр Й. Стадника припинив своє існування. 14 січня 1934 р. Ніна вступає до театру «Заграва», яким керував Володимир Блавацький.

Заснований 1931 р. театр «Заграва» спершу був матеріально незабезпечений, репертуар мав обмежений. До театру належали Л. Кемпе,

К. Кемпова, М. Степова, О. Степовий, В. Сердюк, Л. Сердюкова, В. Шараровський і Б. Проскурницький, адміністратором служив Я. Климовський. Ставили вистави «Поїзд-марево», «Запорожець за Дунаєм» (реж. О. Степовий). У 1933 р. склад цієї трупи поповнюють В. Блавацький, Л. Боровик, Б. Паздрій, В. Королик з театру ім. І. Тобілевича, а згодом Г. Совачева, Леся і Яків Кривіцькі. Невдовзі цей творчий колектив став одним з кращих українських театрів тієї доби. У 1935–1937 рр. він мав Товариське правління, обрану акторами управу, до якої ввійшла й Ніна.

На 1935 р. у театрі працювали Л. Боровик, В. Королик, Б. Паздрій, С. Заяц, В. Сердюк, А. Радванський, Ю. Кононів, А. Маруненко, Л. Кривіцька, Г. Совачева, М. Степова, Л. Сердюкова, Г. Цісікова (до речі, тітка Квітки Цісик), Г. Істоміна й ін. Директором театру був В. Блавацький [247, с. 22].

Ніна виступала під прізвищем Блавацька. Її зіграні ролі важко перерахувати: це фрау Лінде («Нора» Г. Ібсена), Полковникова («Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської), Хася («Сирітка Хася» Я. Гордіна), Мотря («Батурин» за Б. Лепким, інсц. Л. Лісевича), членкиня хору «Моє слово» («Земля» за В. Стефаником, інсц. В. Блавацького), Маруся («Ой, не ходи, Грицю...» М. Старицького), Мати («Несподіванка» К. Г. Розтворовського), Гільда («Будівничий Сольнес» Г. Ібсена), Шляхтянка («Тарас Бульба» за М. Гоголем, інсц. В. Блавацького), Акторка «Мужчина з минулим» Ф. Арнольда й Е. Баха), Лігія («Камо грядеши» за Г. Сенкевичем, інсц. Г. Лужницького), Кетті («Тарас Шевченко» З. Тарнавського), Директорова («Муравлі» Меріям-Лужницького) [246].

Ніна Блавацька мала акторський талант, який удосконалювала наполегливою працею над собою, прислухаючись до порад режисерів О. Загорова, Й. Стадника, М. Бенцяля, В. Блавацького. Вона аналізувала й інтерпретувала кожен роль у власній мистецькій подачі. Мала надзвичайну пам'ять, виразну дикцію та приємний голос з широким діапазоном.

Майстерно володіла мімікою, жестами, сценічними рухами, легко входила у театральний образ, який підсилювала непересічною сценічною харизмою і вродою. Очевидно, що актриса була улюбленицею публіки [173]. За якийсь час репертуар театру збагатився п'єсами Григора Лужницького. Ним самим заповнилося і життя Ніни, яка вийшла заміж за драматурга 1937 р. Львівський період життя і творчості подружжя тривав сім років, до еміграції в 1944 р.

Ніна мала значно більший життєвий досвід, ніж Григор Лужницький, у її минулому були трагедії, голод, смерті, поневіряння, війни, втечі, переслідування, бідність. Одружившись, жінка не згадувала колишні лиха і перипетії у новоствореній родині. Вона цінувала стабільність, зручним винайнятим на Бадені, 9 помешканням, статусом акторки, дружини, матері двох дітей – Христини та Олександра. Її аристократизм, виховання, такт, вроджена мудрість зробили Григора Лужницького щасливим.

Упродовж 1941–1944 рр. Н. Лужницька – акторка в Українському театрі м. Львова – Львівському оперному театрі. Також вона грала у «Клубній сцені» при Літературно-мистецькому клубі у Львові. 1944 р., з наступом радянських військ, родина Лужницьких вимушено емігрувала разом з усім складом Львівської опери. Ніна Лужницька знову організувала досвід, терпіння, витривалість, задля того, щоб вижити, а Львів став місцем комунікативної і культурної пам'яті [108, с. 119–120].

Ще одним прикладом жертвовної праці на професійній ниві слугує Кекилія (Цьопа) Паліїв (1906–1969). На початку 20-х років ХХ ст. все більше українок починали працю вчителями, займалися освітою та вихованням дітей. Важливим виховним моментом було створення «Пласту», який прививав українцям Галичини патріотичний дух. В умовах бездержавності, перебування українців у складі Польської держави, чи в еміграції виховання національної ідентичності було не менш важливим, ніж добра освіта. Цьопа Паліїв це чітко усвідомлювала. Все життя жінка

вела патріотичну виховну діяльність серед української молоді, чи в Україні, чи за її межами [153].

Цьопа Паліїв, знана вихователька української молоді, народилася у родині о. Івана Паліїва та Сидори Паліїв з Навроцьких в селі Перевозець на Калущині 1906 р. Кекилія означає «покровителька музики». Дівчинку було названо на честь улюбленої маминої кузинки – Кекилії Бурачинської-Курівець, але всі її кликали «Цьопа». Під цим ім'ям вона znana в українських колах Канади, Німеччини, Англії, Франції.

Багатодітна сім'я Паліївих була патріотичною українською родиною. Всі з дітей Паліївих, хто активно боровся за волю і самостійність українського народу, були фізично знищені. Це старші брати Кекилії – Омелян та Дмитро. Молодший брат – Василь, щоб вижити, виїхав до Шлезька, довгий час потерпав від польських переслідувань [153]. Хто ж залишився під радянською владою, опинився в Сибіру, потім у Казахстані, як Марія Паліїв, або без засобів до існування, у злиденній старості, як їхня мати – Сидора Паліїв з Навроцьких. Приклад однієї родини – це віддзеркалення ситуації, яка склалася в післявоєнну добу на українських землях. Єдиною, хто у важкій праці задля України зміг продовжити гідне життя в еміграції, була наймолодша донька – Кекилія.

Сидора Паліїв прагнула привити найменшій дочці глибокі патріотичні почуття, дати їй добре виховання і ґрунтовну освіту. У десятирічному віці мати відвезла Кекилію на навчання до Львова. З 1920 р. дівчина вчилася в Українській державній гімназії. Захопившись пластовою ідеєю, вона стала пластункою-юначкою 3-го полку імені кн. Ярославни, а невдовзі була обрана до проводу куреня. Під впливом Дарії Навроцької Цьопа, закінчивши навчальний заклад у 1925 р., починає викладати фізичну культуру в Перемишльському інституті-гімназії, а також в інтернаті для дівчат. Молода вчителька розгорнула спортивну діяльність своїх підопічних у клубах «Весела громада» та «Спартанки». У той самий

період вона стає зв'язковою куреня ім. кн. Анастасії Слуцької та членом куреня «Ті, що греблі рвуть», який своїм завданням поставив патріотичне виховання юнацтва [59].

У 1927 р. куренем «Ті, що греблі рвуть» було організовано та проведено перший табір у Карпатах, на Соколі. Обозна К. Паліїв вела виховну роботу під керівництвом командантки табору Дарії Навроцької. Через два роки вона сама обійняла цю посаду [57]. На першій ватрі жіночого табору (на Соколі 1929 р.), Кекилія, яка мала дар палкого промовця, звернулася до учасниць: «Таборовички, Ви, що згромадилися вкруг першої ватри, Ви, що складно з дрібного гілля здвигнули її будівлю, Ви, що вперше в житті є свідками й учасницями врочистого горіння ватри, – і Ви, може, звиклі минулими роками до вечірніх вогнів і до всієї романтики таборового життя, – Ви, всі таборовички, що на наш заклик відгукнулись із різних закутків, з різних міст, перемагаючи часто всякі перепони, зійшлися у таборі, як природнім осередку фізичної тугости й духової міці, – підійміть свого духа на висоту хвилі. Започатковуємо оцим своє дружнє, організоване співжиття у таборі, построяним нашими попередниками – пластунами. Табір для нас – це не тільки пробний камінь вартости юнацтва, але це й терен, на якому стрічається і в атмосфері щоденного труду знайомиться, зживається, насичується надхненням поривом вільного життя, молоде українське покоління. Так, вольне життя – це сила, що свідомо чи несвідомо тягне, наче правічний інстинкт зграю птиць у вирій, тих усіх, що вірують в ці завдання й високе післанництво, до яких нація готує свою молодь. Вольне життя, але у карбах дисципліни й організованости, у повсякчасній перемозі суворої гірської природи, палючого сонця чи громовиці, безсонних, на стійці проведених ночей; у перемозі егоїстичного крику незагартованого організму, що прагне вигод і дозвілля тоді, коли гордий дух вирікається їх без жалю. Вольне життя, адже ж кілька тижнів символізує його нам жовто-блакитне знамя, розпняте

від ранку до темної ночі над нашими головами. Це наші щоденні накази, які ми самі видаємо та яким самі добровільно повинуємося. Вольне життя – це наш поклик «свобідно», що його кидаємо шпилям гір, бистрині рік, верховіттям старезних дерев. Та в отсій хвилині і в інших хвилинах і ситуаціях, що їх створить таборове життя, відчуйте і прийміть як правду, як закон те, що табір – це один із виявів старань за вольним життям, але вольним життям не одиниці, тільки цілої спільноти» [126].

Цьопа Паліїв казала: «Інші народи, оформлені у власні держави, цінять високо таборове життя молоді й уважають табори конечним доповненням у всебічнім вихованні молоді. А виразом цього десятки, сотки і тисячі таборів з сотками, тисячами й мільйонами юнаків у Німеччині, Італії, Англії. Українська молодь не побиває рекорду ні кількістю таборів, ні багаточисленністю учасників у них. Та, проте, ми свідомі, що в своїх таборах ми різьбимо свій власний стиль, який стане стилем цілого нашого життя, а через нас стилем «молодої епохи». Коли з усіх усюдів лунають домагання нового, дужого, мужнього характерного типу українця, коли сучасний поет надхнено диктує нам три прекрасні слова: «одвага... непохитність... чеснота...», то наші гадки й почування завжди скермовуються сюди, на це місце, де палахкотить полум'яна ватра і в дружнім півколі з відблеском полуміні в очах і серцях стоять юні переємці тяжкого, але почесного і небанального стилю життя. Слово, дане нишком самому собі: а слабість перетвориться у силу! Слово, дане собі самій: а зневіра перетвориться у непохитність! Слово, дане собі самій: тривогу замінить – одвага! Слово, складене не самій собі, але цілій нації, – а всі наші вузькі й круті шляхи зійдуться в один широкий, сонцем визолочений шлях «до щастя, слави і свободи» [126]. У наведеному уривку палкої промови чітко простежується позиція національно свідомої людини.

Визначаючи роль і місце дівчат у «Пласті», Кекилія вважала, що їм необхідно дати відповідну підготовку, однак відмінну від юнацької, щоб

вони стали сильними особистостями, свідомими свого завдання у родинному і громадському житті. Пластунки повинні бути переконаними у рівності жіночих занять (поряд з чоловічими) і вдосконалювати їх. Участь в «Пласті» для юначок – це прогулянки на гірські шпилі, випробування сил, загартовування, тренування витривалості, відваги. Ідеалом пластунки для Кекилії Паліїв була підготовлена до життя, «тверда як криця», освічена, самостійно думаюча українка [59].

У 1930 р. польська влада заборонила «Пласт» на Волині й Галичині, К. Паліїв залишилася в його рядах підпільно, продовжувала роботу в курені «Ті, що греблі рвуть», брала участь в організації та проведенні таборів юначок. Того ж року в Перемишлі Кекилія створила легальний гурток «Плай», в якому збирала хлоп'ячу ремісничу молодь і виховувала її на пластових засадах. Переїхавши 1934 р. до Львова, стала директором кооперативу «Пласт». У 1938–1939 рр. працювала команданткою інструкторських таборів у Космачі та Брустурах, одночасно вела пластову роботу в Дівочому інституті. Безумовно, що патріотичне виховання молоді, яким займалася діячка, не отримало схвалення польської шкільної адміністрації, тому невдовзі її звільнили з викладацької праці. Через протистояння між поляками та українцями пластовий рух продовжував розвиватися нелегально. К. Паліїв проводила інструктаж для дівчат підпільних пластових гуртків юначок у середніх школах Львова, забезпечувала діяльність Комісії виховних осель і мандрівок молоді (КВОММ), що з 1933 р. існувала при Товаристві охорони дітей і опіки над молоддю в Польщі. Була і співзасновницею пластового кооперативу «Вогні» у Львові, основне завдання котрого полягало в публікації творівчленів «Пласту», впродовж 1931–1939 рр. кооператив видавав журнал з однойменною назвою. На засідання редколегії часопису «Вогні» Кекилія 13 квітня 1933 р. запросила Олександра Тисовського [58, арк. 8].

Діячка прагнула зберегти для історії архіви «Пласту». У важких умовах польського режиму в листопаді 1937 р. вона звернулася до голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка І. Раковського з відповідним проханням, повідомивши, що: «Ліквідаційна Комісія Українського Пластового Уладу при Українському Краєвому Товаристві Охорони дітей і Опіки над Молоддю у Львові рішила організувати при культурно-історичному Музеї НТШ окремий відділ Пластових Пам'яток» [45, арк. 4].

Перед тим, як у Львів увійшли радянські війська, К. Паліїв на якийсь час виїхала до Перемишля. Згодом вона перебралася до Криниці (Польща), де ознайомилася з діяльністю Куренів молоді. У Криниці жінка поселилася на віллі «Фарис».

Коли Галичину зайняли німці, Кекилія повернулася до Львова і почала працювати в Українському крайовому комітеті (у відділі суспільної опіки), який невдовзі реорганізовано в Український Центральний Комітет (його структурний підрозділ відтоді називався Відділ опіки над молоддю і родиною) [192]. Під час Другої світової війни вона підтримувала втікачів із східних областей України, постачаючи харчі, одяг, забезпечуючи житлом, іноді навіть роботою, сприяючи подальшому переміщенню на Захід. У 1942 р. організувала велику акцію допомоги голодуючим селянам Підкарпаття і Карпат, а також провела переселення дітей із голодуючих околиць у багаті села Поділля.

Протягом 1942–1944 рр. К. Паліїв залучали до пластової праці, що велася підпільно у генерал-губернаторстві у формі «Виховних Спільнот Української Молоді» (ВСУМ) на базі програми, складеної О. Тисовським [59]. У ті роки вона займалась організацією, облаштуванням і харчуванням таборів ВСУМ для дітвори й молоді. Окрім того, нею спонсорувалося видання ідеологічного журналу «Дорога». Вона робила все, щоб українські діти виховувалися справжніми патріотами рідної землі. Це була її подяка і пам'ять про свій край, про загиблих братів, про матір Сидору Паліїв з

Навроцьких, що доживала віку на Батьківщині під радянською займанщиною у великій бідності, бо не вступила до колгоспу.

Висновки до розділу 5

У другій половині XIX ст. українське жіноцтво виявляло свої емансиповані таланти насамперед через літературний рух. Показовим прикладом є Сидора Навроцька, яка надіслала І. Франкові свої перші твори, опубліковані 1887 р. у жіночому альманасі «Перший вінок». Шляхтянка Сидора Навроцька прагнула спробувати розвинути літературний талант і забезпечити себе економічно, що було важливим у соціо-економічних змінах. Прагнення доброї освіти та економічної свободи усвідомлювали все більше українок. Найчастіше вони обирали фах педагога, як Текля Навроцька, або працювали у літературній сфері, навіть отримавши добрі знання у Вищій школі торгівлі й диплом інженера, як Лідія Бурачинська – редакторка журналу «Нова Хата». Часопис позиціонувався спочатку як журнал для домашнього господарства, а згодом – для інтелігентного жіноцтва. Саме за редакторства Бурачинської в «Новій хаті» звертали особливу увагу на прикладний аспект української культури – народну вишивку, яка демонструвала крім естетичного – політичний дискурс, адже маркувала на культурній мапі просторі межі українства. З-поміж іншого, ставили за мету розкрити основні проблеми жіночого руху, змагання за права жінок, знайомили українок із західноєвропейськими та світовими виявами емансипації. Галичанки обирали професії, не типові для шляхетського походження, так Ніна Лужницька з Конашинських грала та театральній сцені. Кекилія Паліїв працювала у сфері педагогіки та патріотичного виховання у «Пласті». Ідеалом українки-пластунки для Кекилії Паліїв була підготовлена до життя, «тверда як криця», освічена, самостійно думаюча українка.

В різний спосіб українки долучалися до модернізації українства та його національної ідеї. Незважаючи на соціально-економічні зміни, європейська шляхта зберегла свій культурний капітал, мистецькі практики. Важливу роль і надалі відігравав соціальний капітал – мережа знайомств, зв'язків, а також друга «релігія» XIX ст. – здобуття вищої освіти. Виховане впродовж віків почуття відповідальності, опіки над малозабезпеченими, сиротами, знедоленими, еволюціонувало у шляхтянок від турботи про рід у турботу про свій народ, що виявилось у громадській активності на благо нації. Шляхетська культура Галичини почала трансформуватися у культуру інтелігенції.

РОЗДІЛ 6

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ПАРАДИГМА НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ

В Австро-Угорщині цивілізаційно-суспільні структури розвинулися після смерті кайзера Франца I (1835 р.). Тогочасні культурні практики цивілізаційно-суспільної організації в Габсбурзькій монархії були суто соціального характеру. Засновувалися асоціації й об'єднання, члени яких відчували обов'язок плекати загальне благо, а також сповідували цінності бюргерства. Конкретної національної чи політичної мети поки що не ставилося. Всеохопна активність суспільства стала передумовою створення у Богемії краєзнавчого музею. Виникли промислові об'єднання, злучившись у різнобарвний конгломерат шляхти і вищих верств бюргерства, яке культивувало всередині власні практики цивілізаційного суспільства. Для різних цілей засновувалися окремі, доволі значні за складом асоціації у формі громад науковців, представників індустрії, торгівлі. У цей період діяльність осіб шляхетського походження та освіченого бюргерства злилася, що стало новим виявом експлікації цивілізаційно-суспільних структур і способів взаємодії [422, с. 100]. Таким чином відбулася зміна еліт, адже досі елітні кола творила виключно шляхта.

У XIX ст. східноєвропейські народи демонстрували сталу динаміку політичних, соціо-економічних та національних вимог. З-поміж іншого, йшлося і про зміну влади, яка потребувала модернізації. На зламі XIX та XX ст. відбувалася умовна зміна еліт. Її передумови формувалися тривалий час – ще з XVIII та впродовж цілого «довгого» XIX ст. Поступово шляхта трансформувалася у різні соціальні групи суспільства. Користуючись наявністю доброї освіти, вихідці зі збіднілої шляхти йшли на службу в державні чи приватні установи, масово переїжджаючи із сільської

місцевості, де були шляхетські маєтки, до міст. Урбанізація сприяла зростанню чисельності міського населення, серед якого шляхта прагнула посісти вищі позиції.

Нобілітет у ХІХ ст., як зазначав дослідник шляхетського середовища Рудольф Кучера, це своєрідний місток між історією шляхти та історією модерних держав Європи [422, с. 106]. Чимало шляхтичів ставали військовими, ядром офіцерського корпусу модерної армії. У цивільному суспільстві вони перетворювалися на інтелігентів – професорів, освічених службовців тощо. Представниками колишньої еліти поповнювалися й ряди освіченого й економічно активного бюргерства [473; 447; 517]. Культурний приватний капітал національної шляхти став загальним надбанням кожного європейського народу. Шляхтичі-меценати передавали свої збірки рукописів та книг до університетських, та інших, доступних громадськості, бібліотек. Історичні манускрипти, які є доказами шляхетської культури, родові книги, теж передані до публічних бібліотечних та архівних сховищ. Приватні колекції стали основою національних музеїв, де зберігаються зібрані століттями твори мистецтва. Збагатилися артефактами з особистих збірок і фонди державних архівів.

У країнах Західної Європи відбулася композиція еліт – злиття шляхетського етосу та заможного бюргерства. Це сприяло побудові у ХХ ст. модерних націй та міцного громадянського суспільства. У Центральній і Східній Європі духовним проводом суспільства стала інтелігенція.

З утратою шляхетського домінування на східноєвропейських теренах із вихідців цієї верстви сформувався новий суспільний прошарок – інтелігенція, що перейняла від шляхти низку особливостей етосу. Насамперед те, що окреслюється висловом «шляхетство зобов'язує», – обов'язок щодо свого народу, що виявляється в активній участі у суспільних процесах. Використовувалися попередні моделі колективної

співдії – шляхетські з'їзди, товариства, об'єднання тощо у міщанському середовищі.

Інтелігенція перейняла кращі якості шляхти, бо й сама з неї походила. Шляхта ж, залишаючись в тіні, зберегла свою культуру, етос, цінності, стала середовищем, з якого вийшла соціально відповідальна верства українства. Трансформувались у новий статус, колишні шляхтичі служать не родинним, а громадським цінностям, відіграють суспільну ідейну роль. Пасіонарні позиції інтелігенція займає у кризові часи – утворює провід, еліту суспільства, маючи політичне значення і реально на нього впливаючи [405]. Саме ця духовна еліта, інтелігенція стала проводом для української громадськості Східної Галичини наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст.

Переважно інтелігенцію характеризують як конгломерат «духовного» з добрим рівнем освіти, «ремісників духу» нації, що реалізує себе в патріотичних професіях і спільно добивається визнання інших класів. Йдеться про духовну еліту, яка претендує на провід нації в суспільному, політичному, економічному, культурному розвитку. Колектив освічених людей різних станів і професій, що живуть зі своєї праці і мають відчуття спільної національної громади. Це моральні авторитети нації, впливові публіцисти, керівники партій, вчені, письменники і т. д., які в харизматичний спосіб впливають на громадську думку. Духовна інтелігенція завжди громадсько активна. Люди добре виховані й високо освічені, але байдужі до минулого нації, її боротьби за свої права, не є інтелігенцією. Правдива інтелігенція стоїть на сторожі національної пам'яті, пропагує патріотизм і соціальні ідеї, у т. ч. через літературу і мистецтво. Саме таку інтелігенцію Володимир Навроцький мав на увазі у своєму вірші «Огнева сторожа» [27].

Поняття «інтелігенція» як культурний феномен, має амбівалентний характер, оскільки передбачає колективну оцінку і самооцінку.

Інтелігенція походить як зі шляхетських верств, так і з інших прошарків. У XIX ст. учні українських гімназій Галичини на 50–60% походили зі шляхти. Під впливом освіти український нобілітет Галичини плавно трансформувалася в духовну та світську інтелігенцію. Разом з однокласниками з інших верств шляхтичі склали освічену інтелігенцію, яка була носієм української ментальності і провідником національної ідеї та усвідомлювала своє призначення бути творцем і носієм патріотизму. Остання, беручи за зразок шляхетні традиції створення різних об'єднань, утворила мережу культурних, економічних, політичних товариств галицьких українців. Вони займалися просвітництвом українського народу, піднесенням його національної свідомості, формуванням модерної політичної нації, громадянського суспільства.

Якнайкраща освіта стала на межі XIX–XX ст. домінуючою цінністю. Цей чинник був настільки визначальним, що ще Еразм Роттердамський навіть дефініціював шляхту не за народженням, а за освітою. Його попередник і вчитель Вільгельм Кюгельман вважав, що освітній процес тісно пов'язаний з іншими цивілізаційними процесами, а в дечому їх також спричиняє. Освіта – це вміння дотримуватися порядку, правильна постава, здатність проводити наукові дебати. Освітня концепція Роттердамського полягала в тому, що «філологи, теоретики літератури, перекладачі, збирачі, теологи, сатирики, критики Церкви повинні разом створити наскрізну соціопедагогічну хвилю» [497, с. 17]. Він апелював до освіти та паралельно й до виховання у школах як до цивілізаційного процесу, що постане проти слабкостей людини. Серед іншого мислитель сподівався також і на гуманізуючий вплив на людство літератури – і в емоційному, і в цивілізаційному розумінні [497, с. 17].

Європейська література концентрувалася у аристократичних салонах, що були ареною соціальної комунікації і відіграли важливу роль у європейській культурі, ставши місцем, де до культурної праці долучилися

жінки. Культурне панування дам починалося саме з салону. Належність до салону означала наявність культурних, мистецьких, творчих здібностей, що підносило соціальний статус шляхти. Це була нова форма культурного осуспільнення, де дами стримували природну агресію чоловіків, де відбувалися комунікаційні впливи на цивілізацію. Крім салонів, шляхта створила й інші вільні асоціації – товариства читачів, академії, клуби, ложі тощо.

Якоб Буркгардт назвав європейське суспільство «зовнішньо спільною формою культури». З виховання та освіти шляхетських кіл розвинувся новітній культурний продукт – інтелектуали, культурна інтелігенція [521, с. 10].

Трансформувавшись у культурну інтелігенцію, шляхетські кола стали ініціаторами духовного розвою. Починалася культурна революція модерну. Культура після держави і релігії стала третьою владою. Набирала обертів освіта, замість шляхетських титулів почесними ставали наукові – доктор, професор та ін. [535, с. 35–52].

У XIX ст. освіта в тогочасній Європі стала «другою релігією». Великі землевласники шляхетського походження все ще традиційно бажали передати маєтки та управління ними нащадкам. Але ті вже прагнули покинути батьківський дім, здобути освіту, в т. ч. професійну, щоб провадити інший спосіб життя, перебратися до міста. Формувалася «нова шляхта» з новими домінантами в житті. Вона перебрала міську культуру, збуржуазіла й інтегрувалася в масове суспільство. Прищеплені вдома шляхетські чесноти спонукали шляхтичів поповнити ряди інтелігенції, очолити боротьбу за краще становище народу, національні інтереси, побудову громадянського суспільства.

Матеріальне зубожіння, що було характерним для цієї соціальної верстви в модерну епоху, не применшувало шляхетського статусу. Загальновідоме гасло шляхти «бідні, але горді» стало вживатися у

буквальному розумінні. Його згодом перейняли інтелігентські кола, в які шляхта входила «без якоїсь незручності, з поривом очікуваної гордості» [501, с. 126].

Інтелігентські мережі у своїй комунікації повертали традиції придворної резидентської культури. Модерний соціум успадкував багато набутків недавнього домодерного минулого, у якому соціальні мережі відігравали онтологічну функцію. Міські сусідські зв'язки, студентські наукові гуртки, добродійні організації утворювали соціологічні рамки феномена «гетто доброго товариства». Інтелігенція взяла на себе місіонерську роль шляхти з II половини XIX ст. І народники у Російській імперії, і народовці Галичини, і «хлопомани» з Наддніпрянщини поширювали філософію «співчуваючої шляхти», котра своєю високоосвіченістю розглядала як аванс з народних коштів і відчувала обов'язок повернути народу хоча б частку вкладеного. Ця філософія вилилася у т. зв. «ходіння в народ».

Інтелігенція Росії відрізнялася ігноруванням національного питання, там домінував суто соціальний момент. Інтелігенція Польщі, поряд із соціальними зобов'язаннями перед народом, відчувала одночасно й свій обов'язок перед нацією.

Під впливом шляхти відбувався розвиток канонів бюргерського етосу. Прагнення до успіху, ощадливість, старанність, чесність, рівність, цивілізованість правових відносин, особиста незалежність, вільне самовизначення – ці ідеали і чесноти були перейняті бюргерством саме від шляхетства. Успішні підприємці в ранньомодерній Англії становили окрему статусну групу. Це була специфічна, надзвичайно динамічна соціокультурна спільнота. У XIX ст. її склали капіталісти, управлінці, технічні партнери, пов'язані спільним етосом, суспільними відносинами, що дозволило їм стати фаховими керівниками в економіці.

Як відомо, за певних обставин різні статусні групи можуть об'єднуватися з іншими групами різного характеру в соціокультурні одиниці. Такі об'єднання – частина буржуазії з частиною шляхти, суб'єктами господарської діяльності, освіченим бюргерством – мають велике значення для розуміння змін у орієнтаціях певних соціальних груп. Буржуазія, як ансамбль статусних груп, представляла перспективи для тих, чий можливості досі вже були вичерпані [409, с. 102].

Буржуазія, як і шляхта, дефініціюється за освітою, економічним капіталом. Якщо освічене бюргерство переважно орієнтується на державу, хоч і прагне її демократизації зсередини, то підприємницька буржуазія – передовсім на власну активність у світі, де держава надає не лише освіту, а й професію. Однак існують і спільні культурні орієнтації новоутворених верств. Насамперед йдеться про авторитет професій, заснованих на автономії: на автономній репрезентації культурних традицій і спільного блага у відповідних сферах [409, с. 111]. Авторитет службовців у суспільстві згодом стає управлінським авторитетом. Виникає, на перший погляд цілком неочевидна, спорідненість між учителем народної школи і священником, представником вільної професії: аптекарем і хіміком, юристом і економістом на держслужбі, університетськими професорами різних дисциплін і капіталістами, дрібними підприємцями і монополістами.

Сукупна соціокультурна орієнтація, закорінена в подібних статусних групах, стала достатньою базою спільної політичної дії, яка формувала спільні люфти для закритих статусних груп, чий інтереси забезпечували коаліцію. І тут надзвичайно істотним був зв'язок різних статусних груп із владою.

6.1. Ідея «органічної» праці для народу

У другій половині XIX ст. у Східній Галичині поступово формується світська освічена верства українців, спочатку із синів священників, потім – селян. Поява освіченого середнього класу в галицьких українців передувала появі національного середнього класу в українській економічній системі, яка відповідала австрійській моделі розвитку громадянського суспільства [166]. Згодом до адвокатів, лікарів, учителів долучилися представники економічного фаху, національно свідомі діячі українського кооперативного руху. Провідну роль у національному русі галицького українства відігравали адвокати. Загалом у містечках Галичини панувала триєдиність авторитету пароха, вчителя, адвоката, до них частково приєднувалися – лікарі. Всі вони склали функціональну еліту української спільноти, що походила з різних площин суспільства, однак значна частка включала в себе шляхетську духовну культуру [137].

Із початком XX ст. українці, що прагнуть стати урбанізованою нацією, розпочинають культурно завойовувати Львів. Зростає кількість українських шкіл та учнів, товариств, об'єднань, політичних партій. Усіх тогочасних українців-львів'ян можна назвати національною елітою, оскільки рівень свідомості, активної громадянської позиції був надвисоким. До 1930-х рр., попри несприятливі політичні умови, тиск з боку Польської держави, українці в Галичині зуміли закласти основи громадянського суспільства.

Формування світської української інтелігенції на цих теренах активізується у 60-ті рр. XIX ст. Яскравим представником нової верстви українства був Володимир Навроцький (1847–1882), який походив зі шляхетської родини о. Андрія Навроцького [111]. Володимир Навроцький народився 1847 р. у селі Котузів Бережанського повіту (нині Тербовлянський район Тернопільської області), де батько працював сотрудником, тобто помічником пароха. Отець Андрій назвав сина на честь

київського князя – хрестителя Русі, віддавши таким чином данину традиціям, започаткованим його однокурсниками – національними будителями. Мода на княжі імена з Великої України з'явилася в 1845–1870 рр. Серед представників першого покоління національних діячів – «Руської трійці» – немає ще жодного зі слов'янським іменем. Та з часом ситуація поступово змінюється, імена дітей відображають національний характер свідомості їхніх батьків. Поширюються князівські імена доби Київської Русі – Володимир і Ярослав [147].

Володимир Навроцький був добре знаним у політичних, економічних, громадських колах Львова 70-х рр. ХІХ ст. Його талант високо оцінив Іван Франко, який видав етнографічні праці цього автора. Про нього як етнографа і економіста залишили спогади і дослідження О. Терлецький, В. Барвінський, М. Бучинський, М. Возняк, М. Драгоманов, Є. Олесницький, І. Витанович. Чимало зусиль для збереження епістолярної спадщини Навроцьких доклав Кирило Студинський. Він видав листування М. Драгоманова з В. Навроцьким, написавши свою передмову [281].

У Центральному державному історичному архіві м. Львова зберігаються листи Володимира Навроцького до Мелітона Бучинського, Данила Танячкевича. Цей епістолярій допомагає відтворити емоційну, душевну сторону життя людини, особисто малощасливої, самотньої, яка всі сили віддала національному, громадському. У незалежній Україні спадщина цього непересічного українського діяча ще вивчена недостатньо і потребує більш докладних наукових студій (в енциклопедіях вченого називають Навроцький Володимир Михайлович, а не Андрійович).

Покоління В. Навроцького народилося в час, коли народи Європи добивалися конституційних прав і свобод. Галицькі українці теж сподівалися на свободу. Однак після революційної ейфорії настала криза українського суспільного життя. Інтелігенція не до кінця розуміла потреби народу, селянство серед невідрадних економічних обставин байдужіло до

суспільних справ. Надії на відродження галицького українства покладалися на молоду генерацію, до котрої належав Володимир. Проте і їй довелося пройти суспільно-політичну еволюцію світогляду – від романтизму до народництва.

Найціннішим джерелом інформації про становлення характеру й уподобань Володимира стали листи старшої сестри Олександри та її спомини, написані для наймолодшого брата Василя 19 березня 1884 р., у річницю смерті В. Навроцького [21]. У них, зокрема, читаємо: «Влодзьо був четвертою дитиною своїх родичів: старші були дівчата, тож син був дуже пожаданий» [21].

Перші знання хлопець отримав вдома разом зі старшими сестрами. Саме з дому виніс він у своє майбутнє життя не лише глибоку любов до освіти, науки, праці, а й кращі традиції виховання, засновані на пошані до батьків. Батько і мати завжди залишалися для нього найдорожчими і найсвятішими людьми. Серед української шляхти, що жила в сільській місцевості, побутував звичай відсилати синів на навчання до школи та гімназій у найближчі містечка й міста. Володимир у 6 років поїхав на навчання до Коломиї, а пізніше перейшов до гімназії у Станиславові, яку закінчив 1866 р.

Свою національну позицію юнак виявив ще на шкільній лаві, створивши разом з Остапом Терлецьким у станиславівській гімназії громаду «руських школярів», до котрої ввійшло 25 учнів. Виникла вона як протест проти виключно польської мови викладання. Програмним документом громади став «Статут», що починався словами Т. Шевченка «Обніміться, брати мої, молю вас, благаю». У статуті були визначені завдання цього об'єднання: організувати україномовне літературне товариство, писати власні твори, вивчати українську граматику, збирати фольклор, передплачувати українську пресу [27]. Аби зблизитися з простими людьми, В. Навроцький пропонував громадівцям одягати

сардаки, киптарі, опончі та полотнянки, які носять селяни, так само як в Наддніпрянській Україні робили «хлопомани». За визначенням І. Франка, «власне Навроцький був тоді серед станіславської молоді тим, хто своєю енергією і витривалістю піддержав молодіж» [296, с. 10].

Цьому юнакові також був притаманний критично-аналітичний розум, завдяки якому він згодом став відомим аналітиком суспільно-економічного життя. Сатира, іронія та сарказм, немилосердна і рішуча критика цього гімназиста своєрідно відобразилися і в його прізвиську «Бузько», даному однокласниками.

Студентські роки В. Навроцького, О. Терлецького збіглися з добою таємно утворених з метою самоосвіти гуртків української молоді. Студенти видавали рукописні газети, зокрема «Зірку» (1865–1867), збиралися на засідання й обговорювали перші літературні спроби, декламували твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича. З найпомітніших творів, публікованих у рукописному часопису «Зірка» – «Посмертне слово літературі галичсько-общерусской», «Монах» (Й. Стебельського), «Сборник літературний «Галицко-русской Матрици», випуск 1869 р. і його україноманські тенденції», «Наша історіографія і помилка астрономічна п. Шараневича. Поезія». В. Навроцький, зокрема, пише: «Не досить нам з різних джерел стягнути купу історичних фактів і списати їх хронологічним порядком один за другим; треба з поодиноких фактів, як їх нам уже подають хронічки, вивести якісь загальні заключення; треба подати нам повний живий образ давньої житні нашого народу, треба через гущу поодиноких фактів прорізати дорогу, якою йшла історія, і треба, щоб не читали ми своєї історії, як історію чужого нам незнакомого народу; винайти нитку, котра б нашу давню минувшу життя в'язала з нашою теперішньою; треба бути окрім хронографа – і філософом» [231].

Після закінчення навчання в гімназії логічно було піти священничим шляхом батька. Володимир цього не хотів. У листі від 12 вересня 1866 р.

до М. Бучинського він зізнавався, що заздрить товаришеві, який може собі вільно обирати світські студії, а йому судилося «сидіти взаперті та нишком згадувати про волю» [128, с. 26]. Однак перечити батькові син не смів. Як згадувала сестра Олеся, він «ніколи не противився волі родичів і знав також, що отець не має на удержання його на іншій відділі, тому рішився кінчити богословіє» [21]. Але до семінарії юнака не прийняли, оскільки не виявили в нього доброго музичного слуху. Отець Андрій «розгнівався на консисторських, записав його на відділ правничий» [21]. Володимир зрадів, бо «не знав, як би мав видержати в мурах семінарських» [21].

У Львові В. Навроцький поринув у навчання, займався не лише правом, але й етнографією, яка дала початок його зацікавленням суспільно-економічними питаннями. Зокрема, написав етнографічну розвідку про рідне Поділля – «Весілля в Котузові». Суттєво допомагали у розширенні світогляду студента іноземні мови. Крім обов'язкової німецької, володів польською, російською, французькою, італійською, івритом.

З усієї Галичини на навчання до Львова приїхали М. Бучинський (з Станиславова), брати Олександр і Осип Барвінські, А. Січинський-Безноженко, В. Ганкевич (із Тернополя), О. Огоновський (з Бережан), І. Верхратський (з Перемишля), К. Лучаківський та чимало інших галичан. Вони склали згодом цвіт українства. Громадська діяльність захоплювала в ті роки В. Навроцького не менше, ніж наука. Він долучився до т. зв. молодих народовців [23].

Студентське життя Володимира, як і багатьох інших, було важким. «Був то такий час, що мала склянка кави мусила мені по цілих місяцях стати за цілий обід і взагалі за теплу страву, і то – часом навіть в кредит, котрий я мав у віденській кав'ярні» [21]. «Хоч дуже бідував, сам ніколи не скаржився. Коли приїжджав додому, був дуже збіднілий, немов схорований», – згадувала сестра Олеся [21].

Володимир витрачав більшість коштів на громадські справи. Побутове, матеріальне життя завжди залишалися для нього другорядними. За словами Івана Франка, Навроцький був людиною, що «не могла довго обертатися в крузі особистих інтересів, але завсіди вибігала на поле загальних партійних і народних потреб і змагань» [295].

В університетські часи В. Навроцького громадське життя галицьких українців перебувало певною мірою в занепаді. Фінансову кризу переживав орган народовців «Мета», тривала боротьба з москвофільством. Поява молодого талановитого покоління українських галичан у Львівському університеті внесла нову течію у громадівський рух. Вони порозумілися з громадівцями М. Коссаком, К. Сушкевичем, В. Шашкевичем, О. Партицьким, відновили «Львівську громаду» і заснували, замість «Мети», новий орган, спільний для наддніпрянців і галичан – «Правду», яка протистояла москвофілам [399]. Зв'язковим між українцями Галичини й Наддніпрянщини став П. Куліш, який підтримував це періодичне видання матеріально. В. Навроцький активно дописував до новоствореного часопису. У «Правді» він узяв на себе публікації про земельні та народні справи, друкував критичні статті під псевдонімом «Василь Н.», «Онисим», «Сіроманець». Його сфера зацікавлень була пов'язана з розвитком народної української мови. Володимир виявився найдіяльнішим співробітником газети, саме на нього часто лягав весь тягар найрутиннішої редакційної роботи, підготовки рукописів різних авторів до друку. «Правда» стала літературно-науковим органом. П. Куліш виступав за те, щоб галицька політика не обговорювалася на сторінках цього видання, вимагав лише літературних текстів, нарікав, що в Галичині немає письменницьких талантів. Львівські народовці ж прагнули на шпальтах часопису дискутувати на суспільно-політичні теми, розвивати національну свідомість. У 1869 р. Куліш припинив фінансування «Правди». В. Навроцький ще рік намагався самостійно видавати орган, вільний від

автократичних наказів П. Куліша, однак не зміг. Відновлення журналу «Правда» як літературно-політичного всеукраїнський органу відбулося завдяки М. Драгоманову, який представляв наддніпрянців замість П. Куліша. Планувалося видавати газету «з виключенням всієї позакраєвої політики, щоб вона обіймала в собі тільки поважні, на студіях оперті справи спеціалістів, а іменно з статистики, економії Галичини, історії розвою шкіл, історії і статистики інституцій народних, історії нашої журналістики і політики» [281].

Потреба висвітлювати проблеми щоденного життя, реальне становище селянства, причини зубожіння була нагальною. Тож Навроцький закликав молодь звернути увагу, крім літератури і етнографії, на соціальний і матеріальний стан народу, бо розумів, що без економічної самостійності не буде ані політичної, ані культурної.

25 листопада 1868 р. молодий діяч отримав запрошення на перші збори новозаснованого товариства «Просвіта» [22]. Метою цієї організації було: «Спомагати народну просвіту в напрямках моральнім і політичним через видавання практичних книжок, брошур в тій мові, якою нарід говорить, бо кожний нарід, що хоче добитися самостійності, мусить дбати передовсім про те, щоби нижчі верстви суспільства, народні маси піднести до тої степені просвіти, щоби ця народна маса почула себе членом народного організму, відчула своє горожанське й національне достоїнство і узнала потребу існування нації, як окремішньої народної індивідуальності; бо ніхто інший, а маса народу є підставою усього» [119, с. 16–18]. В. Навроцький став одним з найактивніших членів «Просвіти», працював у її видавництві, у 1870–1872 рр. був секретарем товариства.

У той період він також співзасновник (у 1871 р.) і голова академічного товариства «Дружній лихвар» [155]. Гурток постав як протиположність єдиному студентському об'єднанню «Академический кружок»,

де панував москвофільський напрямок. Галицьких українських студентів було згуртовано задля української народної справи.

В. Навроцький підтримував контакти з М. Драгомановим, хоча не поділяв його соціалістичних поглядів. Жваво листувався з М. Бучинським, В. Барвінським, О. Терлецьким. Друкувався у «Правді», «Ділі», «Киевском телеграфі», «Вестнике Європи», «Одесском вестнике». Статті його авторства побачили світ у Львові, Женеві, Києві, Одесі. У своїх листах М. Драгоманову та О. Терлецькому зізнавався, що йому важко розібратися в суперечностях соціалістичних доктрин, адже, з одного боку, там звучать приманливі гасла демократії, а з іншого – існує заперечення демократії та національності, що викликає недовіру [99, с. 5]. Тісний зв'язок з селянством, правдива картина його виживання, наводила на думку, що в реальному житті, поза університетською кафедрою, соціалізм є нездійсненною мрією.

Закінчивши навчання 1872 р., В. Навроцький не маючи змоги стати суддею чи адвокатом, був змушений задовільнитися скромною посадою державного фінансового інспектора в Ряшеві (нині м. Жешув, Польща). Туди вчорашнього студента, ідеолога «органічної праці на користь народу» скерувала польська влада за його громадсько-політичну діяльність [111].

У Ряшеві активний молодий діяч опинився в національній ізоляції. Єдиною формою спілкування стало листування з товаришами, однодумцями та родиною. До адресатів всеукраїнського масштабу належав Михайло Драгоманов.

Посада в Ряшеві розглядалася тоді українцями як заслання до «галицького Сибіру». Неодноразово звертався В. Навроцький з офіційним проханням до влади про своє переведення у Східну Галичину, проте марно. «Коли загнали його на мазури, завдали йому найтяжчий удар. Тоді відняли йому все, що було йому миле, дороге. Розлучили його з родиною, до котрої був так тісно прив'язаний гарячою любов'ю, відняли йому рідну землю,

рідну мову, чим дорожив він більше, як найбільшим скарбом. Вічно думав, що лиш коротко там залишиться, що незабаром привітає рідні ниви, сади, городи, безнастанно живив надію, що осяде між своїми людьми, почує голос лебединої пісні руської», – з болем згадувала про брата сестра Олеся [21].

Службові обов'язки В. Навроцького полягали у тривалих фінансових інспекціях по Ряшівщині, які не приносили жодних статків. А видатків було багато, в т. ч. і так звані дисциплінарки, тобто штрафи, що їх польська адміністрація знімала з нього за дописи без її дозволу до української періодики у Росії.

У листі до Данила Танячкевича В. Навроцький констатував: «Мене так, якби навмисне хотіли спаралізувати, – вислали сюди, в сторону 10 миль від залізниці найгіршої дороги, цілком за світом, від Європи Сяном з одної, а з другої границею відділену, на слідство, котре усі мої духовні сили тримає в напруженні, так що нічим іншим мислити не можу. Не читаю, бо нема де дістати навіть газет. Вже більше як місяць як тут, і ще з місяць посидіти тут мушу» [56]. Спілкувався листовно він і з товаришем Володимиром Шашкевичем, який отримав роботу в Тернополі, але був готовий поміняти це місто на Ряшів. «Воздух тернопільський не служить мені. – жалівся другові В. Шашкевич 16 жовтня 1876 р., – так що я рішився взяти урльоп і поїхати хоч на 6 неділь до матері. Чи не маєте охоти мінятися на Тернопіль – напишіть, будьте ласкаві, а може хто другий замінюся б зі мною з Ряшева, то мав би товариша в бюрі – було б нам обом веселіше» [311, с. 123].

Громадянським подвигом В. Навроцького було те, що, незважаючи на складні життєві обставини, у Ряшеві він написав та опублікував у львівській «Правді», «Ділі» більшість своїх статей про актуальні проблеми простого люду («Класові інтереси і інтереси народу» (Правда. 1877), «Подвійна крейдка» (Діло. 1881), «Що нас коштує пропінація?» (Правда.

1876), «Ludnosc Galiciji przez Wladyslawa Rapackiego» (Правда. 1874), «Письмо из Галиции» (Киевский Телеграф. 1875), «Економічна реставрація» (Діло. 1880), «О Галиции» (Киевский Телеграф. 1875), «Реформа домового податку і «Слово»» (Правда. 1875), «П'янство і пропінація в Галичині» (Громада. Укр. Збірка. 1882), «Шляхетні захитники народу» (Правда. 1877), «Пропащі становиська. Твори», «Українська народність у школах Галичини» (Правда. 1876), «Нагінка за соціалістами і польська преса» (Правда. 1877) [220–224]. Звертаючись до іншого свого товариша – Володимира Барвінського, редактора «Правди», публіцист наголошував: «Не раз я чув про співаків, що раділи б, коли співають на сцені, мати своє ухо на долі, межі публікою. Я, будучи тепер межі публікою, стою у таким відношенню до відділу, як ухо співака, і тому повинні ви до моїх уваг прислухатися з більшою увагою, як до звичайного виділового працівника» [55, арк. 11].

Загалом дописував В. Навроцький найбільше до газети «Діло». 31 травня 1880 р., під псевдонімом Онисим, він опублікував вірш «Огнева сторожа», у якому визначив національні завдання галицької патріотичної і соціально відповідальної інтелігенції. Огнева сторожа – це інтелігенція, кращі сини народу, які повинні стояти в обороні народного життя, просвіти, національної свідомості. Саме внутрішнє відчуття обов'язку, оте «шляхетство зобов'язує», перед народом в української інтелігенції, прагнення освіти для простолюду, кращої економічної ситуації свідчать про зародження серед українців початків модерної нації. У 1881–1882 рр. «Діло» друкувало велику статтю В. Навроцького «Подвійна крейдка: Студія над податком ґрунтовим». У 1881 р. вийшли також «Домовий податок», «Яка будучність?», «Селянство», «О потребі розвою ремесла», «Іще в справі податку ґрунтового», «Австрійський бюджет державний на рік 1882». Значну увагу цей автор приділяв і освітньому питанню – власне

йому, зокрема, присвячена розвідка «Руські граматики в Галичині і Угорщині» [56].

У березні 1877 р. у записнику Володимир занотував роздуми щодо українсько-польських взаємин. «А звідки взялися ту русини? Коли довкола поляки? А русини ту здавна. А поляки ту прибили» [13]. Його перу належить ціла низка праць на цю тему: «Коротка характеристика взаємин між поляками і русинами», «Голос польський о згоді з русинами» [15], «Новий приклад ультра-польської ученості» [13], «Подорожні шкіци з польсько-руського пограниччя» [15], «Шляхетні защитники народу» [18], «Поляки. З історії Польщі» [17]. Помітний інтерес у В. Навроцького викликало минуле українських земель – цікавився давнім Галичем. У записній книжці за 1878 р. міститься конспект історії Галича, Київської Русі, описані події 1169 р., коли Андрій Боголюбський зруйнував Київ [14].

Листування з М. Драгомановим спровокувало польську владу організувати у В. Навроцького ревізію з обшуком і конфіскацією «забороненої літератури», в якій закликалося до співробітництва у «Громаді». З книг забрали 22-й та 23-й томи «Руської бібліотеки», брошуру М. Драгоманова «Турки внутрішні і зовнішні», «Утопію» Т. Моруса. Видання наукового характеру з економіки, статистики, етнографії залишили. Комісія перетрусила шухляди, шафу, валізи. З усієї кореспонденції у Навроцького забрали: 13 листів Ю. Романчука, 15 – М. Драгоманова, 6 – О. Терлецького, ще 39 від різних осіб, а також два листи до М. Ганкевича і шість аркушів рукописів [27].

Попри слабе здоров'я, Володимир Навроцький часто перебував у службових відрядженнях, відвідував віддалені села, за 60–70 км від залізниці. Результатом спостережень стали публікації в українських часописах Львова про життя селянства. Стаття про шкоду алкоголю з'явилася на підставі економічних підрахунків: «у 1864 р. дохід від продажу горілки давав панам 5 млн ринських. Народ витрачав на горілку

54 млн щороку, коли прибутки селян складали 110 млн ринських. У Галичині діяли 23269 корчем. Одна корчма припадала на 233 особи, а людина випивала за рік біля 26 літрів горілки. Як наслідок, галицьке село перебувало в стані тотального зубожіння. У 1873–1883 рр. від галицьких селян було забрано за алкогольні напої 23 3237 господарств вартістю 23 млн гульденів, з них 60% майна забрали даром євреї» [224].

Аналітичні праці В. Навроцького в пресі привернули увагу І. Франка, що цікавився культурним та науковим доробком непересічних особистостей. Небагато галицьких українців на той час досліджувало суспільство Галичини настільки багатоаспектно, глибоко і на такому високому рівні. Тож Франко дуже захоплювався аналітичними суспільно-політичними, економічними, етнографічними статтями цього західноукраїнського інтелектуала.

Познайомившись із В. Навроцьким та його публіцистичними й науковими напрацюваннями, Іван Якович у жовтні 1881 р. просив Івана Белея: «Роздобудьте фотографію Навроцького, – навіть, думаю, не зле б було написати до нього самого, може б написав свою біографію. А то вмер чоловік і ніхто не буде й знати про нього» [298, с. 29]. Життєвий досвід поета свідчив, що талановиті, самовіддані, жертвовні люди рідко доживають до похилого віку. Через півроку Володимира Навроцького, якому було всього 35 років, не стало.

Громадське життя В. Навроцького було значущим і плідним, тому його смерть знайшла відгук у багатьох українців. Свої спогади про нього оприлюднив у «Громаді» М. Драгоманов («Спомин померлого товариша Володимира Навроцького»), а в «Ділі» Володимир Барвінський («Пам'яті найлучшого друга: про В. Навроцького») [310, с. 13–14, 19, 23]. Іван Франко присвятив йому вірш «На смерть Володимира Навроцького, автора «Пропінації», «Народних шкіл», «Подвійної крейдки» [295, с. 334–335].

Після смерті В. Навроцького Франко ініціював створення «Етнографічно-статистичного кружка», а сам узявся видати творчий доробок публіциста. Він доклав усіх зусиль, щоб етнографічна спадщина цього дослідника була віднайдена, зібрана, збережена. У 1894 р. з'явився том праць В. Навроцького «Етнографічний збірник», а його вірші ввійшли до антології поезії, упорядкованої Каменярем. Сьогодні в інституті літератури ім. Т. Шевченка, у відділі рукописів, у фонді І. Франка № 3 зберігаються всі матеріали В. Навроцького, зібрані видатним письменником (у т. ч. й вірші «Родині», «Ластівка», «Огнева сторожа»).

Статистично-економічні статті цього вченого, які Франко планував видати у другому томі, побачили світ лише через 120 років. Повернув ім'я В. Навроцького українській економічній науці професор С. Злупко, вперше помістивши праці вченого у монографії «З історії економічної думки на Україні», у хрестоматії «Українська економічна думка» подав статтю «П'янство і пропінація в Галичині». У статті «Історія української економічної думки в науково-критичній інтерпретації І. Франка» С. Злупко проаналізував ставлення І. Франка до напрацювань В. Навроцького у галузі економічної науки. У Львові 2004 р. вийшла друком книга «Володимир Навроцький. Географічно-етнографічні та статистично-економічні праці». Нині спадщину дослідника й публіциста вивчають також і закордонні науковці, зокрема викладач Інституту славістики Віденського університету Марина Гофінггофф.

Володимир Навроцький своїм інтелектуально насиченим, змістовним і самовідданим життям демонструє кращий приклад шляхетської відповідальності за долю нації. Його життєвий шлях – зразок формування соціально відповідальної освіченої інтелігентної верстви у 60–70-х роках ХІХ ст.

В. Навроцький працював на благо свого народу, але чимало зробив й для своєї родини. Архів В. Навроцького зберіг його молодший брат –

Костянтин Навроцький. Саме він упорядкував і надав Іванові Франку незавершений через раптову смерть весь науковий доробок В. Навроцького.

Щоб зібрати дані про талановитого етнографа, статиста, громадського діяча, І. Франко звертався по допомогу до рідні Навроцького. Найбільше інформації про дитинство Володимира дала сестра Олеся, про життя у Ряшеві надав дані брат Костянтин.

Костянтин Навроцький народився у с. Котузові на Тернопільщині. У родині його називали Котьо. Хлопець навчався в гімназії у Бережанах, завершив гімназійну освіту у Ряшеві. Там він проживав впродовж 1877–1880 рр., у старшого брата Володимира, який оплачував його гімназійні студії.

Хоча економічна ситуація у Володимира Навроцького була більше, ніж скромна, своїм обов'язком він вважав допомогти батькам, котрі у той час переживали складні часи – батько хворів, родину переслідували всілякі неприємності. Володимир вирішив взяти на деякий час Костянтина під свою опіку. Для самого Володимира ці часи теж були нелегкими, прогресувала його хвороба – сухоти, напередодні померла дружина Марія, залишивши маленьку доньку Наталю. Саме Костянтин став свідком другого одруження Володимира і не мав жодного респекту до його нової дружини – Анелі Гольцер. До науки юний Костянтин Навроцький ставився не так старанно, як Володимир. Старший брат намагався стежити за його навчанням і писав про успіхи до Голгоч 16 липня 1877 р.: «Котьо вчить по-німецьки» [21]. Не відрізнявся він і великою відповідальністю у ставленні до свого старшого брата. У листі до сестри Олесі Володимир з сумним гумором нарікав: «Котьо забув, як звичайно, написати мені перед від'їздом, яку має клясу, хоч я йому то виразно наказував, і знов, певне, як звичайно, скаже, що написав, але всі такі його листи мають виїмкове нещастя, що ніколи до мене не доходять» [21]. Коли Костянтин поїхав на

навчання до Львова, писав Володимирові, що всім задоволений. Володимир повідомляв рідних, що Костянтин «вдає найрозумнішого чоловіка, зробився повним елегантом, купив собі фіолетову краватку. То є важний знак, або пізнав вже трохи на вартості часу, або навчився ту вартість цінити» [21].

Після Ряшева 1880 р., Костянтин вступив, як і його старший брат, до Львівського університету на правничий факультет. Закінчивши право, колишній студент не знайшов праці в Галичині, відчував постійні матеріальні труднощі і тому став легкою «здобиччю» добродіїв, які агітували переїхати до Боснії на державну службу.

Після приєднання Боснії і Герцеговини до Австро-Угорщини австрійський уряд набирав на державну службу урядовців з правничою освітою. Боснія і Герцеговина була єдиним напрямом переселення, який заохочував уряд [168]. Край австрійська влада намагалася остаточно закріпити у межах своєї імперії після Берлінського конгресу 1878 р. Зокрема, законом від 22 лютого 1880 р. прийнятим Державною Радою монархії, були визначені основи управління Боснією і Герцеговиною. Згідно з ним, найвища влада над окупованими провінціями доручалася австро-угорському міністерству фінансів, яке впродовж 1882–1903 рр. очолював Беньямін фон Каллай [169]. Центральне управління на місці складалося з чотирьох відділень: адміністративного, фінансового, судового і будівельного [168].

Уряд обіцяв галицьким селянам у разі переїзду до Боснії та Герцеговини певну площу землі під обробіток, на сінокоси, будівництво хати, а у разі потреби – під пасовище, оподаткування тільки через 10 років. Незважаючи на доволі привабливі умови колонізації, у перше десятиріччя після публікації згаданого циркуляру з Галичини мали місце лише поодинокі випадки еміграції до Боснії переважно службовців.

Серед них опинився й Костянтин Навроцький. У листі до Олександра Барвінського Кость Навроцький писав, що після закінчення навчання «був іменованій безплатним практикантом фінансової дирекції у Львові та заманений тутешнім старостою Зарицьким на прийняття місця (бо і не було з чого жити) і вступив у 1884 р. як діетарій до боснійської служби, надіючись на обіцянки Добродія Зарицького стати скоро постійним урядником. Не маючи жодної протекції, мусив вкінці прийняти місце маніпуляційного урядника. По зложенню табулярного екзамену служив як фабулярний урядник в Мостазі і в 1893 р. приділено мене як референта фабулярних справ до крайового банку» [25].

К. Навроцький працював у Боснії більше 15 років у різних місцях, зробив добру кар'єру, мав безліч урядових грамот і відзнак, там одружився, там народилася його донька Маца.

Костянтин Навроцький служив правником на чужині, але залишався людиною широких українських поглядів. Цікавився літературним життям, писав вірші, листувався з Іваном Франком. Їхнє листування започаткував сам письменник, звернувшись до Костянтина по допомогу у зборі матеріалів для видання наукової спадщини Володимира Навроцького. Так сталося, що Костянтин став безцінним свідком творчості, побуту, життя Володимира у Ряшеві, зберігав частину архіву В. Навроцького у себе.

Іван Франко ретельно і самовіддано збирав матеріали та публікації В. Навроцького, якого цінував за непересічний розум, аналітичний підхід до праці і літературний талант. Утруднювало працю те, що науковий, публіцистичний, літературний доробок Володимира Навроцького виявився розкиданий по різних людях і його довелося Франкові збирати по шматочках. Від поліцейського архіву, де зберігали конфісковані після ревізії матеріали В. Навроцького до родинних архівів.

Коли Костянтин Навроцький переїхав на проживання до Боснії, Іван Франко шукав з ним зв'язок. Про нову адресу Костянтина він довідався від

Сидори Навроцької-Паліїв, яка тоді проживала у с. Звенигородка. На запитання Франка Сидора писала: «Адреса мого брата ось така: Konstanty Nawrockij k. k. Bezierksbeamte in Vogojno. Bosnien. – Удайтесь до него» [9, арк. 9]. Костянтин Навроцький проживав у кількох містах Боснії, згодом поселився у місто Жеребки, на вул. Романовській, вілла Борки Вольні. На лист І. Франка про підготовку майбутнього тому праць В. Навроцького К. Навроцький радо відповів: «Ласкавий Пане Добродію! Думаю, що не потрібно Вас запевняти, як лист від Вас мене утішив. Тож відразу приступаю: «in medias res». З гадкою Вашою щодо поділу праць Володимира (на етнографічні та економічні – Л. Б.) вповні годжуся. Однак не знаю, чи буде можна друкування так скоро розпочати – на коли до видання сього мають ввійти і ті праці, які не друковано, се Ви будете знати лучче. Усі праці, які є у мене, – те усе не єсть викінчене, і в такім писане непорядку та так нечитально, по rozmaїтих картках та нотасиках, що мені здається, що я перецінив їх вартість, даючи Вам о них знати. В однім зошитку знайшов нашкіцований вступ до польської праці «О малорускей поезіі людовей», обіч толкування на німецьке «Посланія» Шевченка – обіч пару інних кавалків. То усе писане так доривково, що чоловік, не обізнаний з письмом мого брата, не бачив би там лише кришки та пасмужки. Початок «Посланія», що Вам ту подаю, далеко ще стоїть щодо печатальности від оригіналу. А міжи строфками писано ще олівцем цілком що іншого» [11].

Далі Костянтин Навроцький писав: «З поезійок, які у його записках знайшов, подаю Вам дві: «Умерла» і «До Ластівки». Третя, без напису, більшого трохи об'єму, оповідаюча його подружжя з першою жінкою, котру пристрасно любив – не закінчена остаточно, щоб можна було її друкувати. «На царські іменини» – початок поезійки – невикінчений і нічого не говорить. «Огнева сторожа», друкована в «Ділі» 1880, а тут додаю лиш, що написано в Рудніку 3/6 1880 – де був тоді на комісії. (Оттак, коли б то до неї дібрав хто добру арію?). З манускриптів: одну працю

передав тамтого року покійному В. Барвінському через правника Навроцького з Шляхтинець, чи не буде її в редакції «Діла»?; другий – «Що нас коштує пропінація?» – нецілковитий, невиразний та коперований ділянками, прийнятний. Зачате єсть студіумом етнографічним «Пропасі становиська», шкільц, подарований з-над Вислока і долішнього Сяну, нашкільцоване «Дивний край» і багато уривків записок подорожних. Сего разом, може, буде і аркуш, коли б, може, теє в одну цілість зібрати. Початок статті «Смерть а пропінація» зачав автор переписувати вже до друку. Цікавою, між іншим, є тема до уложення: «Порадника для селян в справах скарбових», який автор гадав видати вкупі з «Просвітою». Наведених єсть три головних артикули: 1) як обходитись з цею книжкою; 2) загальний огляд фінансовости і урядження держави; 3) що то таке штемпелі, до чого вони і як вони платяться. В тім останнім артикулі мала бути розвідка о податках взагалі, як видно з тієї теми. Саму працю зачату бачив у покійника в Ряшеві в літах 1878–1880 (де він мене в гімназію посилав своїм коштом). Було того кільканадцять аркушиків – 8 (лиш початок праці), написаних як до друку чисто і виразно. На титульній картці бачив «видав Володимир Навроцький в спілці з тов. Трильовським. – Всякі права задержує собі автор». Чи працю він сю докінчив, чи ні – сего не знаю. А може «Просвіта» має її у себе?. Велику вагу клав автор на неї.

По усіх нотасиках, а маю їх з десять, єсть дуже багато проб його пера, записані слова, звороти, то виписки з різних газет та книжок, що осудите, чи має воно яку вартість, як Вам їх передам. В однім знаходжу інтересну мову щодо становиська, яке народовці зайняти мають виглядом Лаврівського. Пісень народних, розмаїтих збирачів як М. Царк і інших, його власних, з пару соток, коли не більше. Брулюку меморандуму нема, і його певно не відпитаєте. Багато книжок і манускриптів забрали під час ревізії, тож усі дописи до російських газет мусів писати тихцем; бачив у нього річник «Києвского Телеграфу», де його статті були зачеркнуті

олівцем. Найлучше, довідайтесь у редакції «К. Т.» з проханням, що він дописував – мусить бути вдома. До віддрукування його праць з «Правди», витчіть річник від брата Вахнянина, професора в Стрию, бо на них зазначив він похибки, двозначності і примітки своєю рукою. Новіші річники його власні суть у нас вдома.

Сумуючи все, що Вам досі пишу, виходить – що з того матеріалу, який є у мене, можна зробити ужиток, але треба перше його відчитати, упорядкувати, вибрати вартісніші речі, що все, може, не варте бути того труду. Найлучче було б, щоб Ви, оцінивши з того, що я Вам ту описав, сказали прислати, що треба найбільше (бо так усе загалом вислати не оплатиться). Щодо його листів, то тих є з сотка – і за ними мусите писати до Івана Навроцького в Голгочах, повіт Підгайці, нашого швагра, свояка, брата Навроцького з Шляхтинець, що тепер став конператором при моїм хворім батьку. Напишете йому: 1) що пишете йому з мого поручення; 2) щоб просив сестру Олесю (котру Володимир найбільше любив як товаришку дитячих забав і з котрою головню переписувався), переслати Вам його листи до неї, вийнявши чисто родинні; 3) щоб вислала Вам власні Володимирові примірники «Правди», де позаписувано дещо його рукою; 4) щоб вислали Вам листи наших передових людей, писані до него (сі мусимо старанно хоронити, бо вони суть дуже вартні, яко матеріал історично-літературний), і будуть оздобою колись руського архіву, виясняють багато взаємин 60-х років; 5) щоб Вам вислали два числа «Зірки», з письма пізнати руку Остапа Терлецького, тож він зможе сказати, що є Володкове в них. Їх варто обидва числа разом, як є, друкувати, яко пам'ятник; 6) если хочете, то най Вам вишлють «Die Polen a Ruthenen» Шуйського, де є множество карточок з відсиленням до розмаїтих авторів, простуючи самі дані. Я напишу на другий тиждень додому, щоб їм пригадати де, що стоїть. Що собі більше пригадаю, напишу Вам другим разом, коли Ви мені ласкаво напишете» [11].

Костянтин Навроцький у листі до І. Франка згадував і про нещасливе особисте життя Володимира: «Володка оженили мимо волі його і всіх його знайомих (проф. Бучинського, Заклинського, інших) з ополяченою швабкою Анелею Гольцер в Ряшові. Першу раду дам. Усі позісталости літературні Володимира (книжки Гете), крім тих, які узяла сестра Олеся, котра була при його смерті, повинні бути у Гольцерів. Бібліотеку мав покійний неабияку, наскільки міг я осудити, дуже цінну. Між іншим бачив німецьку книжку, грубу на три пальці, автора не помню, «О козаках і Україні», видану у 18 столітті (чи, може, в 16-м) – в Лондоні. Багато рідких тепер брошурок з 60-х років, українських і галицьких, крім того цілі фоліяни рукописів Федьковича і інших писателів з часів редакторства Володимира. Я навіть пригадую собі, що читав якусь довшу поему Федьковича, що не була друкована нігде. Листів до редакції «Правди» (коли редактором був Володимир) займали цілу паку з сукна. Тож подумайте, що то була за страта, коли то все мало пропасти. Тож гадаю, що се би сторичею оплатилося, коли би когось (навіть я сам з охотою давно вже зробив, коли б мав таку спроможність) – ознакомленого з ряшівськими стосунками Володимира – вислано там на місце, щоб ото все попідкувався. Бо через листи нічого не зробиться. Другу раду дав би от таку, щоб його приятелі, як д-р Бучинський, Желехівський, котрий зіставав в тісних взаєминах з Володимиром, щоб вони подали свої спомини, як то у пражськім виданню Шевченка. – Можливо, й не відказалась від сего і моя сестра Олеся, котра могла б описати його молодість, а властиво дитячі літа. Третьє, щоб Остап Терлецький не спішився дуже з цим життєписом, може я усякі дати важливіші Вам надішлю. Отак, бачите, розписався, та багато ще важних речей не дотикаючись навіть, лучче було б цю справу з Вами особисто обговорити. Та, бачите, тяжко. Вірте, що Вас щиро поважаю. *Кость Навроцький*» [11].

У такому обширному листі, що було характерним для всіх Навроцьких, Костянтин розкриває весь трагізм особистого життя брата Володимира, великий, напрацьований для громадськості доробок, який за життя не встиг автор донести до читача.

Ще один лист Костянтина Навроцького до Івана Франка: «Ласкавий П. Добродію! Посилаю Вам, трохи спізнившись, та вибачайте, на селі не можна так скоро до почти дістатися. В великих «Записках» маєте в середині «Смерть а пропінація», «Пропасі становиська», фулюни, де відпрацьовував свою «Пропінацію», і «Школи народні в Галичині».

«Дивний край» – даю початок, з чого можна побачити, що се шкільне до відчитання, як і решта таких свистків, що до сего кавалка належить. В нотесі під I з 1878 р. маєте паковане пару пісень на польській, знакомі уже Вам поезійки – і та третя. В нотесі під II. На обкладинці виміри високости Володимира при цікавих, уривкових записках з своїх поїздок. Те саме і в III. До сего залучаю 17 кавалків з піснями народними. Чи Бучинський не обіцяв прислати нічого зі своїх листів, може, Желехівський? Чи довідалися щось о «Києвском Телеграфі»? Коли б було Вам щось більше потрібно, то пишіть ласкаво кореспондентку, а я не занедбаю з відповіддю. Тим часом стискаю Вам руку та зістаю з поважанням. Кость Навроцький» [11, с. арк. 210].

У своїх листах до Івана Франка Костянтин Навроцький писав, «Високоповажаний добродію! Маючи okazji віддати лист до Вас на пошту, посилаю жадане, коли чого ще потребуєте, пишіть ласкаво, зараз пришлю. До Потока – батько збирається писати, але як знаєте, – старі люди до писання страх неохітні, може найлучче було, щоб Ви до него написали – з примітками, що то мій батько просив Вас до нього удатися – і у него має бути більше листів Могильницького. (*Антін Могильницький, яким цікавився І. Франко – Л. Б.*) Даруйте ласкаво, що так прихапцем пишу, але страх як не маю часу! Що чувати з творами Володимира? Бо в «Ділі» нема

оголошених писань так багато. Пишіть ласкаво. Від нас усіх поклін. 22/5/1884. *З побажаннями К. Навроцький*» [11, с. арк. 210].

В одному з листів до Івана Франка від 22 травня 1884 р. Костянтин Навроцький посилає вірш І. Франкові «Забуте огнище», знайдений серед паперів Володимира, авторства Олександра Афанасьєва-Чужбинського – поета, товариша Т. Шевченка [9, арк. 9].

Незважаючи, що Кость Навроцький більше п'ятнадцяти років жив у Боснії, успішно працював, мав родину, доньку, риза, притаманна всім українцям – туга за рідним краєм – змушувала його просити урядовців про перевід до Галичини. Єдиною розрадою були листи рідних і україномовна преса, зокрема газета «Діло», що приходила до Боснії. У статті з підписом «Русини з Боснії» українські урядовці у січні 1888 р. писали, що раді можливості читати українську газету далеко від рідних країв, про тугу за рідними місцями і жахливо холодну зиму 1888 р., якої не пам'ятають вони за вісім років побуту у Боснії і місцеві старожили за останніх півстоліття [254].

Українцям, на відміну від поляків, повернутися додому було досить важко. Тому Костянтин Навроцький з Сараєво пише листа від імені трьох українців, які прагнуть працювати у Галичині, до Олександра Барвінського. «Нас є ту – між урядниками, всього-на-всього три Русини» [25]. У листі від 25 листопада 1897 р. К. Навроцький розповідає як потрапив до Боснії, і просить допомоги, щоб офіційно її покинути. У 1897 р. Костянтину Навроцькому разом із дружиною та донькою вдалося приїхати в Галичину у відпустку. Вони відвідали всю родину, побували у сестри Зиновії та її чоловіка Йосипа Бурачинського у Княздворі [96, с. 39]. Повернутися назавжди на батьківщину К. Навроцькому не довелося, незабаром після повернення з Галичини він помер у Сараєво.

До кінця навіть не усвідомлюючи вартості творчого доробку свого брата Володимира, Костянтин зберігав все, що вдалося забрати з собою з

Ряшева і перевезти аж до далекої Боснії. Це дозволило Іванові Франку видати частину етнографічних творів В. Навроцького, почерпнути та розвинути ідеї талановитого вченого.

6.2. Формування мистецької еліти

Шляхетські, інтелігентські кола цінували культуру і мистецтво, захоплювалися музикою, театральною творчістю, мистецтвом. З-поміж представників нового покоління світської української інтелігенції у Львові у 30-ті роки ХХ ст., які любили естетику в усіх її мистецьких виявах, театр, фотографію, кіно та музику, потрібно насамперед назвати родину святоюрського каноніка о. Леоніда Лужницького [47].

Найстарший син Лужницьких Олег професійно займався фотографією. У 20-х роках ХХ ст. це була ще цілком нова справа. В усіх містах Галичини з'явилися фотоательє, діяли вони й у Львові. При «Соколі-Батькові» виникла фотографічна студія, до якої належали Ю. Вінцковський, Ю. Бонковський, А. Цибульський, В. Савицький та В. Голіян. 1926 року в Станиславові була організована виставка українського краєвиду. Відбулася виставка світлин при економічному відділі Верховної пластової ради. Керував виставкою Володимир Голіян, а пізніше – відомий львівський фотограф Юліан Дорош, який 1929 р. зняв перший кінофільм з пластового табору. У 1930 р., за ініціативою професора Олекси Балицького та доктора Степана Дмоховського, постало Українське Фотографічне Товариство (УФОТО або UFT) у Львові. Його філії були у Станиславові, Тернополі та Рогатині. На 1936 рік Товариство мало 216 членів, своє приміщення, майстерню та бібліотеку, у 1933–1939 рр. видавало журнал «Світло й Тінь», головними редакторами якого були Олександр Мох і Степан Щурат. УФОТО щомісяця влаштовувало власні експозиції, також брало участь у закордонних виставках – у Чикаго (1933),

Всеслов'янській мистецькій фотовиставці в Загребі (1935), у фотоконкурсах Альфа, Перуц, Кодак, Філіпс та Еро. Разом із туристично-краєзнавчим товариством «Плай» воно організувало в 1935 р. виставку «Наша Батьківщина у світліні». Найвідомішими членами УФОТО були професор Олекса Балицький, Юліан Дорош (автор книг «Підручник фотоаматора») і «Побільшення»), Роман Масляк, Олексадр Пежанський, Ярослав Савка, Володимир Савицький, Данило Фіголь, Володимир Тарнавський. Активним членом Товариства був і Олег Лужницький, який став учасником багатьох фотовиставок [75].

Від початку 1930-х рр. О. Лужницький намагався отримати дозвіл на відкриття фотографічного закладу, але це вдалося лише 1934 р. Спочатку фотостудію її засновник розмістив у власному помешканні на вул. 29-го Листопада, 32 (тепер вул. Коновальця). Діяльність була успішною й дала змогу О. Лужницькому вже в 1936 р. організувати власне фотоательє «Фото-Ото» на вул. Асника, 8 (тепер вул. Богомольця). Його співробітниками стали Володимир Мельник, Леон Лябінер, Андрій Стехнович. Вони знімали німецьким апаратом системи «Лейка». Фотографам було важливо одержати санкцію на знімання перехожих у парках, на вулицях та площах Львова. Промисловий відділ магістрату, однак, чітко розмежував територію і регламентував час зйомки. У парку Костюшка у Львові фотографували за допомогою техніки системи «а ля мінут». Щоденно заробляли один-два злотих, що дозволяло утримувати родини. У липні 1939 р. О. Лужницький переніс свій заклад на вул. Генерала Розвадовського, 6 (нині вул. Зелена) [395].

Вагомою подією в українському житті Львова стала вже згадана краєзнавча фотовиставка «Наша Батьківщина в світліні» (3–21 листопада 1935 р.), влаштована УФОТО і туристично-краєзнавчим товариством «Плай». Участь у ній взяли 68 авторів, котрі надіслали до журі 768 робіт, з яких було відібрано 478 знімків. Тільки на відкриття виставки прийшло

138 осіб – як українців, так і поляків. Експозиція розмістилась у кімнатах Музею НТШ у Львові, на вул. Чарнецького, 24/1. Критика високо оцінила значення виставки, на якій переважали фото Гуцульщини, водночас зауваживши про брак робіт з Великої України та урбаністичних модерних світлин. До членів журі було запрошено доктора Степана Дмуховського, Олега Лужницького, Євгена Пеленського, Романа Совяковського, Степана Шухевича.

У 1944 р. О. Лужницький з дружиною Маргаретою емігрував до Братислави, де прожив решту життя, працюючи журналістом. Із батьком, братом Григором та сестрою Юлією більше не бачився.

Сестра Олега Лужницького Юлія народилася в Тернополі 28 лютого 1895 р. Її дитинство минуло у Львові. Лужницькі мешкали тоді на вул. Бадені, 7. (тепер вул. Рилєєва). Дівчинка отримала з дому релігійне виховання, дуже добру освіту: навчалася у гімназії і сестер Василіянок, студіювала у Львівському університеті, любила літературу і спів [171, с. 79–80].

Наймолодшим сином у родині о. Леоніда був Григор, якого рідні називали Русьо. Він з'явився 27 серпня 1903 р. у Львові та успадкував від батьків любов до мистецтва, театру, науки, релігії, а ще почуття гумору. Такі зацікавлення і таланти сприяли формуванню Г. Лужницького як відомого драматурга, історика Церкви, культурознавця, психолога. Виховання у родині святоюрського каноніка прищепило Григорові глибоку віру в Бога і щиру побожність, що вплинуло на його подальший життєвий шлях та істотно збагатило його творчість. Будучи учнем восьмого класу Львівської академічної гімназії, Григор став членом-засновником «Марійської дружини». В оселі Лужницьких була велика бібліотека. Григор багато читав, що сприяло розвитку самостійності мислення, наукового та релігійного світогляду. Займався він і самоосвітою, зокрема, коли перебував у родичів на оздоровленні у селах Тернопільщини –

Сороцьку, Скалаті. Культура українського села, природа припали йому до душі. Захоплювався юнак й Львовом, однак сільська ментальність, побожність мешканців, велич рідної природи також суттєво вплинули на характер хлопця [106].

Великий вплив на формування особистості Г. Лужницького мало старше покоління, яке вело розмови переважно на релігійні, соціальні, політичні теми. Оця т. зв. «стара школа», де ідеалом завжди залишалася пошана до Бога, батьків, родини, нації, й заклала основи світогляду юнака. Любов до свого народу Григор пропагував у своїх творах [72].

Родинною традицією дітей Лужницьких було читання літературних творів різних авторів. Прочитані оповідання, повісті у скороченому варіанті, у вигляді переказу записували в зошит. У ЦДІА м. Львова, у фонді Наукового Товариства імені Шевченка зберігся один з таких зшитків за 1911 рік. Олег, Юлія та Григор занотовували короткий зміст творів А. Чайковського «За сестрою», «В чужому гнізді», «Своїми силами», І. Франка «Захар Беркут», «Панські жарти», В. Короленка «Сліпий музикант», М. Устияновича «Мість верховинця», О. Маковея «Залісся», «Ярошенко», А. Чехова «Замора», Осипа Барвінського «Полуботок – наказний гетьман України», О. Кониського «Грішники», І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я», «Запорожці», «Навіжена», «Микола Джеря», Б. Грінченка «Хатка в балці», «Під тихими вербами», М. Костомарова «Кудеар». Найретельніше було законспектовано працю М. Стороженка «Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку». Окремо виділено літературу середніх віків (християнство, монастир і аскетизм, християнські легенди, духовна драма, хроніки), тексти доби феодалізму (нові народності: галли, германи), давній французький («Пісня про Роланда») та німецький («Пісня про Нібелунгів») епос, лицарську літературу й літературу епохи Відродження [47].

1921 року Григор закінчив академічну гімназію у Львові й записався до Українського таємного університету, де слухав виклади таких корифеїв української науки як Василь Щурат, Іван Белей, Кирило Студинський, Мирон Кордуба та ін. 1922 р. Г. Лужницький, разом із майбутнім редактором і видавцем Олександром Мохом, став членом-засновником Товариства українських католицьких письменників «Логос», працівником однойменного видавництва, видавцем серії перекладів зі світової літератури «Бібліотека Меріяма».

У березні 1922 р. він виїхав до Граца, щоб продовжити свої студії вже в університеті Карла Франца. Там вивчав філософію, спеціалізувався на слов'янській культурі народів Східної Європи. Під час перебування у Празі 1925 р. був делегатом українських Марійських товариств на міжнародний конгрес, на якому виступив з критикою польського уряду за переслідування Української греко-католицької церкви в Галичині. Наслідком стала тимчасова заборона з боку польської влади повертатися до Львова. У столиці Чехії Лужницький був співробітником щомісячника «Національна думка» та співредактором «Студентського вісника» [106].

Молодий науковець повернувся до Львова лише 1927 р. Працював літературним і театральним критиком щоденника «Новий час», редактором католицького місячника «Поступ», редактором заснованого Іваном Тиктором видавництва «Українська бібліотека», що його започаткував Іван Тиктор, раз на три місяці видавав випуск «Аматорського театру» [253].

За короткий час опублікував у періодиці приблизно 500 статей на літературно-театральні теми, написав дві оперети – «Жабуриння» і «Подружжя у двох мешканнях», музику до яких створив В. Балтарович, сім повістей і 11 п'єс, котрі невдовзі було поставлено в українських театрах, започаткував неорелігійну українську драму. За розвідки «Трагедія одної творчости» (про П. Тичину) і про талановитого католицького письменника Поля Бурже був прийнятий у 1929 р. як звичайний член до Наукового

товариства ім. Шевченка, дійсним членом НТШ він став 1950 р. Писав під псевдонімами Л. Нигрицький, С. Ордівський, Меріам [247].

У 1929 р. католицький світ відзначав 50-ліття священства папи римського Пія XI. Григор разом із батьком отримав запрошення на урочистості й відвідав «вічне» місто Рим, а також у складі делегації, очоленої о. Іваном Бучком, Ватикан. Незабутні враження від цієї поїздки до Італії знайшли своє відображення у подальшій творчості молодого драматурга та редактора.

Г. Лужницький виконував обов'язки літературного керівника театру «Заграда», який з 1931 р. діяв під керівництвом актора та режисера Володимира Блавацького. Першою виставою драматурга в цьому театрі була історична драма «Ой, Морозе, Морозенку» (1933), присвячена Несторові Морозенку, корсунському полковнику, сподвижникові Богдана Хмельницького. 1936 року в «Заграві» відбулася прем'єра драми Лужницького «Дума про Нечая» – соратника Богдана Хмельницького, який загинув у бою проти польського війська в с. Красне на Поділлі. Наступною виставою на цю ж тематику стала драма «Голгота» (1936). Сам Г. Лужницький зазначав, що «психічна потреба такої п'єси була у кожного українця, бо кожен пережив Велику П'ятницю державницьких змагань, і всі вірили і ждали Воскресіння» [246, с. 23]. Роль Ісуса Христа зіграв Володимир Блавацький, роль Ангела виконувала Ніна Блавацька. Наступний історико-релігійний твір «Ой, зійшла зоря над Почаєвом», поставлений у 1938 році, висвітлив трагедію Почаївського монастиря, зруйнованого турками [253].

Наступною роботою драматурга для театру була інсценізація на основі роману-повісті Г. Сенкевича «Камо грядеші». Вистава мала величезний успіх. У репертуарі «Заграви» була також історична драма Г. Лужницького «Слово про Ігорів похід» (1937).

Того самого 1937 р. Г. Лужницький написав іще один драматичний твір – «Лицарі ночі», в якому йдеться про зруйнування Запорізької Січі військами Катерини II. Режисером цієї п'єси в «Заграві» став Б. Паздрій. Потім з'явилася драма «Інваліди». Серед усіх драматичних творів Лужницького для українського театру «Заграва», варто виділити комедію «Муравлі» (1936), що розповідала про мурашину працю купецтва, яке забезпечило працею чимало людей, урятувавши їх від фінансової кризи [253].

Григор Лужницький цікавився також важливими політичними подіями в житті галицьких українців, котрі опинилися на той час під окупацією Польщі. Значущою пам'ятною датою для українців було 1 листопада 1918 р., коли відбувся Листопадовий Чин і українці перебрали у Львові владу. 1 листопада 1928 р. колишні офіцери ГА зібралися в Народному домі, і в приміщенні «Бесіди», на урочистий бенкет, приурочений до 10-ї річниці Листопадового збройного виступу. Планувалося вручення колишнім діячам Головної військової команди пам'ятних медалей, виконаних як військові відзнаки [3, арк. 25]. 2 листопада польська поліція провела масові арешти. Затриманих звинувачували в тому, що вони є членами Української військової організації (УВО). У поліційному звіті від 26 листопада 1928 р. зафіксовано, що протягом місяця заарештовано 108 осіб. Серед них були й Григор та Олег Лужницькі, яких, за браком доказів 6 листопада звільнили [3, арк. 25].

Попри насичене громадське і творче життя Григор Лужницький розумів значення освіти. У червні 1936 р. він захистив докторат у Карловому університеті Праги на тему «Розвій української лірики XIX ст.», отримавши звання «доктор філософії».

Співпрацюючи з театром «Заграва», драматург зацікавився з багатьма акторами – В. Блавацьким, Л. Боровиком, Є. Курилом, Б. Паздрієм,

Євгеном та Вірою Левицькими, О. Данилком, Г. Істоміною, Я. Рудакевичем, Людмилою та Василем Сердюками й ін. Доленосним стало його знайомство з Ніною Блавацькою з Конашинських, вродливою і талановитою акторкою. Творчий тандем Григора та Ніни згодом чимало спричинився до розвитку українського театру. У 1937 р. вони одружилися [76].

Із 1939 р. Г. Лужницький – викладач філософічного факультету (у професора Кирила Студинського) Львівського університету в галузі мови і літератури. Паралельно працював у Львівському оперному театрі літературним керівником відділу драми, завідувачем та керівником театральної студії. Під час нацистської окупації був обраний головою Спілки українських письменників. З цього приводу Юрій Липа писав: «Дорогий пане Докторе, вітаю сердечно і сподіваюсь, що побачусь з Вами і цілою шанованою родиною. Ваш Юрій Липа» [49, арк. 4]. Крім того, Г. Лужницький очолював «Літературно-мистецький клуб» та «Клубовий театр». У 1944 р. Лужницькі вимушено стали політичними емігрантами.

6.3. Галицька еліта в українському державотворенні

Шляхетство завжди відзначалося військовою звитягою, натомість галицькі українці наприкінці XIX ст. до військової кар'єри не прагнули. В їхньому середовищі майже не було офіцерів, котрі добилися б високих звань у лавах чужоземних армій. Очевидно, що всі юнаки, які досягли відповідного віку, служили в австрійському війську, проте після закінчення воєнного вишколу поверталися до мирного фаху. Ситуація змінилася з початком XX ст., коли міжнародна арена передчувала вибух війни. Перша світова війна загострила проблеми монархії Габсбургів, зокрема, національні. Перебуваючи в лавах багатонаціональної австро-угорської армії, солдати й офіцери гуртувалися за етнічною ознакою. Передбачаючи

крах монархії, вони прагнули про відродження власних національних державних утворень. Галицькі українці не були винятком. Надія на власну державу посилювалася існуванням легіону (згодом полку) Українських Січових Стрільців та українських вояків у складі австрійського війська [85].

Одним з українців-офіцерів, котрі прагнули відродити Українську незалежну державу, був Іван Теодор Рудницький – поручник (оберлейтенант) австрійської армії [84], співорганізатор Листопадового Чину, сотник Галицької армії, військовий аташе уряду ЗУНР у Празі, заступник крайового команданта УВО та її скарбник в Галичині, знаний у Львові адвокат.

Шляхетський рід Рудницьких мав родинний герб Яструбець. Становий титул замінили на священничий, у селі Августівка тодішнього Бережанського повіту на Тернопільщині служили кілька поколінь отців Рудницьких, в тому числі священником був батько Дионізія та Лева Рудницьких – о. Дионізій. Їхній дід – о. Устим теж був священником, як і прадід – о. Йосиф Рудницький [170].

Лев Рудницький обрав світський фах, навчався на філософічному факультеті Львівського та Віденського університетів. З 1879 р. учителював у Тернопільській, а згодом Львівській гімназії, належав до «найкращих у краю учителів» [316, с. 6]. Син Лева – Степан Рудницький став засновником української географічної науки, вченим світової слави. Степан мав братів Лева (працював суддею) та Юрія (в українській літературі він відомий під псевдонімом Юліян Опільський). Їхня та сестра Софія, – знана піаністка, дружина Станіслава Дністрянського.

Брат Лева Рудницького – Дионізій продовжив родинну священничу дорогу і служив парохом на Тернопільщині та Прикарпатті. Одружився з донькою священника – Катериною Темницькою, у родині народилися троє дітей. Найстаршим був Іван Теодор Рудницький, який народився 20 лютого

1886 р. у селі Бедриківці Заліщицького повіту на Тернопільщині. Згодом брат Марко та сестра Марія.

Іван Теодор Рудницький отримав добру освіту: навчався в Коломийській гімназії (1900–1905), вищу освіту здобув у Львівському університеті на правничому факультеті, на навчання зарахований відповідним рішенням сенату від 10 квітня 1906 року [1, арк. 143]. В особовій справі повідомляється: Іван Рудницький, греко-католик; рідна мова – руська; народився у Бедриківцях (Галичина); громадянство австрійське; адреса: вул. На Байках, 8; батько о. Діонізій проживає в Тюдові (повіт Кути); у війську не був; стипендії не отримує; записався до університету звичайним слухачем правничого факультету на підставі легіматиційної книжки [2, арк. 110].

Студії юнака у вищій школі збіглися в часі із активізацією боротьби за український університет у Львові. Він став свідком загострення польсько-українських стосунків між студентами в 1907 р. Апогею це протистояння досягло 1910 р., коли в результаті сутичок між поляками й українцями 1 липня загинув Адам Коцко. Із затриманих в університеті 300 українських студентів 128 було заарештовано і під посиленою вартою доправлено до в'язниці [120, с. 35].

У переліку арештованих бачимо прізвище Івана Теодора Рудницького. 1910 рік був останнім роком його навчання в університеті. За активну участь в університетських подіях його могли виключити з *Alma mater* (як це сталося з деякими товаришами по факультету). Рудницький отримав свій перший, та не останній, досвід боротьби за українську справу й дізнався, що таке в'язниця.

Після закінчення Львівського університету молодий правник працював судовим ад'юнктом (стажистом) у Станиславові. Коли ж почалася Перша світова війна, хлопця 14 серпня 1914 року забрали до війська [43, арк. 18]. Служив І. Рудницький у 30-му (львівському)

піхотному полку, який входив до складу 9-ї піхотної дивізії й на 59 % був українським [309, с. 43]. Як фронтовий старшина, командант скорострільної (кулеметної) сотні, в ранзі поручника, брав участь у боях на сербському, а потім на італійському фронті, під Пиявою [288, с. 661].

Серед вояків, котрі опинились у лавах австрійського війська, було чимало українців. Однак не всі вони здобули старшинське звання. Для цього потрібно було мати вищу освіту й добровільно пройти вишкіл у військовій школі для офіцерів у резерві. Такі навчальні заклади існували у різних місцевостях Австро-Угорської імперії, зокрема, в Турнусі, Щатмар-Німеті, Ягендорфі [87]. І. Рудницький закінчив військову школу одним з перших. 1 липня 1915 р. він отримав звання лейтенанта піхоти в резерві 15-го піхотного полку, а з серпня 1917 р. був оберлейтенантом [83, с. 204].

Родина отця Діонізія Рудницького віддала австро-угорській армії ще одного сина – Марка. Він пішов до війська 11 жовтня 1915 р. і фактично повторив шлях свого старшого брата Івана Теодора. Воював у тому ж 30-му піхотному полку, 1915 р. відбув вишкіл у Турнусі, здобув звання оберлейтенанта [88]. Загалом у цій армії служило багато українців-патріотів, які у відповідний момент підтримали національну справу. Це, зокрема, старшини 30-го піхотного полку Петро Бубела (на військовій службі з 1 жовтня 1913 р.), Йосип Букшований (з 10 жовтня 1912 р.), Петро Бакович (з 28 липня 1914 р.) [88]. У 15-му піхотному полку служили Мирон Коновалець (з 19 вересня 1915 р.), Стефан Коновалець (з 6 вересня 1915 р.), Володимир Пясецький, Йосип Караван, Володимир Баб'як (з 8 вересня 1915 р.) [88].

На фронті поручник І. Рудницький був важко поранений [180, с. 22]. Після поранення його напровесні 1918 р. перевели в запасний курінь 15-го полку піхоти, який стояв у Моравській Оставі, а влітку того ж року опинився у Львові. 15 піхотний полк на 62 % був українським, сформованим переважно з тернопільчан [309, с. 43]. За відвагу на фронтах

війни оберлейтенанта І. Рудницького нагороджено високими фронтовими нагородами: ювілейним військовим хрестом третього класу, бронзовою військовою медаллю на стрічці військового хреста, медаллю за участь у війні, медаллю, присвяченою походу 1864 р. на Данію [84, с. 230].

З літа 1918 р. Іван Теодор служив у Львові. Богдан Кордюк, тоді восьмирічний хлопчак, так згадував про молодого поручника: «він сподобався мені стройним офіцерським мундиром. Цей високий, стрункий офіцер полонив мою уяву вояцькою поставою фронтового старшини. Він завжди був маломовний, ніби глумливо підсміхнений, серйозний, але й часто жартівливий та сповнений почуття гумору» [180, с. 22].

16 жовтня 1918 р. цісар Карл видав «Маніфест до своїх вірних народів», яким прагнув врятувати цілісність Австро-Угорської імперії. Загалом цісар до українського питання ставився доброзичливо. «Це людина з найлуччими намірами, – писав про нього Вільгельм Габсбург, – але слабкої волі. Про національний склад своєї держави був добре проінформований, про українську справу також. Одначе він ніколи не міг рішитися. Раз рішився вже був на поділ Галичини і залишив це президентові міністрів Зайднерові. Але ще того самого дня відкликав своє рішення з обави перед криком поляків у парламенті. Цісар Карл не вірив так полякам, як це робив старий цісар. Не можна сказати, що він їх боявся, але не хотів скандалу» [46, арк. 8]. Прихильним до української справи був убитий в Сараєво Франц-Фердинанд, який «носився з замірами відбудувати велику українську державу» [46, арк. 8]. Це був період, коли народи Австро-Угорщини (поляки, чехи, угорці, словаки) рішуче і швидко добивались постання на руїнах приреченої імперії своїх незалежних держав [189, с. 33]. 19 жовтня 1918 року Українська національна рада устами Євгена Петрушевича проголосила Українську Державу на українських землях Австро-Угорщини.

Поляки виступили проти цього, організовуючи маніфестації за злуку Галичини з Польською державою. Центром таких масових акцій був Львів, де чисельно домінувало польське населення. У Кракові сформували Польську ліквідаційну комісію, яка оголосила, що Східна і Західна Галичина належить до новоствореної Польської держави. Українська національна рада у Львові виступила з відповідним протестом. 30 жовтня 1918 р. вона прийняла заяву, згідно з якою дії комісії на території Української Держави визнано незаконними. Український Легіон січових стрільців рада призначила за основу національних збройних сил. Це рішення було розумним, хоч і запізнілим – на той час уже стало зрозуміло, що поляки відмовляють у праві на існування Українській державі. Отже, залишався тільки збройний шлях. Відтак, прогалини дипломатичного характеру лягали на плечі військових, виснажених довготривалою війною, знекровлених у боях, ідеологічно не підготовлених до зміни векторів боротьби. Досі зорієнтовані на вірну службу цісареві, вони тепер повинні були воювати за Україну. Військовики мали рятувати щойно проголошену українську державність, яку втрачали цивільні [252].

Найбільш свідомі українці у складі австрійської армії ще задовго до цих подій розуміли, що Австрійська імперія от-от впаде і прагнули на її руїнах становлення власної національної держави. Для цього українські старшини ще в 1917 р. у Відні організували таємний гурток, який провадив серед українців-воjakів відповідну агітаційну роботу [227].

Іван Рудницький разом з чотарем Володимиром Баб'яком та Мироном Зашківським обговорювали актуальні міжнародні політичні проблеми, майбутнє Австро-Угорської імперії та Галичини. Міжнародні події підводили до висновку, що військовики-українці повинні використати всі назріваючі можливості, щоб бути підготовленими до ймовірного створення Української держави. Поручник І. Рудницький запропонував діяти «розумно й обережно» [160]. Йшлося фактично про

заснування підпільного українського осередку в межах австрійського війська. Ряди національно свідомих українців поповнювалися старшинами, підстаршинами та деякими стрільцями. Акція мала на початковому етапі освідомлюючо-пропагандистський характер.

Наприкінці липня 1918 р. запасний курінь 15-го австрійського полку піхоти перевели до Львова. Як стверджував згодом Мирон Зашківський, саме «енергійна вояцька постать сотн. І. Рудницького підсилювала нашу активність і, незважаючи на особисту небезпеку (на випадок виявлення організації згідно з воєнним законом – грозив усім розстріл), наповняла нас самовпевненістю й вірою в успіх нашої акції» [160, с. 1].

Ще з кінця 1917 р. було організовано декілька підпільних груп. Товариш І. Рудницького Мирон Коновалець так описував їхню діяльність: «Перед листопадом діяло багато таємних гуртків. Їхні члени мали вести роз'яснювальну організаційну акцію, вказуючи українським старшинам і підстаршинам на можливість і конечність державного перевороту» [179, с. 191]. У своїх спогадах підкреслював, що коли «в малому гурті визріла творча, здавалося нездійсненна та одчайдушна думка – захопити владу», то «ініціатором, організатором і справжнім керівником в цих напружених та бурхливих місяцях був саме І. Рудницький» [149, с. 189].

До участі у таємному гуртку, який існував у 15-му піхотному полку, М. Коновальця запросив чотар В. Баб'як. Він розповів, що комендантом таємної організації є поручник Іван Рудницький, сам він – її організаційний референт, а до членів належать пор. Мирослав Микитка, хор. Омелян Вец, хор. Ілько Сендецький [149, с. 189].

Завданням гуртка було вести роз'яснювальну роботу серед українських старшин, підстаршин та стрільців, готуючи їх до очікуваного захоплення українцями влади. Для такої національно спрямованої агітації старшини (М. Коновалець, М. Зашківський) використовували заплановані австрійським командуванням зустрічі з вояцтвом, у розмовах з яким

апелювали до їхньої свідомості й честі українського вояка. За дорученням армійського командування наприкінці війни М. Коновалець працював як офіцер-пропагандист серед військових з метою підтримувати вояків в антикомуністичному та «австрійському дусі». І. Рудницький дав М. Коновальцю коротку інструкцію: «починайте говорити про Австрію, а закінчуйте – Україною» [180, с. 23].

Така ж підпільна діяльність провадилася в українському середовищі й інших полків австрійського війська. Зокрема у 19-му полку стрільців таємним гуртком керував чотар Володимир Караван, у 41-му – пор. Теодор Мартинець, у 30-му (пор. Северин Козак), у військовій жандармерії (чот. Любомир Огоновський) [179, с. 191].

Очевидно, що агітаційна праця провідників цих гуртків була корисною, однак теоретична підготовка виявилася надто слабкою. Не вивчали революційної літератури та досвіду боротьби за здобуття волі інших народів. Ніхто не знав, коли станеться державний переворот, вважалося, що це буде не скоро. І все ж зусилля, докладені до національного освідомлення українського вояцтва, на той час були великою заслугою згаданих патріотів.

На одній з нарад членів таємного гуртка пор. І. Рудницький повідомив, що порозумівся з іншими українськими старшинами в справі утворення спільного малого комітету з представників окремих військових частин. Спершу сформували малий комітет, до якого крім І. Рудницького ввійшли: чот. В. Караван (з 19-го полку стрільців), чот. Л. Огоновський (з військової поліції), пор. М. Бараник та чот. Ватран (з пресового відділу військового командування). Комітет поставив собі за ціль зорганізувати вояків-українців з різних армійських частин в одну таємну військову силу, яка, у разі розвалу Австро-Угорської імперії, виступила би в обороні незалежності українських земель [179, с. 193]. Таким чином, ця українська військова організація керівників таємних гуртків у австрійському війську

стала початком Українського військового комітету, який постав у Львові у першій половині вересня 1918 р. Згідно із Степаном Ріпецьким: «його засновниками стали 32-річний уродженець Заліщик, поручник 15-го полку піхоти Іван Рудницький (пізніше сотник ГА, військовий аташе ЗУНР у Празі [89; 91], член УВО), четар 19-го полку стрільців Володимир Караван, уродженець с. Нижнів на Станиславщині, четар військової поліції Любомир Огоновський, а також хорунжі пресового відділу військової команди залоги Василь Бараник, Володимир Батрак та студент університету Юрій Полянський» [249, с. 16].

І. Рудницький був зв'язковим між підпільним осередком 15-го піхотного полку та нелегальним українським осередком, який займався агітацією за українську справу для виступу на захист українських інтересів у Австро-Угорщині. До військових примкнули цивільні представники Української національної ради. На спільних засіданнях було вирішено, що майбутнє повстання очолить сотник Дмитро Вітовський, який мав особливо велику популярність серед Українських січових стрільців. Їхній легіон розташувався у Вижниці, тому потрібно було, щоб хтось із членів Українського військового комітету поїхав по дозвіл на приїзд до Львова сот. Д. Вітовського коменданта УСС архикнязя Вільгельма. Цю відповідальну місію Комітет доручив пор. І. Рудницькому. Сам він так згадує про цю поїздку: «представив йому (Вільгельмові – *Л. Б.*) справу в тім світлі, що українці Східної Галичини хочуть, на випадок агресивності поляків, боротись, як ні, то виступлять під кличем Соборної України. Архикнязь віднісся до справи дуже прихильно і заявив готовність все зробити, щоб лиш нам допомогти. Між іншим обіцяв ужити всіх впливів, щоб УСС прийшли на гарнізон до Львова. Згодився на те, щоб сотник Вітовський, який був тоді в його групі, виїжджав на два дні в тиждень до Львова, та просив, щоб його принаймні раз у тиждень інформували про стан справ» [252, с. 7]. Збереглися спогади про ці відвідини й у мемуарах

Вільгельма [90; 93]. За словами архикнязя, близько 15 жовтня 1918 р. приїхав до мене два українських офіцери з Галичини й повідомили, що українці лагодяться перейняти владу в Галичині» [46, арк. 7].

Незважаючи на активну позицію пор. І. Рудницького, не в усіх спогадах, монографіях та інших книгах, присвячених подіям листопадових днів 1918 р. у Львові, знаходимо це ім'я. З одного боку, «Іван Рудницький належав до шляхетних, але скромних, надто скромних людей. І тому про нього, за винятком хіба небагатьох товаришів зброї, ширша суспільність не знає майже нічого. Культивується «Листопадовий чин», але призабуто його творця» [180, с. 21]. З іншого боку, І. Рудницький займав вагомі посади в українському національному русі і щоб не привертати до його особи зайвої уваги, побратими не акцентували на його особі.

Сотник Д. Вітовський прибув до Львова 29 жовтня, щоб очолити підготовану Українським військовим комітетом акцію. З Відня надійшли вісті, що південні слов'яни проголосили «Югослов'янську державу» і відокремилися від Австро-Угорщини, так само чехи, а поляки створили 28 жовтня 1918 р. у Кракові Польську ліквідаційну комісію [189, с. 46], яка мала приїхати до Львова та розпустити австрійські органи влади, передати всі повноваження польським. Усе це прискорило хід подій – національно свідомі українці зрозуміли, що потрібно брати владу у свої руки.

Виступ було призначено на 4-ту годину ранку 1 листопада 1918 р. [189, с. 51]. Українські вояки під проводом українських старшин повинні обеззброїти всі неукраїнські військові частини та обсадити будинки всіх державних, краєвих і міських установ. Те саме мало статися у цілому краї [189, с. 51].

Військові добре усвідомлювали важливість моменту. Після наради пор. І. Рудницький, сот. Д. Вітовський та пор. П. Бубела перейшли до будинку «Просвіти», щоб накреслити план взяття Львова. Частково було використано австрійський план, розроблений свого часу австрійським

командуванням для придушення у Львові можливого повстання. Цей документ дістали завдяки поручнику І. Рудницькому, котрому у надзвичайній секретності передав український старшина, що працював у Львівській корпусній команді. Це значно полегшило справу організації повстання. «З сим планом числилися австрійські військові круги, лиш воно мало бути польське, а ніколи українське, бо такого ніхто і ніколи не припускав. На нараді старшин Військового комітету залишилось *orde de bataille*, тобто детально розподілити, які саме об'єкти та якими силами потрібно зайняти і утримати, як розподілити старшин» [252, с. 5].

Старшини 15-го піхотного полку о 22-й год. зібралися у помешканні чот. В. Баб'яка. Головував керівник підпільного гуртка пор. І. Рудницький. Він з'ясував загальну ситуацію, пояснив, що польські боївки 1 листопада захоплять місто, тому завданням українців – випередити поляків та проголосити Львів українським. 15-й полк піхоти мав зайняти головний вокзал, головну пошту, намісництво, австро-угорський банк, обидві казарми при вул. Яблонських і Курковій, дім військового командування і залізничну станцію на Персенівці, тобто всі найважливіші стратегічні об'єкти у Львові. За словами Мирона Коновальця, «нарада мала дуже поважний, піднесений, але нервовий характер. І не диво! Це ж сини галицької і буковинської землі, виховані в конституційній державі, призвичаєні звичайно до легальної праці й до послуху владі, мали йти на великий, небувалий революційний подвиг» [179, с. 204]. Обговорення подальших дій завершилося опівночі, а вже о 4-й ранку старшини повинні були з'явитися до казарм.

1 листопада, як писав пор. І. Рудницький у своїх спогадах, «почався незвичайний рух по казарнях львівського гарнізону – се розоружовано поляків. Коротко кажучи, їх буджено і або казано іти додому, або не певніших інтерновано. Перебіг був спокійний, здається упав лиш один

стріл в касарнях поліції при вул. Міцкевича, де розоружування йшло дещо трудніше» [252, с. 7].

Якщо сотник Д. Вітовський очолив командування українськими силами, то пор. І. Рудницький та чот. В. Караван фактично реалізували виконання задуманого плану. Аби полегшити відстежування плину подій, вони поділили Львів на дві частини. Ліва залога була під відповідальністю Рудницького, права – Каравана. Обійшли всі застави, оцінили реальні здобутки повстання й о 7-й ранку доповіли про стан справ Д. Вітовському. На львівській ратуші вже майорів жовто-блакитний прапор.

Найбільш неприємно вражало І. Рудницького те, що в такі важливі, довгоочікувані та вирішальні хвилини не всі українські старшини та стрільці виявилися національно свідомими. Поручник згадував: «Много із приділених старшин не явилось першої днини по своїх частинах зовсім, вимовляючи опісля «де я сподівався, що се так удасться». Але чи думав він, що він мав провадити частину в обороні свого народу, чи думав він, що станеться з іншими товаришами, коли більше таких найдеться, як він, та не буде кому повести і переперти діло, а через нездарність таких людців в зародку здуситься всякий порив до свободи» [252, с. 7]. Один хорунжий відмовлявся йти на позицію без револьвера, тож Рудницький був змушений віддати власну зброю, щоб тільки не допустити до дезорганізації стрільців.

Пор. І. Рудницький був командантом Яблонівської казарми. З перших днів листопада 1918 року всі телефонічні станції при казармах отримували на тиждень певне псевдо. Так станція Яблонівської казарми під командуванням І. Рудницького з 1 по 20 листопада мала псевдо – «Казань», з 20 по 27 листопада – «Жито» [82].

Поляки швидко оговталися і почали чинити шалений опір. Утворився українсько-польський фронт. Великою проблемою для українських вояків стала відсутність досвіду боротьби у місті, а також погана

орієнтація в ньому. Несподіванкою для українців були раптові ворожі вистріли з вікон будинків.

Геройський Листопадовий чин дозволив українцям здобути Львів, але втримати місто силами 1 400 вояків та 60 старшин – не вдалося. УСС прибули на допомогу запізно, українські сили поляки роз'єднали. 250-тисячне місто, половину населення котрого становили поляки, національно дуже активні 1 листопада 1918 р.

Після 1 листопадового зриву Львів українці тримали у своїх руках до 21 листопада. Польським воякам допомагало все польське цивільне населення, вони добре орієнтувалися на місцевості і обороняли Львів з відчайдушністю. З часу, коли польська начальна команда в Варшаві погодилася вислати військову допомогу польським повстанцям у Львові, місцевий конфлікт перейшов у польсько-українську війну.

Українські війська, зайнявши Львів, не були підготовлені до такого супротиву. Українці організувалися у новостворені бойові груп. З 1918 до січня 1919 року сотн. І. Рудницький воював у групі «Схід», командантом якої був О. Букшований, а потім Ф. Дідюків. Фронтним відтинком, який обороняла група, була територія від Чортівської скали через Лисиничі, Сороки до Брюхович. Група «Схід» перебувала у складі Осадного корпусу [198].

11 січня 1919 р. українці повели другий загальний наступ на Львів. Групи «Старе Село» та «Щирець» здобули Лапаївку, Сигнівку, Скнилів, то групі «Схід», що мала відвоювати східну частину львівських околиць, не поталанило. Українцям вдруге не вдалося взяти Львів. Поляки, хоч чисельно і слабші, були захищені міськими мурами, за якими успішно боронилися. Зайняти місто можна було тільки стратегічним маневром, розірвавши сполучення міста із заходом, тобто здобувши Перемишль. Наступ на столицю ЗУНР Начальна Команда Галицької армії провела під

тиском Директорії УНР, щоб та могла завдяки успіхам на фронті домогтися успіхів дипломатичних на Мирній Конференції.

Цілком зрозуміло, що в перший період існування Галицької армії, її організація мала імпровізований характер. 9 листопада 1918 р. в умовах війни постав Державний секретаріат військових справ. Протягом 1918 р. Національна Рада підвищила у військових званнях багатьох вояків ГА. 13 листопада, полковниками стали отаман Гриць Коссак і сотник Гнат Стефанів. 1 січня 1919 р. Вістник Державного секретаріату військових справ опублікував реєстр старшин ГА, піднесених на один військовий ступінь вище. У цьому переліку, серед поручників, яким присвоювалося звання сотника, знаходимо і прізвище Івана Теодора Рудницького [288, с. 432].

Вищим органом збройних сил ЗУНР була Начальна Команда Галицької армії. Вона видавала щодня декілька наказів, які на сьогодні можуть бути найточнішим щоденником подій тих далеких днів. На чолі Начальної Команди стояв Головний командант, який був підзвітний перед відділом Української Національної Ради.

Зрозуміло, що на початку свого існування НКГА мала невелику кількість старшин і спрощену структуру. Крім головного команданта і його заступника – начальника штабу отамана УСС Сеня Горука, до її складу увійшли референти: артилерійський, муніційний, зв'язку, розвідки, харчування, санітарний, польової жандармерії, самохідний, обозний, поповнень і пресовий. Ці посади обійняли молоді галицькі старшини, творці Листопадового зриву у Львові: Іван Рудницький, Роман Білінський, Юліан Буцманюк, Василь Панчак, Дмитро Кренжаловський, Володимир Кордуба, Дмитро Паліїв, Петро Бубела та ін. [198, с. 125].

Українські вояки продовжили свою боротьбу за державність у лавах Української Галицької Армії. Іван Рудницький пройшов з нею весь її військовий шлях – від Львова до Києва, з Києва до Карпат, від Карпат до

таборів інтернованих у Чеській Республіці. А далі став зв'язковим між інтернованими вояками ГА та урядом Є. Петрушевича у Відні.

Під час війни часто відбувалися перегрупування військових формувань. На місці групи «Схід» постала 4-та Золочівська бригада, що разом з 1-ю Бригадою УСС, 2-ю Коломийською бригадою та 3-ю Бережанською бригадою увійшла до Другого Галицького корпусу ГА [309, с. 55]. 4-ою Золочівською бригадою керував спочатку І. Чмелик, а згодом С. Шухевич. За свідченням ген. О. Павленка реорганізація ГА тривало від 15 січня 1918 р. до 3 березня 1919 р., у результаті чого вона перетворилася на поважну збройну потугу, що налічувала 60 тисяч вояків та 60 гармат.

Іван Теодор Рудницький у 4-ій Золочівській бригаді професійно керував військовою підготовкою кулеметників [309, с. 299]. «Бригада мала добре поставлений бойовий скорострільний вишкіл під командою сотн. І. Рудницького» [309, с. 299].

В Галицькій армії, як і в австрійській, сотник Рудницький служив у піхоті, яка становила основну ударну силу війська. У наступі вона була краща, ніж в обороні, ворожі стани часто здобувалися атакою багнетами. Вояки ГА були влучними стрільцями, відрізнялися практичністю та кмітливістю, були витривалими й невибагливими в похідних маршах. Нічні бої, як і бої в лісі, були для українських стрільців легшими, ніж бої у великих містах. Архикнязь Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний), який керував Легіоном УСС до 1918 р., «...вважав українців найкращими жовнірами. Як мають провід, котрому вірять, – читаємо у його мемуарах, – то підуть в огонь і в воду, та й виконають навіть речі, які взагалі неможливі до виконання. Він має такі нерви, які Гінденбург вважає необхідними для жовніра першої якості. Про це переконався я багато разів. Український жовнір дуже витривалий на голод і нужду, на труднощі і незгоди. В наступах нема кращих жовнірів, як українці. Вони рвуться вперед, так що навіть вимикаються з рук команди, зате в обороні вони гірші. Та ще

недостача власної ініціативи. У них особливо розвинений орієнтаційний смисл. Він просто нарочно сильний, особливо вночі. Супроти добрих офіцерів, які дбають за своїх людей, український жовнір вірний до смерті» [46, арк. 5–7].

Галицькі частини Дієвої армії УНР вели важкі бої на Наддніпрянщині, воюючи з наступаючою Червоною армією. 25 серпня 1920 р. генерал А. Кравс наказав всім галицьким підрозділам Херсонської дивізії залишити Дієву армію УНР і перейти через Карпати до Чехо-Словаччини. Через Стецеву – Белелую – Виднів – Княже та Джурів вояки прибули до Рожнева – у рідні краї сотника Івана Рудницького, у яких він виріс і де колись служив парохом його батько. Як стало відомо, у Косові тоді перебували поляки – один піхотний батальйон та невеликий відділ жандармерії. Українці відправили на переговори парламентарів, щоб забезпечити собі вільний прохід через цей населений пункт у південному напрямі. При цьому від поляків вимагалось цілковитого нейтралітету та складення зброї. Польський комендант Косова майор Павловський відмовився складати зброю, і українці отримали наказ полковника Вольфа і майора Льонера про наступ на містечко. Оскільки в умовах гористої місцевості використати кавалерію отамана Е. Шепаровича не було змоги, терміново сформували старшинський курінь та дві сотні бійців з двома скорострілами. Комендантом 1-ї сотні став сот. Рудницький, 2-ї – сот. Кравець. Перша сотня рушила на Кути, чим забезпечила ліве крило, натомість праве крило фронту прикривала сотня Кравця та два скоростріли. Після короткого опору поляки пообіді втекли до Коломиї. Стрільці під керівництвом І. Рудницького зайняли рідні йому Кути, взяли в полон 80 поляків, а решту ворога прогнали до румунського кордону [274, с. 154].

28 серпня 1920 р. сотник І. Рудницький попрощався з рідним краєм на сім років. Його сотня разом із армією ген. А. Кравса перейшла Карпати.

Через Жаб'є, Ворохту галицькі вояки хотіли пробратися на територію Чехо-Словаччини. У Жаб'ї вчителька-українка показала їм дорогу в Карпатах, збудовану з дерева під час Першої світової війни і ще не позначену на карті. Цим шляхом ГА з обозом і артилерією піднялася на висоту 1599 метрів.

31 серпня 1920 р. група галицьких військовиків була вже на теренах Чехо-Словаччини. Чеська жандармерія роззброїла їх і розквартирувала в селах Луги та Богдан. Забрано було й касу – 7 мільйонів гривень, а також кавалерійських коней та зброю. Усіх вояків поділили на три транспорти і через Чоп, Кошиці, Іглаву і Брно доправили до Ліберців (Райхенберга). Генерал Кравс прибув у Ліберці 15 вересня 1920 р. разом із сотником Р. Ярим [274, с. 156].

Спочатку вояки ГА перебували в таборах інтернованих у Німецькому Яблонному – невеликому містечку, розташованому в Судетах. За містом уже існував табір, споруджений для російських військовополонених ще в роки Першої світової. Тут були інтерновані 4 тисячі бійців ГА, в т. ч. 400 старшин. Перенасичення табору змусило чехословацьке командування створити для частини військових «Український робітничий табір у Ліберцях», що знаходився за 20 км – у м. Ліберці [235, с. 114].

Українська таборова адміністрація мала подвійне підпорядкування: українське – уряду ЗУНР з осередком у Відні й дипломатичному представництву ЗУНР у Празі, та чехословацьке – Міністерству народної оборони й міському комендантові.

У таборі Ліберці, потім Йозефів І. Рудницький провів близько двох років. Згодом його було призначено відпоручником, тобто військовим аташе уряду ЗУНР. У Празі діяли українські представництва ЗУНР і УНР. Дипломатичну місію ЗУНР очолив от. Шипайло, потім її доручили сот. І. Рудницькому, він також був представником президента Є. Петрушевича, зв'язком між урядом та вояками українських таборів у Чехії.

Дехто зі старшин прагнув, щоб вояки постійно залишатися згуртовано в таборі на випадок можливого виступу, але І. Рудницький радив їм покидати табір для навчання в українських та чеських вищих школах. Він добре знав вагу освіти для національної свідомості українців ще з часів боротьби за український університет у Львові в 1910 р. Його запрошували до комісії, яка приймала вступні іспити до таборового університету, створеного в Йозефові.

І. Рудницький брав участь у святкуванні в таборі Йозефів великих українських свят, тим самим засвідчуючи перед вояками, що уряд ЗУНР їх пам'ятає і що їхня місія до кінця ще не виконана. У річницю ЗУНР у 1922 р. в таборі Йозефові «на таборовій площі уставилися сотні фронтом до вітваря. По правій стороні стояв генерал Кравс, Військовий Підпоручник ЗУНР в Празі сот. І. Рудницький, чеський сотник Гоуска. По цім перейшли сотні по таборовім подвір'ю почетним походом перед ген. Кравсом, сот. І. Рудницьким, сот. Гоускою. Похід вів сот. Бакович» [252, с. 7]. Іван Рудницький зачитав воякам звернення президента Є. Петрушевича до старшин, підстаршин і стрільців ЗУНР на еміграції. В ньому зазначалося: «Вам, битим тугою скитальцям, останкам славної нашої Армії, судилося тимчасово здалека прислухатися до звуків бою, який Ви розпочали чотири роки тому. Та, може небавком і вас покличе обов'язок скріпити наші ряди військовиків і заступити втомлених товаришів. Бо боротьба з наїздником, бій на життя і смерть піде далше, до кінця, до остаточної перемоги» [252, с. 8].

Вояки Йозефова працювали над виготовленням «Альманаху УГА», де подали і тогочасні фото, і спогади, однак через брак коштів робота була припинена. І. Рудницький пообіцяв десь роздобути гроші й дотримав свого слова. Готовий «Альманах» сот. Рудницький передав надзвичайно зворушеному подарунком Є. Петрушевичу. Президент Української Національної Ради ЗУНР подякував воякам Йозефова, адже «альбом –

символ віри в мене як наставника» [252, с. 12]. Отже, для керівника в екзилі підтримка з боку українських військових була такою ж важливою, як і його для них.

5 січня 1922 р. Чехословацьке Міністерство народної звільнило Рудницького з інтернування. Часті відвідини сотником табору Йозефів, крім легальної, національно-освідомлюючої, мали мету нелегальну. Колишні вояки ГА зініціювали продовження визвольної боротьби. Вони розуміли, що треба створити таємну бойову організацію, яка діяла б у підпіллі. 1920 р. у Відні було засновано Українську військову організацію (УВО), яку очолив Є. Коновалець. І. Рудницький став її активним членом. Керівництво УВО планувало провадити підготовку бойових дій у таких осередках як Львів, Прага, Відень і Берлін [179, с. 333].

Згодом цей ініціативний осередок незабаром перенесли до Праги, де він остаточно сформувався і почав діяти під назвою «Експозитура УВО в Чехословацькій Республіці». Експозитурою керувала колегія, до першого її складу входили сот. Михайло Федик (голова і фінансовий референт), інж. Павло Меркун (організаційні справи), інж. Осип Мельникович (бойовий референт), д-р Мирон Коновалець (преса і особливі доручення).

Військовий аташе ЗУНР у Празі І. Рудницький перебував у постійному зв'язку з членами колегії, серед яких, за свідченням Осипа Мельниковича, мав надзвичайно великий авторитет, своєрідний «патронат» [179, с. 334] і став фінансовим референтом УВО [213, с. 33].

Головні завдання Експозитури були: здобути й поширювати впливи УВО серед української еміграції в Чехословаччині; знаходити кандидатів у члени УВО; проводити вишкільні курси; готувати членів УВО до підпільної боротьби на рідних землях; легалізувати членів УВО, що нелегально прибували з Галичини, уможлилювати їм студії тощо; утримувати важливі прикордонні пункти УВО в Цешині (Сілезія) та в Ужгороді [179, с. 335].

Для фінансування цієї організації сформували «Український бойовий комітет», очолений Михайлом Матчаком, який комітет збирав кошти в Україні та за кордоном для цілей УВО. У Чехословаччині, з ініціативи д-ра І. Рудницького, всі українські стипендіати добровільно щомісяця таємно передавали якусь частку своєї стипендії на забезпечення діяльності УВО [213, с. 33]. Місію військового аташе І. Рудницький виконував до 1925 р., коли було ліквідоване посольство ЗУНР [92; 94].

У 1927 р. Рудницький повернувся до Львова. Через брак здоров'я, підірваного після поранення у Першій світовій війні, в умовах таборів та еміграції, у бойових акціях УВО участі не брав. Однак, завдяки життєвому досвіду та великому авторитету й надалі відігравав значну роль у цій організації [160].

У Львові Рудницький нарешті опинився у колі своєї родини. Ще у 1922 р. він одружився з Юлією Лужницькою⁶, яка теж походила зі священницької родини. Її батько – о. Леонід Лужницький був катехитом у Львівській академічній гімназії. Щойно побравшись, молодята змушені були жити окремо: Іван – у Празі, а його дружина – у Львові, разом зі своїми батьками. Юлія Лужницька отримала добру освіту: навчалася у гімназії Василянок, а потім студіювала у Львівському університеті. До заміжжя працювала на пошті.

⁶ Юлія Марія Лужницька народилася у Тернополі 28 лютого 1895 року. Священницький рід Лужницьких походить з Чехії. Декілька поколінь священників з роду Лужницьких були парохами на теренах Тернопільщини, правлячи в таких селах, як Соротсько та Скалат. Батько Юлії – о. Леонід Лужницький був святоюрським каноніком, мати – Клементина Кузьма теж походить з священничого роду, була доброю піаністкою, любила поезію і музику, однак ніде поза межами дому не виступала, бо це не було заведено для дружин священників. Батько Клементини був гофратом за Австрії. Юлія мала двох братів – старшого – Олександрата Григора. Своє життя вона присвятила чоловікові, а згодом синові. Коли Івана Теодора поранили на італійському фронті, вона дала обітницю Богові постити кожного вівторка та п'ятниці і дотримала обіцянки до кінця життя. Була дуже побожною жінкою непорушної моралі, належала до Марійської Дружини, щодня ходила до церкви, мала приємну вдачу і ніколи не втрачала доброго настрою. Це допомогло їй витримати тяготи німецької скитальщини, невлаштованість перших років американської еміграції. Свого чоловіка вона пережила на 34 роки, померла у Філадельфії 25 березня 1985 року в колі люблячої родини.

Упродовж довгих п'яти років Юлія приїжджала у Прагу до свого чоловіка, якому повертатися на рідну землю під польську «опіку» було вельми небезпечно. Їхній єдиний син – Леонід побачив світ аж у 1935 р. Ця сторінка з книги життя однієї родини яскраво свідчить про важкі психологічні умови еміграції, за яких тривала розлука і жертвність в особистому житті були вічними супутниками борців за українську справу.

Знову ставши львів'янином, Іван Рудницький відразу пірнув у вир українського національного життя. Як член УВО діяв під псевдонімом «Равич». І хоч через брак здоров'я, підірваного після поранення у Першій світовій війні, у таборах та еміграції, у бойових акціях УВО участі не брав, однак, завдяки політичному досвіду, життєвій енергії та великому авторитету, відіграв помітну роль у цій підпільній структурі [160].

Діячі УВО розуміли, що істотною підмогою українській справі, крім підпільної боротьби, буде легальна діяльність. Члени Начальної Команди УВО почали працювати у різних легально відновлених українських інституціях і партіях у Львові – у «Допомоговім горожанським комітеті», «Червоній Калині», «Просвіті», «Соколі», «Дністрі», у Гіпотетичному банку, а також у «Літературно-Науковому Вістнику», в редакціях різних часописів [313, с. 196].

УВО поставила за мету мати своїх людей і у найвпливовішій центристській політичній силі – Українському Національно-Демократичному Об'єднанні (УНДО), створеному 1925 р.

24 грудня 1928 р. у Львові у великому залі Музичного товариства ім. Лисенка відбувся III Народний з'їзд УНДО. З усіх українських земель під Польщею приїхали 260 делегатів. Роботою з'їзду керував д-р Дмитро Левицький. Серед делегатів від Львова був Іван Теодор Рудницький [151, с. 3]. Його ім'я зустрічаємо на шпальтах «Діла», яке коротко інформувало українську громадськість про хід з'їзду. Івана Рудницького, як і його товариша Теодора Мартинця, було обрано заступником членів

Центрального Комітету. До складу Центрального Комітету увійшов їхній побратим по Листопадовому Чину Дмитро Паліїв.

Діячі УВО усвідомлювали необхідність не лише підпільної, а й легальної роботи. Члени Начальної команди УВО почали працювати у різних відновлених українських інституціях і партіях у Львові – «Допомоговому горожанському комітеті», «Червоній Калині», «Просвіті», «Соколі», «Дністрі», Гіпотетичному банку, «Літературно-Науковому Віснику», в редакціях різних часописів [313, с. 196]. Члени УВО прагнули мати своїх людей і в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), створеному у 1925 р.

24 грудня 1928 р. у Львові у великому залі Товариства ім. М. Лисенка відбувся III Народний з'їзд УНДО. З усіх українських земель під Польщею приїхали 260 делегатів. На з'їзді головував д-р Дмитро Левицький. Серед делегатів від Львова був Іван Теодор Рудницький [151, с. 3]. Його ім'я бачимо на шпальтах «Діла», яке коротко повідомляло українську громадськість про хід з'їзду. І. Рудницького обрали заступником голови Центрального Комітету, як і на з'їзді 1932 р.

У той період він був скарбником у Крайовій команді УВО [213, с. 352], «працював як касир таємної організації посередником при пересиланні з-за кордону фондів на революційні цілі» [44, арк. 70]. Для щоденного заробітку І. Рудницький влаштувався з початком свого побуту у Львові юрисконсульту у страховому товаристві «Дністер».

Таким чином, на українських землях, окупованих Польщею, нелегальні методи боротьби УВО поєднувалися з легальними в рамках діяльності УНДО.

У 1930 р. поляки провадять на території Галичини т. зв. політику пацифікації. Саме тоді, через підозру в належності до УВО, І. Рудницький потрапив до польської в'язниці. У рапорті від 3 вересня 1930 р. прокурор окружного суду повідомляв: «у зв'язку з підготовкою до саботажної акції

перед відкриттям Східних Торгів слідчий відділ поліції провів 30 серпня 1930 року арешти серед осіб, які, за конфіденційними донесеннями, є членами УВО або антидержавної підривної організації. 30 серпня 1930 р. арештовано д-ра Івана Рудницького, кандидата адвокатури і урядника «Дністра» у Львові, 1886 р. н., греко-католицького віросповідання, який проживає у Львові на вул. Листопада, 32» [44, арк. 58]. Під час обшуку було знайдено різні записки осіб, відомих слідчому відділу по антидержавній діяльності. Згідно з поліцейськими твердженнями, поліція мала докази членства І. Рудницького в УВО (Іван Теодор Рудницький був заступником крайового коменданта УВО – Л. Б.). Тому його справа, заслухана у слідчому відділі, належала до справ виняткового значення. У І. Рудницького знайшли список членів УВО, який він представив поліції як список учасників академії, яка відбулася 20 травня 1930 року і присвячена полковнику Альфреду Шаманеку. Академію влаштувало товариство «Молода Громада» в залі «Бесіди» у Львові, список складав власноручно Рудницький, щоб привітати одного з членів комітету» [44, арк. 58].

Крім І. Рудницького були арештовані Володимир Чуловський, Петро Галібей, Володимир Мулькевич, Богдан Скретович, Богдан Кравців, Орест Питляр, Жигмонд Процишин, Йозеф Процишин, Антон Валух, Микола ковалисько, Євген Зиблікевич, Антон Медвідь, Богдан Книш, Нестор Яців, Прокіп Матійців, Антон Стефанишин, Петро Пясецький, Павло Гегало, Роман Сушко [44, арк. 58]. Цей процес відомий як процес Івана Рудницького і товаришів. Усі заарештовані після заслуховування обвинувачення підпрокурором д-ром Мостовським були передані судовому слідчому д-рові Янущевському, який займався справами особливого значення [44, арк. 59]. Підсудними опікувався український адвокат д-р Володимир Старосольський [44, арк. 68]. Суддя апеляційного суду відмовив у побаченні арештованих зі своїм адвокатом [44, арк. 68].

Івана Рудницького в період розгляду його справи польським судом утримували у в'язницях «Свенти криж» у Кельцах, де відбували покарання кримінальні злочинці, та «Вронки». Навіть перебуваючи в тюрмі, І. Рудницький читав правничу літературу, що дозволило добре підготуватися до докторського іспиту з права й адвокатської праці. За браком доказів ув'язненого звільнили.

Події воєнної пори наклали сильний відбиток на І. Рудницького. У Львові він охоче працював у тих організаціях, які були пов'язані з українським вояцтвом. Зокрема, у «Товаристві допомоги українським інвалідам», «Товаристві опіки над українськими вдовами і сиротами», у комбатанській організації «Молода громада», надавав матеріальну підтримку фондові «Ветерани» [125].

Цей політичний і військовий діяч також чітко усвідомлював значення виховної праці з молоддю для української справи. Однією з основних передумов правильного виховання молодих українців Рудницький вважав релігійність. Сам виховувався у священницькій родині, тому був людиною релігійною: «бачили його у проводі Католицької Акції Української Молоді КАУМ «Орли», тобто організації, що від 1939 р. проводила на західноукраїнських Землях загальновиховну працю серед української молоді, оперту на християнських засадах» [160].

Фахова адвокатська діяльність для І. Рудницького почалася 1927 р. Спершу працював у адвокатській конторі д-ра Володимира Старосольського (вул. Крашанського, 23), а пізніше, після відповідного іспиту, відкрив власну практику.

І. Рудницького і В. Старосольського поєднувала служба в Галицькій армії, тому ідея вшанування національного війська була їм обом близькою. У листі до В. Старосольського І. Рудницький пише: «про спільну думку, яка зародилась між молодшим товариством, а саме – оснувати щось в роді Ліги банку, як пам'ятку бувшої УГА, як В. п. на се задивляли б ся. Се поки

що є дискретною спробою підготувати ґрунт під цей інтерес і Вас висунути на чоло. Якби п. Професор нашли б час передумати сю справу і зараз по повороті взятися за діло» [54, арк. 13]. Тексти листів І. Рудницького свідчать, що він був людиною освіченою, інтелігентною, досконало володів німецькою, польською мовами, латиною.

Як справжній патріот рідної землі, І. Рудницький завжди брав участь в акціях, спрямованих на загальноукраїнські інтереси. Коли 1939 р. угорські війська зайняли Карпатську Україну й до Львова стали доходити вісті про знущання над закарпатськими українцями, на одних із зборів «Молодої Громади» виникла ідея, що потрібно піти до німецького консульства у Львові і висловити протест з цього приводу. Підставою для такого рішення була думка, що оскільки німці фактично віддали Карпатську Україну угорцям, то відповідальні за те, що там відбувається, і повинні припинити всі переслідування місцевих українців мадярами. 1939-й рік був роком напружених польсько-німецьких відносин. Піти до німецького консульства, який перебував під поліційним наглядом, означало можливість знову опинитись у польській в'язниці. І. Рудницький з Мироном Зашківським вважали, що цю дипломатичну місію мали б виконати українські послы. Проте обидва послы, до яких звернулися, відмовилися від такої небезпечної функції. І. Рудницький хотів йти до консуласам, але для делегації було потрібно ще одну особу. З Іваном Рудницьким до німецького консула пішов МIRON Зашківський.

Дипломат прийняв тількид-ра І. Рудницького. Консул висловив своє співчуття, наголосивши, що Німеччина не може втручатися в суверенні справи іншої держави, в цьому випадку Угорщини, однак він обіцяв повідомити німецькі кола про українську делегацію та її бажання. Позиція дипломата глибоко обурило адвоката [160].

Адвокатську практику І. Рудницького провадив і за німецької окупації. Завдяки доброму знанню німецької мови, статусу адвоката та

вродженому дипломатичному хисту, цей український діяч неодноразово добивався звільнення з ув'язнення своїх земляків. «Йому вдалося врятувати багато наших людей, часом й цілі села від знуцання німецьких посіпак», – писав Богдан Кордюк у своїх спогадах [180, с. 24]. Для цього використовувалися різні методи, часом навіть запрошення своїх «гостей» на щедру гостину у якійсь кнайпі. «І. Рудницький сповняв дуже важке завдання інтервенцій у справі арештованих гестапо українців, що вимагало великої напруги нервів» [160]. Розумів небезпеку, яка виходила від більшовизму, але й фашистську Німеччину вважав також ворогом українства.

25–26 березня 1932 р., теж у Львові, тривав черговий ІV з'їзд УНДО. Засідання проходили у Музичному товаристві ім. Лисенка (вул. Шашкевича, 5) та у Народному Домі, в «Українській Бесіді» (вул. Рутівського, 22). Учасником з'їзду був і Рудницький, котрого знову обрали заступником членів Центрального Комітету від Львова. У списку запрошених на це зібрання делегатів під № 44 стояло прізвище ректора Й. Сліпого⁷, а під № 45 – д-ра Івана Рудницького, який тоді працював у «Дністрі», а мешкав у Львові на вул. Листопада, 28.

Таким чином, на українських теренах, окупованих Польщею, нелегальні методи боротьби УВО поєднувалися з легальними – в рамках УНДО.

Для щоденного заробітку І. Рудницький влаштувався, з початком свого побуту у Львові, юрист-консультантом у страховому товаристві «Дністер». Як член УВО, на той час він був скарбником у її Крайовій команді [213, с. 352], «працював як касир таємної організації посередником при пересиланні з-за кордону фондів на революційні цілі» [44, арк. 70].

⁷ Йосип Сліпий був добре знайомий з родиною Рудницьких — з о. Леонідом Лужицьким, батьком Юлії Рудницької, Іваном Теодором та його сином — Леонідом Рудницьким, з яким познайомився у Філадельфії у 1960-і роки, а також співпрацював у Римі в Українському Католицькому Університеті.

Незважаючи на легальну діяльність, поліція продовжувала стежити за Іваном Теодором. Знала вона, що у «Дністер» майже щодня до нього заходить Я. Барановський [179, с. 336], інші члени УВО, що сам він теж належить до Української Військової Організації, перебуває у дружніх контактах з бойовиком Р. Сушком.

У середині 20-х років УВО знову активізувала свої дії. 19 жовтня 1926 р. у Львові було застрелено польського шкільного куратора Я. Собінського, який особливо завзято переслідував українське шкільництво. Акт виконав тодішній бойовий референт УВО в краї Роман Шухевич («Дзвін») спільно з Б. Підгайним. Поліція арештувала 244 особи. А у самому вбивстві звинуватила В. Атаманчука та І. Вербицького. Р. Шухевич виявив бажання здатися польському правосуддю і врятувати невинних, але був змушений підкоритися наказові Крайової команди УВО, яка заборонила йому це [241, с. 560].

У січні 1928 р. польський суд засудив патріотів до смертної кари, замінивши її згодом довічним ув'язненням, а ще пізніше обмежив термін позбавлення волі Атаманчукові – на 10, а Вербицькому – на 15 років тюрми [241]. Атаманчука і його товаришів звинувачували у належності до УВО та підготовці нападу. Поліція кваліфікувала справу як звичайне вбивство, котре маскувалося політичними поглядами [6, арк. 10].

У донесенні поліції повідомлялося: «УВО є революційною організацією, яка пропагує в українського народу ідею збройного повстання і створення незалежної суверенної української держави. Звинувачуються у належності до антидержавної організації Паліїв, Сушко, Рудницький» [6, арк. 11]. У зв'язку зі справою Атаманчука їх не арештували, натомість був ув'язнений Юліан Головінський, колишній керівник крайової УВО. Після розправи над Атаманчуком його було звільнено. Поліція рекомендувала: «створити несприятливі умови для українських національних чинників, які мають вплив на персональні

стосунки в УВО (Сушка, Палієва, Рудницького)» [6, арк. 11]. Вони були пов'язані з Коновальцем у Берліні, який у травні 1927 р. особисто приїжджав створити окрему бойову групу, підпорядковану безпосередньо йому [6, арк. 11].

Оскільки І. Рудницький у Львові з'явився лише у 1927 р., інформації про нього у поліції було небагато. Зате про інших членів УВО, з котрими він перебував у тісному контакті, поліція зібрала досить докладний матеріал. Документи слідчого відділу львівського воєводського управління державної поліції стверджують: «Дмитро Палієв, 1896 р. н., греко-католик, живе у Львові, Куркова, 26. Служив в УСС у чині офіцера штабу, моральний провідник УВО. Працює над конспіративною діяльністю терористичних боївок. Має часті контакти з Коновальцем, зв'язки з «Українським Інвалідом», УНДП, зі студентами, член УВО. Осип Навроцький (псевдо «Юно»), 1890 р. н., греко-католик, освіта середня, директор видавництва «Червона Калина» (Львів, вул. Руська, 18). Жив на вул. Марка, 20. Служив в українській армії, офіцер штабу, капітан. Член колегії УВО, конспіративно працює в терористичних боївках, контактує з Сушком Р., який живе на вул. Замойського, 12, Д. Палієвим, М. Матчаком та ін. членами колегії УВО. Андрій Мельник, 1890 р. н., греко-католик, університетська освіта, лісовий інженер, працює у Львові, вул. Турецька, 2. Підпільник УГА. Є сильним прибічником і добрим конспіратором» [3].

Коли до Галичини прибув Роман Сушко, поліція встановила за ним стеження. Збагнувши, що перебуває під наглядом, він поспішив знайти собі легальне місце праці. Такою для нього стала посада головного секретаря українського Товариства охорони могил полеглих вояків ГА (створене у червні 1927 р.) і «Українського крайового товариства опіки над інвалідами» (засноване у листопаді 1922 р.), яке очолював посол Д. Палієв. «Під маркою товариств Сушко пропагує речі, недотичні зі своєю посадою, – заявляла поліція» [3, арк. 48]. Іван Теодор Рудницький теж був членом

цих товариств – під прикриттям діяльності в них можна було вирішити не одну нелегальну справу. Разом із Сушком і Паліївим він провадив виховну, ідеологічну роботу в організації, а також дбав про фінанси, видання квартальника товариства і календаря «Український інвалід» [256, с. 77–79].

На 1 листопада 1928 р. припадала десята річниця Листопадового Чину у Львові, проголошення ЗУНР та початку українсько-польської війни. До святкування готувались як українські патріоти, так і польська поліція.

О пів на шосту ранку розпочалася панахида в соборі св. Юра. Зібралось близько десяти тисяч людей. Службу відправляли тридцять священників. Ще до кінця панахиди зібраний на площі перед храмом натовп побачив вивішений на церкві великий блакитно-жовтий прапор із вишитими на ньому чорними літерами: «УВО». Вивісив його бойовик М. Колодзінський. Після богослуження на балконі церкви виступив оратор з палкою антипольською промовою. Багато людей впали навколішки і шепотіли слова молитви. Промовець закликав до протестаційної маніфестації. Ряди демонстрантів вирушили до центру міста. Як писалося у поліційному донесенні «після служби утворився похід в керунку вулиці Міцкевича» [3, арк. 8]. Серед них були озброєні бойовики УВО, українські студенти – члени «Української Національної Молоді». Студенти з вінками пішли на цвинтар – Личаківський та Янівський, де поклали квіти на могили полеглих у боях за Львів українських воїнів. Студентські хори виконали там козацькі думи та стрілецькі пісні [3, арк. 25].

Попри урочистий мирний характер демонстрації, польська поліція все ж спробувала розігнати демонстрацію. Бойовики відкрили вогонь з револьверів. Тільки прибуття підрозділів кінної поліції врятувало владі ситуацію, бо демонстранти були вже готові роззброїти піших поліцейських.

У відповідь польські шовіністи ввечері почали погроми. Громили українські установи – «Просвіту», «Ставропігію», «Дністер». Зруйнували устаткування в друкарні газети «Діло». Після цього вирушили до українського студентського Академічного дому. П'ять членів УВО забарикадувалися там і чинили опір тисячі (!) польських студентів. І – вистояли. Вночі на 2 листопада бойовики УВО підклали бомбу під польський пам'ятник «оборонців Львова» на Персенківці. Вибух завдав незначних пошкоджень [241, с. 560].

Із донесень поліції, які зберігаються у Державному архіві Львівської області, довідуємося, що «одним з пунктів святкування українського народного свята 1 листопада має бути товариський банкет, на якому зберуться всі колишні офіцери ГА, які живуть у Львові і які воювали в 1918–1919 р. на т. зв. «львівському фронті». Зібрання має відбутися в Народному Домі в приміщенні «Бесіди», на нього запрошені українські послы і сенатори. Під час бенкету буде виголошена промова сенатора Галущинського – як першого команданта У. В. О., посла Остапа Луцького – як одного з колишніх офіцерів ГА, що вважається найкращим оратором з послів, генерала Мирона Тарнавського – як головнокомандуючого ГА» [3, арк. 25]. З ініціативи керівництва УВО, особливо Романа Сушка, з нагоди 10-ліття українсько-польської війни, учасникам бойових дій (зокрема тим, які відважно воювали упродовж трьох місяців на «львівському фронті», планувалося вручити пам'ятну медаль, виконану як військова відзнака. «Метою акції є утримання серед мас українських традицій і виховання їх в революційнім дусі. Хто має вручати ці медалі – не встановлено точно» [3, арк. 10]. Медалі були виконані в Берліні, їх переховував у Львові Юно Навроцький, редактор «Громадського голосу», радикал і член колегії УНДО. Відзнаку вирішили вручати кожному в руки, а не на папері – хоч існувала ймовірність конфіскації польською владою» [3, арк. 25]. «Відзнаки мали отримати діячі колишньої головної військової команди, до

складу якої входили Д. Крижанівський, М. Волошин, М. Гриць, Р. Гузар, І. Рудницький, проф. Ситницький, д-р С. Шухевич, П. Петрик, Р. Коник, М. Голубець, Р. Голяр, Д. Паліїв, О. Луцький та інші» [3, арк. 34].

Поліції було відомо також, хто організував таку поважну українську акцію: «Організація банкету і відзнак пам'яті замовив О. Навроцький, виступ молоді «УНМ» (Українська Національна Молодь) – Богдан Кравців і Добрянський-Демкович» [3, арк. 25]. Організуючи цю урочистість, бойові кола УВО прагнули відгомону в місцевій та закордонній пресі, а також шукали нові можливості для революційної пропаганди української справи.

Події 1 листопада 1928 р. для українства не минули безкарно. Вже 2 листопада поліція провела масові арешти. Затриманих звинувачували у належності до УВО. У поліційному звіті від 26 листопада 1928 р. зафіксовано, що протягом місяця загалом було арештовано 108 осіб. Серед них Богдан Кравців, Ярослав Макарушка, Роман Сушко, д-р Григор Лужницький, його брат – Олег Лужницький, а також Іван Рудницький. У в'язниці вони перебували недовго. Зокрема, за браком доказів, 6 листопада звільнили Богдана Кравціва, Романа Сушка, Григора Лужницького, через день – Олега Лужницького та Івана Рудницького [3].

Варто зазначити, що у своїй нелегальній діяльності І. Рудницький був обережний, дотримувався правил конспірації і в поліції на нього багатого матеріалу не було. Часом його ув'язнювали, але вроджена дипломатичність, адвокатський хист та обережність допомагали йому швидко покинути стіни тюрми.

Щоб уникнути сумного минулорічного досвіду, коли 7 вересня 1929 р. в будинку дирекції Східних Торгів вибухнула бомба, поліція напередодні виставки вирішила провести запобіжний захід – заарештувати членів УВО. Під час цих подій у 1930 р., через підозру у належності до УВО, І. Рудницький укотре потрапив до польської в'язниці.

Про хід цього судового процесу можна дізнатись із донесень прокурора окружного суду у Львові прокуророві апеляційного суду. У документі від 3 вересня 1930 р. окружний прокурор інформує: «У зв'язку з підготовкою до саботажної акції перед відкриттям Східних Торгів слідчий відділ поліції провів 30 серпня 1930 року арешти серед осіб, які за конфіденційними донесеннями, є членами УВО або іншої антидержавної підривної організації.

30.08.1930 арештовано:

1. Д-ра Івана Рудницького, кандидата адвокатури й урядника «Дністра» у Львові, 1886 р. н., греко-католицького віросповідання, який проживає у Львові на вул. Листопада, 32.

Під час обшуку було знайдено різні записки осіб, відомих слідчому відділу по антидержавній діяльності. Згідно з поліційними твердженнями, є докази членства Рудницького в УВО. – Рудницький є заступником крайового коменданта УВО. Справа належності до УВО Івана Рудницького, вислухана у слідчому відділі, належить до справ виняткового значення. У нього знайшли список членів УВО. На що він відповів, що це список учасників академії, яка відбулася 20 травня 1930 року і присвячена полковникові Альфреду Шаманеку. Академію влаштувало товариство «Молода Громада» в залі «Бесіди» у Львові, список склав власноручно Рудницький, щоб привітати одного з членів комітету, кого саме – не пригадує» [44, арк. 58].

Крім І. Рудницького, були арештовані Володимир Чуловський, Петро Галібей, Володимир Мулькієвич, Богдан Скретович, Богдан Кравців, Орест Питляр, Жигмонд Процишин, Йозеф Процишин, Антон Валух, Микола Ковалисько, Євген Зиблікевич, Антон Медвідь, Зиновій Книш, Нестор Яців, Прокіп Матійців, Антон Стефанишин, Петро Пясецький, Павло Гегало, Роман Сушко [44, арк. 58]. Цей процес відомий як процес Івана Рудницького і товаришів. Усі затримані після прослуховування

прокурором д-ром Мостовським були передані до диспозиції судовому слідчому д-ру Янушевському, який вів справи особливого значення.

1 вересня 1930 р. судовий слідчий д-р Янушевський допитав арештованих. Половина з них – Питляр, Валух, Гегало, Мулькієвич, Яців, Чуловський, Скретович, Рудницький, Пясецький і Стефанишин – утримувалися в старій слідчій тюрмі при вул. Баторія 1, решта троє – у слідчому відділі державної поліції на вул. Казьміровській [44, арк. 59].

Ув'язненими опікувався знаний український адвокат д-р Володимир Старосольський. Він подав до окружного прокурора прохання про дозвіл на побачення з тимчасово заарештованими: Іваном Рудницьким, Богданом Кравцівим, Прокопом Матійцівим, Зиновієм Книшем, яких обвинувачували у зраді у зв'язку зі саботажною акцією [44, арк. 68]. Але суддя апеляційного суду відмовив у зустрічі підсудних зі своїм адвокатом, пояснивши, що це не в його компетенції, тож «просьбу адвоката д-ра Старосольського задовольнити не можемо» [44, арк. 68].

У донесенні львівської поліції від 14 листопада 1930 р. до слідчого у Львові сказано: «тимчасово арештовані: Іван Рудницький, Володимир Чуловський, Орест Питляр, Павло Гегало, Володимир Мулькієвич, Йозеф Процишин, Богдан Кравців, Євген Зиблікевич, Прокіп Матійців, Роман Сушко, винні у злочинній зраді (§ 58), оскільки у 1928–1930 рр. у Львові й інших місцевостях Східної Галичини належали до української таємної революційної організації, яка готувала збройне повстання українського народу в Польщі з метою відділення східних земель від Польської держави та утворення на них незалежної Української держави через перебрання влади. Оскаржений Іван Рудницький як заступник крайового команданта цієї організації, підтримував зв'язки з верховною владою за кордоном, провадив облік її членів, котрі проживали в краї, а як скарбник організації отримував фонди, прислані з-за кордону для революційних цілей. Володимир Чуловський, Орест Питляр, Павло Гегала, Володимир

Мулькієвич, Йозеф Процишин, Богдан Кравців, Євген Зиблікевич, Прокіп Матійців, Володимир Лупул звинувачувалися у розповсюдженні «Сурми», виконували певні функції в конспіративній діяльності УВО, а Богдан Кравців, як керівник пропагандистського реферату тієї ж організації, готував зібрання, присвячені революційним цілям, керував пропагандистськими акціями [44, арк. 68].

Разом з І. Рудницьким до відповідальності притягнули і Романа Сушка. Про нього карним польським органам було відомо таке: «крайовий командант, керівник існуючого в лоні тієї ж організації саботажного реферату, організовував акції саботажу на теренах Галичини, крім того формує з української молоді кадри бойових повстанців» [44, арк. 70].

Згідно з рішенням суду, Іван Рудницький, Йозеф Процишин, Богдан Кравців, Євген Зиблікевич, Прокіп Матійців, Володимир Попадюк, покарання мали відбувати у Вронках, решта засуджених – у карно-слідчому відділі у Львові [44, арк. 71].

Навіть опинившись у тюрмі («Святий хрест» у Кельцах), Іван Рудницький не витрачав намарно часу. До в'язниці йому передавали чимало правничої літератури, що дозволило добре підготуватися до докторського іспиту з права й адвокатської праці. Згодом, через брак доказів підсудного звільнили.

Бойове минуле наклало сильний відбиток на особистість Івана Теодора Рудницького. У Львові він охоче працював в організаціях, які були пов'язані з нашим вояцтвом – у Товаристві допомоги українським інвалідам, у Товаристві опіки над українськими вдовами і сиротами, в комбатанській організації «Молода Громада».

В українському суспільстві Галичини листопад уважався місяцем уваги до неповносправних українців. До «Українського краєвого товариства опіки над інвалідами» на вул. Руську, 3 перерахувалися пожертви для ветеранів Української Галицької Армії. Збір цих коштів, як

правило, призначався на Зелені свята [196]. Серед списку українців-жертводавців, які надавали матеріальну допомогу фонду «Ветерани», також вписано прізвище д-ра І. Рудницького: на розвиток фонду він офірував 7, 5 зл., (його брат Марко Рудницький – 9 зл.) [125]. Такі датки робили з побратимами регулярно.

Іван Теодор Рудницький усвідомлював роль виховної праці з юнацтвом для української справи. Син, онук і правнук священика, глибоко віруючий сам, однією з основних передумов правильного виховання молодих українців він уважав релігійність. Належав до «проводу Католицької Акції Української Молоді (КАУМ) «Орли», тобто організації, що від 1933 р. проводила на західноукраїнських землях загальновиховну працю серед української молоді, оперту на християнських засадах» [160].

Адвокат за фахом, Іван Рудницький почав свою професійну діяльність у 1927 р. Спершу служив у адвокатській конторі д-ра Володимира Старосольського, яка розташовувалася у Львові на вул. Крашинського, 23, а згодом, після здачі адвокатського іспиту, відкрив і власну практику.

Щирі взаємини з родиною Старосольських зав'язалися ще задовго до 1922 р. Перебуваючи у Терезині, таборі для інтернованих, Рудницький їм писав: «Сам не знаю, як і почати подяку за незаслужену пам'ять, тим більше тяжко, що вже півроку минає, як я впромізі писання, а дотепер не дав і безпосереднього знаку пам'яті. Сам не знаю, як це зложилось, так і не берусь оправдуватись. Я щиросердечно дякую Пані Добродійці і Отцю Світникові за сих кілька слів теплої розради» [54, арк. 5].

В адвокатській конторі побратима і колеги І. Рудницький набув свого першого правничого досвіду. Він провадив усі грошові справи, дбав про гонорар для д-ра В. Старосольського (від цього, зрештою, залежала й частка заробленого ним самим). В одному з листів І. Рудницький зазначає: «Грошей ще нема для В. п. Професора, але якщо прийдуть, то може би я

міг одержати 100 злотих, бо дуже у мене посуха» [54, арк. 5]. У листі від 29 вересня 1927 р. знову мова про матеріальні турботи: «Прошу ласкаво вибачити, що спішно я відписую, але старався справу грошеву полагодити, що, на жаль, мені не вдалося» [54, арк. 9]. Часом фінансові справи йшли краще і тоді практичний Іван Рудницький радив деякі кошти заощадити на майбутнє: «Практично беручи справу, прошу негайно написати листа до В. п. Теодора Мартинця – Львів, Підвалля, 7, Земельний Банк, і згодитись на виплату сеї суми в мої руки, а я з неї в першу чергу прольонкую Ваші векселя – 200 злотих, а решту переховаю на будучі видатки» [54, арк. 13].

Поки проф. В. Старосольський перебував у Кракові чи іншому місті, де обороняв українців, Іван Рудницький часто публікував оголошення і статті про хід справ у львівських часописах. Про це теж радився зі своїм патроном: «Як довго потягнеться ще процес? Може би вже оголосити в часописи?» [54, арк. 7].

До обов'язків І. Рудницького також входило переписування різних актів та провадження судових процесів, про що теж листовно повідомляє В. Старосольському: «Вернув щойно із розправи В. п. Наливайкової» [54, арк. 13]. Іноді новини, про які інформував проф. Старосольського його помічник, були невтішними і тоді він сумно жартував: «Перо фатальне, але писати треба, бо ще зречетеся такого челядника» [54, арк. 7].

Уся ця епістолярія Рудницького виявляє глибоку повагу до професора Старосольського і потребу у його моральній підтримці: «Прошу конечно додержати терміну повороту, бо тяжко без Вас жити» [54, арк. 13], – зізнався якось він своєму наставникові.

Обоє вони – й І. Рудницький, і В. Старосольський – пройшли бойовий шлях Української Галицької Армії, тому ідея вшанування стрілецтва обом була близькою. «Пишу на скоро про спільну думку, яка зародилась між молодшим товариством, а саме – оснувати щось в роді Ліги банку, як пам'ятку бувшої УГА, як В. п. на се задивляли б ся? Се поки що є

дискретною спробою підготувати ґрунт під цей інтерес і Вас висунути на чоло. Якби п. Професор нашли б час передумати сю справу і зараз по повороті взятися за діло» [54, арк. 13].

Тексти листів свідчать, що І. Рудницький був людиною освіченою, інтелігентною, досконало володів німецькою, польською мовою та добре знав латинь. На це, зокрема, вказують вкраплення іноземних слів і фраз – латинських, німецьких та польських.

Пам'ятав і про свою родину, час від часу відвідуючи рідне село Тюдів біля Кутів. «Доперва сьогодні їду на один тиждень на село» [54, арк. 13], – ставить до відома в одному з листів він В. Старосольського.

І. Рудницький завжди долучався до акцій загальноукраїнського значення. Показовим у цьому плані є такий епізод. Навесні 1939 р., коли угорське військо зайняло Карпатську Україну і до Львова стали доходити звістки про знущання над закарпатськими українцями, на зборах членів «Молодої Громади» виникла думка, що потрібно піти до німецького консульства у Львові та висловити протест з цього приводу. Оскільки німці фактично дозволили віддати Карпатську Україну угорцям, то були відповідальні за те, що там відбувається і зобов'язані припинити всі переслідування щодо українців. 1939-й, як знаємо, став роком дуже напружених польсько-німецьких відносин. Піти до німецького консульства, який перебував під поліційним польським наглядом, означало ймовірність знову опинитись у польській в'язниці. І. Рудницький порадився про відвідини консульства з Мироном Зашківським. Вирішили, що добре було б, якби цю дипломатичну місію виконали українські послы. Проте обидва послы, до яких звернулися, відмовилися від такого небезпечного доручення. Тоді Іван Рудницький, не вагаючись, узяв цю функцію на себе. Однак йшлося про характер делегації, тому другим делегатом став Мирон Зашківський [160].

Німецький консулат у Львові розташовувався у центрі – на розі вулиць Оссолінських і Фридрихів. Консул вирішив прийняти тільки когось одного. На розмову подався Іван Рудницький. Через півгодини, коли друзі-патріоти вже йшли містом, обурений Рудницький розповів побратимові про те, що консул, висловивши своє співчуття, заявив, що Німеччина не може втручатися у суверенні справи іншої держави, в цьому разі – Угорщини. Щоправда, дипломатично пообіцяв повідомити німецькі кола про українську делегацію та її бажання [160].

Прихід «перших Совітів» 1939 р. Іван Теодор Рудницький зустрів із прохолодою, знаючи про репресії сталінського режиму в УРСР. Довелося на деякий час відійти від політики, адвокатської практики.

З початком радянсько-німецької війни Львів зайняли фашистські війська. Вони чітко виявили свою позицію щодо відновлення української державності, заарештувавши у липні 1941 р. провідників ОУН Я. Стецька, С. Бандеру та деяких офіцерів легіону «Nachtigal». На теренах Галичини було запроваджено «новий порядок».

І. Рудницький відновив адвокатську практику. Завдяки доброму знанню німецької мови, статусу адвоката та вродженому дипломатичному хисту, він нерідко добивався звільнення ув'язнених українців. «Йому вдалося врятувати багато наших людей, часом й цілі села від знуцання німецьких посіпак», – стверджує у своїх спогадах Б. Кордюк [180, с. 24]. Досягав Рудницький цього різними методами – часом навіть запросивши своїх «гостей» на добру горілку та щедрю гостину в якійсь кнайпі. «Він сповняв дуже важке завдання інтервенцій у справі арештованих гестапо українців, що вимагало великої напруги нервів» [160]. Син Івана Рудницького Леонід згадував, як батько з гіркотою говорив: «Навіщо було так багато вчитись на адвоката, коли вистачає мати добру голову та вміти пити горілку з ворогами». Але, як з'ясувалося, цей метод виявився найдієвіший. Іван Рудницький перед черговою гостиною заходив до

ресторану, домовлявся за певну винагороду з кельнерами, аби під час вечері вони йому подавали воду, а не горілку [75].

Досвідчений політик і адвокат розумів небезпеку, яка виходила від більшовизму, але і фашистську Німеччину вважав ворогом українства. Після поразки німців під Сталінградом тішився, що Гітлер дістав відсіч.

Родина Рудницьких була здатна на самопожертву і громадянський подвиг. У роки німецької окупації в їхньому домі на вул. Бадені (сьогодні – вул. К. Рилєєва) переховувалася семирічна єврейська дівчинка. Проф. Леонід Рудницький пам'ятає, що їй суворо заборонялося підходити до вікна і виглядати в нього. Під час дитячих пустощів хлопчик випадково її штовхнув, за що добряче дістав від батька. В архіві родини зберігаються копії листів митрополита Андрея (Шептицького) до Івана Теодора з проханням урятувати євреїв. Оригінали Леонід Рудницький передав до Риму. (Як відомо, завдяки опіці митрополита у Святоюрському соборі та монастирях переховувалося більше двохсот євреїв).

Величезні людські втрати вермахту на фронтах висунули на порядок денний перед німецьким командуванням питання про доцільність формування національних військових частин. Ще 1941 р. німці провели серед українців набір добровольців до СС. Нацистські антропологи стверджували, що українці расово наближені до арійців, зокрема на Покутті та Гуцульщині. Було набрано лише 800 українських юнаків, які після вишколу воювали у німецькому війську [160, с. 109]. Поразка вермахту у Північній Африці наприкінці 1942 р., розгром у 1943 р. армії фельдмаршала Паулюса під Сталінградом похитнули міф у непереможність Гітлера. Це спонукало українські легальні чинники до активніших дій. 6 лютого 1943 р. Андрій Мельник у листі до В. Кейтеля писав: «Здається, прийшов час включити Україну в протибільшовицький фронт... Треба сформувати боєздатне українське військо» [172, с. 108].

Так 1943 р. ідея створення українського війська набула для німців нового забарвлення. Її прихильником з німецького боку став губернатор Галичини, син австрійського генерала цісарської армії, родом з Відня, високий нацистський чиновник – группенфюрер СС Отто Густав Вехтер, який на початку квітня 1943 р. заручився підтримкою у цьому питанні свого шефа Г. Гімmlера. Однак Гімmlер одразу попередив: дивізія не повинна називатись українською, а тільки галицькою. 12 квітня 1943 р. у Львові відбулося інформаційне засідання керівників німецької адміністрації у справі створення нової дивізії – з галицьких українців. Були присутні Отто Вехтер, шеф підпорядкованого йому правління Отто Бауер, шеф президії правління Карл Норман, керівник відділу у справах населення й опіки і колишній старшина ГА А. Бізанц [116, с. 345]. До дивізії планували прийняти 300 українських офіцерів колишньої австрійської армії, котрі служили в ГА. Молоді ж призовники мали закінчити тримісячні курси вишколу старшин.

Серед українців у 1943 р. у перемогу фашистської Німеччини вже ніхто не вірив. Але галицькі українці 1939 р. уже пережили «перші совіти» і добре знали, що зі собою принесе радянський окупаційний режим [199]. Тому й намагалися використати момент для створення українського військового формування.

Отже, ідею створення національних військових формацій підтримало чимало українців. Загал української молоді соромився своєї військової неграмотності – наслідку постійної окупації. Ініціював втілення цієї ідеї провідник Українського Центрального Комітету професор Володимир Кубійович. Він писав, що поневолені німцями та більшовиками народи піднімуться на боротьбу за свою незалежність. Для цього необхідна своя армія, зав'язком якої і мала стати українська дивізія.

Українці стояли на антифашистських позиціях, підтримували боротьбу ОУН–УПА, але більшість з них уважали за потрібне створити –

хоча б і при німецькій допомозі – власну військову формацію. По-перше, щоб зберегти квіт молоді від фізичного знищення. По-друге, щоб мати своє вишколене українське військо, що уможливило б новий, більш успішний і краще технічно підготований визвольний чин. Молоді українці ненавиділи окупантів, однак прагнули скористатися нагодою взяти до рук зброю і навчитися нею володіти, аби згодом відстоювати українську соборну самостійну державу – і перед фашистами, і перед більшовиками [232, с. 38]. Таким чином, дивізію було створено, щоб посилити визвольний український фронт вишколеним вояком, задіявши всі легальні можливості для перемоги майбутньої національної революції.

Заступник шефа українського відділу безпеки полковник Вольф свого часу зазначав: «Ми були проти творення Дивізії, не вірячи в українську щирість відносно співпраці з німцями. Для нас було очевидне, що вишколюємо своїх ворогів, які скоріше чи пізніше пристануть до УПА. Творенням Дивізії впустили ми до власного кожуха вошу. Але у Львові обробили Вехтера і йому вдалося переконати найвищі чинники» [232, с. 39]. Німці планували використати дивізію у своїх інтересах на Східному фронті.

Формування українських військових частин у складі чужих військ не було новим в історії України. Під час Першої світової війни у австрійському війську діяв легіон українських січових стрільців. Саме на його базі 1918 р. постала ГА, яка мала не тільки військове, а й психологічне та символічне значення.

І легіон УСС, і дивізія були створені з єдиною метою – боротьба за українські ідеали. Один із представників Військової Управи підкреслив: «Дивізію творимо для себе і тільки для себе. Ще прийде час, коли наїзників одного по одному не стане, і на те нам потрібна власна збройна сила. Волі нам ніхто не дасть. Її треба самому здобути» [303, с. 48–49].

Між українськими засновниками й організаторами дивізії було багато ідеалістів, які свято вірили в непомильність своєї ідеї. Надто ще зримими у пам'яті залишалися світлі сторінки недавнього минулого – 1914–1918 рр., коли постав легіон УСС, проголошено ЗУНР.

З січня 1942 р. губернатором Львова був д-р Отто Вехтер⁸. Здібний і амбітний, він керував у Галичині більш людяно, ніж інші німецькі можновладці у Східній Європі [177, с. 86]. Галицький край він сприймав як колишню територію Австрії, вважаючи, що тут слід відновити німецькі впливи, які знівельювалися із занепадом Австро-Угорщини. Необхідно, – стверджував губернатор, – перевиховати українську молодь, виплекати в ній «галицьку регіональну свідомість», щоб у майбутньому «влити цю свідомість у загальнонімецьку». Реалізації цього задуму, на його думку, сприяло б створення української дивізії, яка зміцнила б німецькі збройні сили і «германізувала» б молодих українців. О. Вехтер був ознайомлений з історією УСС, тож у своєму маніфесті «До зброї здатної молоді Галичини» зазначив: «При зголошенні до Дивізії будуть мати першість ті добровольці, батьки яких славно боролись у рядах давньої цісарсько-королівської армії» [172, с. 109].

В. Кубійович у справі формування дивізії радився з багатьма колишніми вояками ГА, членами Українського Центрального Комітету та найвищим для українців авторитетом – митрополитом Андреем (Шептицьким), на що владика відповів: «Немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії» [177, с. 79]. Як наголошував В. Кубійович, «ми хотіли творити українську збройну силу, і треба було використати вигідний час, урахувуючи весь ризик. Дивізія «Галичина» постала б і без нас, але тоді український чинник не мав би впливу на її характер і на захист інтересів українського вояцтва. Тільки в складі чужих

⁸ Отто Вехтер після війни втік до Італії, де переховувався в австрійському монастирі Марія дель Аніма в Римі. Там помер від туберкульозу у 1949 р.

збройних сил могло постати регулярне, добре вишколене і озброєне велике українське з'єднання, яке при сприятливій ситуації могло б стати зародком української національної армії, без якої не могла б існувати українська держава» [177, с. 79]. Цю ідею згодом палко підтримав також діяч УНДО і лідер Фронту національної єдності Дмитро Паліїв. Він був прихильником регулярної збройної сили і противником партизанщини. Мав вплив на В. Кубійовича, який називав Паліїва «неофіційним радником у військових справах» [177, с. 64].

Вимоги українців щодо новостворюваної дивізії були досить широкі:

- 1) український характер формації, що відображався б у її назві та відзнаках (тризуб), а також національному командному складі;
- 2) українська духовна опіка над вояками;
- 3) моторизований, а не піхотний тип війська;
- 4) призначення – боротьба на Східному фронті проти більшовиків;
- 5) звільнення політичних в'язнів та офіцерів легіону «Нахтігаль».

З німецьким командуванням було погоджено, що набором до дивізії, опікою над вояками та їхніми родинами займатиметься Військова Управа (Wehrausschuss).

Почалися переговори з колишніми вояками ГА, діячами Листопадового Чину про членство в Управі. З різних політичних міркувань, дехто відмовлявся від пропозиції (Михайло Матчак, д-р Юрій Полянський, полковник Роман Сушко). Запропонував В. Кубійович членство в Управі і д-ру Іванові Рудницькому. «Щодо військового досвіду, політичного вироблення і виконання громадського обов'язку, важко було знайти іншу особу, яка дорівнювала б прикметам характеру д-ра Івана Рудницького, формального керівника правного відділу Військової Управи» [177, с. 79]. Зваживши всі за і проти, знаний у Львові адвокат прийняв пропозицію.

Серед причин, чому він погодився на участь у Військовій Управі, було те, що вже існував історичний прецедент – у 1914 р. Головна Українська Рада у Львові заснувала Бойову Управу для опіки над Українськими Січовими Стрільцями. (Тому, до речі, в народі Військову Управу ще називали Бойовою).

Перше засідання Військової Управи відбулося 18 квітня 1943 р. Планувалося, що головою управи стане В. Кубійович, котрий домагався, щоб майбутня дивізія трактувалась як національне з'єднання, мала національні командний склад і відзнаки, українських капеланів і не воювала на Західному фронті [116, с. 346]. Однак німецьке командування затвердило на цій посаді галицького німця, полковника А. Бізанца. Основний склад ВУ становили переважно старшини колишніх збройних сил ЗУНР, що символічно пов'язувало майбутню дивізію з традиціями ГА. Заступником голови ВУ став також галицький німець за походженням, за фахом правник та агроном Северин Байгерт, який свого часу був шефом штабу бригади ГА під командуванням А. Бізанца [116, с. 346]. Почесним головою ВУ призначено колишнього генерала штабу ГА і секретаря військових справ ЗУНР генерала В. Курмановича, а заступником шефа канцелярії ВУ – інженера Євгена Пандуса.

Загалом Військова Управа складалася з двох німців і дванадцятьох українців, лише четверо з яких не були колишніми старшинами ГА. Окрім уже згаданих, до ВУ увійшли: капелан ГА, отець Василь Лаба – як духовний опікун вояків; сотник ГА, колишній директор видавництва «Червона Калина» Осип Навроцький – як шеф канцелярії ВУ; сотник ГА, інженер Михайло Хронов'ят – як референт набору вояків дивізії; сотник ГА Любомир Макарушка – як референт набору військових старшин; сотник ГА, лікар Володимир Білосор – як керівник відділу здоров'я; поручник ГА, інженер Андрій Палій – як референт допомоги родинам добровольців; хорунжий польської армії, інженер Юрій Крохмалюк – як

референт військово-історичного відділу; магістр Михайло Кушнір – як культурно-освітній референт; професор Зенон Зелений – як референт молоді. Референтом правового відділу призначили колишнього сотника ГА, юриста за освітою, – Івана Теодора Рудницького [116, с. 347].

За політичними поглядами, Військова Управа не була однорідною. П'ять членів: Андрій Палій, Михайло Хронов'ят, Юрій Крохмалюк, Михайло Кушнір і Степан Волинець, належали до Фронту національної єдності, який наприкінці 30-х рр. очолював Д. Паліїв. Українське Національно-Демократичне Об'єднання представляв член президії д-р Любомир Макарушка.

Організації Українських Націоналістів під проводом полк. А. Мельника і С. Бандери не послали своїх представників до ВУ. Проте Осип Навроцький, Зенон Зелений, д-р Іван Рудницький були членами УВО.

До Управи увійшли люди, які не побоялися взяти на себе велику відповідальність. Усі вони вірили, що справа творення українського війська, почата у 1914 р., відродиться і дивізія стане зав'язком майбутньої української армії. Та ситуація 1943 р. відрізнялася від 1914 р.

Більшість членів Управи мали своє постійне місце роботи і до Управи з'являлися час від часу. Постійно в Управі працювали лише Навроцький, Пандус і Волинець. Тільки Осип Навроцький отримував платню з бюджету Управи (близько 1200 золотих, що було досить багато). Військова Управа розташовувалася у трьох просторих кімнатах на вул. Парковій, де був Львівський відділ УЦК. Згодом Управа придбала домівку і переїхала на вул. Смольську, 5.

О. Вехтер спершу побоювався, що до дивізії зголоситься замало добровольців, і був би задоволений, якби їх набралось хоча б 20 тисяч. Побоювання Вехтера не здійснилися, бо до дивізії українська молодь йшла з інших мотивів, ніж це собі гадав австрійський офіцер.

Починаючи від Львова, вербувальна акція охопила цілий край. У великих містах з агітаційною метою під гаслом «Всі до дивізії» виступали представники ВУ. У менших населених пунктах агітацію вели місцеві представники окружної управи. Першими пішли до дивізії гімназисти та студенти, далі комбатанти, ніхто не думав, що варто було б таки комусь залишитися на адміністративному посту, в кооперації, господарстві. Військова управа більш обережно підходила до питання агітації, ніж її уповноважені у краю, намагаючись не допускати невиправданого оптимізму. І все ж, у своїх промовах агітатори зверталися до колишніх вояків, які зазнали поразки у 1918–1920 рр.: «Учасники визвольних змагань, старшини і вояки ГА! Перед 22 роками Ви з глибоким жалем прощалися зі зброєю тоді, коли вже встояти не було сили. Вступаючи в ряди геройської ГА, ми присягали боротися до остаточної перемоги над нашим відвічним ворогом. Тоді ми не того не довершили, бо не могли; нині можемо, тому мусимо» [177, с. 50].

Вербувальною акцією керував Відділ пропаганди ВУ на чолі з Михайлом Кушніром. Найактивнішими її учасниками були С. Волинець, О. Навроцький, А. Палій, М. Хронов'ят. Іван Рудницький в агітації участі майже не брав, бо на той час уже мав ослаблене здоров'я, чимало часу також забирала праця в «Дністрі» тощо.

У результаті агітаційної роботи до дивізії зголосилося 81 999 осіб. Однак серед них були люди різного віку та стану здоров'я, керівники установ, урядовці, тому затвердили у набірних комісіях тільки 52 875 добровольців. Згодом начальник головного управління СС Бергер повідомив: остаточно до дивізії потраплять вояки не менш ніж 165 см зросту. Таким чином було набрано 42 000 дивізійників [177, с. 49]. 28 квітня 1943 р. відбулося урочисте проголошення створення дивізії і в соборі св. Юра відправлено Службу Божу. Дивізійників після набору відсилали на військовий вишкіл до таборів, зокрема у Гайделягер.

У часи формування дивізії вже діяла Українська Повстанська Армія, очолювана ОУН (б). Влітку 1943 р. було налагоджено контакт з генералом Тарасом Чупринкою, обговорено напрямки можливої співпраці. Діячі ВУ очікували непорозумінь із підпіллям. Проте ні ворожнечі, ні масового перебігання вояків не було. Згодом члени Військової управи – М. Хронов'ят, Л. Макарушка, Ю. Крохмалюк – самі їздили на постої українських куренів «у ліс». Де б не зустрічалися УПА з представниками дивізії, взаємини завжди були приязні. При змозі вояки дивізії передавали УПА зброю, амуніцію, підпільники, натомість переховували вояків дивізії, допомагали порадами, служили розвідниками [177, с. 43–44]. Вояки дивізії не переходили масово до УПА, яка не могла їх прийняти, озброїти та прохарчувати.

Співробітництво особливо пожвавилось улітку 1944 р., коли дивізію перекинули на фронт під Бродами, де діяли реорганізовані частини УПА. Щоб узгодити дії та не нашкодити один одному, представники ВУ й УПА мушили детально обговорити ситуацію. Зустріч була запланована на найвищому рівні. Тому Військова Управа на переговори вирішила делегувати людину, яка мала б великий досвід, зокрема дипломатичний. Таким делегатом був д-р Іван Теодор Рудницький. Сторону УПА представляв командир, давній знайомий І. Рудницького – Тарас Чупринка. Аби не привертати зайвої уваги, місцем зустрічі обрали помешкання д-ра І. Рудницького, до якого командувач УПА мав надзвичайну довіру. У ході переговорів обидві сторони домовилися, що відділи УПА не діятимуть у районі розташування Дивізії «Галичина», а якби через воєнні дії довелось б зустрітись, то обидва військові формування взяли на себе зобов'язання взаємопідтримки. Постановили також суворо заборонити будь-яку пропаганду за перехід вояків від одного формування до іншого. Лише після оточення та розгрому під Бродами багато вишколених дивізійників влилися до лав УПА.

Навесні й улітку 1944 р. нічний Львів усе частіше бомбардували радянські літаки. Зі швидким наступальним рухом радянської армії розпочалась евакуація на Захід. Німецька адміністрація готувалася до від'їзду. В останні дні свого перебування на українській землі німці провадили терміновий набір галичан до допомогової військової служби у різних німецьких з'єднаннях. Прагнули мобілізувати все боєздатне населення, щоб цього не зробили російські військові. Ні Військову Управу, ні Український Центральний Комітет про це вербування німці не повідомляли [184, с. 92–93].

В січні 1944 р. було перенесено архів Військової Управи та Українського Центрального Комітету, їхній реєстраційний відділ, канцелярію, склад харчових запасів до с. Криниці на Лемківщині, куди вважалося, що радянські війська не дійдуть. Івану Теодору Рудницькому інстинкт самозбереження та здоровий глузд підказували лише одне рішення – еміграцію. 1944 р. родина опинилася у с. Криниці.

6.4. Кооперативна культура Східної Галичини

Наприкінці XIX – на початку XX ст. представники світської інтелігенції опановують нові напрямки у господарстві. Саме у його розвитку закладені основи добробуту нації. Важливим завданням для українства Східної Галичини на початку XX ст. було подолати бідність, особливо у сільській місцевості. Шлях до цього полягав через навчання селян раціональніше працювати, успішно реалізувати власну продукцію, вміло вкладати зароблені кошти. Жінок вчили ефективніше вести домашнє господарство, готувати за новими рецептами, шити, доглядати за дітьми і організовувати перші дитячі садочки. Вивільнені від домашньої зайнятості жінки могли працювати на громадські цілі або виконувати роботу на замовлення кооперативів. Кооператив «Українське народне мистецтво»

дозволяв заробляти гроші селянкам і пропагувати народну культуру українців. Жінки-селянки здебільшого вишивали на замовлення і заробляли додаткові кошти. Кооператив мав свій друкований орган «Нова Хата», що виходив у Львові, де пропагувалася українська традиційна культура не лише Галичини, а й Великої України. Це додавало політичного змісту до культурної та етнографічної форми журналу [50].

Наприкінці XIX ст. українська нація урбанізується. У містах осідає нове покоління вихідців з галицької аграрної шляхти. Передусім цьому отримання високої економічної чи правничої освіти. Її здобували переважно за кордоном – у Відні, Інсбруку, Празі. Багато хто з галицьких українців навчався в рамках проходження служби в рядах австрійського війська. Вояки мали змогу отримати однорічну економічні знання у Відні.

Із поверненням до Східної Галичини освічені молоді люди не поверталися до шляхетських сіл, а осідали у Львові, знайшовши роботу за фахом у давно діючих чи новостворених українських економічних інституціях. Активно залучалися вони й до українського кооперативного руху. Твердинею кооперативного розвитку стало товариство «Дністер». Розгорнув свою діяльність у цьому напрямку «Ревізійний союз українських кооперативів» (РСУК) [128; 162].

Типовими представниками українського шляхетства, що плавно інтегрувалося у бюргерство, були брати Дмитро, Теофіль, Іван, Роман Кульчицькі. Брат Омелян залишався працювати на землі. Брати походили з давнього шляхетського роду Кульчицьких, придомку Гут, які належали до герба Драго-Сас [258]⁹. Відомості про рід містяться у метричних книгах

⁹Батько братів Кульчицьких Гут – Василь (найстарший у багатодітній родині Івана Кульчицького Гут та Констанції з дому Григора Кульчицького Васьковича), народився 1875 р. у с. Кульчиці Шляхоцькі, шляхта (*nobilis*). У 25 років Василь Кульчицький Гут одружився «...22 лютого 1900 р., з Анною з дому Стефана Кульчицького Штокайла і Юліани з дому Миколи Кульчицького Гут, шляхта (*nobilis*), 21 рік, незаміжня. Свідками на весіллі були Георгій Кульчицький Васькович та Іванна Кульчицька Штокайло, шляхта (*nobilis*) і *agricololoci* (землероби)» [42, арк. 22]. 1900 р. у родині подружжя народився

с. Кульчиці, у яких місцеві священники століттями фіксували найважливіші події щодо своїх парафіян [42, арк. 22; 131]¹⁰.

Найстарший Дмитро Кульчицький народився 7 листопада 1900 р. у Кульчицях Шляхотських що коло м. Самбора. «Греко-католик. Батько – Василь Кульчицький Гут з дому Івана Кульчицького Гута і Констанції з дому Григорія Кульчицького Васьковича. Мати – Анна з дому Стефана Кульчицького Штокайла і Юліани з дому Миколи Кульчицького Гута. Хресними батьками були – Філіп Кульчицький Васькович і Антоніна Кульчицька з дому Еліаса Кульчицького Поливки. Шляхта нобіліс» [42, арк. 22]. Д. Кульчицький закінчив народну школу в Самборі, середню освіту здобув у Перемишлі. Всі історичні події 1919–1944 рр. він пережив та осмислив, брав участь у Визвольних змаганнях як четар Галицької армії, організував на початку лютого 1919 р. старшинську школу в прифронтовому Самборі. Колишній викладач цієї школи Михайло Хронов'ят згадував, що в ній проходили вишкіл 88 курсантів, здебільшого підстаршини австрійської армії та Легіону січових стрільців. Коли ж у травні 1919 р. поляки почали активний наступ, курсанти стали бійцями [303].

первісток – Дмитро, через три роки – Іван, згодом Омелян, Теофіль та Роман. Родина Василя Кульчицького була патріархальною, заснованою на батьківському авторитеті та владі. Патріархальний дух дому доповнював дух братерський. Четверо з п'яти синів покинули батьківський дім, переїхали до міста, с. Кульчиці залишилося місцем пам'яті та поколінь.

¹⁰ По-різному склалася доля дітей В. Кульчицького, який загинув у Першій світовій війні на угорському фронті. П'ятьох синів виховувала мати Ганна Кульчицька, яка спрямувала Дмитра і Теофіла на науку до Відня та оплачувала їхнє навчання. Коли повернулись до Галичини, стали кооператорами. Інші два сини – Іван і Роман студіювали право у Львівському університеті, працювали фаховими адвокатами у Самборі. Вдома залишався Омелян, який успадкував маєток. Ганна Кульчицька 1879 р. н. виросла за австрійської влади, пережила Першу світову війну, Листопадовий Чин 1918 р., поразку Визвольних змагань, встановлення польського режиму. Жінкабула меценаткою побудови церков у Кульчицях та інших селах Самбірського повіту. Найважчим для родини став прихід радянської влади, від рук якої у червні 1941 р. загинули адвокати Іван і Роман. 1947 р. Ганну Кульчицьку разом з родиною сина Омеляна вивезли до Омської області. Померла Ганна Кульчицька 1954 р. на 75-му році життя, через три роки родині дозволили повернутися в Україну.

Після поразки Визвольних змагань юнак мав намір продовжити свої студії. Однак колишнім воякам ГА, котрі воювали на боці українців, за польської влади отримати вищу освіту в Галичині було неможливо, тому хлопець вступив до Вищої школи світової торгівлі у Відні. Завершивши навчання, молодий економіст повернувся в Галичину [74].

Народжений на зламі століть, Д. Кульчицький був справжнім шляхтичем – і за духом, за життєвими інтенціями та пріоритетами, зберіг шляхетність душі й учинків, високо цінував освіченість і національну позицію, поповнивши ряди української галицької інтелігенції, що дбала про добробут і розбудову українства. Першим кроком до цього була освіта, урбанізація та розрив з традиційним габітусом українського села. Д. Кульчицький став одним з тих, хто творив модерну українську урбанізовану націю.

Віденські студії дали змогу працювати в українській кооперації. Спершу виконував обов'язки інспектора «Ревізійного союзу українських кооперативів» у Самборі. Потім інспектора перевели на роботу до Львова, згодом він став заступником директора «Ревізійного союз українських кооперативів», який був загальноукраїнським крайовим господарським центром. Однодумцем, співпрацівником РСУК став молодший брат Дмитра – Теофіль Кульчицький [108, с. 82–83].

Роль кооперативного руху, кооперативного виховання в умовах польського панування для українства важко переоцінити. «Кооперативне виховання стало практичною школою демократичного виховання і парламентаризму, прищеплювало поняття громадської відповідальності, готувало дітей до майбутнього життя, яке вимагало самопожертви й альтруїзму на користь колективу. Навчання кооперації і впровадження шкільного кооперативу було практикою реальної громадської співпраці, товариської єдності й солідарності, самопомоги. Молодь повинна

була думати не лише над своїми потребами, а й над потребами своїх товаришів» [206].

Гаслом на довгі роки для свідомих українців стало «Свій до свого – по своє». На різних етапах історії Галичини поширення кооперативної ідеї та освіти було стрижнем економічного становлення, національного, громадсько-патріотичного руху, який об'єднував різні верстви українського населення [135, с. 6]. У зв'язку з тим, що державна система освіти не забезпечувала потреб українців, у краї розгортається громадянський рух, спрямований на зародження і становлення організованої просвітньо-економічної діяльності, створюються товариства «Просвіта», «Рідна школа», «Ревізійний союз українських кооперативів», «Народна торгівля», «Сільський господар», «Маслосоюз» та інші. Провідними напрямками їхньої діяльності стали: боротьба з неписьменністю і малограмотністю, поширення загальноосвітніх, господарсько-фахових знань серед дітей і дорослих, видання та розповсюдження літератури, букварів та методичних посібників, проведення різноманітних культурно-освітніх заходів [135, с. 13]. «Народна торгівля» – перший український споживчий кооператив, метою якого, водночас з організацією гуртової торгівлі та забезпеченням товаром українських крамниць при читальнях, у громадах та парафіях, а також приватних, були «підготовка й виховання посередника межі продаючим та купуючим, то є громади наших, українських купців» [272, с. 88].

Як вважав Юліан Павликовський, кооперація «виховує людину-громадянина, людину характеру, людину, яка ... стане двигуном, носієм і співучасником справжньої демократії в господарському і духовному житті народу. Зміст вишколу лежить у площині трикутника, основою якого є загальна освіта, однією зі сторін – виховання людини-громадянина та кооператора, другою – спеціальний вишкіл техніка, кооператора-практика,

який працюватиме кооператором-економістом чи пропагандистом, ревізором, інструктором» [236, с. 308].

Ідейно-організаційним центром більшості українських кооперативів, спілок регіону був Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК). Він бере початки від заснованого 1904 р. Ревізійного крайового союзу (РКС), який, згідно зі статутом, повинен був дбати про розвиток кооперативних спілок і окремих товариств, перевіряти їхній фінансовий стан та діловедення, збирати і публікувати звіти про їхню діяльність, видавати власну періодику і літературу на кооперативну тематику. З 1929 року РСУК мав чотири відділи, які очолювали члени дирекції: фінансово-адміністративний (І. Филипович), ревізійний (М. Капуста), організаційний (О. Луцький), правовий (М. Корчинський). РСУК об'єднав кооперативні організації і товариства у культурно-освітній, громадській та виховній діяльності. У засіданнях РСУК брали участь представники кооперативних об'єднань «Народної торгівлі», «Маслосоюзу», «Центросоюзу», «Центробанку» і громадських освітніх організацій «Просвіти», «Рідної школи», де вирішувалися питання спільної діяльності щодо підготовки і підвищення кваліфікації кооперативних працівників. РСУК дбав про організацію культурно-освітньої діяльності, кооперативного навчання в усіх місцевостях Галичини. РСУК підтримував зв'язки з Міжнародним кооперативним союзом, надаючи йому відомості про розвиток західноукраїнської кооперації [162].

Працівники РСУК проводили організаційні та інформаційні наради, поїздки з рефератами пропагандистського характеру, а також організували кооперативні курси у повітових центрах. Заочні курси набули масового характеру: станом на 1935 рік навчалося 550 осіб, з них: на курсах продавців і службовців господарсько-споживчих кооперативів – 248 осіб, бухгалтерів господарсько-споживчих кооперативів – 185, касирів

і членів спостережних рад – 96, бухгалтерів кредитних кооперативів – 15, молочарських – 15 [162].

Діяльність українських кооперативів дозволила підняти економічний рівень українства Галичини. До 1939 р. зріс матеріальний добробут українства. Оточення Дмитра Кульчицького складало національно свідомий середній клас, основу громадянського суспільства.

У Львові Дмитро Кульчицький придбав для своєї родини будинок, споруджений «Центросоюзом» (недалеко від Кайзервальду, на вулиці Генінга, 34). 1929 р. Д. Кульчицький одружився з Анною Білинською Тарасович, яка походила з Кульчиць, з давнього шляхетського роду, герба Драго-Сас, членкинею «Союзу українок». У подружжя у Львові народилися син Богдан та донька Мотря-Теодота. Діти навчалися в українській «Рідній школі», пізніше в Першій академічній гімназії. Незважаючи на побутування у Львові, зв'язок з рідним селом не було втрачено. Канікули дітей, свята минали в Кульчицях. За давнім звичаєм, щонеділі всі односельці збиралися у церкві. Як повелося з незапам'ятних часів, і зберігалось до 60-х рр. ХХ ст., кульчицька шляхта ставала по один бік церкви, а селяни – по інший [74].

Важко переживаючи втрату державницьких здобутків, Д. Кульчицький, як і багато інших українців, особливо колишніх вояків ГА, продовження боротьби за національну справу бачив у підпільній боротьбі. Тому й став членом Організації українських націоналістів, як і його колеги по кооперації Іван Грабар, Дмитро Яців, Микола Капуста, Іван Филипович.

Ситуація загострилася з початком Другої світової війни і приходом «перших советів». Д. Кульчицький, як і решта мешканців Львова, пильно стежив за розвитком подій у вересні 1939 р. По радіо чув, що більшовики займають українські та білоруські землі, котрі належали до Польщі. Червона армія ввійшла до Львова у п'ятницю 22 вересня з Личаківської

рогачки. Червоноармійці тримали в руках готові до пострілу рушниці з оголеними багнетами, які були спрямовані на кам'яниці... Їхали танки та автомобілі з бійцями. Дмитра вразив простий, бідно одягнений загал більшовицького війська, навіть командирів, неінтелігентні, некультурні обличчя та простацькі рухи [74].

Українське суспільство західних земель не могло й припустити, що більшовики, так швидко й безоглядно знищать, серед іншого, й національну кооперацію, створену великим зусиллям українського народу впродовж кількох десяти років. Чимало чільних українських кооператорів не вірили, що таку розбудовану інституцію можна перетворити на руїну. Однак указом московського «Центросоюзу» основи української кооперації, які мали б стати підвалиною відродження української незалежності, було розвалено. Спершу начебто йшлося тільки про об'єднання всіх національних кооперативних об'єднань, що діяли на західноукраїнських теренах. Із такою метою радянська влада організувала восени 1939 р. у Львові з'їзд усіх кооперативних централей (українських, польських та єврейських), на якому присутнім запропоновано підписати спільну резолюцію про розпуск усіх кооперативних установ. З цього моменту українська національна кооперація була змушена припинити свою діяльність, її тепер замінила псевдокооперація, покликана стати засобом у боротьбі за комунізм. На місце «буржуазних» кооператорів почали прибувати з різних кінців Радянського Союзу «фахівці-кооператори». Ліквідовано українські кооперативні централі: «Ревізійний союз українських кооператив», «Маслосоюз», «Центросоюз» та численні інші кооперативи, а замість них створено обласні споживчі спілки (т. зв. «Облспоживспілки») з осередками у Львові, Станиславові, Дрогобичі, Тернополі, Луцьку, Рівному. З того часу національні кооперативи західної України припинили своє існування. «Облспоживспілки» були об'єднані в «Українську кооперативну спілку», яка підпорядковувалася московському

«Центросоюзові» [128]. Радянський режим обмежив права кооперативного центру радянської України. Не виходило друком жодне українське видання з кооперативної тематики, ні часопис, ні наукова чи науково-популярна книжка, ні підручник, натомість усе це надходило з Москви російською мовою. Керівництво радянської кооперації призначалося згори. Це були переважно комуністи без постійного місця проживання та майна, без фахових знань. Кожне правління очолював голова, одноосібна думка котрого була вирішальною для всіх. Обов'язковою складовою штату кооперативу був працівник НКВС [102].

Уся торгівля, як і загалом більшовицька економіка, була «плановою» і не продуктивною. Необхідного товару бракувало, а саме солі, цукру, мила, цигарок, сірників та іншої продукції щоденного попиту. Центросоюз зовсім занедбав торгівлю деревом, цвяхами, фарбою, цеглою, дахівкою тощо, унеможливаючи таким чином будівництво і ремонт селянських осель. Склади ж були завалені парфумерією, неякісною галантереєю, радянською літературою, непотрібною селянам. На селі поширювалася більшовицька культура, яка витісняла традиційну культуру.

Із 22 червня 1941 р., коли радянські війська почали відступати, органи НКВС поспішно знищували ув'язнених на теренах Західної України [102]. Перша болюча звістка для Кульчицьких була пов'язана із загибеллю у в'язницях Самбора і Дрогобича від рук НКВС двох братів із цієї родини – Івана та Романа Кульчицьких.

Початок радянсько-німецької війни пробудив у патріотично налаштованих українців сподівання на можливість відновлення своєї державності. Ярослав Стецько організував Українське державне правління. Цей уряд майбутньої держави був сформований із представників українських банків та інших фінансових господарських освітніх установ. Так, Дмитро Яців, Роман Ільницький були призначені заступниками у справах Народного господарства, Харитон Лебідь-Юрчик – у справах

фінансів, сотник Роман Шухевич – у військових справах. Іван Мартюк та його заступники представляли Центральний Союз Українських Сільсько-Господарських Кооператив, Роман Раковський – «Центральний союз українських промислових кооператив». Директор «Ревізійного союзу українських кооператив» І. Грабар і його заступники Д. Яців, М. Капуста, І. Филипович та Д. Кульчицький також ввійшли до складу Українського Державного Правління [35, арк.13]. Однак Акт про відновлення української державності від 30 червня 1941 р. німці не підтримали, а Ярослава Стецька, Степана Бандеру ув'язнили в Заксенгаузені.

За німців, котрі захопили Львів 1941 р., ситуація теж була напруженою. 1944 р., коли німці готувалися до відступу, почали забирати з уроків до війська старшокласників. Так з шкільної лави хотіли забрати 11-річного Богдана Кульчицького – подавати амуніцію артилерії. Рідні цьому завадили і вивезли хлопця до Кульчиць [74].

Після відступу німецької армії Дмитро Кульчицький з родиною залишився у Львові. Безпосередня небезпека над ними нависла з приходом «других советів», до помешкання Кульчицьких з обшуком прийшли представники радянської влади з метою арешту. Врятував кузин, який не допустив арешту, показавши посвідчення депутата Верховної ради Радянського Союзу. Залишатися у Львові було небезпечно, тому родина Кульчицьких, як і багато інших патріотично налаштованих українців, стала втікачами, емігрувавши спочатку до Відня, а потім до Німеччини.

Висновки до розділу 6

Шляхта навіть в умовах іноземної займанщини намагалася зберегти свою культуру, родинні цінності, підтримуючи соціально відповідальну верству західноукраїнського суспільства. Державотворчі потуги шляхти частково були реалізовані у добу Західно-Української Народної

Республіки, в різних громадсько-політичних та військових формуваннях Українських визвольних змагань першої половини ХХ ст.

Представники духовної еліти – впливові публіцисти, вчені, письменники, лікарі, адвокати намагалися репрезентувати націю в суспільному, політичному, економічному, культурному розвитку. Публіцист, економіст та етнограф В. Навроцький закликав до «органічної» праці з міщанами та селянством. Григор Лужницький пропагував історичну тематику в театральному мистецтві, нагадуючи про спільне минуле з козацьких часів. Іван Теодор Рудницький брав активну участь в організації Першолистопадового повстання у Львові, розбудові війська та дипломатії ЗУНР, захисті учасників Визвольних Змагань. Дмитро Кульчицький розвивав українську кооперацію, яка виконувала важливу соціально-економічну функцію в умовах іноземної окупації. Великою трагедією, яка припинила розбудову громадянського суспільства у Східній Галичині, стала інкорпорація краю до УРСР/СРСР. Загроза фізичного знищення спонукала десятки тисяч західних українців до політичної еміграції на Захід.

РОЗДІЛ 7

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ НА ЗАХІД

З утвердженням тоталітарної влади 1939 р. на теренах Галичини інтелігенція першою відчула на собі політичний тиск та переслідування. Доки могли, інтелігентні родини залишалися в краї. Зіткнувшись з свавіллям радянських органів, фізичним знищенням інтелігенції, галицькі українці масово емігрували на Захід в 1939 і 1944 р. Інстинкт самозбереження в українців був особливо загостреним і чутливим, чому сприяли тривалі часи завойовницьких воєн, набігів і поневолення, які спричинили свідомий, а то й підсвідомий пошук засобів самозбереження. Одним із таких внутрішніх витворів було явище політичної еміграції, яке супроводжувало впродовж віків українську історію, відображало моменти піднесення національної боротьби та військово-політичних поразок. Еміграція існувала як безвихідь, продовження Визвольних Змагань, своєрідний протест задля збереження від фізичного знищення й травматичного досвіду.

Українська політична еміграція була відома в княжі часи, визначним явищем була «мазепинська» еміграція. Наприкінці ХІХ ст., з початком національного відродження, розпочалась нова хвиля новітньої української еміграції – драгоманівська. Тому правдивим є твердження Івана Німчука, що «... українська політична еміграція стара, як стара наша історія» [228, с. 213].

М. Драгоманов писав: «Еміграція річ тяжка, але при певних обставинах необхідна. З самого початку ХVІ ст. свобода Англії, Шотландії, далі Франції, Германії, Італії, Венгрії не обійшлась без еміграції й еміграційної літератури. Не обійдеться без того і свобода України» [156, с. 93].

У ХХ ст. українська політична еміграція набула нових форм і особливостей. Кожне десятиліття породжувало нові її хвилі, вони накладалися одна на одну і згодом переросли у постійне, тривале, безперервне явище, яке рухалося в незмінному керунку – на Захід. Цілі покоління українських громадсько-політичних діячів вимушено покидали кордони української землі і шукали політичного притулку за кордоном. Кращі сили українства, що присвятили себе громадсько-політичній справі, жертвували особистим щастям, матеріальним достатком терпіли задля цього неможливі психологічні обставини, які породжує вимушене життя в еміграції. Олександр Скоропис-Йолтуховський слушно зауважив, що «політична еміграція для кожного емігранта особисто є нещастям сугубим. Якщо звичайний емігрант добровільно йде на те, щоб зростися з новим ґрунтом, то емігрант політичний йде проти законів природи: він, вирваний з рідного оточення, не хоче зростися з новим, свідомо його не визнає. Але дійсність тисячами ниток обсопує його, втягує в себе, впливає на його тіло і дух» [262, с. 5].

Емігранти були прогресивною, політично активною, освіченою частиною українства. Перебування у вигнанні розглядали як тимчасове, всіляко наближаючи можливість повернення на батьківщину. З-за кордону емігранти впливали на формування світогляду українців, їхньої політичної свідомості, мали ті ж самі завдання і мету, що й весь український народ. Через емігрантів цілий світ дізнався про українців, їхню культуру, історію, політичну долю, гніт та переслідування. «Якби не було еміграції, – писав М. Кушнір, – був би тільки діалог напасника з жертвою. Коли ж еміграція існує, то хоч це є також діалог, але вже в присутності свідка, який насторожено прислухається і вислухані речі не замовчує» [191, с. 5].

Початковим етапом української політичної еміграції ХХ ст. була наддніпрянська політична еміграція в Галичину, яка сформувалася як український «П'ємонт». Наддніпрянців приваблювали переваги австро-

угорської конституційної монархії, враховувалася географічна близькість, спільний кордон, через який нелегально транспортували літературу, розгорнуте політичне життя національно свідомих галицьких українців, а також попередній досвід літературно-культурницької співпраці галичан та наддніпрянців.

У міжвоєнний період настала наступна хвиля української політичної еміграції, у яку подалися політично активні наддніпрянці та галичани. Прага, Відень, Берлін, Париж стали осередками, у яких українці познайомилися ближче.

1939 р. для галицьких українців став переломним, вони пізнали крах європейських цивілізаційних норм, яку порушили «перші совети». Прихід «других советів» у 1944 р. змусив багатьох інтелігентних, громадсько активних родин вирушити у чергову політичну еміграцію. Українську землю покинула еліта, особи, які відзначалися суспільною владою, авторитетом, впливом на суспільно значимі події. Втративши економічний капітал, матеріальні ресурси, звичний статус, незважаючи на кардинальні зміни у житті для представників інтелігенції залишалось важливим передати «виховання з дому» нащадкам. Незважаючи на жодні обставини, у шляхетних інтелігентських родинах й надалі було обов'язковим:

- дотримуватися етичних норм і цінностей,
- обов'язок дати дітям добру освіту,
- берегти пам'ять про українських предків, рідний край,
- бажано одружуватися з українцями,
- бути громадсько активним і корисним для української громади.

1944 рік зробив багатьох українців політичними емігрантами, особами без громадянства, без батьківщини, скитальцями. Після приходу на західноукраїнські землі радянських військ, залишатися там патріотам стало небезпечно, НКВС задалегідь складав списки неблагонадійних осіб [102]. Активісти-українці почали виїжджати на Захід: переважно до

Криниці, або через Угорщину добиралися до Відня, потім до Зальцбурга і Мюнхена. З Німеччини та Австрії, де складно було отримати будь-яку роботу, емігрували до США, Канади, Австралії.

30 мільйонів людей мандрувало Європою у 1944–1947 рр., серед них 5 мільйонів радянських підданих. Звільнені від фашизму громадяни європейських країн, які опинилися на теренах Австрії та Німеччини в американській, британській, радянській зонах окупації, прагнули повернутися додому. На Схід поверталися робітники, примусово вивезені до Німеччини, військовополонені, в'язні концтаборів. Лише частина українців вирушила у невідому мандрівку зі Сходу на Захід і вимушено опинялася у т. зв. таборах для переселенців – DP-таборах [66].

Соціально-економічна ситуація у повоєнній Австрії та Німеччині була складною, панував чорний ринок. Зі Сходу напливало все більше утікачів, німецьке населення неприхильно ставилося до сітки DP-таборів. Радянська агітація представляла мешканців DP як «воєнних злочинців», через що загострилися взаємовідносини між альянтами та СРСР. З часом поетапно окупаційний режим послаблювався, владу передавали до рук німецьких громадян, які також домагалися ліквідації DP.

Виходом для 200 тис. українців, які не могли повернутися додому, була еміграція до США, Канади, Аргентини. Українці, що вимушено залишили свою землю 1944 р., пережили всі труднощі емігрантського життя у Європі, повинні були стати емігрантами повторно. Труднощі наступного еміграційного кроку пов'язували з тим, що потрібно було отримати запрошення від громадян США чи Канади, бути здоровим, знати до кого їдеш і влитися у новий англomовний світ, розташований значно далі від історичної батьківщини, родичів і друзів, розділений океаном. Однак українці прагнули покинути перенасичену людьми, виснажену економічно Європу і поринути у нове життя. Найбільш бажаними для емігрантів були Сполучені Штати Америки [207].

США – перша держава в світі, де почали керувати імміграційними процесами на політичному й законодавчому рівнях. Завершення Другої світової війни відродило трансатлантичну міграцію з Європи. У повоєнний період в середньому щорічно реєстрували приблизно 650 тис. емігрантів [367]. США з 1945 р. стали батьківщиною для третини всіх мігрантів (або 950 тис. осіб) [377].

1948 р. переміщених осіб вперше в американському законодавстві було визнано біженців як особливу групу осіб [488, с. 590]. На початку 1946 р. стало зрозуміло, що значна частина переміщених осіб, переважно східноєвропейського походження, не повернеться добровільно, ними почали опікуватися міжнародні переселенські програми. Серед місць призначення лідирували Сполучені Штати, прийнявши 329 тис. осіб, Австралія прийняла 182 тис., Канада – 123 [401, с. 45–48].

Законодавча база, розроблена комітетом сенату в справах еміграції, надавала можливість емігрувати до США 100 тис. переміщених осіб щороку протягом двох років. Половину віз мали отримати переміщені особи – вихідці з країн Європи, території яких після війни анексував Радянський Союз [401, с. 357–360]. Переміщені особи розглядалися приймаючими країнами не лише як «жертви війни», а й як «додаткова робоча сила», а також як ідеологічна зброя в антикомуністичній боротьбі [407, с. 230–233].

Українська діаспора у США прагнула надати допомогу своїм співвітчизникам у Європі. Українці створили організацію, яка змогла стати рівноправним партнером міжнародних установ, що надавали допомогу жертвам Другої світової війни. Разом з ними проводили спільну акцію в справах допомоги і переселення біженців, які внаслідок військових дій змушені були покинути рідний край і шукати притулок в інших країнах. Цією організацією став Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК), заснований 20 червня 1944 р. Його

діяльність була спрямована на надання допомоги українським біженцям та переміщеним особам в Європі за трьома напрямками: 1) організаційні справи, спрямовані на здобуття Комітетом визнання його урядом США; 2) надання правової та матеріальної допомоги українцям в Європі; 3) переселенська акція українців до США та сприяння їх адаптації в цій країні. Важливою проблемою, яка постала перед ЗУАДК на той час, була протидія примусовій репатріації українців із окупаційних зон Німеччини та Австрії до СРСР.

ЗУАДК організував переселення понад 58 % від усього загалу українців, що прибули до США після завершення Другої Світової війни. Внаслідок переселення українських переміщених осіб із Європи за океан, яке тривало з 1947 по 1952 рр., на території Сполучених Штатів Америки опинилося близько 100 тис. українців. Пізніше сюди ж прибуло ще 20 тисяч українських емігрантів, які реемігрували з Англії, Бельгії, Аргентини та інших країн. Третя хвиля української еміграції була найбільш масовою порівняно з двома попередніми. Лише на одному військовому кораблі «ген. Бонді» було 130 українців [276].

Американські громадяни українського походження висилали запрошення і брали на себе відповідальність у забезпеченні житлом та роботою новоприбулих українців. За таких обставин українські емігранти поселялися здебільшого там, де вже були значні скупчення українських громад. Найбільшими осередками стали Нью-Йорк, Чикаго, Філадельфія, Детройт, Клівленд, Ротчестер, Буффало, Нью-Арк, Джерсі-Сіті, Нью-Ейвон, Гартфорд, Сіракузи, Пітсбург [108, с. 180].

Згідно з офіційними даними державних переписів населення, найбільше скупчення українського етнічного населення проживало у метрополіальному окрузі м. Нью-Йорк та його околицях (Нью-Арк, Паттерсон, Кліфтон, Пассейк).

Третя хвиля української еміграції значною мірою відрізнялася від двох попередніх і за своїм соціальним складом. До її складу належав чималий відсоток інтелігенції, митців, науковців, медиків, інженерів, економістів. Однак українські фахівці, переселяючись за океан, не мали змоги працювати відповідно до своєї кваліфікації. Для вирішення проблем соціальної адаптації створювали професійні організації – Товариство українських лікарів, Товариство українських правників, Товариство українських інженерів, Учительську громаду. У лютому 1947 р. в Нью-Йорку новоприбулі емігранти створили організацію «Самопоміч», яка допомогла реалізуватись в нових умовах.

Третя хвиля української еміграції містила значний відсоток молоді, яка була носієм патріотизму та високої політичної свідомості. Українська молодь працювала у молодіжних організаціях, таких як «Спілка Української Молоді» (СУМ), «Пласт», які пропагували ідеї християнства та націоналізму. У червні 1950 р. в Нью-Йорку створено «Об'єднання Демократичної Української Молоді» (ОДУМ). Метою організацій було створення розгалуженої мережі молодіжного руху за океаном, а методами стали масові з'їзди, створення літніх таборів для навчання та відпочинку [108].

За своїм характером третя хвиля української еміграції була політичною. Її головна риса – організувати активне громадсько-політичне життя поза межами історичної батьківщини. Еміграція розвинула українську еміграційну пресу та засоби масової інформації як в Європі, так і Сполучених Штатах Америки. Українська преса не тільки інформувала україномовних читачів про проблеми та події в країні та світі, а й прагнула зберегти українську мову, свідомість, національні традиції, зберегти нерозривний зв'язок емігрантів із батьківщиною.

Українські емігранти, ще перебуваючи у таборах в окупованих зонах Європи, відновили діяльність та заснували чимало наукових установ, які не

тільки сприяли освіті українській молоді, але й розвивали різні галузі української науки. В місцях найбільшого зосередження українських біженців створювали початкові та середні школи.

У Сполучених Штатах Америки перші школи українознавства для дітей почали організовувати вже 1949 р. Ініціатором заснування першої такої школи в Нью-Йорку був професор К. Кисілевський. Наприкінці 40-х років ХХ ст. школи для українських дітей засновували в таких містах як Чикаго, Нью-Гейвен, Детройт, Клівленд, Денвер, Нью-Арк, Балтимор, Йонкерс, Філадельфія, Бостон, Гартфорд, Пассейк. 1952 р. в Нью-Йорку та Чикаго діяло по дві школи українознавства. У березні 1953 р. в Нью-Йорку було засновано Вчительську Раду з метою об'єднати загальноосвітні українські школи, створити єдину шкільну програму, видавати підручники для шкіл та розробити навчальні плани для вчителів [108, с. 143].

Представники родин Бурачинських, Лужницьких, Кульчицьких, Рудницьких до 1944 р. також емігрували на Захід. Рішення про від'їзд приймали миттєво, але своєчасно, бо прихід «других советів» на західноукраїнські землі загрожував їм фізичним знищенням. Життя за межами СРСР дозволило їм уникнути травматичного досвіду під радянським режимом, фізичного знищення, заслання до таборів, дало змогу зберегти почуття власної гідності, мову, релігійне виховання, родинну традицію, українську національну ідентичність. Після кількох років скитання, тим, хто вижив, вдалося з Європи емігрувати до США.

7.1. Еміграція як посттравматична необхідність

1939 рік кардинально змінив життя багатьох галичан. Після приєднання до Української РСР, з приходом радянської влади на терени Галичини, інтелігенція першою відчула на собі тиск та переслідування. Зіткнувшись зі свавіллям сталінських силових структур, фізичним

знищенням, закриттям національних партій і товариств, видавництв, кооперативів галицькі українці змушені були знову емігрувати на Захід.

Радянська дійсність 1939–1941 рр. вплинула й на долі сімейства Рудиків. Лідія Рудик з Бурачинських та Степан Рудик – редактори львівських часописів «Нова Хата» і «Культура» втратили працю, бо редакції журналів радянські органи закрили. Родина щойно 1938 р. сплатила кредит за придбаний будинок на вул. Курковій, 22Б (сьогодні вул. М. Лисенка) [68], виховували чотирирічного сина Василя, готувалися відсвяткувати 5 жовтня 1939 р. п'яту річницю шлюбу.

Проти цього шлюбу була мати Лідії – шляхтянка Олена Бурачинська з Лопатинських. Вона попереджала, що Степан Рудик–людина без сталого заробітку, пережив багато складних випробувань і не зможе гідно забезпечити родину. Лідія дотримувалася більш сучасних поглядів. Шляхтянки у Європі ще з ХІХ ст. виходили заміж за представників інших станів, класів, перевагу віддавали особистим якостям обранця, його освіті. Так шляхтянка Сидора Навроцька вийшла заміж за випускника Львівської духовної семінарії – о. Івана Паліїва – селянського походження. Їхній тандем дав українству відомих громадських діячів: Омеляна Паліїва, Дмитра Паліїва, Цьопу Паліїв [278].

Степан Рудик також був відомий у Львові громадський діяч, редактор журналу «Культура». Освіта на філософському факультеті Віденського університету сприяла тому, що він став добрим журналістом, а патріотичний світогляд спонукав 1919 р. вступити після закінчення студій до лав Української Галицької Армії. На війні хорунжий С. Рудик редагував газету «Стрілецька Думка», яка піднімала бойовий дух українських стрільців. З поверненням до Львова 1920 р. приєднався до боротьби за можливість українським студентам навчатися у львівських вищих навчальних закладах. Польська влада цьому чинила перешкоди, особливо тим, хто воював в ГА. Долучився до створення Українського таємного

університету, праці в «Академічній Громаді». З 1923 р., як редактор журналу «Культура», опікувався в'язнями польської влади, надсилав їм різну навчальну літературу, навчав азам творення доброї поезії [53]. За публікації на сторінках журналу «Культура» антипольських статей та листів ув'язнених притягувався польською владою до штрафів та ув'язнення. С. Рудик захопився комуністичними ідеями та вступив до КПЗУ, звідки його за незгоду з радянським партійним курсом виключили. В часи колективізації і голоду в СРСР відніс до радянського консульату членський квиток. Степан Рудик у Львові був помітною особою [110].

С. Рудик не здогадувався, що ним, як і багатьма іншими активними галичанами, цікавляться органи в СРСР. Слідчі НКВС всіляко добивалися у репресованих українців зізнань про їхні зв'язки з іноземними українськими націоналістичними колами, зокрема з галичанами. Так Михайло Биковець (1894–1937) – український літератор та співфундатор літературної асоціації «Плуг» «зізнається», що за допомогою Вишні та Лебеда посилив свою підривну роботу зв'язками з Мирославом Ірчаном, Степаном Рудиком (українським політичним діячем, журналістом), Миколою Голубцем (мистецтвознавцем, поетом) зі Львова та редакціями журналів «Культура» та «Нова культура» [113].

У п'яту річницю одруження – 5 жовтня 1939 р., вночі, до помешкання Рудиків прийшли енкаведисти з обшуком, Степана арештували. Чоловіка засудили на вісім років ув'язнення, більше з родиною він не бачився.

Лідія Бурачинська виїхала до сина і батьків у Чернівці. Напередодні приходу до Буковини 1940 р. радянських військ Бурачинські виїхали до німецького міста Лянгенау. Німеччину Бурачинські покинули 29 березня 1941 р. й переїхали до Кракова. На запрошення Р. Крохмалюка Ліда Бурачинська отримала працю в Українському Центральному Комітеті, який

опікувався земляками на теренах Генерал-губернаторства. Бурачинські поселилися на вул. Зеленій, 26 в українському кварталі [66].

Пережите в Європі Лідія розділила з багатьма сотнями українців, які встигли емігрувати з окупованої радянським режимом української землі. Про сагу її родини детально говорять щоденники. Це кілька записних книжок, які відрізняються між собою роками, стилем, настроєм. Вони зберігаються у архіві Українського музею Союзу Українок Америки у Нью-Йорку, архіві УВАН у Нью-Йорку, у родинному архіві Христини Турченко-Паліїв – доньки Дмитра Паліїва та онуки Сидори Паліїв з Навроцьких [77]. Щоденники допомогли частково пережити випробування долі, бо в умовах травматичної екзистенції виконували психотерапевтичну роль. Чітко структурований щоденник 1939–1945 років слугує методом психологічної самопомоги. Ведення структурованого запису є системою опор для самоствердження, які зміцнюють сприйняття свого «внутрішнього процесу». Діаріуш виконує функцію віддзеркалювання внутрішнього процесу, гармонізує життя. Віддалений погляд збоку на себе дає нове знання про самого себе, яке спонукає до саморегуляції поведінки, збільшується його значення у період життєвих криз, змін способу життя. Его-текст, текст про самого себе допомагає під час травматичного досвіду вижити. Ведення щоденника виконувало роль самолікування, було технологією піклування про себе. Внутрішній «анакоресис», усамітнення в собі, погляд на себе з боку, лікували під час і після екстремального життєвого досвіду [66].

Щоденник за 1941 р. свідчить про жорстку економію, вказані щоденні звіти про видатки на продукти, майже щодня – на перукаря. Дозвілля обмежувалося відвідинами кіно, рідше театру, або уродинами когось із знайомих. 19 травня 1941 р. у Кракові Ліда ходила на іменини до товаришки зі Львова Ірини Павликовської. Щодня писала листи до Києва, щоб дізнатися про долю чоловіка. З Кракова до Києва Лідія проводжала

Олену Телігу, бо зайшла до товаришки в той момент, коли Олена збирала валізу до України [63].

Праця Лідії Бурачинської в інформаційному відділі Українського центрального комітету (УЦК) передбачала переклади німецькою мовою статей, випуск газети «Краківські Вісті». До її обов'язків входили переклади протоколів, рефератів, меморіалів УЦК на німецьку мову. Жінка співпрацювала з Б. Лепким, К. Паньківським, М. Білинським, Л. Гамотою, І. Саєвичем, К. Лучаківським.

УЦК у Кракові мав свої філії по всіх теренах Галичини. У березні 1942 р. Лїду скерували на роботу до однієї з Окружних комітетів у Калуші. До Калуша переїхала з сином та мамою, Василько Рудик ходив у Калуші до місцевої початкової школи, Лїда працювала у бюро УЦК, її мама організувала побут. З організацією у Калуші торговельної школи, Лїдія Бурачинська почала викладати там діловодство. Директором школи був Михайло Гуцуляк, Лїдія відвідувала його лекції, які називала «Гуцулякова каша». Побут у Калуші був складним, щоб налагодити харчування, мама Лїди Олена працювала на городі, в полі і саду, постійно дбала про дрова та харчі. У своєму щоденнику 18 травня 1942 року Лїдія Бурачинська пише, що ходила «до кіна». Приїжджав до Калуша й театр. 23 квітня 1942 р. у щоденнику запис «д-р Курбас», а 27 квітня «Лїда до театру» [66].

Торговельна школа у Калуші забезпечувала українським дітям освіту, захист від скерування на роботи до Німеччини. Мати Лїдії – Олена Бурачинська заснувала для місцевих дівчат бурсу – гуртожиток і дбала про їхнє харчування. У 1942 р. в районі Калуша діяла Українська Повстанська Армія. Лїдія, Олена Бурачинські та Василько Рудик, проживши у Калуші два роки, повернулися до Кракова.

У Кракові сталася ще одна, найбільша трагедія Лїдиного життя – від інфекції менінгіту помер 7-річний Василько. Це співпало з наступом радянських військ на Краків і потребою термінової еміграції на Захід,

пошуку праці і житла. Життєвою опорою залишалася мати, бо батька Ераста Бурачинського рідні втратили 1942 р.

Олена Бурачинська ще пам'ятала біль втрати власного сина – Юрія від туберкульозу 1938 р., яким він захворів, навчаючись у Празі, коли ж довелося пережити нові страждання [112]. Справедливі слова В. Франкла про те, що смисл страждання... найглибший з усіх можливих смислів [294]. В душі жінок залишився лише жаль – найтонша модальність морального життя людини. Про цей жаль не говорили вголос, бо говорити про нього, ніби зраджувати саму його внутрішню суть. Ліда не думала, що переживе втрату, тому написала заповіт. У ньому 7 березня 1945 р. у Граці у щоденнику жінка записала: «...твердо вірю в поворот ладу і порядку в світі, а з тим і впорядкування взаємин між людьми. Вірю, що з цієї завірюхи виросте нове життя, оновлене і чисте, з новими, ясними обр'яями. Але відбудова вимагає жертви. Й тому знаю, що не переживу цієї завірюхи, як не вмiла зберегти перед нею і своє життя і родини. Прошу перевезти домовинку мого сина з Кракова в українську землю» [65]. Нерухоме майно Лідія Бурачинська заповідала чоловікові, який, вважала, можливо, живе на засланні.

До кінця днів Ліда зберігала спогад про сина, його зошити, оплачувала рахунки по догляду за могилою у Кракові. Ліда жила далі, відчуваючи відповідальність жити і «за сина». Якщо ж є мета – продовжувати жити «за нього», людина знову віднаходить втрачений смисл життя.

З Кракова Бурачинські виїхали до Австрії. Якийсь час жили у Граці, у німки Грете Доннесбергер – давньої подруги з Буковини. Згодом Ліда Бурачинська працювала у будівельній кампанії інженера Івана Кобилка в Інсбруку, потім у англійському бюро з рецензування листів, які різними мовами надсилали звідусіль. Лідія знала українську, румунську, російську, чеську, французьку, англійську мову. Її сектор діяльності охоплював

слов'янські мови листування, в тому числі й українською. З листів жінка черпала інформацію про події, які відбуваються на Сході Європи.

Крім роботи в бюро рецензування листів, Лідія Бурачинська провадила діяльність по організації Українського комітету, який представляв би перед англійською владою інтереси переміщених українців, не дозволив їх повернути на зайняті радянщиною терени. Для розширення світогляду Лідія записалася до університету у Граці на курс української літератури Григора Лужницького. Жінка відвідувала хвору акторку Лену Голіцинську, втішала, всіляко підтримувала у її нездійсненному прагненні грати на сцені. Лідія Бурачинська опікувалася майном кооперативу «Українське народне мистецтво», яке у п'яти скринях вдалося вивезти з Галичини [66].

У вихідні їздили селами Австрії у пошуках їжі, у вільні хвилини вишивали. Це був рятівний акт збереження втрачених традицій, спосіб віднайдення себе. Еміграція, втрата рідних, звичного способу життя спричинили важку депресію. Ліду рятувала праця, громадянська активність, видання альбому українських вишивок, Олену Бурачинську рятував процес вишивання, що прирівнювалося до збереження себе. Інше, що не дозволило доньці й матері втратити смисл життя, заповнити екзистенційний вакуум – відповідальність і усвідомлення потреби одна одної, а турбота про інших є зціленням. За В. Франклом людина має три групи цінностей, які допомагають не втратити смисли життя: творчість, сприйняття цінностей світу і ставлення до долі, яку ми не можемо змінити. Багато у чому допоміг пережити труднощі й шляхетський кодекс, який не вимагає самоопанування, стримання емоцій у важкі часи. Бурачинських рятувала тяга до мистецтва, традицій, творчий потенціал, усвідомлення, що багато людей потерпіли у історичних умовах, які потребують допомоги і віра в Бога. Перенасичена Австрія, Німеччина не могли вмістити стільки втікачів-емігрантів. Їхню кількість всіляко скорочували радянські

військові, які з DP-таборів намагалися повернути народжених на підрадянських теренах громадян Польщі, Румунії та ін. [207].

Питання еміграції у вільний світ поставало щораз гостріше. Українці різними способами намагалися виїхати до Канади, США, Австралії. Цього прагнули Олена та Лідія Бурачинські. Їм допомогла кузина Олени Бурачинської – ігуменя монастиря у Філадельфії, яка прислала жінкам запрошення.

Військовим кораблем жінки прибули до США 1949 року. Ліда викладала у школі при монастирі, згодом ввійшла до складу редакції журналу «Наше життя», який видавав Союз Українок Америки. Лідія Бурачинська впродовж 1952–1972 рр. очолювала редакцію «Нашого Життя», тобто знову повернула собі заняття, втрачене у Львові. Її редакторський досвід, глибокі знання у сфері жіночого руху, освіта дозволили впродовж багатьох років у США продовжити фактично те, що вона робила добре на теренах України. Жінка вела активну громадську діяльність. Її проголосили 1974 р. у США українкою року, була Головою Союзу Українок Америки, Світової Федерації Українських Жіночих Об'єднань (СФУЖО), співзасновницею Музею українського мистецтва у Нью-Йорку, дійсним членом НТШ [64].

Могилу сина Лідія Бурачинська перенесла до Філадельфії. 1992 р. писала листи до України в управління у справах репресованих, щоб дізнатися долю чоловіка. На звернення жінки прийшли помилкові дані про однофамільця Степана Рудика, уродженця Харківщини. Її бажанням було, щоб ім'я її чоловіка Степана Васильовича Рудика увійшло до книги пам'яті [67].

Освічена, успішна жінка під тиском зовнішньої агресії вимушено покинула звичне життя і кілька років скиталася по заході Європи, щоб після втрат, емоційного виснаження знайти спокій за океаном. Спробувала гіркого хліба політичних «безбатченків» і життя у постійному

травматичному чи посттравматичному вимірі. У США Лідія Бурачинська самовіддано працювала, дочекалася проголошення незалежності України, померла 1999 року у Філадельфії. Союз Українок Америки утворив фонд ім. Л. Бурачинської, який надавав і надає стипендії українським народним мисткиням.

7.2. Екзиль діячів «Пласту»

До еміграції вдалися не лише члени політичних партій, але й громадських товариств, зокрема й діячі парамілітарного молодіжного «Пласту». Українську землю у 1944 р. покинула й Цьопа (Кекилія) Паліїв, яка походила з дому о. Івана Паліїва та Сидори Паліїв з Навроцьких, була наймолодшою сестрою Омеляна, Василя, Дмитра Паліївих [237]. Кекилія Паліїв була активною діячкою розбудови «Пласту» у міжвоєнний період [165].

Жінка переїхала до Криниці, де здійснювала табірний вишкіл вихованок юнацьких гуртків, і була команданткою підготовки медсестер. Із наближенням більшовиків емігрувала до Баварії, де осіла в таборі переміщених осіб у Фюссені [181].

У 1945 р. було відновлено легальну роботу «Пласту» і Кекилія Паліїв сформувала пластову групу, вела різноманітні підготовчі гуртки. Про її високий авторитет засвідчує той факт, що незабаром саме вона стала команданткою пластунок Союзу українських пластунів емігрантів (СУПЕ). Переїхавши згодом до табору на Шляйсгаймі, під Мюнхеном, працювала з дівчачими та хлоп'ячими гуртками [237].

У другій половині 40-х рр. ХХ ст. проводила численні вишколи, курси і табори, готувала матеріали для виховання, була співорганізатором ювілейної зустрічі з нагоди 35-ліття «Пласту», що відбулася 1947 р. в Міттенвальді [144].

Коли пластуни виїздили з Європи, провід «Пласту» призначив у кожна країну уповноваженого Головною пластовою старшиною. Це була особа, яка мала право заснувати «Пласт» у тій країні. У Великобританії уповноваженою організувати «Пласт» було обрано Цьопу Паліїв. Емігрувавши до Великобританії наприкінці 1947 р., вона спершу перебувала в таборі для переміщених осіб у Йорку, а на початку 1948 р. працювала на ткацькій фабриці в Лідсі. У 1947–1949 рр. стала співзасновницею українського місцевого «Пласту», зареєструвавши його під назвою «Комісія виховних осель і мандрівок молоді» (КВОММ). Організатори руху стикалися із багатьма проблемами: брак вихователів, мала кількість старших пластунів. Завданням дорослих було шукати українські родини з дітьми, аби залучати їх до пластових гуртів. Як згадувала О. Пращак, 1950 р. з'явився перший табір для поширення пластівського руху по країні [181]. Кекилія майже щосуботи виїздила до різних осередків української еміграції на теренах Великобританії, де провадила необхідну виховну роботу, особливо з новоприбулими, організовуючи їх у п'яти поселеннях українців. Вечорами, після важкої фабричної праці, налагоджувала листування у пластових справах з керівництвом і своїми співробітницями в Мюнхені. Були спроби ініціювати переговори з англійськими скаутами, але безуспішно. Коли 1949 р. на з'їзді в Цуфенгайзені (Німеччина) К. Паліїв знову обрали головною команданткою пластунок, вона сказала, що це недоцільно, і радила керівництву, завершивши всі справи у Мюнхені, якнайшвидше переселитися на місце нового проживання, якщо це можливо, в одному осередку чи хоча б в одній державі, чи в суміжних, щоб мати між собою безпосередній контакт. Найголовнішим, на її думку, завданням тоді була організація проведу у поодиноких країнах поселення української еміграції, віднайдення форм і започаткування належної пластової діяльності [144]. Щодо едиційних справ, то не достатньо лише створити видавництва –

потрібно ідейно формувати пластовий дух, прихильники якого були б споживачами їхньої друкованої продукції. Наприкінці 1952 р., залишивши замість себе у Великобританії Г. Герасимович, К. Паліїв переїхала до Канади й оселилась у Торонто. 1954 року на п'ятих зборах «Пласту», що перетворилися на перший збір Конференції українських пластових організацій (КУПО), виголосила доповідь на тему ««Пласт» – національна виховна організація», вказавши на його важливе місце в українській спільноті [237].

За невтомну діяльність у період нелегального функціонування «Пласту», Кекилію було відзначено нагородою «За визначну справу», а також обрано головною булавною пластунок. Із 1956 р. як головний референт вишколу при Головній пластовій булаві, Цьопа Паліїв дбала про опрацювання вишкільних і допоміжних матеріалів з допомогою своїх співробітниць, запровадила в Торонтському коші курінні табори.

У 1957 р. К. Паліїв запланувала й провела Міжкрайову пластову зустріч на честь 45-ліття «Пласту» на Пластовій Січі Торонто під гаслом «Мандрівка землями України» [144]. Окрім того, була в 1954–1961 рр. співредактором видання «Життя в Пласті». Впродовж 1953–1959 і 1962–1965 рр. займала посаду голови Крайової пластової старшини Канади. Багато зусиль доклала діячка до увіковічення пам'яті славетного Кобзаря. Канадський «Пласт» під її проводом 1961 р. взяв участь у відкритті пам'ятника Тарасу Шевченкові у Вінніпезі, відзначаючи також 50-річчя «Пласту» проведенням таборів і зустріччю в «Українському парку». Того ж року К. Паліїв запропонувала куреню «Ті, що греблі рвуть» видати до 100-річчя від дня смерті Т. Шевченка переклади його вибраних творів німецькою, французькою й англійською мовами з українськими текстами та кількома репродукціями малюнків цього національного генія (за літературною редакцією проф. Ю. Луцького) та з мистецьким оформленням М. Левицького. Відомо, що вона сама займалася виданням

книжки. У 1963 р. також організувала (у співпраці з групою громадян м. Торонто) «Патронат Наукового осередку НТШ» у Сарселі (Франція) та фінансову допомогу «Енциклопедії українознавства» (ЕУ). Кекилією було залучено до цієї справи і курінь «Ті, що греблі рвуть», який, розпочавши «Акцію Сарсель» спершу тільки серед своїх членів, поширив її невдовзі на всіх прихильників пластового руху. У такий спосіб курінь став фундатором-меценатом ЕУ. Свою лепту в цю справу вніс також кіш пластунок. Сама ж К. Паліїв пожертвувала на видання ЕУ 1000 доларів [77].

Кекилія Паліїв відома також своєю педагогічною активністю. Переконавшись, що підставою для будь-якої виховної праці чи дії українського громадянства повинно бути добре організоване рідне шкільництво, К. Паліїв відходить від діяльності в «Пласті», маючи на меті присвятити себе реалізації національно-виховної програми, яка охопила б усю українську діаспору. З 1965 р. К. Паліїв працює (у т. ч. як голова цілої організації та її відділу) в Об'єднанні українських педагогів Канади (ОУПК), товариства, котре 1949 р. було створене в Торонто для оформлення національної виховної системи в діаспорі. Про започаткування шкільництва в еміграції йшлося вже у перші роки перебування українців на новій землі: переселенці мріяли дати своїм дітям освіту, щоб ті згодом могли стати рівноправними громадянами країни, зберігши при цьому власний етнокультурний чинник. Тому освітні заклади в осередках свого проживання українці відкривали, щойно там оселившись. Емігранти ставили перед собою дві основні цілі: 1) збереження історичної пам'яті та національної культури; 2) виховання нової інтелігенції, покликаної передавати культуру рідного народу наступним поколінням українців. Безперечно, що заснування шкіл і освітня діяльність у них – це важка праця, що трималася на завзятті ентузіастів, не байдужих до справи формування національно зорієнтованої української молоді [165].

Серед іншого, К. Паліїв також займалася викладанням, зокрема на курсах українознавства у Святомиколаївській школі м. Торонто. Будучи з 1959 р. секретарем Комісії української системи, у 1964–1967 рр. вона стала співорганізатором сесій української виховної системи. Наслідком роботи другої такої сесії була поява Головної світової ради українського дошкілля, яку очолила Кекилія.

Протягом 1967 р. ця непересічна жінка організовувала підготовку Світової виховно-освітньої сесії в рамках Світового конгресу вільних українців (СКВУ). Вона також виконувала обов'язки секретаря ініційованої ОУПК Комісії з розробки Української виховної системи. З цією Комісією співпрацювали всі причетні до виховання та шкільництва українські організації Америки, Австралії, Великобританії, Канади та Німеччини відбувалося координування зусиль, спрямованих на створення єдиної виховної системи під одним керівництвом.

К. Паліїв мала своє уявлення щодо цієї системи, належне функціонування якої, на її думку, мала забезпечити скоординованість культурно-освітніх дій різнорідних українських організацій та установ – дитячих садків, «Рідної школи», «Просвіти», театру, хорів, університетських курсів українознавства тощо. Діячка неодноразово підкреслювала й те, що для планового розвитку шкільництва надзвичайно важливим є, з одного боку, узгодженість навчальної програми і виховної дії, а з іншого – інтегрованість освітньої сфери в загальнокультурне життя української спільноти [126; 127]. 11–12 листопада 1967 р. в Нью-Йорку відбулася Світова виховно-освітня сесія, організатором якої була Кекилія. У цьому заході брало участь 250 представників не лише із США і Канади, але й з Південної Америки та країн Європи. Його програма передбачала обговорення виховного ідеалу українця, шкільних справ та української виховної системи в діаспорі. На Сесії діяли підкомісії шкільних справ, релігійного виховання, правопису, Світового об'єднання українських

педагогів, опікунів «Рідних шкіл», українських молодіжних організацій. Результатом роботи було утворення Світової координаційної виховно-освітньої ради (СКВОР), секретарем якої стала К. Паліїв; пізніше її обрано секретарем Крайової координаційної виховно-освітньої ради (ККВОР) Канади. Для забезпечення діяльності шкільних установ виникли Крайові центральні українських шкільних рад як складові частини СКВОР [181].

Разом зі своїми співробітниками діячка взялася до реалізації накреслених планів. На переконання К. Паліїв, ефективність системи національної педагогіки мала виявитися через успішний процес виховання й науки (просвіти) української молоді. Саме школам Кекилія відводила провідну роль у патріотичному вихованні дітей, зорієнтованому на утвердження емоційного зв'язку з їхньою батьківщиною – Україною [77]. Велике значення мали, згідно з її баченням, фахова освіта викладачів, поліпшення умов функціонування т. зв. доповнюючих шкіл – бібліотек, читалень. Зміст навчання, наголошувала К. Паліїв, має бути тісно пов'язаний із джерелами української духовості [126; 127]. Аби втілити свої ідеї в життя, діячка вирішила провести спеціальний курс-семінар для керівників і організаторів наймолодших груп української дітвори. Цьопа та її колеги ставили за мету теоретично узгодити і практично засвоїти методикау занять із молоддю та намітити координаційний план дій, зокрема беручи до уваги необхідність збереження рідної мови. Курс відбувся влітку 1968 р. на Пластовій Січі. Його учасниками стали дошкільні виховательки і кандидатки на ведення дошкільної виховної праці, вчителі, виховні референти зацікавлених громадських установ.

У 1969 р. на Конгресі українців Канади К. Паліїв виступала на Сесії шкільної конференції, і тоді за її сприяння було створено Крайовий центр українських шкільних рад Канади. Останні роки свого життя діячка займалася підготовкою дошкільного і шкільного букваря. Вона була також співавтором книги «Українська виховна р. З огляду на значний внесок у

справу пластового руху та виховання, К. Паліїв було споруджено пам'ятник, на її честь у Торонто виник курінь юначок, її іменем названий дитячий садок, а також фундацію «Патронат опіки над науковим осередком НТШ» у Сарселі, об'єднання педагогів присвятило її пам'яті дошкільний буквар «Мій перший словничок». Невдовзі після смерті діячки, 1972 р., у м. Торонто засновано Українську школу ім. Цьопи Паліїв (Tsiopa Palijiw Ukrainian School), яка функціонує й досі [240].

Цей навчальний заклад спершу обмежувався тільки одним кооперативним класом, а тепер включає всі рівні довузівської освіти – від садочка до матурального 11-го класу. Великий вплив на роботу цієї освітньої установи здійснюють батьки учнів – всі вони стали членами організації з правом голосу на загальних зборах. Школа створена для дітей, котрі: 1) володіють українською мовою; 2) походять з родин, у яких розмовна мова – українська, або якщо вони мають доступ до україномовного середовища; 3) є членами сімей, що позитивно ставляться до українознавства; 4) належать до родин, готових допомагати дітям і школі. Перед учнями ставиться вимога спілкуватися в закладі лише українською. Навчання в Українській школі ім. Цьопи Паліїв проводиться щосуботи від 8:55 до 13:00. Шкільний рік триває з початку вересня до кінця травня. В документах освітньої установи перед її працівниками поставлені такі завдання:

- дати учням загальні знання з українознавчих предметів;
- ознайомити їх з різноманітними видами занять в українському середовищі, але в канадському контексті;
- прищепити любов до рідного народу;
- виховати повагу до всього українського й бажання вивчати українознавчі предмети;
- спонукати дітей думати й користуватися у спілкуванні українською мовою.

Задля формування національної свідомості в цій школі велику увагу приділяють традиційним українським святкам і пам'ятним датам української історії та культури (святкуються Різдво, Великдень, день св. Миколая, відбуваються концерти на пошану Т. Шевченка, відзначається День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., свято матері та ін.). Програми для всіх класів побудовані за вказівками СКВОР та на підставі матеріалів, вибраних чи підготовлених управою та вчителями Української школи імені Цьопи Паліїв. Сам заклад частково підпорядковується Торонтській католицькій раді, від 9-го до 11-го класів діє в межах Програми міжнародних мов (International Languages Programme). Фінансово установу підтримує українська Шкільна рада Торонто [240, с. 298].

Належно оцінивши освітянську та педагогічну спадщину Цьопи Паліїв, українська громадськість Канади через заснування шкільного закладу на честь цієї видатної діячки почала втілювати в життя її ідеї, долучившись до розвитку національного шкільництва за кордоном. Адже саме національна школа, на думку Ц. Паліїв, не тільки давала знання про рідну мову, історію, культуру – вона забезпечувала національне виховання молоді, закладала світоглядні засади і була засобом збереження української ідентичності українців у діаспорі.

7.3. Евакуація Львівської Опери 1944 р.

З наступом Радянської армії на Львів представники національного культурно-мистецького середовища також вирішили емігрувати. Митці робили це організовано за професійним принципом. Колектив Львівського оперного театру вирішив емігрувати до австрійського міста Грац.

Драматург Григор Лужницький з родиною мешкав у Львові до липня 1944 р. Коли наступали радянські війська, від бомби загинув агент, у якого

виявили список майбутніх арештантів органів НКВС. Першим у списку було ім'я Івана Теодора Рудницького, а третім – Григора Лужницького. 28 липня 1944 р. Григир, Ніна Лужницька з дітьми та стареньким о. Леонідом Лужницьким покинули українську землю [75].

Кращі представники шляхетських родин, інтелігентний цвіт української нації були змушені покидати рідний край, щоб зберегти життя. Про економічні статки втікачів від радянської репресивної машини, спрямованої на фізичне знищення активного українства, говорити взагалі не доводиться.

Еміграція 1944 р. стала для Лужницьких великим випробуванням, як і для інших львівських письменників і театралів, об'єднаних у Літературно-мистецькому клубові. Емігрували митці організовано, через Сколе і Турку їхали переповненим потягом, який складався переважно з товарних вагонів. За старим австрійським стандартом у вагоні допускалася присутність не більше 40 осіб, а серед скитальців було тільки дітей близько 20, поміж якими – Христя й Олександр Лужницькі. Разом із сімейством їхав і 80-літній о. Леонід Лужницький. Пів вагона займав багаж – у скринях, валізах і розсипом. «Вагоновожатим» був п. Еліяшевський, який керував: «Нема ради, панове, еліта мусить податись на вершини Олімпу, де їй і місце». Скерував п. Еліяшевський частину подорожніх на «гурни Шльонськ», як казали сихівські батяри, тобто на дах вагона. Там примістилися 12 чоловіків і акторка Людмила Сердюкова. Опуклу поверхню вагона вирівняли покладеними вздовж дошками, настелили зверху свіжого сіна, а оскільки погода влітку 1944-го була сприятливою, теплою, то їхалося «на Олімпі» відносно добре. Періодично поїзд бомбардували американці, або скидали парашутистів радянські літаки. Серйозна зупинка потяга відбулася біля словацького містечка Міскольча. Так львівська мистецька театральна еліта дісталася до Австрії. Лужницькі зупинилися у чудовому австрійському місті Грац [164].

Примусово вирвані зі звичного життя, політичні втікачі вимушені були пристосовуватися до нового оточення, культури, мови. Для глави сімейства – Григора Лужницького еміграцію дещо пом'якшив попередній досвід, знання мови, високі студії. Культурного шоку вдалося уникнути, залишалось побороти голод, брак праці і побутову невлаштованість. Ніна Лужницька намагалася влаштувати теплу, затишну атмосферу у винайнятому помешканні.

Перебуваючи у Граці, Н. Лужницька стала ініціаторкою упорядкування на місцевому цвинтарі всіх могил, де були поховані понад дві тисячі українців. Українською ділянкою кладовища було 41-ше поле «А» Центральфрідгофу, яке 1946–1947 рр. колонія в Граці винайняла на 10 років. Студентська молодь українського походження з університету Граца, «Пласт» і невелика колонія емігрантів опікувалася похованнями, що стали символом пам'яті живих про героїчно полеглих. Посередині «Українського цвинтаря» поставили високий дерев'яний хрест. Матеріальну підтримку для догляду за українськими могилами надала еміграція в США, Англії, Бразилії. Колишні мешканці Граца, розсіяні по світу, організували збір коштів. У Граці Ніна Лужницька долучилася до організації свята св. Миколая для українських дітей [76].

Вже у США Ніна Лужницька написала статтю «Про Зелені свята», що єднають живих і мертвих, вшанувавши таким чином українців, загиблих у польських таборах для інтернованих. Цвинтар у свідомості актриси асоціювався з втратами і був травматичним місцем пам'яті [76].

Важко переживав еміграцію о. Леонід Лужницький. Завжди радів львівським знайомим, які відвідували родину. Проф. Ящун згадує про бесіди з о. Леонідом Лужницьким у Граці: «В тому часі о. Лужницькому стукнула була вже вісімдесятка і тембр його колись здорового голосу стратив уже багато зі своєї звучності, але отець канонік мав ще дуже добру пам'ять і ми з приємністю згадували чимало уривків із життя

Богословської Академії та з участі питомців Духовної семінарії в урочистих відправах у Соборі св. Юра на празник св. Юрія в травні, у страсний Четвер і Воскресну Утреню» [273].

Григору Лужницькому, на якому була вся відповідальність за родину, вдалося влаштуватися асистентом університету у Граці при слов'янській катедрі (у проф. Шмідта). 30 квітня 1946 р. в університеті науковець захистив перед колегією професорів габілітаційну працю і отримав ступінь доцента слов'янської філології. У 1946–1949 рр. Григор викладав історію культури слов'янського сходу Європи на філологічному факультеті.

На запрошення римо-католицького теологічного факультету в Граці й римо-католицького єпископського ординаріату як гість-професор Лужницький викладав під час зимового семестру 1948–1949 рр. історію літургії Східної Церкви і під час літнього семестру 1949 р. – історію Східної Церкви. В університеті Г. Лужницький до старших віком студентів ставився по-дружньому, для зовсім молодих був неначе батько. Радів добрим оцінкам українських студентів на всіх факультетах. Тими, що захистили магістерські роботи, чи дисертації пишався особливо. Розумів, що треба виховати якнайбільше освічених українців з науковими званнями, яких шанують у світі, тоді і ставитися до українців будуть інакше [174].

Г. Лужницький виступав з рядом публічних доповідей про переслідування української католицької церкви в Україні, про діяльність митрополита Андрея Шептицького та ін. у католицьких товариствах, організованих у Граці о. ігуменом отців Місіонерів Ф. Сухом. Дописував до католицького віденського тижневика «Die Furche» та був співробітником наукового журналу «Blick nach Osten», де поміщено його статті «Die Ostkirche der Gegenwart», «Metropolit Andreas Graf Septuckyj» та інші.

Життя у повоєнній Австрії, переповненій втікачами зі Сходу Європи, було важким. Дітей Лужницьким вдалося влаштувати до гімназії. Донька

Христина дуже добре навчалася навіть у складних умовах. Винагородою за відмінне закінчення навчального року був шніцель, який дивом дістала мама. Ніна Лужницька намагалася оберігати дітей і родинний затишок. Разом із Христиною і Олександром гуляли у парку і на одній з лавочок чекали батька, потім поверталися додому усі разом. Через багато років Христина Кульчицька з Лужницьких відшукала цю лавочку у парку Граца разом зі своїм сином Ярополком. Ще Ціцерон писав про «велику силу пам'яті, притаманну місцю», наголошував, що місце пам'яті з часом стає місцем спогадів [97, с. 318]. Христина Кульчицька з Лужницьких ніби знову опинилась у дитинстві поряд з найдорожчими людьми. Жінка прагнула запам'ятати ауру австрійського парку, щоб потім «вловити» її невловимим чуттям. Вдома на родину чекав старенький отець Леонід. Христина турбувалася про старенького дідуня Леоніда. Його одяг складався зі священничого вбрання з величезною кількістю маленьких гудзичків. Вони часто відпадали, а пришивати їх повинна була маленька Туся. Дівчинка радо це робила, а дідусь давав за кожен пришитий гудзичок ще й монетку [74].

Родині сильно дошкуляв голод. Ніна Лужницька весь час займалася домашнім господарством, ходила полями, шукала харчі, основу раціону складала кукурудза. Попри акторський талант жінка відзначалася практичністю, господарністю, працелюбністю.

З 1948 р. всі надії родини Лужницьких були пов'язані з еміграцією до США, Канади чи Австралії. Григор втратив душевний спокій, прагнув вивезти родину з Європи. У листі до Івана-Теодора Рудницького від 14 липня 1948 р. він писав: «Я врешті скінчив семестр (ух, кажу Вам, ледве дотягнув до кінця!). Сиджу дома... і відпочиваю... і журюся. Ситуація наразі дуже погана, а якщо би був песимістом, то просто безвихідна. Кир Іван (єпископ Іван Бучко – *Л. Б.*) обіцяв повну поміч, узяв мої документи й – замовк. Чи то добре, чи то зле? Була тут американська езуїтська комісія

науковців: двох професорів університету з Нью-Йорка. Сердечно зі мною говорили, сказали при кінці розмови, що я їм дуже сподобався і рішуче заангажують мене на якийсь університет в Америці. Від одного американського професора дістав позитивну, бо дуже сердечну, відповідь, він просив вислати *curriculum vitae* і буде старатися...Буде, але що зі мною буде за місяць-два? А між тим всі знайомі, які виїхали, пишуть «не рухатися з Європи». Добре не рухатися, але як? Маю бажання до Нової Зеландії, татко до Аргентини їздили, а не то до Зеландії. От і сиджу й думку думаю і куди...., роздумую і ... нічого не можу придумати. На університеті маю купу неприємностей, з причин чистої конкуренції, бо в Австрії що раз то більше безробіття (головно інфляція). Татко каже, що єпископ Іван справи запустить і ми десь у вересні виїдемо до Голландії. Може й правда, хоч я завжди собі пригадую жида з-під Косова Френкля, який казав «я втратив кредит довіри після набутого досвіду». А дотепер в мене цього досвіду чимало назбиралось» [171, с. 154]. Інтуїція не зрадила Григора Лужницького.

Лише у 1949 р. ситуація змінилася, Лужницькі отримали дозвіл на від'їзд до США. На корабель, що відпливав до Америки брали лише здорових людей. Медичного дозволу на переїзд через океан о. Леонід Лужницький не отримав. Григор перевіз батька з Граца до Німеччини, до Гекстера над Везерою, Вестфалія, де жила сестра Юлія Рудницька з родиною. Два останні роки життя о. Леоніда Лужницького минули при доньці Юлії.

У 1949 р. родина переїхала до Філадельфії, довелося звикати до нових обставин, англійської мови. У вухах ще залишився відгомін німецької мови, що складала домінанту аудіосфери Граца, аж тут нові звуки, нові запахи, оточення, нова школа. Лужницькі намагалися влаштуватися, знайти роботу, житло, школу для дітей. Практична Ніна

запропонувала організувати пральню. Ввечері, після викладів, Григор працював з дружиною у пральні і родина мала засоби для існування.

Лужницькі вислали запрошення до США сестрі Юлії Рудницькій, і наприкінці 1951 року вона з сином Леонідом переїхала до брата. Довгий час мешкали родичі разом. Григор опікувався племінником як рідним сином, мав великий вплив на формування його особистості.

У США Григор Лужницький продовжив наукову діяльність. Користуючись гостинністю отців Василян (у Бибилоні), упорядкував свою велику працю «Історія української церкви від 988 р. по 1950 р.» [106].

1 липня 1950 р. Г. Лужницький став співредактором католицького щоденника «Америка», друкованого органу «Провидіння». Наступного року – дійсним членом Асоціації викладачів славістики Східної Європи, а в 1953 р. – членом Американської католицької асоціації істориків [253]. Г. Лужницький продовжував викладати як професор-гість українську літературу у Пенсільванському університеті, був професором мистецької студії у Філадельфії, керівником українського «Народного університету», продеканом факультету літератури Українського Технічного Господарського Інституту в Мюнхені, філія якого функціонувала у Нью-Йорку. 1954–1974 рр. став професором Українського Католицького університету ім. Климента Папи в Римі, філію якого організовано у Філадельфії [194].

У США Г. Лужницький заснував разом із д-ром Л. Мидловським Асоціацію Української Католицької преси у вільному світі і став її першим головою (1952). Накладом «Провидіння» з'являється його наукова праця українською мовою «Українська Церква між Сходом і Заходом» (1954), монографії «Єпископ-Піонер» про Сотера Ортинського, англійською мовою праця «The Persecution of the Ukrainian Church by Soviet Russian Regime» (1972), численні статті на сторінках часописів «Америка», «Шлях», «Світло», «Провидіння», у збірниках, виданих НТШ. Григор

Лужницький підготував монографії «Спроба каталогу чудотворних ікон Богоматері України» (192 ікони), «Церковний словник християнської України» (5000 слів). У 1964 р. вийшла праця «Ukrainian Literature Within the Framework of World Literature». Г. Лужницький «дивився на світ через призму Заходу. Його світогляд був сильно зумовлений західною культурою. Він читав польські, чеські та німецькомовні твори і журнали навіть в Америці, з них, радше, ніж з американських джерел, він черпав інформації про сучасне життя» [253, с. 191], – писав про нього проф. Леонід Рудницький.

Релігія, молитва, багатий внутрішній світ, висока культура поведінки і побуту, любов, виховували у дітей почуття гідності, впевненості у собі. Українців у багатонаціональній, звиклій до емігрантського напливу Філадельфії, асоціювали з росіянами. Тривалий час їм доводилося пояснювати, що вони українці. Національну ідентичність і окремішність від росіян українській емігрантській громаді потрібно було відстоювати аж до 1980-х років. До росіян у післявоєнній Європі, та й Америці ставилися насторожено. Радянський спосіб життя в СРСР, ідеологія комунізму також відштовхували американців. Очевидно, що дітям-українцям, які ходили у звичайну американську школу також було важко. Боротьба за національну ідентичність починалася в дитинстві, щоденно, з відстоювання права називатись українським ім'ям і прізвищем [74].

Юним українцям доводилося вчитися і важко працювати на еміграції. Щоб забезпечити майбутнє, треба було вчити досконало англійську мову, отримати добру освіту і творчо працювати в українській громаді. Батьки виховували Христину і Олександра в українському дусі. Характерно, що всі емігрантські родини розмовляли українською і були активними у громадському житті.

Попри всі труднощі, діячі театрального мистецтва намагалися уникнути травм і переслідувань на «радянській» Батьківщині, а на

американській землі, в демократичному світі розвинути свої таланти і допомогти Україні.

7.4. Виїзд громадсько-політичних діячів

Більшість діячів політичних партій також опинилися під загрозою переслідувань влітку 1944 р. Передбачаючи розвиток подій, до 19 липня 1944 р. всі члени Військової Управи дивізії «Галичина» з родинами виїхали до Криниці біля Кракова, села на західній Лемківщині, відомого курорту, завдяки магнійово-содово-залізистим джерелам. У 1940–1944 рр. Криниця стала важливим осередком українського національного життя. Тут було організовано українські середні школи і ряд культурних та фінансово-господарських установ.

У це село перевіз свою дружину та сина й Іван Теодор Рудницький. Як пригадує син Леонід, до Криниці вони рушили березневого снігового дня 1944 р., довго їхали потягом через гори і дев'ятирічний хлопчик з надією сказав мамі, що сюди більшовики вже не дійдуть [75].

Поселившись в Криниці-селі, у поляка на прізвище Жих, Іван Теодор Рудницький продовжив працювати у Військовій Управі й додому повертався тільки ввечері. У перші дні функціонування Військової Управи у Криниці панував безлад. Рідні вояків намагалися дізнатися про долю дивізії «Галичина» після її розгрому під Бродами. В результаті копіткої праці силами всіх членів ВУ було налагоджено громадський порядок у Криниці, налагоджено зв'язок з дивізією. З часом ситуація в нормувалася і члени ВУ почали діяти за вимогами нових обставин. Головним поточним завданням стала реєстрація родин вояків дивізії. У Криниці Рудницькі довідалися про смерть митрополита Андрея (Шептицького), нові репресії «других совітів» у Львові. Родина пробула у цьому селі цілу зиму, тоді ж

Іван Теодор важко захворів на запалення легенів, від наслідків якого остаточно вилікуватись уже не зміг.

З наступом радянських військ потік біженців до Криниці все збільшувався. Криниця-Живець, Криниця-Село, Жегестів та Поворозник швидко переповнились утікачами [171, с. 108]. Довелося перелаштуватися на вирішення нової проблеми – переселення українців до Словаччини. Біженцям готували відповідні евакуаційні документи, які дозволяли перехід словацького кордону та постійне проживання у Словаччині. 14 серпня 1944 р. словацьким поїздом з Криниці було евакуйовано перших українців. 16 вересня 1944 р. Військова Управа ліквідувала у селі своє бюро. Переїхала до Словаччини і родина Івана Рудницького.

Словацький уряд Тіса погодився прийняти на постійне проживання 30 тисяч українських емігрантів. Словаки дивувалися, чому українці втікають від «русів», які визволяють народи. Влада дуже повільно забезпечувала транспорт. По дорозі дізналися, як згадує у своїй книзі Р. Крохмалюк, що місцем призначення є табір, біля якого отаборилися російські офіцери-парашутисти, котрі готують словацьке повстання. За 300 словацьких крон вдалося домовитися з начальником станції Плешовце, щоб вагон з українцями прилучити до найближчого поїзда, який їхав до Братислави. 25 серпня 1944 р. їх прийняла столиця. Митарства членів ВУ з родинами по Європі лише починалися. Родина Рудницьких теж потрапила з тим «щасливим» поїздом через Чехію до Братислави [75]. У столиці Словаччини вони надовго не затрималися, бо всупереч сподіванням, радянські війська таки дійшли до Криниці та наступали далі – на Захід. Основна частина українських втікачів спершу опинилася у таборі «Орем Лаз».

Після короткого перебування у Братиславі навесні 1945 р. Рудницькі переїхали вантажними вагонами до Австрії, опинилися у переходовому таборі для біженців поблизу містечка Штрассгоф недалеко від Відня.

ДП-табір був обгороджений колючим дротом, довкола – лише поля кукурудзи, умови життя жахливі, на гігієну не було й натяку. Хоча перед тим, як поселити новоприбулих до табору, їм дали змогу прийняти душ. Іван Теодор перевіряв, чи мокрі від води прикручені на стелі крани, досвід підказував, що обережність не завадить [75].

На той час Військову Управу вже розпустили і всіх її членів звільнили від обов'язків. У Відні була створена станиця ВУ, яка підтримувала контакти з дивізією й опікувалася родинами вояків, кількість яких на теренах Австрії усе збільшувалася. Радянські війська наступали, ще 15 лютого 1945 р. захопили Будапешт. Стало зрозуміло, що наступним містом, яке займе радянська армія, буде Відень. В умовах бомбардувань американськими літаками потрібно було організовувати евакуацію зі столиці Австрії. Деякі з членів ВУ з родинами вирушили до південної Баварії. Інші ж, не бажаючи покидати Відень, сподівалися, що у такому великому місті можна буде переховатись і якимось пережити радянську окупацію. Так фатально помилився і загинув В. Курманович [171].

Поранення часів Першої світової війни, нелегкі бойові будні у лавах Української Галицької Армії, гіркота поразки визвольних змагань, табори інтернованих у Чехословаччині, напружена підпільна робота в УВО, німецька окупація, під час якої постійно у нервовому напруженні працював задля спасіння українських селян, знову втрата рідної оселі, мандри у невідоме... Хоча І. Рудницький і вилікувався від запалення легенів, на яке захворів у Криниці, проте позбутися астми так і не зміг. Нові випробування і чергова вимушена мандрівка привела родину Рудницьких до Німеччини. Вони опинилися у Нижній Сілезії, у невеличкому селі Печкендорфі біля Лібена, де на якийсь час знайшли собі притулок. Оскільки наступ Червоної армії тривав, рушили на Берлін. У Берліні ледве встигли на останній поїзд на Захід, здалеку спостерігаючи палаюче місто, яке бомбардували

радянські війська. По дорозі декілька разів потяг зупинявся через бомбардування. Води не було, і спраглого сина Іван Рудницький напував талим снігом, який набирив у пригорщу, вискочивши з вагона. Перевести дух змогли у містечку Гройсен у Тюрінгії. Тут родину Рудницьких застало закінчення війни. З ним у Тюрінгію прийшла радянська армія. Івана Теодора на одну ніч заарештували німецькі комуністи. Прощаючись зі сином, він заховав малому за сорочку посвідчення члена Військової Управи Дивізії СС «Галичина». На щастя, з-під арешту пощастило втекти. Рудницькі та ще декілька українських родин винайняли вантажне авто, розрахувавшись залишками ювелірних виробів та годинниками, подалися на Захід [75].

Подорож припинилася щойно в німецькому місті Білефельд, розташованому за 60 кілометрів від ГанOVERA, в англійській зоні окупації. Рудницькі жили у таборі для переселенців (т. зв. DP), де спільно перебували росіяни, білоруси, галицькі та наддніпрянські українці [207]. «Керував» табором один білорус – старий емігрант, одружений з німкеню. Він приймав до табору лише росіян або «східняків». Деяке право голосу мав його заступник – волиняк Гриць Василюк.

Українці звернулися до Проводу ОУН з ідеєю про власний табір. П'ять українців – членів ОУН були скеровані у Білефельд для заснування українського табору [317, с. 234], організували таборову поліцію (зброю отримали від англійців). Підготували загальні збори всіх мешканців табору, на яких його комендантом обрали Г. Василюка, а заступником – Петра Щудла. 300 поселенців входили до таборового «війська». Працювала школа, у якій викладав полковник Борис Гомзин, колишній ад'ютант Симона Петлюри. Діяла також Таборова рада, на чолі з полковником Гомзиним. До її складу входили П. Щудло, Н. Ріпецький, інж. Терещенко, проф. Короленко, полк. Григоренко, інж. Панченко й адвокат Іван Рудницький.

Всіх українців у Білефельді було біля півтори тисячі. Табір поділявся на три «філії» – школу, бараки і ще один будинок. «Філії» лежали на відстані 4–5 кілометрів одна від одної. З обласного проводу ОУН сюди з візитом часто навідувався Іван Бойко. У 1946 р. відбулися перевибори і комендантом став Петро Щудло. Крім «війська», вирішили сформувати також загони поліції, які склалися з 24 осіб із 12 рушницями, на «філіях» була своя поліція. Нестор Ріпецький спробував навіть видавати таборову газету. Табір уважався зразковим, наскільки це було можливим у тих обставинах [317].

Там, де збирається велика кількість людей різних націй, різних політичних поглядів – неминучі інтриги. Хтось сильно побив колишнього коменданта Г. Василюка, він потрапив до шпиталю. Відразу ж у цьому звинуватили оунівців, приписавши «бандерівський» терор. Також не обходилося без більшовицьких провокацій. Почалися докори, що терором стримують охочих повернутися на «родіну». Це дійшло до радянської репатріаційної комісії у Дюсельдорфі [317, с. 236].

На той час радянські органи дбали про те, щоб якнайбільше емігрантів повернулося на територію Радянського Союзу. Досягали цього rozmaїтими способами, в тому числі і через діяльність радянських агентів у таборах. Один із таких шпигунів з'явився й у Білефельді. Як згадує Петро Щудло, до табору впросився російськомовний наддніпрянець з жінкою-галичанкою. Їх прийняли. Часто брав перепустку на відлучення і кудись їхав чи йшов. Таборити запідозрили непевне і послали за ним «спритного хлопця, який дослідив, що він відвідує совєцьку репатріаційну комісію. Тоді ми обставили його нашими людьми, які стежили за кожним його кроком і кожним словом. Довідались, що він мав ранг майора радянської армії (НКВС). Майор почав шушукатись з східняками, підносячи гасло за «відділення українців від галичан» [317, с. 236]. Уночі при обшуку у його речах знайшли якісь документи, довгі списки осіб, наган на 12 набоїв.

Провокатора замкнули у пивниці. У таборівій канцелярії розглянули папери. Виявили складені списки людей з багатьох таборів, найважливіших керівників. Майор зізнався у своїй співпраці з НКВС і в тому, що мав наказ під час великого мітингу за участю англійських та американських старшин застрелити одного з англійців – тоді б цілий табір легко було вивезти на Схід. На підставі цього написали рапорт англійською мовою на 5 сторінок машинопису до британських властей. Прибули на двох джипах англійські офіцери й енкаведиста було арештовано.

У цей час І. Рудницький працював в управі табору, а також як адвокат захищав інтереси українців у різних правничих справах. Попри важкі умови проживання у таборі, його мешканці не забували про найважливіші дати в історії боротьби за українську державність. Щороку святкували річницю Листопадового Чину, готуючи доповіді та концерт. Івана Рудницького, як одного з тих, хто здійснив цей Чин, шанували і запрошували до президії.

Великою підтримкою І. Рудницькому була дружина Юлія, побожна жінка, яка мала приємну вдачу, ніколи не втрачала віри в Бога і доброго настрою, належала до Марійської дружини. Своє життя Юлія Рудницька з Лужницьких присвятила чоловікові та синові. Хоча на її долю випало багато незгод, найсуворішим випробуванням була еміграція через Криницю у 1944 р. до Німеччини, життя у таборах для переміщених осіб у Білефельді, у Гекстері над Везерою. 1 червня 1947 р. подружжя Рудницьких відзначало своє «срібне весілля» – 25 років з дня одруження. Товариші з табору Білефельд підготували для них зворушливу листівку, де написали: «Високодостойному П. Меценасові, заслуженому українському Громадянинові Іванові Рудницькому і його високодостойній дружині пані Юлії з Лужницьких Рудницькій у 25-літні роковини їхнього подружжя складають гарячі побажання «Многая і благая літа». Привітальну грамоту підписали учасники срібного весілля: Григоренко, Голубець, Ямленко,

Стася Геспен, Трач, Василюкова, Лаврикова, Лаврик, Григоренкова, Ньюта Н., В. Несторович, Пасічник, Гриневич, син – Леонід Рудницький, Жорж Григоренко [75].

1949 р. до родини Рудницьких приєднався о. Леонід Лужницький, через його похилий вік і стан здоров'я дозволу на еміграцію у США він не отримав. Григор Лужницький перевіз батька з Австрії до Німеччини, до Білефельда, до родини Рудницьких.

Тим часом еміграційна хвиля до Сполучених Штатів Америки, Канади, Австралії набирала обертів. Іван Рудницький теж хотів вивезти своїх рідних подалі від розрухи, післявоєнних злиднів, табірної життя. Проте, щоб потрапити на корабель, який відходив до Америки, потрібно було пройти медичний огляд. Шанс на нове життя за океаном мали тільки фізично здорові.

У важких умовах таборового життя І. Рудницький усе ж дбав про майбутнє. Своєму синові Леоніду з невеликих статків він наймав німця-репетитора для вивчення англійської мови. Батько розумів, що колись його синові прийде пора починати нове життя, але не в Європі. У листі від 22 березня 1949 р. до 14-річного сина, який тоді перебував на лікуванні, далеко від дому, Іван Рудницький писав: «Повторяй англійське і табличку множення. Раджу кінчити вже той курорт і вертати до нас, бо нема ліпше на світі, як у Рідної мами». » [71].

Матеріальне становище сім'ї було скрутним. Незважаючи на це, Рудницькі, як щиро віруючі люди, щомісяця сплачували церковний податок – 1 марку, про що свідчить документ за № 10427 від 13 березня 1950 р. Крім того, Іван та Юлія Рудницькі вносили добровільні датки в обсязі однієї дойчмарки до каси Українського центрального допомогового комітету у британській зоні окупації в Німеччині.

Часом родині допомагали товариші, котрі вже переїхали за океан. У січні 1951 р. референт суспільної опіки з доручення Головної управи

об'єднання бувших вояків-українців в Америці Дмитро Бакум надіслав листа «до високоповажаного пана д-ра Івана Рудницького», в якому повідомив «Отаман УСС Д-р Никифор Гірняк переслав на адресу Референтури 25 доларів, з призначеного йому за святочну промову в дні Листопадового Свята в Нью-Йорку. Ці гроші Отаман Н. Гірняк призначив для Вас, Пане Доктор, як для учасника Листопадового Зриву і Сотника УГА на Ваші потреби» [73].

Наприкінці 1940-х років табір було перенесено з Білефельда до Гекстера над Везерою. Табір у Гекстері на відміну від Білефельда був міжнародним, українці там становили меншість. Іван Теодор Рудницький часто хворів. У квітні 1950 р. його здоров'я погіршилося настільки, що був змушений лягти в лікарню у Гекстері. З рідними спілкувався листовно. Хвилювався, «чи Левко читає по-англійському? Най читає старі книжки, які має». Цікавився українськими часописами: «Чи не приходять часописи – Християнський голос? Хотів би хоч щось почитати по-українськи, як нема з ким говорити».

Проблема еміграції для родини Рудницьких надалі залишалася актуальною. Потрібно було передовсім отримати дозвіл на переїзд до Америки 80-літнього о. Лужницького. Іван Рудницький використовував увесь свій досвід та юридичні знання. Для оформлення паперів їздив до Детмольда. Поїздка дала свої результати. 7 квітня 1950 р. І. Рудницький сповіщав дружині: «Там прийшла відповідь в справі Татка. Отже на подану адресу треба негайно написати лист-подяку». Він підготував чернетку такої подяки німецькою мовою, переписавши яку п. Юлія негайно вислала. «Мій брат д-р Григор Лужницький зі ЗДА надіслав 4 листопада 1949 року через католицьку акцію ашуранс для батька Леоніда Лужницького в Гекстер. Одночасно я отримала від мого племінника також ашуранс і місяць як зголосилася для вироблення документів. Моєму батькові близько 80-ти років, він не рухається. Я прошу пришвидшити розгляд справи мого

батька і мене проінформувати, до кого мені звернутися. Старого батька я не можу залишити самого, як і мого чоловіка та сина. Тому прошу швидше завершити справу мого батька і надіслати мені відповідь». У наступній своїй кореспонденції до Юлії Іван Рудницький наголошував: «Треба конечно Татка справу спішити, щоб можна було ще за тепла переїхати море» [70].

У 1951 р. Іван Рудницький був уже дуже хворий. Нестача коштів на прожиття і лікування змусили його звернутися по допомогу до Санітарно-Харитативної Станиці в ГанOVERі. «Я є важко хворий на астму легенів і серця та стою під постійною опікою приватного лікаря, – описував він своє сумне становище. – Лікаря і ліки сам собі мушу оплачувати. Крім цього живе ще у мене старенький батько дружини о. Лужницький. Маю 15-літнього хлопця, який здав іспит до 4 класи гімназійної. Ніяких доходів не маю і через це прошу уділити мені підмогу у квоті 50 ДМ. (П'ятдесят нім. мар.). Гекстер. 19 лютого 1951» [70].

Незважаючи на хворобу, він ще сподівався, що вдасться «переїхати море», однак не вдалося. Шляхетне життя, присвячене українській справі, Іван Теодор Рудницький закінчив 3 березня 1951 р. у Гекстері над Везерою.

Товариші по зброї не забули побратима. Свідченням цього є численна кореспонденція та скромна матеріальна допомога, з різних куточків землі надходили слова співчуття пані Юлії. Колишні члени Українського табору в Білефельді, котрі на той час перебували при українській греко-католицькій парафії у Воонсокет (Роде Ісланд), прислали зібрані кошти, 47 марок, і листа, в якому писали «Вмісто квітів на могилу Бл. Пам. Рудницького засилаємо нашу скромну допомогу для поставлення пам'ятника». Серед тих, хто підписався, – М. Голубець, В. Федорович, Б. Косак, В. Костів, Д. Деренюк, М. Мирка, Й. Бучицький, В. Шемлій, М. Дяків, М. Вітошинський, П. Матікович, В. Бабицький, інж. В.

Несторович. Гроші вислав Михайло Голубець, крім того, кошти на побудову пам'ятника пожертвували знайомі по Білефельду, які емігрували до Америки: Ю. Гудимів, І. Олійник, А. Шубак, П. Бабич, С. Жабінський, М. Телюк, П. Васишин, П. Рудяк, Т. Данилко, М. Шкодин (усього 16 доларів). Ніби вибачаючись, друзі писали: «Ці гроші зібрали що могли, бо якось всюди потрошка потрібно. З пошаною до Вас, в. п. Рудницька» [171].

Юлія Рудницька була невтішна, хоч її підтримували колеги, друзі. Смерть чоловіка, а через кілька місяців – батька. Ніщо не тримало її в Німеччині. Вона зробила те, що не вдалось її чоловікові – разом із сином виїхала кораблем до Америки – у Філадельфію.

Уроки англійської мови, які з останніх грошей оплачував Іван Рудницький, не були даремними. На американській землі почалося нове – нелегке, але мирне – життя, англійська ж стала для сина Леоніда другою рідною мовою [170].

Міцною опорою у житті Юлії та Левка Рудницьких був брат і вуйко – Григор Лужницький, який допоміг емігрувати до Філадельфії у США, адаптуватися у новій англомовній країні та виховати сина. Щоб вижити на американському континенті, жінці довелося працювати на швейній фабриці. Син працював садівником у господаря німецького походження, в теплиці умови праці були надважкими, але зароблені 42 долари за тиждень – це було більше, ніж заробляла мати. Леонід вважав, що вступати до університету необов'язково, адже можна прожити, працюючи садівником. Однак питання студій не обговорювалося, освіту слід було здобути обов'язково. Мати ніколи б не дозволила, щоб син шляхтича герба «Яструбець», героя Листопадового Чину, онук святоюрського каноніка не отримав би вищої освіти.

У післявоєнні десятиріччя професор університету Ля-саль, Пенсильванського університету, почесний доктор Львівського

національного університету імені Івана Франка, ректор Українського Вільного Університету у Мюнхені Леонід Рудницький активно займався науково-освітньою і громадською діяльністю.

7.5. Еміграція українських кооператорів

Напередодні приєднання краю до УРСР кооперація у Галичині досягла вагомих успіхів. Продумана політика кооператорів дозволила українським селянам піднести свій матеріальний та національно свідомий рівень. Гасло «свій до свого по своє» зміцнювало усвідомлення національної ідентичності. Прихід «перших советів» націоналізував кооперативні структури і фактично їх ліквідував.

У вересні 1939 р. ситуація в Західній Україні була надзвичайно складною. На етнічних українських землях, які входили до складу Польщі, налічувалось: 9 млн 328 тис. осіб, у тім числі 5 млн 698 тис. українців, 328 тис. поляків, 924 тис. євреїв, 78 тис. німців, 48 тис. росіян, 50 тис. осіб інших національностей. Все багатонаціональне населення опинилось у кардинально нових умовах терору і страху. Радянський режим заборонив політичні партії, громадські об'єднання, культурні спілки. Управління перейшло до керівників, які приїхали з інших регіонів, та в переважній більшості не знали й не бажали знати місцевих особливостей і традицій. Прийшовши 1939 р. на Західну Україну, більшовики за кілька тижнів показали свої наміри. Практично припинилось релігійне та політичне життя [102].

Кооператор, член РСУК Дмитро Кульчицький важко переживав розвал життєвої справи. Найбільше його розумів молодший на десять років брат Теофіль. З п'яти братів Кульчицьких вони були найближчими. Цьому сприяли економічна освіта у Відні, фахова діяльність в українській кооперації, спільні політичні погляди.

Кожного дня відбувалися нові арешти, місцеві в'язниці переповнилися людьми, над якими чинилися жорстокі розправи. З початком війни службовці радянських органів державної безпеки намагалися вивезти їх на російські території. Про масштаби репресій може говорити, зокрема той факт, що начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан А. Філатов 24.06.1940 р. запросив 948 вагонів для евакуації ув'язнених. Однак наступ німецьких військ зруйнував цей намір, тоді в'язнів знищили. Серед них був найстарший з братів Кульчицьких – адвокат Іван Кульчицький, голова повітового осередку УНДО у Самборі. Радянська влада не оминула увагою особу адвоката, якого за активну національну позицію заарештували 17 жовтня 1940 р. та ув'язнили у Дрогобицькій тюрмі. Про свою долю він просив повідомити за адресою: Львів, вул. Технічна, 1, РСУК, або Омеляна Кульчицького, с. Кульчиці коло Самбора. 27 червня 1941 р. радянські тюремники, під час негайного відступу під наступом німецьких військ, як і багатьох інших українських патріотів, адвоката замордували [250]. Про безчинства і злочини НКВС у Дрогобицькій в'язниці писала газета «Вільне слово» у статті «У тюрмах Дрогобицького НКВД» від 12 липня 1941 р. [287]. Смерть Івана Кульчицького стала шоком для родини. Від рук більшовиків загинув і наймолодший з братів Кульчицьких – Роман. Пластова діяльність, відданість українській визвольній ідеї, фах правника, праця в адвокатській конторі робили небезпечним Романа Кульчицького в очах радянської влади. З грудня 1940 р. Роман перебував у Самбірській в'язниці. Про тамтешні умови перебування писала львівська газета «Українські щоденні вісті» у статті «Як шаліли червоні в Самборі» від 19 липня 1941 р. [319]. Серед 1200 жертв відступаючих НКВС 27 червня 1941 р. був замордований Роман Кульчицький-Гут.

Дмитро, Теофіль Кульчицький всіляко підтримували родини загиблих братів, вони намагалися вижити в умовах «перших совєтів». 1944

рік кардинально змінив життя родини Дмитра Кульчицького. Коли «другі совети» з обшуком відвідали помешкання Кульчицьких, родина, усвідомлюючи небезпеку, влилися у величезний потік біженців, які покидали батьківщину. Метою був Відень, хоча шлях до нього виявився важким. В Угорщину, звідки до Відня було порівняно близько, Кульчицькі дісталися завдяки циганам, які перевели їх через гори.

Відень для Дмитра Кульчицького був майже рідним, бо там минули студентські роки. Після двадцятирічної перерви він знайшов те ж помешкання у передмісті, де мешкав студентом. Стара польська пані знову радо прийняла колишнього квартиранта, тепер з дружиною і двома дітьми.

Коли у місто ввійшли радянські війська, жоден мешканець австрійської столиці не був захищений, скрізь проводились обшуки і арешти. У пані, яка прихистила Кульчицьких, радянські органи знайшли портрет Гітлера, залишатися там стало небезпечно. Щонеділі ходили до греко-католицької церкви святої Варвари – місцем молитви, надії, зустрічей. Саме біля неї радянські військові робили облави і затриманих українців везли «на рідину» [74].

Серед депортованих з Відня були й Кульчицькі. Коли переїжджали через Угорщину, Дмитро попросив офіцера, який їх супроводжував, дозволу відвідали цвинтар, де були могили солдат австрійського війська, які загинули у Першій світовій війні. Чоловік віднайшов могилу свого батька – Василя Кульчицького, показав її радянському офіцерові. Той дозволив родині Кульчицьких залишитися в Угорщині на певний час, щоб перенести могилу батька на батьківщину.

Впродовж року вони жили і працювали в Угорщині як поляки, зуміли навіть вивчити угорську мову, неподібну на жодну з європейських мов. Розуміли, що потрібно повертатися до Відня. У цьому Кульчицьким допоміг радянський офіцер Варениця, родом зі Львова, який погодився перевезти родину до Відня і висадити в американській зоні окупації.

Дорогою до авто підсіли радянські військові й попросили їх підвезти. Варениця зреагував швидко, запросивши до кабіни, офіцер пояснив, що не пасує їхати на кузові, коли можна розміститися в кабіні. У Відні Кульчицькі, задля конспірації одягнені в робочий одяг, зійшли. Минуло багато років, а їхня родина й досі пам'ятає офіцера Вареницю. Діти Дмитра й Анни Кульчицьких – Богдан і Дота також зазнали труднощів на чужині. В нових умовах, наскільки це можливо, вони боролися за збереження національної ідентичності. Із 23 грудня 1944 р. Богдан ходив у столиці Австрії до 4-го класу приватної гімназії з українською мовою викладання, згодом до державної німецькомовної гімназії. У 1946 р. Богдан Кульчицький вже навчався у 5-му «В» класі державної реальної гімназії у Відні [74].

У 1947 р. родина переїхала до Зальцбурга, де затрималися на кілька років. Українці-втікачі зуміли організувати скитальське життя, яке зосереджувалося у таборах для переміщених осіб. Діти навчалися у приватній гімназії. Чимало українців перебувало у той час у таборах для переміщених осіб у Зальцбурзі, зокрема й родина Гузарів. Коли в 1947 р. Богдан Кульчицький пішов до місцевої гімназії, його товаришем став молодший за нього на три роки Любомир Гузар – майбутній предстоятель УГКЦ.

Блаженніший Любомир Гузар так згадував про ті часи: «Кінець війни захопив нас на селі, з часом ми перешли в австрійське місто Зальцбург у табір для біженців. Їх у місті було чотири чи п'ять. Там зібралося багато нашого народу, тому постала українська гімназія. Наші вчителі – це були професори гімназій з України, які не піддалися обставинам, бо можна було з дня на день чекати на вивіз на захід – до Північної чи Південної Америки чи Австралії. Але вони не гайнували часу, взялися і зорганізували гімназію. Там нас – учнів – було поважне число, починаючи від восьмої класи, навіть матуральних курсів, до першої класи. Школа виглядала дуже

особливо. Це був звичайний дерев'яний барак, в якому практично нічого не було. Були дерев'яні столи і дерев'яні лавки дуже нерівні, на яких було дуже трудно писати. На таблицях (дошках – Л. Б.) майже неможливо було писати, бо ломилася крейда. Звідки їх взяли, я не знаю. Книжок ми не мали, ми тішилися, коли хтось нам подарував зошит. Звичайний зошит – то була радість мати, бо все, що ми вчили, мусіли записувати, якщо хотіли запам'ятати» [69].

«У таборах Зальцбурга, а також в інших таборах в Австрії та Німеччині почалося дуже інтенсивне культурне і наукове життя, скажімо Український вільний університет, Наукове товариство ім. Т. Шевченка та інші почали дуже активно працювати і в тих обставинах, можна сказати, чинили чуда, справжні дива. Хотів би ще згадати про побут у таборах. Треба взяти до уваги, що це був час, коли люди не знали, що з собою зробити. Те, що нас, може, найбільше мучило, то був страх – ану ж нас насилу повернуть до Радянського Союзу. Те, що нас усіх, хто був у тих таборах об'єднувало, то, власне – страх! Не дай Боже, американці чи англійці, які дуже мало що розуміли про радянську дійсність вирішать нас відправити, а вони старалися, щоб нас дістати знову у руки. Казали, що то все злочинці, що то все люди, які втікали з дому, бо на них були поважні злочини, що вони боялися радянської справедливості. Американці і англійці вірили тому. Що властиво їх остаточно переконало, то коли в Німеччині насилу посадили у вагони певну групу людей, що мали везти їх до Радянського Союзу. Раптом із вагонів почала текти кров, люди перерізували собі жили, щоб не повертатися до Радянського Союзу. І, напевно, цей факт відкрив очі американцям і англійцям. Від того часу вже перестали насилу пересилати. Богу дякувати, це минулося. Перед нами не було ясності, куди підемо, бо поодинокі країни брали тих, кого їм було треба. Канада потребувала дроворубів, Бельгія – шахтарів. Тільки сильні і молоді люди могли надіятися на добре місце, хоча тяжку роботу, щоб їх

забрали з Німеччини. Німці боялися, що ми залишимося і станемо для їхньої держави тягарем. Однак, Богу дякувати, в кінці 1948 року США, Канада, Південна Америка, Австралія погодилися брати людей не вибірково, але більш загально. Почався великий вихід із Європи до Америки. Коли приїхали за океан до Північної Америки, до Канади, до США і там поступали до школи, то ми були дуже добре підготовані. З подивом говоримо про ті часи, як наші професори зуміли в дуже примітивних обставинах передати нам достатньо науки, щоб ми могли продовжувати свою науку в Америці, в Канаді, у Західній Європі» [69].

Українська молодь була дуже активною у громадському та політичному житті. Молодий Богдан Кульчицький разом із Любомиром Гузаром вступив до Юнацтва Організації українських націоналістів.

1948 р. родина Кульчицьких переїхала до Мюнхена, де Дмитро Кульчицький працював в українському таборі, в американській установі, чому посприям цьому товариш-поляк. Дмитро підтримував зв'язок із товаришами-кооператорами, які заснували у Мюнхені ще у 1946 р. Центральний Союз Українських кооператорів на еміграції – «Центросоюз» – та стану спілку кооператорів – Об'єднання Українських Кооператорів (ОУК). Незмінним головою об'єднання був Юрій Павликовський. ОУК спочатку мало виконувати роль торговельного центру із заготівлі товарів для таборових і позатаборових кооператив, а також займалися збутом виробів кооперативних майстерень за океаном, однак незабаром спілка стала ідейним осередком української кооперації з завданням зовнішньої репрезентації та організаційно-інструкторського і фахового нагляду над кооперативами [207, с. 315].

Австрія і Німеччина були перенасичені втікачами, переселенцями. Виникало чимало побутових проблем. Дмитро Кульчицький мав багато знайомих, товаришів, котрі покинули межі старого світу і оселилися в США. Серед них був і о. д-р Дмитро Гординський, котрий і надіслав

Кульчицьким запрошення до США. Офіційне ж запрошення Кульчицьким написав пан Елліс Барнет, громадянин США з 1927 року, він мав на той час 63 роки та його 52-річна дружина Броніслава. Саме вони на прохання о. Гординського запросили до США «Дмитра Кульчицького, його дружину Анну, сина Богдана, та доньку Мотрю Теодоту, народжених у Галичині, Польща, зареєстровані як ДП, камп. 3, 111, вул. Гельбунерер, 18, Зальцбург, Австрія»¹¹.

Пароплави з Європи, які привозили до США емігрантів, називали «кораблі на волю». Наприкінці листопада 1948 р. родина Кульчицьких приїхала до Бостона, а перший такий пароплав з Європи прибув до берегів США 1 листопада 1948 р.

У Бостоні портовики страйкували, тому довелося чекати дві доби, поки дозволять пришвартуватись судну. Газета «Шлях» від 27 листопада 1948 р. писала: «Минулої п'ятниці рано причалив до бостонського порту другий корабель на волю «Генерал Бонді», який привіз до Америки 802 скитальців з Європи різних вір і різних національностей. Між тими 802 щасливцями було і 130 українських душ. З них 118 осіб прибули до нас завдяки старанням Українського Католицького Допомогового Комітету в Стемфорді. При відборі наших скитальців у Бостоні був Всч. о. Любачівський» [276]. У списку новоприбулих значилися Дмитро Кульчицький із родиною. З Європи вони привезли дві картоплини, документи і родинні фото. З Бостона виїхали до Нью-Арка, де Кульчицьких зустрів товариш родини о. д-р Д. Гординський. Про повернення додому думали завжди, від важких думок відволікали щоденні турботи.

У 1950 р. родина Кульчицьких перебралася до Філадельфії. Дмитро Кульчицький влаштувався працювати на фабрику заліза. Його дружина Анна прибирала офіси. Чоловік досить швидко освоївся у США і навіть

¹¹ Запрошення зберігається у родинному архіві Кульчицьких.

зробив швидку кар'єру. У нагоді став товариський характер та значний досвід праці в кооперації.

Через рік побуту в Америці Дмитро отримав місце праці в Союзі Українських Католиків (СУК) «Провидіння». Ця організація з питань соціального страхування була створена у Філадельфії 1912 року. Залучаючи до організації «Провидіння» одного українця-католика у 1950 р., Дмитро Кульчицький отримував 5 доларів.

Ініціатором створення Союзу Українських Католиків «Провидіння» був перший український католицький єпископ в Америці Степан Сотер Ортинський за попередньою згодою і благословенням Митрополита Андрея Шептицького. Кожен новий член об'єднання ставав одразу співвласником статку, створеного стараннями українських католиків у США. Він був впевненим, що «Провидіння» завжди стоятиме на сторожі інтересів української католицької церкви і українського народу. Католицька церква в умовах денаціоналізації завжди залишалася об'єднавчим чинником, плекала українські обряди, церковний спів, молитви [108, с. 149].

Кожного року «Провидіння» надавало зі своїх фондів 10.000 доларів на розбудову релігійного і національного життя у США. На 31 жовтня 1952 р. внесок «Провидіння» у громадсько-релігійний розвиток українських католиків перевищував 700 тисяч доларів. Всі члени цього об'єднання та їхні родини користувалися підтримкою організації. Церкви, школи, парафіяльні будинки, сиротинці, народні та громадські установи – це внесок у розвиток української спільноти у США. Підтримувало «Провидіння» також Український Конгресовий Комітет, різні культурні та виховні товариства [108, с. 149].

У 2012 р. Союз Українських Католиків (СУК) «Провидіння», який сьогодні об'єднує понад 15 тисяч членів, святкував свій 100-літній ювілей. Крім страхової діяльності, «Провидіння» займається фінансуванням

наукових досліджень з історії та сучасного розвитку України, церковного життя, надає стипендії українським студентам, які вивчають богословські та суспільні науки у навчальних закладах США.

У рік святкування 40-річчя заснування «Провидіння», 1952 р., з урочистою промовою у Філадельфії виступав Дмитро Кульчицький. Наступного року Дмитра обрали головним фінансовим секретарем «Провидіння» [108, с. 150].

Вдалу кар'єру Дмитра Кульчицького на чужій землі, його багатогранну працю на громадській ниві можна пояснити особистими якостями. Визначні люди відчувають глибоку внутрішню потребу звернутися до якоїсь норми поза собою, вищої за себе, якій вона добровільно підпорядковується. Вони добровільно і з задоволенням служать чомусь вищому. Шляхетство визначається вимогами, обов'язками, а не правами. *Noblesse oblige*¹². Висока вимогливість до себе, відчуття обов'язку праці для громади – це основа шляхетства родини Кульчицьких.

Дмитро Кульчицький займав активну позицію в житті української громади у Філадельфії. Він був членом проводу Товариства українських кооператорів США і головою відділу товариства у Філадельфії. Його обрали головою контрольної комісії кооперації «Самопоміч» та багатьох інших католицьких і загальноукраїнських громадських та економічних організацій. Діяльність Дмитра Кульчицького на користь української громади була багатогранною і самовідданою [108, с. 150].

Дмитро та Анна Кульчицькі працювали, діти навчалися, опановували англійську мову. Батьки всіляко підтримували їх у прагненні отримати відповідну освіту, бо розуміли, що США країна великих можливостей для людей освічених.

З вимушеною еміграцією численного прошарку української інтелігенції, Галичина втратила частину соціального, символічного,

¹² Шляхетство зобов'язує.

культурного капіталу. Зі собою втікачі забрали шляхетську культуру, етос, виховання, громадську активність та соціальну відповідальність. Стався відтік освічених українців, які на теренах рідних земель вплинули б на формування майбутніх поколінь, шляхетність, інтелігентність, виховання, рідну мову.

Емігранти 40-х років ХХ ст., які покинули рідні терени після їх приєднання до УРСР/СРСР, сподівалися, що незабаром повернуться. Для більшості відвідати рідні землі стане можливим в якості ностальгійного туриста у пізні радянські часи, або вперше у роки незалежної України після 1991 року. Величезну працю українських національно свідомих патріотичних кіл, зародження громадянського суспільства брутально припинила тоталітарна влада, фізично знищивши одних патріотів, змусила емігрувати інших. Останні завдяки освіті, товарищкості, вишколу, манерам поведінки досягли успіху за кордоном. Натомість українські терени втратили представників багатьох шляхетських середовищ, при цьому перервалася тисячолітня родинна традиція домашнього виховання соціально відповідальних рис характеру, закорінена у давній шляхетській українській етос.

7.6. Українська інтелігенція під радянською займанщиною

Радянські трансформації 1939–1941, 1944 рр. стали переломними для багатьох галицьких українців: вони пізнали крах європейських цивілізаційних норм, які порушили «перші совети». Попри втрату матеріальних ресурсів, суспільного статусу, для представників інтелігенції залишалось важливим передати «виховання з дому» нащадкам, незважаючи на кардинальні етнополітичні зміни у житті краю та родин. Відтак деякі родини змушені були вибирати між еміграцією та пристосуванням до нової повоєнної дійсності.

Виїхати за кордон 1944 р. змогла лише невелика частина галицького суспільства, до ста тисяч осіб. Значно більша його частина залишилися під займанням радянської влади. Шляхетність, виховання, культура продовжували існувати як інтелігентність. Хто залишилися на рідних теренах після 1939 року занурилися у «внутрішню еміграцію». Офіційно працювали у мистецьких організаціях, етнографічних музеях, консерваторіях, вчителями музики, співу тощо. З публічного простору вони повернулися у приватний. Зустрічі інтелігентних родин відбувалися у приватних домівках, запрошували близьких на музичні вечори, розмову про минуле, про долі втікачів до Європи та далі на Захід. Оскільки після 1946 р. греко-католицьку Церкву заборонили, службу Божу почали правити у домівках сотні греко-католицьких священників. Греко-католицька Церква вийшла з підпілля 1990 р., не зрадивши віруючих. За підтримку своїх вірян вони поплатилися власним життям, засланням до таборів, однак виконали пастирський обов'язок [271].

Серед тих, хто залишився у Львові під радянською владою – родина Марка Рудницького, брата Івана Теодора Рудницького. Марко Рудницький народився в с. Бедриківці 19 січня 1893 р. на Тернопільщині. Він повторив шлях свого старшого брата, вступив на правничий факультет Львівського університету, навчання на другому курсі перервав вибух Першої світової війни. Воював з 1915 року на італійському фронті [86], а наступного року потрапив у полон на Сицілії. До Львова повернувся через три роки і одразу вступив до ГА. У складі ГА пройшов Наддніпрянську Україну, після поразки Визвольних Змагань опинився у польському таборі для полонених у Тухолі. Умови перебування у італійському полоні були значно кращими, ніж у польському. З поверненням з полону вступити до Львівського університету було неможливо, тому Марко у Відні вступив 1922 р. на курси при Вищій школі світової торгівлі. Це дало можливість отримати

працю у Банку для Торгівлі у Станиславові та адміністрації нафтової компанії у Надвірній [251].

Іван Теодор і Марко Рудницькі належали до потужного шляхетського роду, до якого належали їхній дядько Лев Рудницький – професор Львівської академічної гімназії та його діти: Степан Рудницький (засновник української географії), Лев Рудницький (суддя), Юрій Рудницький (відомий як український письменник Юліан Опільський), Софія Рудницька (добра піаністка, дружина Станіслава Дністрянського). В домі кузена Юрія у Львові Марко Рудницький познайомився зі своєю майбутньою дружиною Юліанією Пясецькою – донькою пароха с. Реклинець о. Лева Пясецького та Софії Пясецької з Подолинських. Юліана закінчила Український таємний університет, різноманітно обдарована мистецьким та естетичним смаком. Її батьки плекали вдома музичну культуру, вступило до львівського хорового товариства «Боян». Софія Пясецька виконувала сопрано сольну патрію «І процвітеш, зазеленієш» [251].

Подружжя Марка та Юліанії Рудницьких, одружившись 1925 р., поселилося у Львові. Марко працював у кооперативі «Народна торгівля». Для шляхетських родин, чиї діти працювали у місті, традиційно було винаймати трикімнатне помешкання на довготривалий період. У помешканні спільно проживали кілька поколінь родичів, поки не молодші не купували власне житло. Рудницькі жили на теперішній вул. С. Бандери, 57 на третьому поверсі. Там народилися діти Марка і Юліанії Рудницьких – Дарія (1926 р.) та Андрій (1928 р.). Діти радо проводили літні місяці у парафіальному домі, де душпастирював о. Лев Пясецький [292]. Плебанія включала шість кімнат, з канцелярією пароха, простору кухню, сіни, ганок, засклену веранду. В їдальні був круглий стіл на шістьох ножках, креденс з точеними підпорами в кришкою з чорного мармуру, на точеному столику стояв самовар, бо чаювання як складова шляхетської культури, радо

підтримувалося у священничих родинях. Після чаювання всі слухали новини зі свіжого часопису. Їдальню прикрашав великий маятниковий годинник з «вагами». Окрасою вітальні, яку називали салоном, було фортепіано, софа, два фотелі, чотири крісла, інкрустовані жовтим металом, секретер з численними шуфлядками, на якому стояв годинник з «колонадою». Підлогу застеляв килим, витриманий в зелено-бежево-коричневих тонах. Плебанію оточував доглянутий сад, прикрасою якого був старанно утриманий квітник з клумбами фігурної форми і акуратно виструганими стежками між ними. На квітнику росли вишукані квіти: георгінії, левкої, айстри, львині пащі, насіння яких за каталогом замовляли у Кракові або Відні, в центрі саду росла срібна ялиця [251, с.31].

Очевидно, що такий вишуканий інтер'єр, культура чаювання, традиція збиратися родиною за круглим столом, квітники довкола будинку, квіти, насіння яких замовляли у Відні, сформували вишуканий смак молодого покоління. Музично обдаровані, з гарним голосом і слухом, що характерно майже для всіх дітей греко-католицького духовенства, Рудницькі формували свій смак у постшляхетських умовах.

Давньою традицією плебаній було запрошувати на кілька тижнів погостювати молодь – племінників або друзів дітей по навчанню. Так Дарію і Андрія Рудницьких влітку виховували мамині брати – Юрій та Андрій Пясецькі, їхні товариші, в т. ч. Євген Полотнюк, якого кликали Ойген, майбутній чоловік Ірини Вільде. Андрій Пясецький одружився з Марією Федусевич, випускницею Сорбонни, вони були активістами пластового руху у Галичині [144], а Юрій Пясецький одружився з Ольгою Кокорудз. Таким чином Марко та Юліана Рудницькі мали патріотичну українську велику родину [292].

Марко Рудницький 1938 р. у складі комбатантів ГА взяв участь у похороні генерала Мирона Тарнавського, якого на Янівський цвинтар проводжав український Львів.

17 вересня 1939 р. прихід червоної армії перевернув усталений уклад. Галичани переживали шок, страх і здивування. Націоналізували банки, фабрики, магазини, житлові будинки. Годинники перевели згідно до московського часу – на дві години вперед. Кооператив «Народна торгівля» закрили, тому Марко Рудницький влаштувався на роботу у березні 1940 р. бухгалтером у Львівському історичному музеї.

З утвердженням у 1941 р. нацистської адміністрації Марко Рудницький сподівався на те, що нова влада дозволить функціонувати новопроголошеному Українському правлінню. Однак уряд було арештовано, введено коментантську годину, після якої не можна виходити з дому без спецперепустки. Німецька влада не лише переселяла у гетто євреїв, але й утворила окремий німецький район у найбільш привабливій частині міста: нинішня вул. Коновальця, ген. Чупринки, Сахарова, Остроградських, виселяючи з помешкань місцевих жителів. Рудницькі вимушено переїхали на вул. Кривоноса, 33. Марко Рудницький працював директором невеликої фабрики рибних консервів. Чоловік допомагав дітям із сиротинця, а одному здібному хлопцю зафундував стипендію. Молодші Рудницькі ходили до гімназії, у вихідні відвідували театр, батько придбав їм абонемент до Оперного театру на вистави, які не обмежувалися гаслом «Тільки для німців». У театрі відбувалися вистави українських театрів: оперного, театру оперети, балету і драматичного. Головним режисером був Володимир Блавацький, музичним керівником – Лев Туркевич, літературним – Григор Лужницький. Ставили вистави «Гамлет» В. Шекспіра, «Фауст» Ш. Гуно, «Кармен» Ж. Бізе, «Тоска» і «Мадам Батерфляй» Дж. Пуччіні, «Травіата» Дж. Верді, з українських вистав – «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Камінний господар» Лесі Українки, «Украдене щастя» І. Франка. Йшли балетні вистави «Пер Гюнт», «Дон Кіхот», оперети «Циганський барон», «Лилик» Й. Штрауса, «Паганіні» і «Жайворонок» Ф. Легара [251].

Дарія та Андрій Рудницькі відвідували 1-шу Українську гімназію, що постала на базі Академічної гімназії. Гімназисти 1-ї і 2-ї гімназій щонеділі виступали у хорі в Преображенській церкві, змагалися у майстерності керівники хорів – Роман Прокопович та Іларіон Гриневецький. У гімназіях функціонували курси бальних танців. Паралельно організовані Виховні спілки української молоді (ВСУМ), послідовника «Пласту», в Брюховичах коло Львова, у с. Корчин біля Синевидська-Вижнього, діяв вишкільний табір для дівчат у Розлучі, для хлопців у с. Пасічна біля Надвірної, функціонували літні табори ВСУМ-у для хлопців та дівчат [144].

Табір у с. Корчин розміщувався у приміщеннях пансіонату. День починався з підняття прапора, щоденним звітом чергових, молитвою «Отче Наш» і пластовим гімном «Гей, юнаки, гей, пластуни». Співали пластові пісні, в т. ч. «Прапоре наш» авторства Юрія і Андрія Пясецьких – дядьків Дарії та Андрія Рудницьких. Черговий гурток забезпечував варту на вході до табору, нічну варту, роботу на кухні. Дарія Рудницька належала до гуртка «Чортополохи», який складався з дівчат 1-ї гімназії. Комендантом табору була Уляна Сітницька. Пластуни вчилися плавати, готувати номери до «Веселої ватри», ходили в гори – на гору Коник, Парашку, Маківку, Урич, 50-ти кілометровий дводенний похід за маршрутом Корчин-Ключ-Бубнище-Гошів [251].

Юне покоління усвідомлювало гніт німецької окупації. Молоді Рудницькі відчували жорстокий удар для родини, коли німецька влада арештувала Андрія Пясецького – знаного діяча пластового руху, колишнього члена уряду Ярослава Стецька, надлісничого Янівського лісництва, у якому студенти-політехніки і лісники проводили наукові дослідження з проблем лісової типології. Андрій Пясецький протистояв німецькому керівнику лісової галузі Гансу Барту, який знищував цінні породи масовою вирубкою лісів. Андрій Пясецький поїхав до Кракова, до головного управління лісів, де працював вчений, професор Мантель.

Професор Мантель добився, щоб Янівські ліси визнали науковим об'єктом і підпорядковувалися особисто йому. Ліси було врятовано, але Г. Барт не пробачив А. Пясецькому поїздки до Кракова. 18 січня 1942 р. Лісничого заарештувало гестапо, а 25 листопада 1942 р. розстріляло [145].

З 1943 року стало зрозуміло, що гітлерівська армія зазнає поразки. Багато українських родин емігрували, щоб уникнути повторного «визволення» більшовиками. Родина Марка Рудницького покинула Львів 24 березня 1944 р., з собою забрали спаковані найкращі речі (картини, улюблені філіжанки, вишивані сорочки, обруси). Через Самбір, Струж переповненим поїздом доїхали до Кирниці, зупинилися у с. Солотвино. Марко Рудницький, як раніше його брат, влаштувався на роботу до Українського Центрального Комітету у Кракові. Діти ходили до гімназії. 29 липня 1944 р. гімназістам видали поспішно свідоцтва, бо фронт наближався все ближче. 6 серпня 1944 р. Рудницькі виїхали з Кирниці до Відня важким і довгим шляхом – фірами до словацької території до Мнішека Попрадського. Оскільки не було транспорту, щоб дістатися до потяга, тиждень жили під відкритим небом. 16 серпня дісталися достанції Стара Любовня. Поселилися у stodолі з іншими родинами емігрантів, дістали від словацької влади посвідчення. Виїхали до станції «Подолець» і товарним потягом рушили до Відня. Єдиною окрасою подорожі були Татри. На станції Плешовце чекали під голим небом потяга до Оремов Лаз – до табору для біженців. Допікали надто спекотливі дні та холоднючі ночі. 29 серпня 1944 р. дісталися до Оремов Лазу, що став «передсінок пекла». Потім були скитання по словацьким селам Себехлеби, Тур'є Поле, переїзд товарним потягом до табору Штрасгоф коло Відня, потім Гунтрамсдорфу. У січні 1945 р. Рудницькі нарешті поселилися у Відні у пансіонаті фрау Деріх. Діти ходили до гімназії з українською мовою навчання. 13 квітня радянські війська зайняли Відень і Рудницькі опинилися в радянській зоні окупації. Віденська адміністрація надала

списки біженців. Юліану Рудницьку, за своїми чорними списками, радянські власті хотіли арештувати. Ледве вдалося переконати, що вона, Юліана Рудницька, по чоловікові, а не Мілена Рудницька, яку розшукували [251; 292].

8 травня 1945 р. війна в Європі закінчилася, в радянській зоні окупації жити ставало все важче, щодня їх могли повернути «на рідину». Постає важкий вибір: вирватися з радянської зони і втікати далі на Захід, як це зробили інші родичі і знайомі, чи повертатися. Вдома залишалися рідні, про долю яких нічого не знали. Повернувшись, можна було потрапити одразу до Сибіру. Рудницькі відчували себе іноземцями в Польщі, Словаччині, Австрії серед чужих людей. Опинитися під радянською окупацією вдома – означало жити в умовах тотального тиску, однак вдома, серед українців, на своїй землі. Рудницькі вирішили повернутися, залишивши все майно у Відні, яке везли на захід. У пересильному таборі впродовж двох тижнів родина Рудницьких чекала на товарний потяг, яким поверталися додому надзвичайно складним маршрутом, пропускаючи військові ешелони. Їхали через Угорщину, вщент зруйнований Будапешт, через Румунію, Чернівці до фільтраційного табору, з якого 1 липня 1945 р. самостійно повернулися до Львова. У квартирі родина застала сім'ю радянського офіцера, яка зайняла їхню кімнату. Зате в інших двох кімнатах жили власники – мати Юліани – Софія Пясецька і сестра – Олена Пясецька, яка знайшла працю в музичному інституті [251].

Українська інтелігенція з приходом радянської влади 1944 р. занурилася у власні родинні справи, з'явилося нове явище – «внутрішня еміграція». Громадське життя занепало, кожен намагався вижити. Найчастіше збиралося тепер товариство у когось вдома, згадували недавнє минуле, вгадували долю емігрантів, пробували співати всім відомі пісні, виконувати твори, ніби повертаючись у колишні часи. Українська інтелігенція, вихідці зі священничих домів, мали хороші музичні дані.

Відповідно, влаштовувалися на роботу у мистецькі заклади – консерваторію, викладачами музики, навчали гри на різних музичних інструментах, співу. Завдяки доброму смаку, культурним практикам, вмінню шити, здобутій високій освіті вони зуміли зберегти високу культуру виховання, інтелігентність, знаходили працю в музеях, картинних галереях. Посади обирали не надто оплачувані, з мистецької сфери, щоб не надто виділятися зі спільноти і мати працю до душі.

У родині Пясецьких всі співали, як це звичайно було у родинях священників. У парафії в Реклинці о. Пясецький мав фортепіано, скрипку. Сестра Юліани Пясецької – Галина закінчила Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, керувала хорами, викладала вокал в музичному училищі, Юрій Пясецький грав на гітарі, аранжував пісні. Професійними музикантами були кузини Юліани – Володимира Божейко, піаністка – Олександра Пясецька, визначною піаністкою була кузина Марка Рудницького – Софія Дністрянська з Рудницьких [292]. Марко Рудницький грав на флейті, його син Андрій на скрипці, а донька Дарія – на фортепіано. Музичне мистецтво у складних історичних умовах було арттерапією. Дозволило не покидати внутрішній світ високої культури, який руйнувала довкола радянська влада, вижити у спотвореній реальності.

Марко Рудницький знайшов посаду старшого бухгалтера в державному музеї художньої промисловості та за сумісництвом – у Львівському етнографічному музеї, який очолював академік Філарет Колесса. На посаду художника етнографічного музею влаштувалася Юліана Рудницька. Дітям намагалися дати добру освіту, оплачували приватні заняття з музики.

Дарія й Андрій Рудницькі також вимушені були пристосовуватися до нових умов радянськості. Більшість знайомих та родичів виїхали на Захід. Однак багато й залишилося, зокрема, Пшенички, Бреславські, Огоновські.

Переважно товаришки Дарії Рудницької з гімназії, хлопців залишилося значно менше, бо загинули або були мобілізовані до Червоної Армії.

Дарія Рудницька вступила 1945 р. на філологічний факультет (англійська філологія) Львівського державного університету. Вчитися було важко через холод у неопалювальних аудиторіях, через брак книжок, якщо знаходили потрібну, передавали один одному на день, ніч. Конспекти стали єдиним джерелом знань. Займалися у спортивних секціях баскетболу, куди входили студенти й інших вузів. Баскетбольна команда університету входила до збірної команди Львова і взяла участь у республіканській спартакіаді у Харкові 1946 р., у змаганнях спортивного товариства «Наука» у Києві. Це було перше знайомство з Великою Україною. 1947 р. їздили до Києва [251].

Навчання в університеті не було безхмарним, бо час від часу когось зі студентів арештовували, родинами вивозили до Сибіру. До тих, кого НКВС відпускало, ставилися з недовірою, як можливих завербованих агентів. Вночі львів'яни прислухалися до гуркоту вантажівок, чи ті не зупиняються біля брами. У галицьких родинах вимушено з жалем нищили «Альбом Українських Січових Стрільців», інші «компрометуючі» матеріали, як збірник пісень «Сурма». Марко Рудницький закопав у пивниці свою медаль і відзнаку ГА. Однак Рудницькі зберегли «Історію України» М. Грушевського, збірник українських пісень з написом на обкладинці «Ще не вмерла Україна», листівки з фотографіями митрополита Андрея Шептицького, журнали «Нова Хата». Особливо посилювалися арешти 1946 р. після заборони УГКЦ. До Сибіру вимушено виїхав з родиною о. Володимир Мармаш, який дорогою помер, а родина повернулася через десять років з Кемеровської області РСФСР. Рудницькі товаришували з родиною композитора Василя Барвінського, жили поряд і майже щовечора відвідували їх на вул. Верховинській. Галя Пясецька, що працювала у консерваторії 1948 р. з жахом розповіла, що Барвінських

арештували, а твори композитора спалили на подвір'ї консерваторії. З боєм сприйняли звістку про арешт 1949 р. художниці Ярослави Музики, письменниці і етнографа, з якою працювала в музеї етнографії Юліана Рудницька – Ольги Дучимінської. Марка Рудницького НКВС теж викликало в управління міліції [292].

Після повернення з Відня кожен намагався сповістити знайомих про долю їхніх родичів, які залишилися за кордоном. Такий візит наніс Марко Рудницький до родини Барвінських, щоб розповісти про родичів Наталії Барвінської, Пулюїв, які залишилися у Відні. Після того візиту, вночі, М. Рудницького запросили на розмову «до диявола». Сім'я з тривогою чекала до ранку на його повернення, а повернувшись, чоловік сказав, що для родини «було б найліпше, якби я помер» [251, с. 93].

Щодо світлих моментів юності, то найяскравішим з них для Дарки Рудницької була гра на фортепіано, дівчина займалася у Любові Яремович, Стефанії Пшенички, відвідувала вечірню музичну школу для дорослих на вул. Коперника 5. Грала твори Л. Бетховена, етюдів, експромти і вальси Ф. Шопена, п'єси М. Лисенка, П. Чайковського та ін. Дарія Рудницька виступала у складі фортепіанного квінтету під керівництвом скрипаля і концертмейстера симфонічного оркестру Львівської філармонії Мирослава Занька. Виконували «Угорські танці» Брамса, п'єси Крайслера, скрипкові концерти Чайковського, Мендельсона... Репетиції проводилися вдома у скрипаля, який жив на вул. Винниченка, 4 на другому поверсі. Саме через гарне помешкання М. Занька арештували, що часто практикувалося. Там поселилися інші люди, а він з родиною – на сибірських лісосіках. Дарія Рудницька отримала записку з проханням принести на пересильний пункт на вул. Замарстинівській ноти, які передала через ґрати. Дружина М. Занька була полькою і їм вдалося через кілька років переїхати до Польщі [292].

Наступним мистецьким захопленням стала участь 1949 р. в Гуцульському фольклорному самодіяльному ансамблі пісні і танцю «Чорногора» під керівництвом Ярослава Чуперчука. Керівник ансамблю – уродженець с. Криворівні, учень славетного українського хореографа Василя Авраменка. У ансамблі був високого класу хор і балетна група, у яких брали участь всі учасники. Національні костюми довершували виконавчу майстерність, якої добивалися системними репетиціями. Крім Львова 1949 р. ансамбль виступав з тритижневими гастролями у Закарпатській та Івано-Франківській областях. Їздили старою вантажівкою на прикріплених вздовж кузова дошках, ночували на сценах будинків творчості, клубів, але успіх виступів був колосальним і надихав [251].

Ансамбль мав великий успіх на Республіканській олімпіаді художньої самодіяльності у Києві, його виступ задокументовано на Київській кіностудії документальних фільмів. Програма виступу «Чорногори» включала пісню зі словами «Віє вітер, віє вітер, дуба нагинає, про Західну Україну рідний Сталін дбає», як казав Я. Чуперчук «і Богові свічка, і чортові огарок». Наприкінці грудня 1949 р. Я. Чуперчука арештували і відправили в Читинську область на шість років. Дарія Рудницька покинула «Чорногору», перейменовану у ансамбль «Галичина», а хореограф Я. Чуперчук повернувся до Львова 1958 р. і далі керував перейменованим ансамблем.

Мистецтво у різних виявах допомогло галичанам перемогти радянський світогляд, однак доводилося вчитися з новими феноменами. Рудницькі жили у помешканні на вул. Кривоноса, 33 по-сусідству з письменницею Іриною Вільде, яку стерегли чи охороняли на сходах будинку працівники міліції.

Дарія Рудницька написала автобіографічну книгу, що висвітлює життя у 30–80-х рр. ХХ ст. у Львові [251]. Впродовж життя Дарія Марківна викладала англійську мову у Львівському лісотехнічному інституті.

Це дозволило їй подорожувати по Європі навіть у радянські часи, відвідати Відень, Прагу.

Андрій Рудницький 1946 р. вступив до Львівського політехнічного інституту на спеціальність «Архітектура»¹³. Попри різні перепони, він став відомим українським архітектором, доктором архітектури, професором, діячем української вищої архітектурної школи. У Львівській політехніці завідував кафедрами «Архітектурне проектування», «Містобудівництво», «Реконструкції та реставрації архітектурних комплексів», був деканом Архітектурного факультету, Головою спеціалізованої ради; Дійсний член НТШ; Дійсний член Української академії архітектури; Заслужений працівник народної освіти України; Член Спілки архітекторів України; Почесний професор Національного університету «Львівська політехніка». Автор понад 250 наукових публікацій, серед них: «Розвиток міст західних областей УРСР та їх соціалістична реконструкція», «Архітектурна композиція в містобудівництві», «Транспорт в плануванні міст».

Крім наукової та фахової діяльності проф. Андрій Рудницький, як личило представникові української культурної еліти, брав участь у різних наукових та генеалогічних товариствах. Дбав про дослідження українських родів, брав участь у міжобласних генеалогічних конференціях «Український родовід» [292].

З проголошенням незалежності України 1991 р. у Львові зустрілися професор університету «Львівська Політехніка» Андрій Рудницький та його кузин професор Пенсильванського університету Леонід Рудницький. Незважаючи на різні суспільно-економічні умови життя, шляхетське

¹³ Крім багатого наукового доробку, який видав проф. А. Рудницький, найцікавішою є перша докторська дисертація «Розвиток містобудування на території Західних областей України», написана 1971 р. Московська комісія до захисту її не допустила, щоб зайвий раз не нагадувати про нещодавно приєднані території Західної України, її давнє містобудування. А. Рудницький захистив іншу дисертацію. Перша дисертація, перекладена з російської мови (завдяки доньці проф. Рудницького) вийшла друком 2018 р. і користується великим попитом серед студентів.

коріння зобов'язувало отримати вищу освіту, бути корисним громадськості та зайняти гідну нішу в українському соціокультурному просторі.

Висновки до розділу 7

Радянізація західних земель України 1939–1941, 1944 рр. уніфікувала всі сфери суспільно-політичного та соціально-економічного життя, призупинивши діяльність національних партій і громадських структур, кооперації. Це спонукало сотні тисяч українців вимушено залишити свою землю до 1944 р., емігрувати до країн Західної Європи, США, Канади, вимушено інтегруватися у новий англomовний світ, розташований значно далі від історичної батьківщини, родичів і друзів, розділений океаном.

Завдяки попередньому досвіду перебування у Європі, знанню мов, добрій освіті, представники української інтелігенції зуміли організувати своє життя за кордоном. Крім заробітку емігранти дбали за духовний і національний розвиток майбутніх поколінь. Представники Лужницьких, Рудницьких, Кульчицьких, Навроцьких, Бурачинських на теренах США зуміли також залишатися активістами українського національно-культурного руху.

Родини української інтелігенції, які залишилися під радянською займанщиною, занурилися у самоізоляцію і «внутрішню» еміграцію. Завдяки культурним практикам, мистецьким здібностям, добрій освіті вони обійняли посади у музеях, консерваторіях, реставраційних майстернях, університетах. Їхнім завданням було виховати наступні покоління українцями, незважаючи на зовнішні перешкоди. Прикладом слугує родина Марка і Юліанії Рудницьких, яка повернулася 1945 р. до Львова з Відня. Їхні діти Дарія та Андрій отримали вищу освіту, мистецьке виховання, працювали науковцями у Львівському лісотехнічному інституті та Львівській політехнічному інституті, отримали вчені звання. При зустрічі у

незалежній Україні 1991 р. дві гілки шляхетського роду Рудницьких – професор Пенсільванського університету Леонід Рудницький та його кузин професор Львівської Політехніки відчували себе рідними і рівними. У тривалій співпраці вони розбудовували українські інституції – НТШ, релігійне товариство «Свята Софія». Національна інтелігенція усвідомлювала відповідальність за українську націю, до формування якої спричинилася у кількох генераціях, як і за долю незалежної Української держави.

ВИСНОВКИ

В Україні продовжується складний процес формування національної еліти, який утруднюється тим, що (не)політичний клас не мав можливості успадкувати і набути культурного, символічного капіталу попередніх поколінь, в т. ч. й дорадянського періоду. 1922 р. стався цивілізаційний злам когерентності аксіологічних цінностей у Наддніпрянській Україні, 1939 р. відбувся крах основ традицій, культури, духовності на «возз'єднаних» західноукраїнських землях.

Врахування столітніх укладів, тяглість традицій, родинної культури і виховання, повага до сталих цінностей, культурної та комунікативної пам'яті спільноти є важливими умовами розвитку громадянського суспільства у Західній, Центральній Європі. Закорінені у шляхетський етос почуття честі, гідності, відповідальності, свободи знайшли своє продовження у демократичних суспільствах сучасного світу. Модерні еліти європейських держав ревно плекали моральну чистоту своїх рядів, взоруючись на досвід і досягнення шляхетського стану, які стали основою для наслідування політичного класу. Культура шляхетства у новітню добу еволюціонувала з культури стану у етичну категорію «шляхетність». Відчуття вартості набутого попередніми поколіннями культурного капіталу сприятиме формуванню оптимістичної моделі національної пам'яті, її детравматизації.

Тотожні з європейськими процеси формування громадянського суспільства відбувалися у Східній Галичині до 1939 р. В умовах бездержавності, але у європейському правно-політичному просторі, галицькі українці через медіа, працю в освітніх закладах, українських громадських організаціях, товариствах прагнули розбудувувати структури громадянського суспільства.

У дисертації реконструйовано колективні біографії українських родин Східної Галичини шляхетського походження, які склали національний провід, що тотожно до інших європейських націй творив українську націю. В результаті зроблено висновки:

1. Доведено, що сучасна українська історична культура є не лише потужним ресурсом історико-культурних традицій минулого, а й індикатором ідентичності, поваги до родинних традицій, спадку окремих соціальних груп. Водночас відповідальний історик має виступати безпосереднім модератором історичної пам'яті та ідентичності, об'єктивно відтворюючи та конструюючи національний історичний наратив. В добу тоталітаризму й авторитаризму історики популяризували чужу історію, а також маргіналізували роль національної культури та її носіїв у суспільстві, адже влада прагнула підпорядкувати під свої ідеологеми простір пам'яті. Тому сьогодні низка тем, зокрема, суспільна, культурницька роль шляхетства в українській історії, потребує актуалізації. Тривале ігнорування шляхетського стану в суспільстві, брак наукових розвідок про етос, культуру повсякдення, виховання, мистецькі, культурні практики відрізали від національної культури цілий пласт шляхетської культури європейського гатунку.

2. Проаналізовано джерельно-історіографічну базу елітарного компоненту Західної та Центрально-Східної Європи, яка значно збагатилася після 1990-х років, коли зріс інтерес до національних еліт нової генерації. Науковці відкрили міждисциплінарні теми досліджень, які стосувалися етосу, габітусу, семіосфери й шляхетської культури, виховання, системи цінностей, культурної пам'яті, заангажованості у націєтворенні. Опрацьовано матеріали, які стосувалися греко-католицької шляхти Східної Галичини, яка через брак політичних можливостей, культурно-мистецькою працею підносила свідомість галицьких українців до рівня модерної нації. Основою джерельної бази стали документи галицьких родин, які відображають логічний ряд розвитку українського галицького шляхетства шляхтич-священник-світський інтелігент-громадський діяч. На прикладах кількох поколінь показано трансляцію та когерентність шляхетських цінностей у культуру інтелігенції.

3. Охарактеризовано станову свідомість, етос, ментальність, культурну та комунікативну пам'ять, синергетику поколінневої та родинної культури європейського нобілітету, основу яких складав лицарський етос, що включав особисту волю, ідеал вірного служіння, добродійність. Репрезентовано аксіологічні цінності (свобода особистості, почуття гідності, родинні традиції, християнський сакрум) української (руської) складової шляхетства у Східній Галичині. Стверджено, що рустикальні (сільські) шляхтичі в Галичині довше зберігали традиційність шляхетського середовища, плекали документи на шляхетство як застереження і доказ особистої незалежності, що відрізняло їх від закріпачених селян. Урбанізовані шляхтичі через освіту поповнювали лави інтелігенції.

4. Простежено вплив на рустикальну шляхту міської інтелігенції, яку часто представляли наступні покоління родин, поступову трансформацію ментальності греко-католицького шляхетського середовища, відхід від «служіння роду» – до «служіння народу». Стверджено, що зміна ментальності стану зумовлена у XIX ст. загостренням національного питання, націєтворчими змінами в умовах польсько-українського етнокультурного пограниччя. Шляхтичі звернули увагу на власний народ як культурний, національний ресурс і відійшли від станової ментальності, до якої належали поляки.

5. Наголошено на ролі освіти у зміні ментальності шляхетства, національного самовиховання молодого покоління, яке опинилося у навчальних закладах Галичини, Відня, Інсбруку, де шляхтичі знайомилися з представниками інших верств, усвідомлюючи вагу знань та національних цінностей. Простежено значення освітньої місії навчальних закладів у підготовці духовної та світської інтелігенції, де шляхтичі еволюціонували у ставленні до українського народу, мови та культурної спадщини.

6. Проаналізовано трансформацію позиції жіночої частини шляхетства, яка прагнула зламати застарілі станові традиції підпорядкування роду.

Соціально-економічні обставини кінця XIX ст., зубожіння шляхетського стану, незахищеність жіноцтва в разі порушення звичного життєсвіту, робили їх вразливими і змушували шукати власного заробітку. В нагоді стали виплекані з дитинства культурні практики, освіта, літературний таланти, вміння шити, естетичний смак. Опинившись у містах, жінки прагнули отримати освіту, фах, економічну незалежність завдяки особистим здібностям, культурно-мистецьким практикам (літературним, редакторським, акторським), стати емансипованими учасниками громадських, жіночих рухів.

7. Реконструйовано внесок світської української інтелігенції у політизацію української нації. Оскільки можливості політичного життя обмежувалися перебуванням у чужих державних організаціях, віднайдено дозволені методи змагання (ідея «органічної» праці для народу, запроваджена В. Навроцьким, адвокатська діяльність Івана Теодора Рудницького, літературні проби Сидори Навроцької, театральні практики Григора та Ніни Лужницьких, видавничі практики Лідії Бурачинської, кооперативний рух, у якому активно працював Дмитро та Теофіль Кульчицькі). У легальні культурно-мистецькі форми закладався політичний зміст (етнографічний vs політичний). Жіночий часопис «Нова хата», представивши українську вишивку різних регіонів українських теренів, демонстрував, що галичани складова великого народу.

8. Досліджено причини і процеси політичної еміграції української інтелігенції після 1939 р. та 1944 р. на Захід; показано, що завдяки вихованню «з дому», освіті, знанню мов, що убезпечило від культурного шоку, шляхетсько-інтелігентні родини знайшли своє місце у країнах поселення, зокрема, США; виховало наступні покоління української діаспори, які допомагають українській державі і сьогодні. Виїзд найактивнішого громадсько-культурного, політичного елементу з українських теренів змінив соціокультурний простір підрадянської України. Охарактеризовано явище арттерапії, «внутрішньої еміграції» інтелігентних

галицьких родин після 1944 р., яке стало способом самозбереження в умовах тоталітарного режиму СРСР / УРСР.

9. Проаналізовано поколіннєву історію, ментальну еволюцію чотирьох-п'яти генерацій українських шляхетських галицьких греко-католицьких родин; комплексно проаналізовано еволюцію кількох поколінь, що проживали у суміжній історичний час, пов'язані родинними зв'язками, особливостями сімейного виховання, спільним життєвим простором, морально-етичними цінностями, взаємною відповідальністю та взаємовпливом. Реконструйовано колективний «портрет» родин, що дало цілісну картину змагання української еліти за відновлення незалежності України, соборність її земель. Дисертаційне узагальнення доводить, що відмінні еволюційні шляхи на початку ХХ ст. шляхетського стану призвели до різних моделей державотворення у Західній та Центральній і Східній Європі. У модерну епоху суспільства Західної Європи прийняли виклики Нового часу, шляхта і бюргерство утворили «композицію еліт», що сприяло формуванню громадянських суспільств, сильних західноєвропейських національних держав. У змінах еліт початку ХХ ст. українська інтелігенція високої культури постраждала економічно, фізично, ментально. Спорадичне ігнорування шляхетського стану українським суспільством радянської доби відбувалося через слабкий інстинкт підпорядкування та визнання авторитетів, замовчування націєформуючої, культуротворчої та державницької ролі шляхетських верств спровокував імідж української нації як селянської. Зміна національної парадигми культурної пам'яті має довести, що українці – нащадки й шляхетської культури, яка є символом культурного, соціального, символічного капіталу європейського цивілізаційного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. ДЖЕРЕЛА

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

Ф. 26. Львівський королівський університет імені Франца І (1850–1918 рр.).

1. Оп. 6. Спр. 638. Заяви студентів о зачислення на навчання, 321 арк.
2. Оп. 15. Спр. 131. Деканський каталог правничого факультету на зимове півріччя 1909–1910 навчального року, 251 арк.

Ф. 121 сч. Львівське воєводське управління державної поліції. Слідчий відділ. Оп. 3

3. Спр. 95. Списки підозрюваних у приналежності до УВО, 35 арк.

Ф. 125. Руські ради. Оп. 1

4. Спр. 19. Заклик руської ради Самбора до нас. Дрогоб. повіту про збір підписів за відокремлення Руської Галичини від Польщі. 8.9.1848, 32 арк.

5. Спр. 158. Списки членів Товариства «Руська шляхта» в Галичині і чернетка його статуту, 15 арк.

Ф. 271. Дирекція поліції у Львові. Оп. 1

6. Спр. 222. Донесення поліції, 131 арк.

Ф. 1245. Самбірський музей т-ва «Бойківщина». Т-во руської шляхти. Оп. 1

7. Спр. 158. Статут товариства Руської шляхти. 21 арк.

Державний архів Чернівецької Області (ДАЧО)

Ф. 1021. Крайова лісова інспекція. 1891–1915 рр.

8. Спр. 18. Микола Василько, 53 арк.

Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка у Києві. Відділ рукописів

Ф. 3. Іван Франко

9. Спр. 1602. Листи родини Навроцьких до І. Франка, 270 арк.
10. Спр. 1605. Лист Ц. Бурачинської до І. Франка з етногр. запис., 4 арк.
11. Спр. 1608. Лист С. Навроцької до І. Франка від 28 квітня 1887 р., 4 арк.
12. Спр. 3113. Збірка неопублікованих творів, серед них оповідання С. Навроцької «Вечорниці. Опис ночі» та «Споминки з молодих літ», 134 арк.

13. Спр. 3531. Записна книжка В Навроцького 1877 р., 22 арк.
14. Спр. 3532. Записна книжка В. Навроцького 1878 р., 24 арк.
15. Спр. 3539. Голос польський о згоді з русинами, 16 арк.
16. Спр. 3551. Новий приклад ультра-польської ученості, 54 арк.
17. Спр. 3558. Поляки. З історії Польщі, 32 арк.
18. Спр. 3564. Шляхетні захитники народу, 19 арк.
19. Спр. 4056. Записи гуцульського фольклору Ц. Бурачинською, 24 арк.
20. Спр. 4230. Листи Вол. Навроцького до М. Бучинського, 14 арк.
21. Спр. 4355. Листи Володимира та Олесі Навроцьких, 135 арк.
22. Спр. 4476. Запрошення В. Навроцького на збори т-ва «Просвіта» від 25 листоп. 1868 р.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника Відділ рукописів (ЛННБ. ВР)

Ф. 11. Барвінські (родинний фонд). Оп. 1.

23. Спр. 1938. Лист Навроцького Володимира до Олександра Огоновського. Ряшів, 1875, 41 арк.
24. Спр. 1939. Листи до Ол. Барвінського. Лист Теклі Навроцької, 55 арк.
25. Спр. 1944. Листи І. Навроцького до Ол. Барвінського. Бер. 1877. 22 арк.
26. Спр. 3669. Лист Навроцького Вол. до невідомої особи до Києва. Львів, 1872. Збір гуцульських пісень, 291 арк.

Бучинський Мелітон Йосипович (1847–1903) – фольклорист, публіцист і громадський діяч, адвокат у Станіславі поч. 1870-х рр.). 1815–1903

27. Спр. 318. Статут Станіславської народовської громади, списки її членів). Станіславів, 1865, 20 арк.

Вагилевич Іван Миколайович (1811–1866) – письменник, фольклорист, філолог, історик, етнограф, один з організ. і провідних діячів «Руської трійці»

28. Спр. 46. Народні пісні, оповідання і т. п. речі, описані збирачами XIX ст., 44 арк.

Головацький Яків Федорович (1814–1888 рр.) – поет і вчений, член «Руської трійці», проф. укр. мови і літ-ри (1848–1867 рр.). Оп. 1

29. Спр. 39. Бурачинський Андрей, свящ, тесть Я. Головацького, 42 арк.
30. Спр. 40. Бурачинський Денис, шурина Я. Голова. Лист Василя Навроцького до Олександра Барвін. 1851–1860, 25 арк.

31. Спр. 41. Навроцький Володимир. Письма до Барвінського Олександра Григоровича, 38 арк.

32. Спр. 43. Бурачинський Тит, шурина Я. Головацького, 45 арк.

33. Спр. 832. Пережитое и перестраданное. Записки Я. Головацького. 55 арк.

34. Спр. 834. Щоденник. 1–5 січня 1851, 45 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО)
Ф. 3833. Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях. 1929–1947. Оп. 1**

35. Спр. 10. Українське Державне Правління, 13 арк.

**Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАЛ)
Ф. 134. Матеріали про шляхетські маєтки. 1423–1932 рр. Оп. 1**

36. Спр. 1. Акти на підтвердження шляхетства Кульчицьких, 100 арк.

Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія. Львів. 1300–1945 рр.

Оп. 1в

37. Спр. 103. Особова справа священника Боярського Прокопа, 113 арк.

38. Спр. 517. Анкети священників з прізвищами на літеру «Л», 42 арк.

39. Спр. 520. Анкети священників з прізвищами на літеру «Л», 37 арк.

40. Спр. 525. Анкети священників з прізвищами на літеру «Л», 31 арк.

41. Спр. 653. о. Василь Навроцький, ц. к. інспектор окружний шкіл народних. Красне, 15 серп. 1932 р., 45 арк.

Оп. 4а

42. Спр. 2851. Метричні книги Галичини. 1896–1968, с. Кульчиці, 450 арк.

Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду у Львові. 1919–1939 рр. Оп. 1

43. Спр. 923. Листування з Міністерством юстиції у Варшаві в справі колишнього військового аташе ЗУНР у Чехословаччині І. Рудницького, звинуваченого в організації і висланні до Галичини диверсійних груп). 1924, 18 арк.

44. Спр. 968. Донесение полиции УВО, Рудницький І. – УВО, 57 арк.

Ф. 309. Наукове Товариство ім. Шевченка. Львів. 1757–1946 рр. Оп. 1

45. Спр. 91. Лист Кекилії Паліїв до голови НТШ, листоп. 1937 р., 4 арк.

46. Спр. 1198. Мемуари полковника Габсбурга, 121 арк.

47. Спр. 1605. Перекази літературних творів, прочитаних Юлією Лужницькою, 32 арк.

48. Спр. 1606. З історії Церкви священика Леоніда Лужницького, 120 арк.

49. Спр. 2366. Листи родичів до Гр. Лужницького, 43 арк.

Ф. 327. Редакція журналу «Нова хата», Львів. 1922–1939 рр. Оп. 1

50. Спр. 1. Листи з адресатами на літеру «А», 32 арк.

51. Спр. 23. Листи Лятуринської О. (1933–1938), 30 арк.

Ф. 328. Редакція «Української Загальної Енциклопедії», Львів. 1930–1935 рр. Оп. 1

52. Спр. 103. Автобіографія Василя Навроцького, 15 арк.

Ф. 329. Редакція журналів «Культура» і «Нова культура», Львів. 1923–1934 рр. Оп. 1

53. Спр. 7. Листи політичних в'язнів про надсилання примірників журналу та ін. літератури, 69 арк.

ЦДІАЛ. Ф. 360. Старосольський Володимир, адвокат, правник, соціолог, громад. і політ. діяч, дійсний член НТШ, проф. 1878–1942 рр. Оп. 1

54. Спр. 549. Листи І. Рудницького (1916–1930), 19 арк.

Ф. 362. Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ (1923–1932 рр.), академік ВУАН (1924–1933, 1939–1941 рр.). Оп. 1

55. Спр. 172. Листи В. Навроцького до В. Барвінського, 122 арк.

56. Спр. 154. Листи В. Навроцького до Д. Танячкевича, 68 арк.

Ф. 389. Верховна пластова команда. Львів. 1910–1939 рр. Оп. 1

57. Спр. 970. Звіти про діяльність Верховного командування та пластунських куренів і таборів, 25 арк.

Ф. 410. Тисовський Олександр, проф. біології, педагог, засновник «Пласту», суспільно-політичний діяч. 1886–1968 рр. Оп. 1

58. Спр. 68. Листи Ц. Паліїв та ін., 16 арк.

59. Спр. 89. Автобіографія, спогади та список праць. Фрагм. 1939 р., 168 арк.

Ф. 451. Греко-католицька богословська академія у Львові. 1780–1945 рр. Оп. 2

60. Спр. 602. Списки семінаристів з зазначенням їх успішності за 1837–1838 р. з оцінками, 195 арк.

Ф. 514. Театральне т-во «Українська бесіда», м. Львів, 1833–1939 рр.**Оп. 1**

61. Спр. 103. Довідки, листи Біберовича І., Лопатинського Л. до Нижанківського А. 1891–1920, 134 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ)**Ф. 1366. Особовий фонд Миколи Бутовича (1895–1961) Оп. 1**

62. Спр. 22. Шаржі на Л. Бурачинську та О. Лятуринську. 1940, 6 арк.

Українська Вільна Академія Наук у Нью-Йорку. Архів

63. Лист Лідії Бурачинської про Олену Телігу.

64. Лист В. Лева про прийняття Л. Бурачинської у дійсні члени НТШ.

Український музей у Нью-Йорку. Архів**Ф. 212. Лідія Бурачинська**

65. Заповіт Л. Бурачинської. Від 7 трав. 1945 р.

66. Щоденник Л. Бурачинської (1939–1945).

67. Лист Л. Бурачинської до т-ва «Меморіал» з проханням відшукати дані про її чоловіка С. Рудика, репресованого у 1939 р.

68. Лист Л. Бурачинської з проханням передати її колишній будинок за адр. Лисенка, 226 Союзу українок.

Листи. Спогади. Інтерв'ю

69. Інтерв'ю Соломії Онуфрів, доц. каф. укр. преси ЛНУ ім. І. Франка з блаженнішим Любомиром Гузарем.

70. Лист від 19 лютого 1951 р. З родинного архіву Л. Рудницького.

71. Лист І. Т. Рудницького до сина Л. Рудницького від 4 січ. 1951 р. З родинного архіву Л. Рудницького.

72. Лист О. Лужницького до Л. Рудницького від 9 лют. 1993 р. З родинного архіву Христини і Богдана Кульчицьких.

73. Лист товаришів. З родинного архіву Л. Рудницького. Січ., бер. 1951.

74. Спогади Богдана і Христини Кульчицьких. Нью-Джерсі. 21 січ. 2018 р.

75. Спогади Леоніда Рудницького. Січ. 2006. Укр. Вільний ун-т, Мюнхен, 2006.

76. Спогади Ніни Лужницької. З родинного архіву Христини і Богдана Кульчицьких.

77. Спогади Христини Турченко Паліїв. Січ. 2019.

Шематизми

78. Шематизм митрополичої архидієцезії греко-католицької у Львові за 1857 р. Львів, 1858. 742 с.

79. Czematyzm Krolewstwa Galicyi i Lodomeryi z wielkiem ksiestwem krakowskiem na rok 1879. S. 423.

80. Czematyzm Krolewstwa Galicyi i Lodomeryi z wielkiem ksiestwem krakowskiem na rok 1880. S. 421.

81. Czematyzm Krolewstwa Galicyi i Lodomeryi z wielkiem ksiestwem krakowskiem na rok 1883. S. 451.

Biblioteka Narodowa (Warszawa): Towarzystwo im T. Szewczeni

82. Спр. 87263. Канцелярія уряду ЗУНР.

Österreichische Staatsarchiv in Wien. Bibliothek des Staatsarchiv in Wien

83. Militätschematyzmus 1916. Ranglisten des k.u k. Herres 1916. Abgeschlossen mit Personalverordnungsblatt. N 44 /16/ Wien, 1916. Aus der k.u k. Hof- und Staatsdruckerei.

84. Militätschematyzmus 1918. Ranglisten des k.u k. Herres. 1918. Wien, Aus der k.u k. Hof- und Staatsdruckerei, 1918. 430 S.

85. Schematyzmus 1883. Ranglisten des k.u k. Herres.

Staatsarchiv in Wien. Kriegssarchiv des Staatsarchiv in Wien

86. Krt. № 262 (Infanterie-Regiment № 30).

87. Krt. № 1647 (Reserve-Offiziers-Schulen. Infanterie-Regiment № 15).

88. Krt. № 1650 (Militär-Schulen. Infanterie-Regiment № 30).

Staatsarchiv in Wien. Neues Politisches Archiv

89. Krt. № 101/33 (Dipl. Westukraine. Botschaft in Wien).

90. Krt. № 416 (Wilhelm Habsburg).

91. Krt. № 442 (Jevgen Petruschewysch).

92. Krt. № 786 (Gesandtschaft der WUVR in Wien).

Staatsarchiv in Wien. Politische Akten des Bundeskanzleramtes

93. Krt. № 416 (Habsburg Wilhelm).

94. Krt. № 477 (Ukraine 1919–1922).

II. СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

95. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Київ : Критика, 2001. 272 с.

96. Арсенич П. Священицький рід Бурачинських. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2004. 192 с.

97. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ : Наука Центр, 2012. 430 с.

98. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. Сокольской. Москва : Яз. славян. культуры, 2004. 368 с.

99. Бабій О., Козачук І. Життя, мов спалах яскравої зорі. Свобода. 2007. С. 5.

100. Бадьора Н. Ф. Ніцше як фундатор теорії еліт. Національна еліта та інтелектуальний потенціал України : тези доповідей Міжнар. наук. конф. (Львів, 18–20 квіт. 1996). Львів : ІРД НАНУ, 1996. С. 11–12.

101. Балущок В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників). *Український гуманітарний огляд*. Київ : Критика, 2006. Вип. 12. С. 180–189.

102. Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка». Політичні репресії в західних областях України. 1939–1941. Львів : Місіонер, 2014. 455 с.

103. Барвінський О. Спомини з мого життя / упоряд. А. Шацька. Житомир, 2019. 728 с.

104. Белінська Л. Бурачинські: просопографічний портрет роду. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : наук. збірник. Рівне, 2018. № 29. С. 121–126.

105. Белінська Л. Епістолярне спілкування Сидори Навроцької-Паліїв з Іваном Франком. *Вісник музею І. Франка у Львові*. Львів, 2013. № 13. С. 371–380.

106. Белінська Л. Зміна поколінь і традицій у інтелігентських колах Східної Галичини у першій половині ХХ ст. (Григор Лужницький). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Рівне, 2019. № 32. С. 25–31.
107. Белінська Л. Культурна і комунікативна пам'ять в ментальності шляхетського середовища. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Рівне, 2017. № 25. С. 37–44.
108. Белінська Л. Національна пам'ять української діаспори США: просопографічний аспект : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 276 с.
109. Белінська Л. Семіосфера шляхетської культури та її динаміка. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. «Мистецтвознавство»*. Львів, 2019. № 19. С. 65–74.
110. Белінська Л. Степан Рудик у громадсько-політичному житті Галичини першої половини ХХ ст. *Наук. записки Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2020. Вип. 32. С. 18–24.
111. Белінська Л. Українець у галицькому «Сибіру»: штрихи до портрета Володимира Навроцького (1847–1882). *Народознавчі зошити*. Львів, 2021. № 5. С. 1104–1113.
112. Белінська Л. Українка у геополітичних випробуваннях ХХ століття: Олена Бурачинська з Лопатинських. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. «Мистецтвознавство»*. Львів, 2019. № 19. С. 29–38.
113. Бертелсен О. Долі «Слов'ян»: «учасник життя» Михайло Биковець та його приватний архів. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2002-olha-bertelsen-dolislov-ian-uchasnyk-zhyttia-mykhailo-bykovets> (дата зверн.: 02.08.2019).
114. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. Львів : Вид-во УКУ, 2018. 540 с.
115. Богачевська-Хом'як М. Організації жінок у Східній Україні на зламі ХІХ–ХХ століть. *Записки НТШ. Т. ССХХV*. Львів, 1993. С. 258–277.
116. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. 345 с.
117. Бочковський І. О. Вступ до націології : вибрані твори та документи : у 2 т. Т. 2. Київ : Україна модерна, 2018. 704 с.
118. Бризгун-Соколик О. Оксана Лятуринська. *Наше життя*. 2006. Ч. 1. С. 3–4.
119. Брик І. Історія Товариства «Просвіта» у Львові. Львів, 1932. 39 с.

120. Буда С. За український університет. Київ, 1912. 51 с.
121. Буковина: її минуле і сучасне. Париж ; Філадельфія ; Детройт : Зелена Буковина. 1956. 965 с.
122. Бурдые П. Социология социального пространства / пер. с фр. Н. А. Шматко. Москва : Алетейя ; Ин-т эксперим. социологии, 2007. 288 с.
123. Буцевицький В. Становлення еліт в працях вчених Західної Європи. *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України* : тези доповідей Міжнар. наук. конф. (Львів, 18–20 квіт. 1996). Львів : ІРД НАНУ, 1996. С. 13–14.
124. Васянович О. Традиційно-побутова культура Галицької дрібної шляхти XIX – початку XX ст. у творчості Андрія Чайковського. *Народна творчість та етнографія*. 2008. №. 5. С. 99–105.
125. Виказ жертв, зложених в золотих на фонд «Ветеранів» у першій чверті 1932. Діло. 1932. 15 квіт. Ч. 82.
126. Виступ Кекилії Паліїв. *Ми*. URL: <http://myplast-org.ua> (дата зверн.: 19.09.2019).
127. Виступ Цьопи Паліїв. URL: <http://www.tsiopa-shkola.ca/about.htm> (дата зверн.: 27.08.2019).
128. Витанович І. Історія українського кооперативного руху = History of ukrainian co-operative movement : із праць Іст.-Філософ. Секції НТШ. Нью-Йорк : Т-во укр. кооп., 1964. 624 с.
129. Вовканич С. Теорії еліт та інформаційна мобільність нації. *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України* : тези доповідей Міжнар. наук. конф. (Львів, 18–20 квіт. 1996). Львів : ІРД НАНУ, 1996. С. 7–8.
130. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль : Історико-генеалогічне дослідження / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2000. 649 с.
131. Волчко-Кульчицький І. Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів (до 700-ліття села і 1000-ліття роду). Дрогобич : Відродження, 1995. 392 с.
132. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка. Іван Франко у спогадах сучасників. Львів : Книжк.-журн. виробн., 1956. 529 с.
133. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / пер. з англ. С. Біленького. Київ : Критика, 2009. 592 с.
134. Гессе Г. Гра в бісер / пер. з нім. Є. Поповича. Харків : Фоліо, 2017. 768 с.

135. Гіптерс З. Економічна освіта молоді в Галичині ХІХ – першої половини ХХ століть: теорія, досвід, персоналії : монографія. Львів : ЛБІ НБУ, 2006. 220 с.
136. Глистюк Я. Діяльність студентських товариств греко-католицької духовної семінарії у Львові (1849–1914). *Вісник Львів. ун-ту*. Серія іст. Спец. вип. 2007. С. 240–288.
137. Голик Р. «Сільська душа» й «міський організм»: уявлення про сільську й міську культуру в Галичині ХІХ–ХХ ст. *Народознавчі зошити*. 2012. № 5 (107). С. 863–873.
138. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. С. 62–71.
139. Голубець М. Золота книга українського лицарства. Львів : Накл. К. Голубцевої, 1939. Ч. 1. 32 с.
140. Голубович І. Біографія як соціокультурний феномен (філософсько-методологічний аналіз). *Філософська думка*. 2008. № 4. С. 122–136.
141. Горак Р. Франко і Ясениця-Сільна : роман. Львів : Апріорі, 2015. 216 с.
142. Горак Р., Гнатів Я. Микола Устиянович : роман-есе. Жовт. 1989. № 5. С. 19–42.
143. Горенко Л. Національна еліта України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. як об'єкт культурологічних досліджень. *Українська культура: минуле і сучасне, шляхи розвитку*. Рівне, 2009. Вип. 15. Т. 2. С. 3–9.
144. Горняткевич А., Юзик С. Столітнім шляхом 1912–2012. Український Пласт: історія в датах. Рочестер, Вид. 29 Куреня УСП і УПС «Сіроманці» 2012. 45 с.
145. Горошко М., Дудок В. Андрій П'ясецький – до п'ятдесятиліття від дня загибелі. *Український ліс*. 1992. Ч. 1. С. 78–83.
146. Григорчак І. Еліта як суспільний феномен. *Вісник Нац. акад. держ. управління*. 2010. № 4. С. 41–48.
147. Грицак Я. «Яких-то князів були столиці в Києві?»: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/5HRYTSAK%20Yaroslav.htm> (дата зверн.: 01.08.2019).
148. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

149. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. Нью-Йорк : Накл. Коміт. виконавців Листопад. Чину, 1973. 408 с.
150. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії. *Український біографічний словник: історія і проблематика створення* : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовт. 1996 р.). Львів, 1997. С. 40–47.
151. Два дні Народнього Зїзду УНДО. *Новий Час*. 1928. Ч. 158. С. 3.
152. Делятинський Р, Сливка Л. До питання про шляхетське походження священничих родів (на прикладі станіславівської Єпархії УГКЦ). *Наук. вісник ІФБУ «Добрий Пастир»* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 7 : Богослов'я. С. 196–210.
153. Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. (1896–1944) : зб. праць і матеріалів / відп. ред. О. Купчинський. Львів : Укладання НТШ, 2007. 862 с.
154. Добржанський О. Формування української національної еліти на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Питання історії України*. 2013. Т. 16. С. 115–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2013_16_24 (дата зверн.: 01.11.2019).
155. Дружеский Лихварь и Академический Кружок. *Основа*. 1872. 2 лют. (21 січ.).
156. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. 2-ге вид. [б. м.] : Накл. і друк парт. друкарні, 1915. 114 с.
157. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / пер. з нім. О. Логвиненка. Київ : Альтернативи, 2003. 670 с.
158. Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. Львів : Світ, 1994. 518 с.
159. Зазуляк Ю. Шляхта Руського воєводства у XV ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2004. 22 с.
160. Зашківський. Людина Чину. Славній пам'яті Івана Рудницького. *Християнський голос*. 1951. Ч. 24. 17 черв. С. 1.
161. Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини II пол. XIX ст. *Україна модерна*. 2000. № 4/5. С. 69–70.
162. Звідомлення з діяльності «Ревізійного Союзу Українських Кооператив» за час від 4.VII.1928 до 30.VI.1929. Львів : Накладом РСУК. Друкарня Видав. Спільки «Діло», 1930. 10 с.
163. Іван Вагилевич. Показчик рукописів праць та матеріалів до біографії / уклад Дзьобан О. Львів, 1986. Т. 4. С. 55.

164. Ікер. Спомини без претенсій до ювілею. *Вісті комбатанта*. 1964. № 7. С. 126–127.
165. Іскри з думок Цьопи Паліїв. URL: <https://100kroktiv.info/2011/05/iskry-z-dumok-tsopy-palijiv/> (дата зверн.: 23.08.2019).
166. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. Київ ; Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 519 с.
167. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
168. Качараба С. Душпастирська опіка греко-католицької церкви над українською еміграцією у Боснії та Герцеговині (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Львів. ун-ту. Сер. іст.* 2013. Вип. 49. С. 130–142.
169. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів, 1995. 124 с.
170. Качмар Л. Джерела шляхетної простоти. *Ювілейний збірник на пошану проф. Леоніда Рудницького*. Львів : Вид-во НТШ, 2007. С. 60–66.
171. Качмар Л. Іван Теодор Рудницький: життя на тлі історії. Львів : Астролябія, 2006. 215 с.
172. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX ст.: ідеологія та практика. Львів, 2003. 463 с.
173. Климовський Я. Спогад про видатну акторку (у сороковий день смерті бл. П. Ніни Лужницької). *Америка*. 1984. 18 квіт.
174. Климовський Я. У першу річницю смерті св. п. Г. Лужницького. *Свобода*. 1991. 21 берез.
175. Кобилянський А., Комарницький С. Саси в українській культурі. З історії української шляхти. *Універсум*. 2006. № 5/8. С. 64–66.
176. Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей. URL: https://igiti.hse.ru/data/071/314/1234/2_32Kock.pdf (дата зверн.: 01.11.2019).
177. Колісник Р. Українська дивізія і Військова Управа «Галичина». Торонто, 1994. 168 с.
178. Колянчук О. М., Литвин М. Р., Науменко К. Є. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. Львів : Ін-т українознав., 1995. 283 с.

179. Коновалець М. До Листопадового Чину. [В:] Гуцуляк М. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету виконавців Листопадового чину*. Нью-Йорк, 1973. 408 с.
180. Кордюк Б. Призабута постать. У 80-ліття з дня народження сл. п. І. Рудницького. *Український самостійник*. 1966. Ч. 2. С. 21–24.
181. Коренець Г. Життєвий шлях Цьопи Паліїв. URL: <http://my.plast.org.ua/hrebli/istoriya/istorychni-postati-kurenya/hanka-korenets-pro-tsopu-palijiv/> (дата зверн.: 23.08.2019).
182. Крикун М. Брацлавське воєводство в XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. Львів : Вид-во УКУ, 2008. 412 с.
183. Кріль М. Товариство руської шляхти в Галичині» і його діяльність. *Дрогобицький краєзнав. збірник*. Дрогобич : Коло, 2006. Вип. 10. С. 702–733.
184. Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій Управі «Галичина» в 1943–1945 роках. Торонто ; Нью-Йорк, 1978. С. 92–93.
185. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2006. 252 с.
186. Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. Detroit : Universal Slavic Printer, 1962. 322 с. : іл.
187. Кузів І. Короткий погляд на історію. *Діло*. 1888. Ч. 81. 12 (25) квіт.
188. Кузьма Г. До Русинів у Львові. *Діло*. 1909. Ч. 188.
189. Кузьма О. Листопадові дні. Львів, 1931. 467 с.
190. Кухта Б. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: малий політологічний словник. 2. вид., перероб. і доп. Львів : Кальварія, 1997. 283 с.
191. Кушнір М. Край і еміграція. Нью-Йорк : ООЧСУ, 1966. 47 с.
192. Л. Б. про Кекилію Паліїв. 1941–42. URL: <https://zbruc.eu/node/62806?theme=zbruc> (дата звернення: 29.05.2021).
193. Лаба В. Історія села Ільник від найдавніших часів до 1939 року. Львів : [б. в.], 2009. 160 с.
194. Ленцик В. Священицька традиція роду Лужницьких : зб на пошану Григорія Лужницького (1903–1990) / ред. В. Ящун. Львів ; Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1995. 357 с.

195. Лист О. Кобилянської до Ольги Гаморак-Левицької від 19 верес. 1926 р. *Ольга Кобилянська. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади* / упоряд., вст. ст. Ф. Погребенника. К., 1982. С. 289.
196. Листопад – місяць Українських інвалідів. *Український голос*. 1926. Ч. 44.
197. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції. [В:] Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе* : [в 2 т.] / Центр досліджень історії ім. П. Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту. Т. 2. Київ : Основи, 1994. С. 361–380.
198. Литвин М. Українсько-польська війна. 1918–1919 / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т Східно-Центр. Європи. Львів, 1998. 469 с.
199. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.
200. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. 376 с.
201. Лотман Ю. Память в культурологическом освещении. [В:] Лотман Ю. М. *Избранные статьи* : у 3 т. Т. 1. Таллинн, 1992. С. 200–202.
202. Любовець Н., Котлярова Т. Одинадцять біографічних читання «Новітня вітчизняна біографіка: теорія, методика, практика» (Київ, 4 черв. 2015 р.). *Українська біографістика = Biographistica ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. Київ, 2015. Вип. 12. С. 459–470.
203. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / пер. з італ. А. Перепадя. Київ : Основи, 1998. 492 с.
204. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ–першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці : Книги - ХХІ, 2006. 499 с.
205. Малицька К. Доріжкою спогадів. *Діло*. 1938. 14 січ.
206. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА. Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935. Нью-Йорк : Видано Абсольвентами Укр. Госп. Академії та Укр. ТехнічноГосп. Ін-ту, 1972. С. 59–66.
207. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні : у 2 т. Т. 1. Роки 1945–1951. Мюнхен : Акад. вид-во д-ра Петра Белея, 1985. 405 с.
208. Мид Дж. Г. Избранное : сб. переводов / сост. и перев. В. Николаев ; отв. ред. Д. Ефременко. Москва : РАН ИНИОН, 2009. 290 с.

209. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія. *Спеціальні історичні дисципліни* : довідник / І. Войцехівська (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 2008. С. 424–431.
210. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія як спеціальна історична дисципліна. *III Міжнар. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»*, м. Луцьк, 17–19 трав. 2006 р. : доповіді та повідомлення : в 3 т. Т. 1. Луцьк : Вежа, 2007. С. 223–240.
211. Михальченко М., Журавський В., Кучеренко О. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. Київ : Логос, 1999. 264 с.
212. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии. *Диалог*. 1990. № 5. С. 81–86.
213. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. 1920–1939. Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк, 1969. 352 с.
214. Могдальова І. Специфіка становища та розвитку інтелігенції в соціальній структурі Центральної Європи. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління* : зб. наук. пр. ДонДУУ. Т. XIV. Сер. «Спеціальні та галузеві соціології». Донецьк, 2013. Т. 14. Вип. 276. С. 134–145.
215. Моска Г. Правящий класс социологии. Антология мировой политической мысли : в 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. Москва : Мысль, 1997. С. 118–134.
216. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури на західних землях України. *Змагання за українські університети в Галичині*. Львів ; Нью-Йорк, 1999. С. 87.
217. Навроцька С. Попав ся в сіти. *Перший вінок*. 1887. С. 460.
218. Навроцька-Паліїв С. Пятьдесят літ тому. *Нова хата*. 1937. Ч. 13/14. С. 6.
219. Навроцька-Паліїв С. Спомини про Івана Франка. *Іван Франко у спогадах сучасників* / упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. Львів : Книжк.-журн. вид-во, 1956. С. 203.
220. Навроцький В. О Галиции. *Киевский Телеграф*. 1875. № 15. 3 лют.
221. Навроцький В. Подвійна крейдка. *Діло*. 1881. Ч. 12.
222. Навроцький В. Українська народність у школах Галичини. *Правда*. 1876. Ч. 22. С. 873.

223. Навроцький В. Шляхетні захитники народу. *Правда*. 1877. Ч. 20. С. 781.
224. Навроцький В. Що нас коштує пропінація?. *Правда*. 1876. Ч. 1. С. 31.
225. Настасяк І. Особливості правового становища шляхти в Галичині (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид.* Львів, 2004. Вип. 39. С. 118–120.
226. Наталя Яковенко: «Елітарний стан, у руках якого можливість мобілізувати маси...». *Український журнал*. 2008. № 11. С. 18–21.
227. Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. *Український Прапор*. 1921. Ч. 43. С. 3.
228. Німчук І. Українська політична еміграція до часу світової війни. *Календар «Просвіти» за 1928 рік*. Львів, 1927. С. 213.
229. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ : Основи ; Дніпро, 1993. 415 с.
230. Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. Харків, 2009. 312 с.
231. Онисим. Огляд Літературний. *Правда*. 1870. Ч. 2. С. 84–88.
232. Ортинський Л. Перша Українська Дивізія на тлі політичних подій другої світової війни. *Броди* : зб. статей і нарисів за ред. О. Лисяка. Дрогобич ; Львів, 2003. URL: https://historybooks.com.ua/prosmotr_podrobnuy.php?id=4932 (дата зверн.: 16.05.2021).
233. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ : Основи, 1994. 424 с.
234. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Москва : Прогресс, 1987. 528 с.
235. Павленко М. Перебування угруповань Української галицької армії на території Чехословаччини (1919–1923 рр.). *Укр. іст. журнал*. 1999. Ч. 2. С. 114.
236. Павликовський Ю. Становище та завдання інструкторів. *Кооперативна Республіка*. 1937. № 5. С. 308.
237. Паліїв Кекилія-Цьопа. URL: <http://old.plast.org.ua/sto/paliiv> (дата зверн.: 23.03.2021).
238. Парето В. Компендиум по общей социологии / пер. с итал. А. А. Зотова. 2-е изд. Москва : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2008. 511 с.
239. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів : Піраміда, 2014. 560 с.

240. Петриченко К. Українська школа імені Цюпи Паліїв у Канаді. *Українознавство*. 2006. № 3. С. 294–298.
241. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. К.: Наук. думка, 2002. 952 с.
242. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства. *Вісник УАДУ*. 2001. № 1. С. 242–249.
243. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
244. Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор. Найбільший лицарський орден усіх часів: факти, міфи, коментарі. Харків : Школа, 2014. 672 с.
245. Проскура О. С. Ф. Русова й концепція українського дитячого садка. *Дошкільне виховання*. 1991. № 10. С. 16–18.
246. Ревуцький В. «Заграва» 1933–1938 рр. Кілька слів про театр / упоряд. Б. Козак. Львів : [б. в.], 2000. 56 с.
247. Ревуцький В. В орбіті світового театру. Київ ; Харків ; Нью-Йорк, 1995. 244 с.
248. Рибак М. Пам'яті священика-громадянина. *Америка*. 1951. 7 листоп.
249. Ріпецький С. Листопад 1918 року. Нью-Йорк ; Детройт, 1961. 50 с.
250. Розкрилася земля і показалося пекло» (Злочини Москви у Вінниці). *Український центр*. URL: <http://www.ukrcenter.com> (дата зверн.: 23.08.2019).
251. Рудницька-Худик Д. XX століття: погляд з однієї точки зору. Львів : Астолябія, 2008. 155 с.
252. Рудницький І. Спомини львівських падолистових днів 1918 р. *Український Скиталець*. Ліберці, 1921. Ч. 2. С. 7.
253. Рудницький Л. Григор (Русьо) Лужницький (27.VIII.1903 – 3.III.1990). *Наш театр*. 1992. С. 191.
254. Русини з Боснії. *Діло*. 1888. Ч. 7. С. 3.
255. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2010. 358 с.
256. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 1999. С. 77–79.
257. Сенютович-Бережний В. Галицька шляхта. *Америка*. Філадельфія, США, 11 берез. 1950.

258. Сенютович-Бережний В. Про герб «Сас». *Америка*. Філадельфія, США, 27 березня 1959.
259. Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ сторіччі. *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* : зб. наук. пр. Київ : Смолоскип, 2003. С. 680–697.
260. Сірий Й. Козацький театр. *Америка*. 1963. Ч. 58.
261. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. 204 с.
262. Скоропис-Йолтуховський О. Пам'яті Липинського : [спогади]. Ужгород : УНІО, 1931. 23 с.
263. Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 220 с.
264. Сливка Л. Історико-соціальні чинники збереження станової свідомості дрібної шляхти в Галичині наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. *Нові етно-історичні виміри* : матеріали ІІ Міжнар. наук. сем. «Кайндлівські читання» (Чернівці, 28–29 трав. 2005 р.). Чернівці : Прут, 2005. С. 52–61.
265. Сливка Л. Товариство руської шляхти в Галичині (1907–1914 рр.). *Україна соборна*. Київ, 2005. Вип. 2. Ч. 3. С. 238–246.
266. Слово над гробом бл. п. о. Николая Лужницького, Пароха і Світника в Сороцьку. *Нива*. 1905. С. 169–171.
267. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ : Темпора, 2009. 312 с.
268. Смуток І. Перші документальні згадки про перемиські роди гербу Сас (ХІV–ХVІІІ ст.). URL: turka.at.ua (дата зверн.: 28.03.2020).
269. Смуток І. Руська шляхта Перемишльської землі (ХІV–ХVІІІ ст.). Історико-генеалогічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2018. 22 с.
270. Сородник С. Історія корчинської шляхти : минуле і сучасне села Корчин / ред.-упоряд. Т. Витвицький. Львів : Панорама, 2002. 52 с.
271. Сохоцький І. Що дали греко-католицька Церква й духовенство українському народові. Філадельфія, 1951. 103 с.
272. Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти / С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін. Київ : Ред. газ. «Вісті Центр. спілки спожив. т-в України», 1996. 192 с.

273. Спомини проф. д-ра Василя Ящуна. *Світильник Істини*. 1983. С. 548.
274. Станімір О. Моя участь у Визвольних Змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. 192 с.
275. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Вип. 13 (1). Київ : І-т історії України НАН України, 2006. С. 6–27.
276. 130 українських скитальців прибуло до Америки. *Шлях*. 1948. 27 лист.
277. Стрільбицький М. Дія галицько-руського священника в І пол. Минувшого століття. *Нива*. 1908. Ч. 4. С. 115–121.
278. Струтинська М. Дім родини Палієвих у Перевізці. *Наше життя*. 1973. Верес. С. 32.
279. Струтинська М. Товариство українських жінок в Станиславі (з нагоди 40-літнього ювілею). *Діло*. 1924. 23 лют.
280. Студинський К. Львівська духовна Семинарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843). Львів : Накл. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1916. 416 с. (Збірник філол. секції Наук. т-ва ім. Шевченка ; т. 17/18).
281. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким: З початків соціалістичного руху в Галичині. *За сто літ : матеріали з громадського та літературного життя України XIX і поч. XX ст.* / за ред. М. Грушевського. Харків ; Київ : Держ. видав. України, 1927. Кн. 1. С. 83–153.
282. Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831–1846. *ЗНТШ*. 1908. Т. 82. С. 53–108.
283. Сучасник. Дальша судьба читальні. *Діло*. 1900. Ч. 162. 20 лип. (2 серп.). С. 15.
284. Терещенко Ю. Галицький консерватизм в контексті українсько-польських відносин в Австро-Угорщині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Ucrainica Polonica*. Т. 1. Київ ; Житомир, 2007. 444 с.
285. Турій О. «Попи і хлопи»: соціальна доктрина греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття. *Ковчег*. 2001. Ч. 3. С. 296–297.
286. У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук.ст. / за ред. Г. Грінченко і Н. Ханенко-Фрізен. Харків : Торсінг Плюс, 2010. 248 с.
287. У тюрмах Дрогобицького НКВД. *Вільне слово*. Дрогобич. 12 лип. 1941.

288. Українська Галицька Армія = Army of the Western Ukraine (Galicia) = L'armée ukrainienne de Galicie : у 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. : матеріали до історії. Вінніпег : Видав хорунжий УСС Д. Микитюк, 1958–1976.
289. Українська генеалогія та її значення для історичної науки. *Записки чина св. Василя Великого*. Рим, 1960. Т. 3. Вип. 3/4. С. 321–347.
290. Українська жіноча преса в Галичині. *Нова зоря*. 1934. 28 червня.
291. Українська шляхта Галичини в XV–XX ст.: етносоціальний розвиток, суспільний статус, національна свідомість / упоряд. і наук. ред. А. Фелонюк. Львів : ПАІС, 2018. 112 с.
292. Український родовід : матеріали третьої міжобл. генеалогічної конф. 24–25 листоп. 2001 р. Львів : Укр. Технол, 2003. 340 с.
293. Филипчак І. Товариство «Руської шляхти в Галичині». *Український Бескид*. 1939. Ч. 32.
294. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990. 338 с.
295. Франко І. Дневник В. Навроцького. *Житє і слово*. 1894. Т. 2. Кн. С. 340–445.
296. Франко І. Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали. *ЗНТШ*. 1902. Т. 50. С. 10.
297. Франко І. Життя Івана Федоровича і його часи. [В:] Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 46. Кн. І. Київ : Наук. думка, 1986. С. 22–28.
298. Франко І. Лист до Івана Белея. [В:] Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 48. Київ : Наук. думка, 1986. С. 307–308.
299. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 49 : Листи (1895–1916). Київ : Наук. думка, 1986. 810 с.
300. Хейзинга Й. Осень Средневековья. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. 720 с.
301. Химка І. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині (1772–1918). *Ковчег* : зб. ст. з церк. історії. Ч. 1. Львів, 1993. С. 73–107.
302. Ходачкова шляхта має голос. *Діло*. 1906. 10 (23) квіт. С. 3.
303. Хронов'ят М. Один курінь. Спогади. *Вісті*. 1968. Мюнхен. Ч. 106/108. Черв.
304. Ценко В. Мій дідуньо. *Америка*. 1996. 7 жовт.
305. Чайковський А. Повісті. Львів : Каменярь, 1989. 333 с.

306. Челецька М. Номеносфера поезії Івана Франка. Поетика заголовків, присвят, епіграфів : монографія. Львів, 2007. 304 с.
307. Черепанова С. Філософія родознавства. Київ : Знання, 2008. 460 с.
308. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції). Львів : Ін-т народознав. НАН України, 1999. 144 с.
309. Шанковський Л. Українська Галицька Армія : воєнно-іст. студія. Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка. 1974. 396 с.
310. Шаповал Ю. «Діло» (1880–1939) : поступ української суспільно-політичної думки. Львів, 1999. 384 с.
311. Шашкевич В. Лист до В. Навроцького. *Житє і слово*. 1894. Т. 1/2. Кн. 1. С. 123.
312. Швець А. Жінка з хистом Аріадни : Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах : монографія. Львів, 2018. 752 с.
313. Шевчук С. Пора сказати правду про наші Визвольні Змагання. Торонто, 1965. 280 с.
314. Шегда Л. Популяризація традицій української музики для дітей у північноамериканській діаспорі 1920–1930-х років. *Вісник Прикарпат. нац. ун-ту. Сер. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ, 2010. Вип. 17/18. С. 69–74.
315. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука та ін. Київ : Дух і літера, 2013. 552 с.
316. Штойко П. Степан Рудницький, 1877–1937: життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997. 184 с.
317. Щудло П. Спогади з Сокальщини і Скитальщини. [В:] Макар В. *Бойові друзі. Спомини*. Торонто, 1980. Т. 1. С. 234.
318. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / пер. А. Г. Погоняйло, В. Г. Резник. Санкт-Петербург : Симпозиум, 2004. 544 с.
319. Як шаліли червоні в Самборі. *Українські щоденні вісті*. Львів. 19 лип. 1941 р.
320. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ–ХVІІ ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

321. Яковенко Н. Політична культура еліт. Історія української культури : у 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / гол.ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001. С. 365–366.

322. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна = The Ukrainian Nobility from the end of the 14th to the middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine : [монографія]. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 470 с. : іл.

323. Янів В. Нарис історії українського Богословського наукового товариства. [В:] Янів В. *Студії та матеріали до новішої української історії*. Мюнхен, 1970. С. 3–94.

324. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / упоряд. М. Шафова. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2006. 344 с.

325. Adelige über sich selbst Selbstzeugnisse in nordwestdeutschen und niederländischen Adelsarchiven. *Westfälische Quellen und Archiv Publikationen* / Gunnar Teske (Hg.). Münster, 2015. Bd. 29. 207 S.

326. Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. *Mit 27 Abbildungen* / Werner Rösener (Hg.). Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. S. 1–33.

327. Adeligkeit, Katholizismus, Mythos. Aristocracy, Catholicism, and Myth: New Perspectives on the History of the Aristocracy / Markus Raasch (Hg.). Oldenbourg : De Gruyter, 2014. 404 S.

328. Alheit P. Mentalität und Intergenerationalität als Rahmenbedingungen «Lebenslangen Lernens». *Konzeptionelle Konsequenzen aus Ergebnissen einer biografieanalytischen Mehrgenerationenstudie in Ostdeutschland. Zeitschrift für Pädagogik*. 2003. Jg. 49. S. 362–382.

329. Alheit P., Dausien B. Biographie in den Sozialwissenschaften. Anmerkungen zu historischen und aktuellen Problemen einer Forschungsperspektive. *Die Biographie Zur Grundlegung ihrer Theorie* / B. Fetz (Hg.). Berlin ; New York : De Gruyter, 2009. S. 285–315.

330. Apitzsch U. Biographieforschung. Soziologische Forschung: *Stand und Perspektiven* / Orth B., Schwietring T., Weiß J. Opladen : Leske-Budrich, 2003. S. 95–110.

331. Apitzsch U. The Concept of Ethnicity and its Relevance for Biographical Learning. *International Handbook on Migration, Minorities, and Education : Under-*

standing Cultural and Social Differences in Processes of Learning / Bekerman Z., Geisen T. (Eds). Dordrecht : Springer Science ; Business Media B.V. 2011. S. 53–70.

332. Aron R. Die Gesellschaftsstruktur und die herrschende Klasse. [In:] Röhrich W. «Demokratische» Elitenherrschaft. *Traditionsbestände eines sozialwissenschaftlichen Problems*. Darmstadt, 1975. P. 136–191.

333. Asch R. G. Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit. Eine Einführung. Köln, 2008. 333 S.

334. Assmann A. Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München : Beck, 1999. 424 S.

335. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München : Beck, 1992. 344 S.

336. Assmann J., Hölscher T. Kultur und Gedächtnis. Frankfurt am Main, 1988. 724 S.

337. Baacke D., Schulze T. Aus Geschichten Lernen. Zur Einübung pädagogischen Verstehens. Neuausgabe. Weinheim und München : Juventa Verlag, 1993. 276 S.

338. Baader M., Götte P., Groppe C. Familientraditionen und Familienkulturen. Theoretische Konzeptionen, historische und aktuelle Analysen. 2013. 284 S.

339. Baddeley A. D. Die Psychologie des Gedächtnisses. Stuttgart, 1979. 474 S.

340. Bader K., Dilcher G. Die Stadt zwischen Mittelalter der Rechtsund G. Enzyklopadie Gegenwart. *Deutsche Rechtsgeschichte. Enzyklopadie der Rechts- Stadtwissenschaft*. Berlin : Springer, 1999. 294 S.

341. Balzter N. Erziehungswissenschaftliche Biographieforschung zwischen Subjekt & Gesellschaft. Göttingen, 2007. Bd. 12. 38 S.

342. Bastl B. Der Adel in den Österreichischen Erblanden : Selbstverständnis – Selbstdarstellung – Selbstbehauptung. URL: <http://www.zeitenblicke.de/2005/2/Bastl> (accessed: 15.05.2021).

343. Belinska L. Nurturing National Consciousness through Faith – Glimpse at the Luzhnytsky Family. *Ukrainian Quarterly*. New York. 2020. № 2. P. 91–95.

344. Bernfeld S. Sisyphos oder die Grenzen der Erziehung. Frankfurt-am-Main : Suhrkamp, 2006. 155 S.

345. Bill C. H. Praktiken-Arrangement-Geflechte des Adels (Modell Schatzki 2016). Institut Deutsche Adelforschung (Hg.): Bildatlas zur deutschen Adelsgeschichte 6. Adelsgrafiken als Beitrag zur komplexreduzierten Aufbereitung von für die Adelforschung dienlichen Theorien und Modellen, Sonderburg 2019. S. 17–18.

346. Biller T. Burg und Adel zwischen Klischee und historischer Wirklichkeit. *Zeugen vergangener Macht und Herrschaft. Schweizer Burgen und Schlösser vom Mittelalter bis heute* / Armand Baeriswyl, Peter Niederhäuser (Hg.). Basel 2017. S. 14–25.
347. Bohnsack R., Marotzki W. Biographieforschung und Kulturanalyse. Opladen, 1998. 528 S.
348. Born R., Jagodzinsky S. Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Jan Thorbecke Verlag 2014. 356 S.
349. Boxler H. Adeliges Selbstbewusstsein und Burgnamen. *Adelskulturen auf Bürgen*. Joachim Zeune, Martina Holdorf (Hg.). Braubach 2019. S. 173–182.
350. Brandt-Michael S. Standeserziehung und Elitebildung im Adel des 18. Jahrhunderts. Die Briefe des jungen Staatsministers Ernst Friedrich Herbert von Münster an seine Mutter. Bremen, 2019. 664 S.
351. Burkart G. Positionen und Perspektiven. Zum Stand der Theoriebildung in der Familiensoziologie. *Zeitschrift für Familienforschung*. 18. Jahrg. 2006. H. 2. S. 175–204.
352. Busch F., Nave-Herz R. Familie und Gesellschaft. Beiträge zur Familienforschung. Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 2005. 339 S.
353. Chamerska H. Drobna szlachta w Królestwie Polskim, 1832–1864. Państwowe Wydawn. Nauk. 1974. 158 c.
354. Clemens G. B. Hochkultur als Herrschaftselement: italienischer und deutscher Adel im langen 19. Jahrhundert. Berlin : De Gruyter, 2011. 340 S.
355. Conze E. Aristokratismus und Moderne: Adel als politisches und kulturelles Konzept, 1890–1945. Köln : Böhlau, 2013. 384 S.
356. Conze E. Von deutschem Adel. Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert. Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 2000. 456 S.
357. Conze E., Wienfort M. Adel und Moderne. Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert im internationalen Vergleich. Köln ; Wien : Böhlau Verlag, 2004. 354 S.
358. Conze W. Ostmitteleuropa: von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert München : Beck, 1992. 264 S.
359. Dartmann C. Borgolte, Michael, Stiftung und Memoria. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte : Germanistische Abteilung*. 2014. Vol. 131 (1). P. 510–512.

360. Das Mittelalter in der Typik oraler Gesellschaften. [In:] Vollrath H. *Historische Zeitschrift*. Dec., 1981. Bd. 233. H. 3. P. 571–594.
361. Delory-Momberger Ch. Herausforderungen, Widersprüche und Risiken «biographischen» Gesellschaft. [In:] Herzberg H., Kammer E. *Biographie und Gesellschaft*. Campus Verlag, 2011. 510 S.
362. Demel W. Der europäische Adel: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München, 2005. 128 S.
363. Demel W. Die Spezifika des europäischen Adels. Erste Überlegungen zu einem globalhistorischen Thema. *Zeitenblicke*. 2005. URL: <https://www.zeitenblicke.de/2005/3/Demel/?searchterm=demel> (accessed: 12.06.2021).
364. Dialog der Sprachen. Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht. Jahrbuch der VI. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik / Hrsg.: O. Novikova, P. Hilkes, U. Schweier. München, 2016. Bd. 2015. 717 S.
365. Diemel Ch. Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert. Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800–1870. Frankfurt am Main, 1998. 194 S.
366. Douma K. De adel in Noord-Brabant 1814–1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit. Hilversum 2015. 568 S.
367. Dudley K., Earl H. Overseas Migration from Europe Since World War II. *American Sociological Review*. 1954. Vol. 19. № 4. P. 447–456.
368. Duselder H. Adel zwischen Stadt und Land. *H-Soz-u-Kult*. Hannover, 2009. 2011. S. 1–5.
369. Düsing W. Erinnerung und Identität. Untersuchungen zu einem Problem bei Müsil, Döblin und Doderer. München : Fink, 1982. 261 S.
370. Ecarius J. Familienerziehung im historischen Wandel. Eine qualitative Studie über Erziehung und Erziehungserfahrungen von drei Generationen. Opladen : Leske-Büdrich, 2002. 288 S.
371. Ecarius J. Was will die jüngere mit der älteren Generation? Generationenbeziehungen und Generationenverhältnisse in der Erziehungswissenschaft. Opladen : Leske-Büdrich, 1998. 262 S.
372. Eliade M. Die Methodologie der Erinnerung und der Vergessens. *Antaios*. 1964. № 5. S. 28–48. URL: https://books.google.com.ua/books?id=XfdDDAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed: 12.06.2021).

373. Erll A., Nünning A. (Hg.). Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität-Historizität-Kulturspezifität. Berlin : Walter de Gruyter, 2004. VIII. 310 S.
374. Faber M. Sarmatismus. Die politische Ideologie des polnischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert. Wiesbaden 2018. 526 S.
375. Fehrenbach E. Adel und Bürgertum in Deutschland (1770–1848). München, 1994. 267 S.
376. Fey C. Spätmittelalterliche Adelsbegräbnisse im Zeichen von Individualisierung und Institutionalisierung. Göttingen, 2007. S. 261–290.
377. Fitzgerald K. The Face of the Nation. Immigration, the State and the National Identity. Stanford University Press. Stanford, California, 1996. 285 p.
378. Foerster H. Gedächtnis ohne Aufzeichnung. Wiesbaden, 1985. S. 133–172.
379. Fraas C. «Begriffe – Konzepte – kulturelles Gedächtnis. Ansätze zur Beschreibung kollektiver Wissenssysteme». *Sprache und Kultur* / Schlosser H. D. (Hg.). Frankfurt, 2000. S. 31–45.
380. Funck M., Malinowski S. Masters of Memory. The strategic use of autobiographical memory by the German nobility. *Work of Memory. New directions in the study of German society and culture* / Confino A., Fritzsche P. (Hg.). Urbana in Illinois, 2002. S. 86–103.
381. Gaus D. Die Regulierung von Erinnern und Vergessen als Konstitutionszusammenhang systematischer Pädagogik. Zugleich ein Versuch der Erinnerung an vergessene Möglichkeiten einer Kulturtheorie der Erziehung. *IZPP*. 2012. № 7. Ausgabe. S. 6–34.
382. Gelner E. Thought and Change. London : Weidenfeld and Nicolson, 1964. 171 p.
383. Gesellschaftsdamen, Gutsfrauen und Rebellinnen. Adlige Frauen in Deutschland 1890–1939. *Adel und Moderne* / Conze E., Wienfort M. (Hg.). Köln ; Wien, 2004. S. 181–203.
384. Goehrke C. Einige Grundprobleme der Geschichte Russlands. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge*. 1986. Bd. 34. H. 2. P. 225–243.
385. Goodi J., Watt J. Entstehung und Folgen der Schriftkultur. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1986. 161 S.
386. Graf K. Adel als Leitbild. *Zur Geschichte eines Grundwerts in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. 2005. S. 67–81. URL: <https://www.researchgate.net/publica>

tion/29759533_Adel_als_Leitbild_zur_Geschichte_eines_Grundwerts_in_Spatmittelalter_und_fruher_Neuzeit (accessed: 12.06.2021).

387. Graf K. Schatzhäuser des Adels in Gefahr. *Zentralinstitut für Kunstgeschichte München*. Nürnberg 2005. Jg. 58. Ausg. Nr. 4. (April). S. 181–184.

388. Griese B. (Hrsg.). *Subjekt – Identität – Person? Reflexionen zur Biographieforschung*. Wiesbaden : Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. 317 S.

389. Gusejnova D. Adel als Berufung: Adlige Schriftsteller im deutschsprachigen Europadiskurs, 1919–1945. *Aristokratismus und Moderne* / Conze E., W. Meteling, J. Schuster, J. Strobel (eds.). Vienna ; Cologne ; Weimar. Böhlau, 2013. S. 249–277.

390. Halbwachs M. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1985. 398 S.

391. Halbwachs M. *Das kollektive Gedächtnis*. München, 1985. 163 S.

392. Harth D. *Das Gedächtnis der Kulturwissenschaften*. Dresden ; München : Dresden Univ. Press, 1998. 296 S.

393. Hein-Kircher H. Adel und Moderne in Mittel- und Osteuropa. Perspektiven historischer Adelforschung. *H-Soz-u-Kult*. 2006. November. S. 1–6. URL: <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-1358> (accessed: 19.03.2021).

394. Hengerer M. *Macht und Memoria*. Böhlau-Verlag GmbH, 2005. 252 S.

395. Henke L. *Eine neue Gesellschaft in einer alten Stadt. Erinnerung und Geschichtspolitik in Lemberg anhand der Oral History*. Wrocław : Oficyna Wydawn. Wrocławskie Wydawn. Oświatowe, 2007. 313 S.

396. Hernan G. *La Nobleza en la Espana moderna*. Madrid, 1982. 339 p.

397. Herzberg H., Kammler E. *Biographie und Gesellschaft: Überlegungen zu einer Theorie des modernen Selbst*. Frankfurt am Main : Campus-Verl., 2011. 510 S.

398. Hesse C. *Kooperation und Konkurrenz. Das Verhältnis zwischen Adel und Patriziat in der spätmittelalterlichen Eidgenossenschaft in vergleichender Perspektive*. *Der Geschichtsfreund*. Luzern, 2017. Bd. 170. S. 11–21.

399. Himka J.-P. *Galician Villagers and Ukrainian National Movement in Nineteenth Century*. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. 343 p.

400. Himka J.-P. *Religion and Nationality in Western Ukraine : The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*. Montreal ; Kingston ; London ; Ithaca, 1999. 236 p.

401. Holborn L. W. The International Refugee Organization, a specialized agency of the United Nation : its history and work, 1946-1952. London : Oxford University Press. 1956. 805 p.
402. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge : Cambridge University Press, 1985. 229 p.
403. Janeczek A. Miasta Rusi Czerwonej w nurcie modernizacji: kontekst reform XIV–XVI w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1995. № 1. S. 55–66.
404. Janowski M. Narodziny inteligencji, 1750–1831. Warszawa, 2008. 260 s. (Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918 ; t. 1).
405. Jedlicki J. Einführende Bemerkungen zu einer neuen Geschichte der polnischen Intelligenz. *Lelewel-Gespräche*. 2010. № 1. S. 7.
406. Jünger F. G. Gedächtnis und Erinnerung. Frankfurt am Main : Klostermann, 1957. 159 S.
407. Kay D. The Resettlement of Displaced Persons in Europe, 1946–1951. The Cambridge Survey of World Migration. Cambridge University Press, 1995. P. 230–233.
408. Klobuczynski C.-B. Der polnische Adel und die Adelskultur bis zu den polnischen Teilungen 1772. Kassel: Grin Verlag, 2007. 34 S.
409. Kocka J. Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. 317 S.
410. Kocka J. Bürger und Bürgerlichkeit im Wandel. Bürger – Bürgertum – Bürgerlichkeit. *Politik und Zeitgeschichte*. 2008. № 9/10. S. 3–8.
411. Kocka J. Sozialgeschichte zwischen Strukturgeschichte und Erfahrungsgeschichte. *Sozialgeschichte in Deutschland / W. Schieder, V. Sellin (Hg.)*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1986. Bd. 1. S. 67–88.
412. Kortüm H.-H. Menschen und Mentalitäten : Einführung in die Vorstellungswelten des Mittelalters. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. 373 S.
413. Koselleck R. Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und Soziale Bewegung von 1791 bis 1848. Stuttgart, 1975. 739 S.
414. Kreutzmann M. Zwischen ständischer und bürgerlicher Lebenswelt. Adel in Sachsen-Weimar-Eisenach 1770 bis 1830. Köln ; Weimar ; Wien : Böhlau, 2008. 502 S. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Thüringen. Kleine Reihe ; 23).
415. Krieb S. Das Gedächtnis der Herrschaft. Schriftlichkeit, Tradition und Legitimitätsglauben im Stift Kempen im 15. Jahrhundert. *Tradition und Erinnerung in*

Adelsherrschaft und bäuerlicher Gesellschaft / Werner Rösener (Hrsg.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. S. 23–42.

416. Krieb S. Erinnerungskultur und adeliges Selbstverständnis im Spätmittelalter. *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*. 60. Jahrgang. Stuttgart : W. Kohlhammer Verlag, 2001. S. 58–75.

417. Krieb S. Jenseitsvorsorge, Herrschaftsrepräsentation und Familiengedächtnis. Zur Memorialpraxis des Niederadels im Pfälzer Raum zwischen Spätmittelalter und Reformation. *Ritterschaft und Reformation* / Wolfgang Breul, Kurt Andermann (Hg.). Stuttgart, 2019. S. 11–27.

418. Krieb S. Schriftlichkeit, Erinnerung und ritterschäftliche Identität. [In:] Rösener W. *Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. S. 79–96.

419. Krieb S. Vergangenheitskonstruktion Zwischen Überlieferungsmangel und mündlicher Tradition. Die Familienchroniken der Landschaden von Steinach. *Gelungene Anpassung? Adelige Antworten auf gesellschaftliche Wandlungsvorgänge vom 14. bis zum 16. Jahrhundert* / Earl H., Lorenz S. (Hg.). Stuttgart : Thorbecke, 2005. S. 83–101. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde ; Bd. 53).

420. Krieb S. Zwischen Dienst und Fest – Zur Wahrnehmung von Fürstenhöfen in Selbstzeugnissen reisender Adelliger des Spätmittelalters. *Mittelalterliche Fürstenhöfe und ihre Erinnerungskulturen* / C. Fey, W. Rösener (Hg.). Göttingen 2007. S. 65–88.

421. Krüger H., Marotzki W. Handbuch erziehungswissenschaftliche Biographieforschung. Opladen : Leske und Büdlich, 1999. 501 S.

422. Kučera R. Staat, Adel und Elitenwandel: die Adelperleihungen in Schlesien und Böhmen. 2012. S. 100–106.

423. Kurbova M. Vom guten Leben: Adelige Frauen im 19. Jh. Berlin, 2011. 422 S.

424. Küsters I. Soziologisch forschen mit narrativen Interviews. Kultur- und sozialwissenschaften. FernUniversität in Hagen, 2005. 176 S.

425. Lachmann R. Gedächtnis und Literatur. Frankfurt am Main, 1990. 368 S.

426. Le Goff J. Geschichte und Gedächtnis. Frankfurt am Main ; New York ; Paris, 1992. 298 S.

427. Lieven D. The Aristocracy in Europe 1815–1914. Houndsmills, 1992. 337 S.

428. Lipinski W. Z dziejów Ukrainy : księga pamiątkowa / ed. Waclaw Lipiński. Kijów ; Kraków, 1912. 682 S.

429. Lipinskij V. Szlachta na Ukrainie. 1: Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Kraków, 1909. 85 S.
430. Lißmann K. Schreiben im Netzwerk. Briefe von Frauen als Praktiken frommer Selbst-Bildung im frühen Quedlinburger Pietismus. Wiesbaden, 2019. 496 S.
431. Lord A. B. Der Sägner erzählt. München, 1965. 428 S.
432. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gellschaft. Frankfurt/M. : Suhrkamp 1997. 1164 S.
433. Lurija A. The Neuropsychology of Memory. Washington, 1976. 372 p.
434. Lushnycky A. N., Riabchuk M. Ukraine on Its Meandering Path Between East and West. Frieburg : Peter Lang, 2009. 210 p.
435. Malinowski S. Hüter des Grals. Wie der Adel seit 1945 vom Widerstand erzählt. *Die Zeit (Hamburg)*. Ausg. Nr. 30. Vom 18. Juli 2019. S. 36.
436. Malinowski S. Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat. Berlin : Akademie Verlag, 2003. 556 S.
437. Malinowski S., Funck M. «Charakter ist alles!»: Erziehungsideale und Erziehungspraktiken in deutschen Adelsfamilien des 19. und 20. Jahrhunderts. *Jahrbuch für Historische Bildungsforschung*. 6. 2000. S. 71–92.
438. Marburg S., Matzerath J. Der Schritt in die Moderne. Sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918. Köln : Böhlau, 2001. 258 S.
439. Marburg S., Matzerath J. Vom Stand zur Erinnerungsgruppe. Zur Adelsgeschichte des 18. und 19. Jh. *Der Schritt in die Moderne. Sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918*. Köln, 2003. S. 5–16.
440. Marx B. Sammeln als Institution. Von der fürstlichen Wunderkammer zum Mäzenatentum des Staates. München, 2004. XXXI. 398 S.
441. Matuschka A. G., Antonoff R. Adels Gärten: Frauen von Adel laden ein in ihre exklusiven Landschaftsgärten Gebundene Ausgabe. BusseSeewald. 2014. 160 S.
442. Matzerath J. Adelsprobe an der Moderne. Sächsischer Adel (1763–1866). Entkonkretisierung einer traditionellen Sozialformation. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006. 611 S.
443. Matzerath J. Rittergut und Residenzstadt. Landsässiger Adel des Erzgebirges. *Dresden (1800–1900) / Dresdner Geschichtsverein (Hg.): Dresden : Erzgebirg und Elbflorenz*, 2018. Bd. 36. Nr. 134. S. 45–52.

444. Mayer A. J. Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848–1914. München, 1984. 342 S.
445. Menning D. Adlige Lebenswelten und Kulturmodelle zwischen Altem Reich und «industrieller Massengesellschaft» – ein Forschungsbericht. *H-Soz-Kult* 23.09.2010. URL: <http://hsozkult.geschichte.huberlin> (accessed: 27.03.2021).
446. Menning D. Standesgemäße Ordnung in der Moderne. Adlige Familienstrategien und Gesellschaftsentwürfe in Deutschland 1840–1945. München : Oldenbourg Verlag, 2014. 469 S.
447. Meteling W., Schuster J., Conze E. Aristokratismus und Moderne: Adel als politisches und kulturelles Konzept, 1890–1945. Köln : Böhlau, 2013. 532 S. (Adelswelten ; Bd 1).
448. Michalsky T. Memoria und Repräsentation: die Grabmäler des Königshauses Anjou in Italien. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. 446 p.
449. Mitscherlich A., Mitscherlich M. Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. München, 1967. 493 S.
450. Müller M. G. Adel und Elitenwandel in Ostmitteleuropa. Fragen an die polnische Adelsgeschichte im ausgehenden 18. und 19. Jahrhundert. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2001. 50. H. 4. S. 497–501.
451. Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy: Dobrzyckie Studia Ziemiańskie. Nr. 1. Dobrzyca 2010. 236 S.; Nr. 2. Dobrzyca 2011. 138 S.; Nr. 3. Dobrzyca 2012. 199 S.; Nr. 4. Dobrzyca 2014. 216 S.; Nr. 5. Dobrzyca 2014. 130 s.
452. Navrockyj W. Ludność Galicji przez Władysława Rapackiego. *Правда*. 1874. Ч. 9/10. С. 848.
453. Neisser U. Kognitive Psychologie. Stuttgart, 1974. 427 S.
454. Nicholas D. Urban Europa: 1100–1700. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Palgrave Macmillan, 2003. 239 p.
455. Niethammer L. Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der «Oral History». Frankfurt am Main, 1980. 375 S.
456. Nomen Nescio: Friedrich von Thun und Habsburgs Adel. *Nordwest-Zeitung (Oldenburger Nachrichten)*. Ausg. vom 2. Juli 2019. S. 20.
457. Nora P. Les lieux de Memoire. I. La Republique. II: La Nation. 7 Bd. Paris, 1984. 662 p.
458. Nora P. Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin, 1990. 136 S.
459. North D. C. Structure and Change in Economic History. Norton, 1981. 228 p.

460. O’Cinneide M. *Aristocratic women and the literary nation 1832–1867*. Basingstoke : Palgrave-Macmillan, 2008. 241 S.
461. Oesterle G. *Erinnerung, Gedächtnis, Wissen: Studien zur kulturwissenschaftlichen*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht Auflage, 2005. 685 S.
462. Oexle O. G. (Hg.). *Memoria als Kultur*. Göttingen : Vandenhoeck ; Ruprecht Gm, 1995. 427 S.
463. Oexle O. G. *Soziale Gruppen in der Standegesellschaft. Lebensformen des Mittelalters und ihre historische Wirkungen*. Hulsen-Eseh A. von. *Die Repräsentation der Gruppen. Texte, Bilder, Objekte*. Göttingen : Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte, 1988. S. 9–44.
464. Oexle O. G., Paravicini W. (Hg.). *Nobilitas : Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*. Göttingen : Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte 1997. 462 S.
465. Paletschek S. *Adelige und bürgerliche Frauen (1770–1870)*. In: *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770–1848*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag. Copyright year: 1994. S. 160–164.
466. Paprocki B. *Gniazdo cnoty, zkad Herby Rycerstwa slawnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Ksiestwä Litewskiego, [...] pocztek swoy mai*. Krakow : Z drukarniey Andrzeia Piotrkowczyka, 1578. 456 S.
467. Pawłowski F., Ślusarek K., Turek W. P. *Drobna szlachta w Galicji*. Kraków : Księgarnia Akademicka, 1994. 156 S.
468. Perutková J. *Von der mährischen Aristokratie in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts veranstaltete musikdrama – tische Aufführungen als Spiegel musikalischer Feste am Wiener Kaiserhof*. Werner Telesko (Hg.): *Die Repräsentation der habsburg-lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur 1618–1918*. Wien ; Köln ; Weimar 2017. S. 284–300.
469. Pessemiers Gravendries P. de. *Adel in Vlaanderen. Verleden, heden en toekomst*. Gent : Borgerhoff en Lamberigts, 2010. 127 S.
470. Petiteau N. *Elites et mobilités: la noblesse d’Empire au XIX siècle (1808–1914)*. Paris, 1997. 714 p.
471. Raasch M. *Adeligkeit, Katholizismus, Mythos: Neue Respektiven auf die Adelforschung*. München : Oldenbourg Verl., 2014. 404 S.
472. Reif H. *Adel im 19. und 20. Jahrhundert*. *Enzyklopädie Deutscher Geschichte*. München, 2012. B. 55. 171 S.

473. Reif H. Adel und Burgertum in Deutschland. Bd. 1. Berlin, 2000. 250 S.
474. Reif H. Der Adel in der modernen Sozialgeschichte. *Sozialgeschichte in Deutschland IV* / W. Schieder, V. Sellin (Hg.). Göttingen 1987. S. 34–60.
475. Reinle Ch. Ergebnisse und Probleme. *Mittelalterliche Fürstenhöfe und ihre Erinnerungskulturen* / Fey C., Krieb S., Rösener W. (Hg.). Göttingen 2007. S. 277–321.
476. Reinle Ch. Fehdepraxis in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Die Sickingen-Fehden im Vergleich mit anderen Fehden. *Ritterschaft und Reformation* / Wolfgang Breul, Kurt Andermann (Hg.). Stuttgart, 2019. S. 51–81.
477. Reisch L. Symbols for Sale. Funktionen symbolischen Konsum. *Die gesellschaftliche Macht des Geldes* / Ch. Deutschmann (Hg.). Wiesbaden, 2002. 367 S.
478. Rentsch I. Der adlige Tänzer. Soziale Norm und musikalische Form im 17. Jahrhundert. *Die «Kunst des Adels» in der Frühen Neuzeit* / Claudius Sittig, Christian Wieland (Hg.). Wiesbaden, 2018. S. 275–291.
479. Rosenberger H. Pseudodemokratisierung der Rittergutbesitzklasse. *Machteliten und Wirtschaftskonjunkturen*. Göttingen, 1978. S. 83–101.
480. Rösener W. Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. 228 S.
481. Rösener W. Adelherrschaft als kulturhistorisches Phänomen. Paternalismus, Herrschaftssymbolik und Adelskritik. *Historische Zeitschrift*. № 268. 1999. S. 1–33.
482. Rösener W. Der mittelalterliche Fürstenhof. Vorbilder, Hofmodelle und Herrschaftspraxis. *Mittelalterliche Fürstenhöfe und ihre Erinnerungskulturen* / Fey C., Krieb S., Rösener W. (Hg.). Göttingen 2007. S. 21–41.
483. Rösener W. Fürstenhof und Sakralkultur im Kontext spätmittelalterlicher Fürstenspiegel. *Fürstenhof und Sakralkultur im Spätmittelalter* / Rösener W., Fey C. (Hg.). Göttingen 2008. S. 21–40.
484. Rösener W. Tradition und Erinnerung in Adelherrschaft und bayerlicher Gesellschaft. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. 332 S.
485. Rosenthal G. Biographische Methode. *Psychologie. Ein Grundkurs* / Keupp H., Weber K. (Hg.) 2001. S. 266–275.
486. Rosenthal G. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen. Taschenbuch. Frankfurt/Main : Campus Verl., 1995. 240 S.

487. Rüegg W., Briggs A. Geschichte der Universität in Europa. V. 2. Von der Reformation bis zur französischen Revolution 1500–1800. München : Beck, 1996. S. 262.
488. Rumbaut R. G. Origins and Destinies: Immigration to the United States Since World War II. *Sociological Forum. Special Issue: Multiculturalism and Diversity*. 1994. Vol. 9. № 4. S. 583–621.
489. Rychlikowa I. Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim. Spór o «pułapkę na szlachtę» Daniela Beauvois. *Przegląd Historyczny*. 1988. T. LXXIX. Z. 1. S. 121–147.
490. Saint M. M. Der Adel. Soziologie eines Standes. Konstanz : Universitätsverlag Konstanz, 2003. 284 S.
491. Sandgruber R. Traumzeit für Millionäre. Die 929 reichsten Wienerinnen und Wiener im Jahr 1910. Wien ; Graz ; Klagenfurt, 2013. 495 S.
492. Sawaniewsko-Mochowa Z., Zielinska A. Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach polnocno-wschodnich Rzeczpospolitej. Warszawa : In-t Slawistyki PAN, 2007. 473 S.
493. Schiller R. Vom Rittergut zum Großgrundbesitz Ökonomische und soziale Transformationsprozesse der ländlichen Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhundert. Berlin : Vom Rittergut zum Großgrundbesitz Akad. Verl., 2003. 587 S.
494. Schlissler H. Die Junker. Zur Sozialgeschichte und historischen Bedeutung de agrarischen Eliten in Preussen. *Pruessen im Rückblick* (= Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 6) / H-J. Puhle, H. U. Wehler (Hrsg.). Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1980. S. 89–122.
495. Schmidt J., Matykowski R. Granica symboliczna i jej pogranicza w czasach najnowszych. AWEL, 2007. 161 S.
496. Schmidt S. J. Gedächtnis. Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1991. 370 S.
497. Schnell R. Zivilisationsprozesse. Zu Erziehungsschriften in der Vormoderne. *Taschenbuch*. 2005. № 1. Januar. S. 15–17.
498. Schröder W.-H. Kollektivbiographie: Spurensuche, Gegenstand, Forschungsstrategie. *Historical Social Research, Supplement*. Köln, 2011. № 23. S. 74–152.
499. Schulze T. Allgemeine Erziehungswissenschaft und erziehungswissenschaftliche Biographieforschung. *Forschungsfelder der Allgemeinen Erziehungswissenschaft*.

senschaft. Leske und Budrich. Zeitschrift für Erziehungswissenschaft / Wigger L. (Hrsg.). 2002. № 1. S. 129–146.

500. Schwentker W. Die alte und die neue Aristokratie. *Zum Problem von Adel und bürgerlicher Elite in den deutschen Sozialwissenschaften (1900–1930)*. Rome : Publications de l'École Française. 1988. P. 659–684.

501. Sdvižkov D. Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. 260 S.

502. Seton-Watson H. Nations and States. A Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. Boulder (Colo), 1977. 563 p.

503. Silvio J. Familie, Stand und Vaterland. (Der Niedere Adel im frühneuzeitlichen Mecklenburg). Bd.15. Köln : Böhlau, 2014. 453 S.

504. Sittig C. Kulturelle Konkurrenzen. Studien zu Semiotik und Ästhetik adeligen Wetteifers um 1600. Berlin, New York : De Gruyter 2010. 352 S.

505. Sittig C., Wieland C. Die «Kunst des Adels» in der Frühen Neuzeit. *Wolfenbuttelers Forschungen* / hsgg. von der Herzog August Bibliothek. Wiesbaden : Harrassowitz Verl., 2018. Bd. 144. 363 S.

506. Ślusarek K. Drobna szlachta w Galicji 1772–1848. Wyd. 2. Jędrzejów ; Kraków, 2011. 294 s.

507. Ślusarek K. Drobna szlachta w Galicji – problem tożsamości społecznej. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2017. 144. Z. 2. S. 385–400.

508. Ślusarek K. The functional types of galician towns at the turn of the 19th century: a case study of the Brzeżany, Stanisławów, Tarnopol, Zaleszczyki and Złoczów districts. *At the meeting point of cultures and nations : galician towns and small towns in the Josephinian Cadastral Survey : a collection of studies*. 2020. P. 9–20.

509. Smith G. Vom Nutzen des Vergessens. Berlin : Akad.-Verl., 1996. 294 S.

510. Smoczyński R., Zarycki T. Totem inteligencki. Arystokracja, czlachta i ziemianstwo w polskiej przestrzeni społecznej. Warszawa, 2017. 304 S.

511. Stammer O. Das Elitenproblem in der Demokratie. [In:] Röhrich W. «*Demokratische*» *Elitenherrschaft. Traditionsbestände eines sozialwissenschaftlichen Problems*. Darmstadt, 1975. P. 192–224.

512. Stammer O. Das Elitenproblem in der Demokratie. *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*. 1951. 71Jg. H. 5. S. 294–297.

513. Stebling A. Eliten in Südeuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche. *Politik und Zeitgeschichte*. 2003. № 10/11. S. 10–11.
514. Stekl H. Adel und Burgertum in der Habsburgermonarchie. 18 bis 20. Jahrhundert. Wien-München : Böhlau Verlag. 2004. 312 S.
515. Stekl H. Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Lichtenstein und Schwarzenberg, Berlin ; München Boston 2019. 250 S.
516. Stobbe U. Adel (in) der Literatur : Semantiken des «Adligen» bei Eichendorff, Droste und Fontane. Wehrhahn : Wehrhahn Verlag, 2019. 496 S.
517. Strobel J. Eine Kulturpoetik des Adels in der Romantik: Verhandlungen zwischen «Adeligkeit» und Literatur um 1800. Berlin, 2010. 496 S. (Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte ; Bd. 66).
518. Symbols of Time in the History of Art / Christian Heck and Kristen Lippincott. Turnhout : Brepols, 2002. 192 p.
519. Sysyn F. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity. *Harvard Ukrainian Studies*. 1990. Vol. 14. N 3/4. S. 605.
520. Szujski J. Schlachta i inteligencja. Krakow, 1885. 165 S.
521. Tenbruck F. H. Die kulturellen Grundlagen der Gesellschaft. Der Fall der Moderne. Opladen : Westdeutscher Verlag, 1989. 322 S.
522. Volter B., Dausin B., Lutz G., Rosentall G. Biographieforschung im Discurs. Wiesbaden, 2005. 272 S.
523. Walterskirchen G. Der verborgene Stand: Adel in Österreich heute. Amalthea, 1999. 285 S.
524. Warburg A. Mnemosyne-Atlas. Rekonstruktion als Begleitmaterial zur Ausstellung «Mnemosyne». Hamburg, 1994. 12 Tafeln.
525. Wasson E. Aristocracy and the Modern World. New York : Palgrave Macmillan, 2006. 296 p.
526. Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. 9 Auflage. Tübingen, 1988. 576 S.
527. Wehler H. U. Europäischer Adel 1750–1950. Geschichte und Gesellschaft. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1990. 324 S.
528. Weinrich H. Kunst und Kritik des Vergessens. München : C. H. Beck, 1997. 317 S.

529. Welzel C. Demokratischer Elitenwandel. Die Erneuerung der ostdeutschen Elite aus demokratie-soziologischer Sicht. Opladen : Leske Budrich, 1997. 231 S.
530. Welzel C. Demokratischer Elitenwandel. Die Erneuerung der ostdeutschen Elite aus demokratie-soziologischer Sicht. *Politische Vierteljahresschrift*. 41(1): März, 2000. S. 187–190.
531. Welzer H. Das kommunikative Gedächtnis der Familie. *Familie dynamik*. 2005. Oktober, 30. Jahrgang, Heft 4. S. 353–369.
532. Welzer H. von. Das kommunikative Gedächtnis: Eine Theorie der Erinnerung Taschenbuch. München : C. H. Beck, 2017. 255 S.
533. Wenzel H. Gespräche-Boten-Briefe. Körpergedächtnis und Schriftgedächtnis im Mittelalter. Berlin, 1997. 374 S.
534. Werdt C. Stadt und Gemeinbildung in Ruthenen: Okzidentalisation der Ukraine und Weissrusslands Zwischen Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 2006. 326 S. (Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte ; b. 66).
535. Wieland J. L. What Makes the Nobility Noble?: *Comparative Perspectives from the Sixteenth to the Twentieth Century*. Göttingen, 2011. S. 35–52.
536. Wienfort M. Adels herrschaft und Eliten um 1900 in europäischer und globaler Perspektive. *Hugo Preuß' Junkerschrift «revisited»* / Detlef Lehnert Hg., Hugo Preuß 1860–1925. Köln, 2011. S. 231–255.
537. Wienfort M. Adlige Handlungsspielräume und neue Adelstypen in der «Klassischen Moderne» (1880–1930). *Geschichte und Gesellschaft* 33. 2007. S. 416–438.
538. Wienfort M. Der Adel in der Moderne. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. 192 S.
539. Wienfort M. Monarchie in der bürgerlichen Gesellschaft. Deutschland und England von 1640 bis 1848. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. 194 S.
540. Wienfort M. Monarchie und Öffentlichkeit in der Bundesrepublik der 1950er Jahre: Die Wahrnehmung der Thronwechsel in Belgien und Großbritannien in der deutschen Presse. *Das Erbe der Monarchie. Nachwirkungen einer deutschen Institution seit 1918* / Biskup T., Kohlrausch M. (Hg.). Frankfurt/M., 2008. S. 138–157.
541. Wienfort M. Patrimonialgerichte in Preußen. Ländliche Gesellschaft und bürgerliches Recht 1770–1848/49. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2001. 404 S. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft ; Bd. 148).

542. Wienfort M. Verliebt, Verlobt, Verheiratet. Eine Geschichte der Ehe seit der Romantik. München : C.H. Beck Verlag, 2014. 336 S.

543. Wienfort M. Zwischen Stand und Klasse. Notabeln und Notabelngesellschaft 1750–1850. *Dimensionen der Moderne* / Schneider U., Raphael L. (Hg.). Frankfurt/M., 2008. S. 585–603.

544. Winkelhofer M. Das Leben adeliger Frauen. *Alltag in der k.u.k. Monarchie* / Martina Winkelhofer. Innsbruck ; Wien : Haymon Taschenbuch, 2011. 256 S.

545. Witer C. Darstellungen und Quellen zur Geschichte der deutschen Einheitsbewegung im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert. Vol. 4: In memorium of Paul Wentzcke. 1992. 258 S.

546. Wörner-Heil O. Adelige Frauen als Pionieren der Berufsbildung. Kassel, 2010. 488 S.

547. Zajączkowski A. Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961. 118 s.

548. Zakharine D. Von Angesicht zu Angesicht. Der Wandel direkter Kommunikation in der ost- und westeuropäischen Neuzeit. Konstanz, 2005. 689 S.

549. Zarys działalności Związku Szlachty Zagrodowej w latach 1938–1939. *Konserwatyzm.PL. Portal Myśli Konserwatywnej*. URL: <https://konserwatyzm.pl/zarys-dzialalnosci-zwiazku-szlachty-zagrodowej-w-latach-1938-1939/> (accessed: 27.11.2020).

550. Zernack K. “Ostkolonisation” in universalgeschichtlicher Perspektive. *Universalgeschichte und Nationalgeschichten: [Ernst Schulin zum 65. Geburtstag]*. G. Hübinger, J. Osterhammel, E. Pelzer. Freiburg : i. Br., 1994. P. 105–116.

551. Zeune J. Adelskulturen auf Burgen. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung. Braubach, 2019. 192 S.

552. Zeune J. Die Burg als adeliges Inszenierungselement. *Adelskulturen auf Burgen* / J. Zeune, M. Holdorf (Hg.). Braubach, 2019. S. 109–122.

553. Zivilisationsprozesse. Zu Erziehungsschriften in der Vormoderne / Schnell (Hg.). Köln ; Weimar ; Wien : Böhlau 2004. 347 S.

ДОДАТКИ

(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

(6)

(7)

(8)

(9)

(10)

1. Отець Омелян Білинський (1831–1904) та Анна Білинська з Лужницьких з родиною
2. Євгенія Ганкевич з Лужницьких, Клементина Лужницька з дому Кузьма, Марія Ремеза з Лужницьких
3. Клементина Лужницька
4. Юлія Марія Лужницька, Львів, 1933 р.
5. о. Леонід Лужницький
6. Григор Лужницький, Львів, 1922 р.
7. Юлія, Олег, Григор, о. Леонід та Клементина Лужницькі Львів, 1922 р.
8. Григор, Ніна, Олександр і Христина Лужницькі Львів, 1943 р.
9. Зміна поколінь. Олександр, Григор, о. Леонід Лужницькі, Грац, 1944 р.
10. Зміна поколінь. Григор, Олександр і Андрей Лужницькі, Філадельфія, 1980 р.

(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

(6)

(7)

(7)

(8)

1. Родина о. Лева Рудницького
2. Юлія, Леонід та Іван Теодор Рудницькі, Криниця, 1944 р.
3. Весілля Тита-Євгена Бурачинського та Зеновії Бурачинської з Левинських, 1912 р.
4. Олена з Лопатинських та Ераст Бурачинський, Калуш, 1900 р.
5. Лідія Бурачинська, Чернівці, 1920 р.
6. Редакційна колегія «Нової Хати». Зліва направо: Марія Громницька, Євгенія Вербицька, Константина Малицька, Стефанія Савицька, Лідія Бурачинська, Ірина Бонковська, Олена Залізник, Ірина Гургула. Львів, 1934 р.
7. Анна, Дмитро, Богдан і Дота Кульчицькі. Львів, 1936 р.
8. Богдан Кульчицький, Філадельфія, 1953 р.